

323

M50

32 (038)

Республика Маънавият
ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси Президенти хузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси

Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий
маркази

МИЛЛИЙ ҒОЯ:

ТАРҒИБОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВА АТАМАЛАР
ЛУҒАТИ

«Akademiya» нашриёти
Тошкент — 2007

Миллий ғоя: тарғибот технологиялари ва атамалар луғати.

«Akademiya» нашриёти, Тошкент, 2007 й.— 352-б.

Миллий ғоя мустақиллик йилларида шаклланган, узига хос фалсафий асоси, илмий-назарий ва тарихий илдизларига эга бўлган яхлит таълимотдир. Президент Ислам Каримов томонидан яратилган ушбу назария мамлакатимиз тараққиётининг объектив зарурати, жамиятимиз ривожининг қонуний ҳосиласи сифатида озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этаётган халқимизнинг мақсад-муддаолари ва орзу-интилишларини ифодалайди.

Ушбу назариянинг асосий манбалари, тушунча ва тамойилларининг мазмун-моҳиятига бағишланган мазкур китобдан тарғибот технологиялари ва атамалар луғати урин олган.

Мазкур тўплам миллий ғоя масалалари билан шуғулланадиган мутахассислар, ўқитувчилар, талабалар, изланувчи ва тадқиқотчилар ҳамда ушбу соҳа билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

ISBN 978-9943-300-07

© «Akademiya» нашриёти, Тошкент, 2007 й.

I

ҚИСМ

**ТАРҒИБОТ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ**

КИРИШ

Кишилик жамияти пайдо бўлибдики, инсон кундалик фаолиятида ривожланиб, такомиллашиб борадиган муайян эътиқодни ифодаловчи ғояларга таяниб иш кўради. Одатда бу эътиқод муайян ижтимоий таълимотлар воситасида ифодаланади. Шу маънода, ижтимоий таълимот билан ўзаро боғлиқ бўлмаган бирор кишилик жамиятини топишнинг имкони йўқ. Зеро, кишилар асрлар давомида қарор топган маънавий тажриба, дунёқараш негизида шаклланган маълум мафкурага таяниб, ҳаёт кечириб келишмоқда.

Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Миллий ғоя ва истиқлол мафкураси ҳақида гап борар экан, биз ниҳоятда кенг қамровли, мураккаб, серқирра, инсоният тарихида аниқ ва мукамал ифодаси, тугал намунаси ҳали ҳануз яратилмаган тушунчаларни ўзимизча тасаввур қилишимиз керак, деб ўйлайман. Бу тушунчалар Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби юксак ғояларнинг маъно-мазмунини теран англаб етишга хизмат қилади. Бу мафкура халқни — халқ, миллатни — миллат этадиган, унинг шаъну шарафи, ор-номуси, ишонч-эътиқодини ифодалайдиган, жамиятимизнинг ўзига хос тараққиёт йўли, турмуш тарзи, туб манфаатларига таянган ҳолда муттасил ривожланиб, такомиллашиб борадиган ғоялар тизимидир»¹.

Миллий ғоя миллатнинг ягоналиги, яхлитлиги ва бирлигини таъминлайди, барча фуқароларни ягона байроқ остида жипс-лаштиради, Ватаннинг келажаги порлоқ бўлишига ишонтиради ва оммани истиқболга ишонч билан қараб яшашга ундайди.

Бугунги кунда Ўзбекистонда миллий ғояларни омма онига сингдиришнинг самарали йўли “миллий истиқлол ғояси” фанини узлуксиз таълим тизимида ўқитиш эканлиги маълум бўлди. Қуйида мазкур фанни ўқитиш жараёнини технологиялаштириш масаласининг назарий ва амалий жиҳатлари хусусида сўз боради.

¹ Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. -Т., «Ўзбекистон», 2001, 221-222-бетлар.

«Миллий истиқлол ғояси» фанининг ижтимоий-сиёсий фанлар тизимида тутган ўрни ва аҳамияти

«Миллий истиқлол ғояси» фанини ўқитиш талаб даражасида бўлиши учун унинг бошқа ўқув фанларидан (масалан, «Маънавият асослари», «Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти», «Ватан тарихи», «Сиёсатшунослик» ва б.) фарқини, ўзига хос хусусиятларини назардан қочирмаслик лозим. Бунда шахснинг индивидуаллиги, унинг турмуш тарзи, тили, маънавий даражаси ҳамда умуминсоний кадриятларга нисбатан ёндашиши, ниҳоятда, муҳим ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, фуқароларда миллий истиқлол ғояси тамойилларини ўзлаштириш силлиқ кечаётган жараён эмас. Бу ҳол таълимнинг турли босқичларида ҳисобга олиниши керак, яъни педагог ходимлар миллий истиқлол ғоясининг моҳияти, мазмуни ва аҳамиятини чуқур англашлари, уни ўқитишнинг замонавий технологияларини тўла ўзлаштирган бўлишлари зарур.

“Миллий истиқлол ғояси” фанини ўқитишда эришилган дастлабки тажрибаларни ҳисобга олиб, бу борада энг зарур умумий жиҳатлар ҳақида тўхталиш лозим.

Биринчидан, умумназарий жиҳатдан ёндашилганда барча тараққий этган этносларда миллий ғоя феномени умумий кадрият сифатида намоён бўлган, бирлаштирувчи, уюштирувчи вазифаларни бажарган. «Америка ғояси», «рус ғояси», «олмон ғояси», «япон ғояси» ва ҳоказолар ўша халқлар тарихида қандай роль ўйнаганлигини бунга мисол қилиб келтириш мумкин.

Иккинчидан, жаҳон халқлари тафаккури ғояшунослигида эришилган тажрибаларни ижодий ўзлаштириш учун миллий тафаккурда шаклланган билимларга таяниш керак. Чунки миллий истиқлол ғояси истиқлолни ҳимоя қилиши, мустаҳкамлаши ва ривожлантириши ҳамда мамлакат шаъни, шуҳратини халқаро ҳамжамиятда муносиб ўринга кўтариш, шунингдек, фуқароларни бирлаштириб, эзгу мақсад сари бошлаб бориши лозим бўлган назариядир.

Учинчидан, бунда Президент И.А.Каримов асарларига таяниш ва уларни ўрганиш жараёнида илгари сурилган ғоялар мамлакат олдида турган асосий вазифаларни ҳал этишда дастуруламал бўлишини назарда тутиш лозим. Маълумки, И.А.Каримов асарлари нафақат ижтимоий жараёнларнинг ўзбек мо-

сири кучайиши эса барча даврларда ҳам ҳалокатли оқибатларга олиб келганлигини алоҳида таъкидлаш лозимдир.

Мустақиллик буюк неъмат эканлигини ёшлар англаб етиши, миллий ғоя уларнинг эзгу эътиқодига айланиши учун ўтган вақт давомида эришилган ютуқлар ҳаётий мисолларда кўрсатилиши ўта муҳимдир. Айна пайтда, мавжуд муаммоларни ҳам атрофлича таҳлил этиш лозим. Чунки бунинг сабабларини билиш ва уларни ҳал этиш учун тўғри ҳамда зарур хулосалар чиқариш мамлакат келажагига ишонч билан қараш туйғусини шакллантиради.

Ўқитиш самарадорлигига эришишнинг асосий масалалари

Миллий истиқлол ғоясининг мазмун-моҳияти, тушунча ва тамойилларини ўрганишга киришишда, доимо шуни назарда тутиш жоизки, ҳар қандай ғоя сийқалаштирилса салбий натижаларга олиб келиши, оқибатда кадрсизланиши тарихда кўп марта исботланган. Шунинг учун миллий истиқлол ғоясининг ҳаётбахш жиҳатларини, халқни бирлаштирадиган тарихий ривожланишнинг қонуний ҳосиласи эканлигини талабаларга меъёрий тарзда тушунтириш муҳимдир.

Ўқитиш жараёнида ва машғулотлардан ташқари тадбирларда мамлакатимиз мустақиллиги даври тарихидан, бундан ташқари, бевосита кундалик ҳаётдан, замондошларимизнинг яратувчилик фаолиятдан, қўлга киритаётган ютуқларидан мисоллар келтириш билан ёшларни фанга қизиқишини таъминлашга эришиш мумкин. Бунда оммавий ахборот воситалари хабарлари, жойлардаги уруш ва меҳнат фахрийлари, таниқли шахслар билан учрашувлар ҳамда ўқитишнинг янги технологияларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

«Миллий истиқлол ғояси» фанини ўқитиш бўйича тўпланган тажрибалар шундан далолат бермоқдаки, илгари собиқ иттифоқ даврида амалда бўлган мафкуравий тамойиллар, машғулотлар олиб бориш усулидан энди бутунлай воз кечиш даркор. Демак, замонавий тафаккур методологияси, илғор педагогик усуллардан фойдаланиш зарур. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Ҳар бир фуқарони ягона Ватан бахтсаодати учун доимий масъулият сезиб яшашига чорлаш асосий вазифалардандир».

Демак, ғоя аниқ мақсадга хизмат қилиши ҳамда унинг пайдо бўлган жойи ва вақти, таъсирчиларининг мақсад-мудда-

олари нималардан иборат эканлигига алоҳида эътибор бериш лозим. Энг асосийси бу ғояларнинг яратувчанликка, бунёдкорликка ундаши ёки вайронкор эканлигини аниқ билиб олиш зарур.

Ҳозирги даврда вайронкор ғояларга барча соҳалардан истаганча мисоллар келтириш мумкин.

Миллий истиқлол ғояларини ўзлаштириш ҳеч вақт тазйиқ остида бўлмаслиги жоиз. Миллий истиқлол ғояси умуминсоний қадриятлар асосида яратилмоқда. Шундай экан, ёшларда мустақил ва тўғри фикрлашни шакллантириш ҳал этилиши лозим бўлган биринчи галдаги асосий вазифа ҳисобланади.

Таълимда тазйиқни рад этишдан иккинчи бир масала келиб чиқади. Бу профессор-ўқитувчиларнинг талабалар билан ҳамкорлигини таъминлаш ва такомиллаштириш, улар томонидан бериладиган ҳар қандай «нозик» саволга ҳам хушмуомалалик билан жавоб бериш лозимлигидир. Шунингдек, мулоқотда ҳар икки томонда ҳам фикрларни эркин баён қилиш имконияти мавжуд бўлиши керак.

Президентимиз И.А.Каримов 2000 йил 6 апрелда миллий истиқлол мафқураси концепциясининг асосий тамойилларини яратиш масаласига бағишлаб илмий ва ижодий жамоатчилик вакиллари билан ўтказилган учрашувда сўзлаган нутқида шундай деган эди: «Бинобарин, мана шу ўзимиз танлаган мустақил тараққиёт йўлида аниқ марраларни кўзлаб яшашимизда, пировард мақсадимиз бўлган озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш борасидаги интилишларимизда биз учун руҳий-маънавий куч-қувват манбаи, илмий асос - бу миллий ғоя, миллий мафқурадир Миллий ғоя олдида қўйиладиган талаблар ҳақида гапирмоқчи бўлсак, аввало, унинг икки суянган тоғи-таянчи ҳақида фикр юритишимиз зарур. Биринчи навбатда, миллий мафқураимиз халқимизнинг тарихий мероси, азалий анъаналари, удумлари, тили, дини, руҳиятига, бир сўз билан айтганда, миллий қадриятларимиз, халқимизнинг дунёқараши ва тафаккурига асосланган ҳолда замонавий, умумбашарий, умуминсоний ютуқлардан озиқланган, уларни ўзига камраб олган тарзда Юрт тинчлиги, Ватан равнақи, Халқ манфаатлари ва фаровонлиги йўлида хизмат қилмоғи даркор»¹.

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. 8-жилд. -Т., «Ўзбекистон», 2000, 463-466-бетлар.

“Миллий истиқлол ғояси” фанини ўқитиш бўйича қатор китоблар нашр этилди. Республикамиз Президенти улардан биринчисига “Сўз боши” ёзиб берган эдилар. Унда қўйилган масалаларнинг асосий жиҳатлари ва уларни ҳал этиш йўллари белгиланганди. Ҳўш, Президентимиз И.А.Каримов кўрсатмалари қандай бажарилди? Мазкур соҳада муайян ишлар қилинган бўлса-да, қаноатланарли, деб бўлмади. Бу, биринчи навбатда, дарслик ва қўлланмаларга тегишлидир. Чунки мазкур фан таълимга жорий қилингандан кейин ўқитиш жараёнини кузатиш, таҳлил қилиш, уни илғор шакл ва усуллар билан бойитиб, мунтазам такомиллаштириб бориш лозим эди.

Маълумки, Президент И.А.Каримовнинг юқорида тилга олинган “Сўз боши”сида «кенг жамоатчилик, зиёлиларимиз, илм-фан ва маданият намоёндалари, аввало, маънавий-маърифий соҳа ходимлари миллий мафқурани такомиллаштириш ҳамда унинг асосий тамойилларини одамлар онги ва қалбига сингдиришга қаратилган ишларни янги босқичга кўтаришлари зарур»¹, деб кўрсатилади. Бундан келиб чиқиб, таълимнинг барча жараёнларида, албатта, ўзига хосликни ҳисобга олган ҳолда, хусусан, VII-IX синфлар, лицей ва коллежлар ҳамда олий таълимда фаннинг номланишидан тортиб мазмун, мундарижасига танқидий қараб чиқиш лозим бўлади.

Шу ўринда Президент И. А.Каримовнинг маънавий-маърифий соҳа ходимлари ҳам миллий истиқлол ғоясининг фаол тарғиботчилари бўлишга даъват этганига эътиборни қаратмоқ керак. Демак, миллий истиқлол ғояси тарғиботида тегишли тарзда барча ўқув фанлари ўқитувчиларидан фойдаланиш лозим.

Миллий истиқлол ғоясининг эътиқодга айланишида фалсафа ҳамда умумгуманитар фанларнинг ўрни

Фалсафа ва умумгуманитар соҳа билимлари восита-сида нафақат ўзбек ва хорижий давлат халқларининг асрлар мобайнида тўплаган маънавий бойликлари, балки умуминсоний қадриятлар ҳамда инсоният тамаддуни эришган ютуқ-

¹ Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. -Т., «Ўзбекистон», 2001, 224-бет.

лар ҳам ўзлаштирилади. Шунинг учун бу соҳага оид билимларни аҳолининг барча қатламларини маърифатли қилиш, биринчи навбатда, ёш авлодни тарбиялаш вазифасини адо этишга йўналтириш зарур.

Фалсафа ва умумгуманитар фанларнинг муҳим вазифаларидан бири республикамиз ҳаётининг барча соҳаларида амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотларни, халқ турмушида рўй бераётган ўзгаришларни кенг, терең таҳлил этиш йўли билан ёшларнинг руҳий-маънавий оламида ғоявий бўшлиқ юзага келишига йўл қўймасликдир. Бу фанлар ёшларда ватанпарварлик, миллатпарварлик туйғуларини шакллантириши ҳамда уларни маънавий баркамол, мустаҳкам иродали ва соғлом фикрловчи кишилар бўлиб камол топишига хизмат қилиши даркор.

Маълумки, ҳар қандай ғоя инсонларнинг муайян манфаати ва мақсади асосида юзага келади. Айни пайтда, ғоянинг мазмун-моҳияти шаклланиши ва ривожланишида фалсафа асосий ўрин тутаяди. Яъни, шахс, ижтимоий гуруҳ ёки тоифаларнинг ғоялари жамият мафкурасига айланиши учун у, албатта, илмий-назарий ва методологик жиҳатдан асосланиши зарур. Бу вазифани айнан фалсафа бажаради. Ғоя ва мафкурани фалсафий асослаш деганда, инсон, гуруҳ, жамият ёки миллат мақсад-муддаоларини руёбга чиқариш йўлидаги фаолиятни ижтимоий тараққиёт қонуниятларига мос ёки зид келиши кўрсатиб берилиши тушунилади. Бинобарин, ғоя ва мафкура фалсафий асослансагина, жамиятдаги кишиларни, турли ижтимоий-сиёсий гуруҳ ва тоифаларни бирлаштириб, улар фаолиятини ҳаракатга келтирувчи кучга айланиши мумкин. Шунинг учун ғоя ва мафкурани фалсафадан ажратиб бўлмайди.

Фалсафа фанида миллий истиқлол ғоясининг турли жиҳатларини дунёқараш ва методологиянинг долзарб муаммолари таҳлили орқали баён этиш мумкин. Бунёдкор ғоялар, одатда қалби пок, иродаси мустаҳкам, халқнинг муаммоларини тушуниб етадиган, унинг орзу-умид ва мақсадларини ифодалаган кишилар томонидан давр чақириғига жавоб тариқасида илгари сурилади.

Ғносеология нуқтаи назаридан ғоя инсоннинг ўзини англаш ва ҳодисалар дунёсини билиш моҳиятларининг ичига кириб боришини англатади.

Мафкуранинг фалсафий таҳлили шундан далолат берадики, икки хил, яъни фаолиятдаги ғоя сифатида узоққа

мўлжалланган мақсад ва вазифалар тарзида («Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз») ҳамда муайян ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ҳимоя қилишнинг назарий асоси сифатида қаралади.

Дарҳақиқат, миллий истиқлол ғояси дунёни ҳис этиш, дунёни англаш, дунёни тушуниш, ҳайратланиш даражаларида ҳам қараб чиқилиши мумкин. Миллий тиллар аҳамияти тўғрисида гапирганда ҳам истиқлол ғояси масалаларининг маълум жиҳатлари қамраб олинади.

Фалсафанинг бошқа муаммоларга бағишланган қисмларида ҳам миллий истиқлол ғоясининг кўпгина қирралари очилади. Жумладан, фаннинг замонавий ютуқларидан фойдаланиб, истиқлол ғоясининг миллий тамойиллари кўрсатилиши мумкин.

Шунингдек, миллий фалсафа масалалари қараб чиқилганда, дунё ҳамжамиятида Ўзбекистоннинг ўрни, мамлакатимизда барпо этилаётган жамиятнинг ўзига хос жиҳатлари, ривожланишнинг ўзбек модели моҳияти ва бошқа қатор масалалар ёритилади.

Ватан тарихини ўрганиш талабалар онги ва қалбига миллий истиқлол ғояларини сингдиришнинг ўрни ва аҳамияти каттадир. Ўқитиладиган ҳар бир мавзу миллий истиқлол ғояси билан бевосита боғлиқдир. Кириш қисмидаёқ маълум бўладики, мустамлакачилик даврида халқимиз тарихи сохталаштирилган, бегона ғоялар асосида ёритилган, коммунистик мафкуранинг ташвиқотчисига айлантирилган эди. Эндиги вазифа Ватанимиз тарихини халқимиз манфаати, миллий истиқлол ғояси қоида ва тамойилларидан келиб чиқан ҳолда ўргатишни ташкил этиш лозим.

Ўзбекистон тарихи фанида Президент И. А.Каримовнинг «тарихга мурожаат қилар эканмиз, бу халқ хотираси эканини назарда тутишимиз керак! Хотирасиз баркамол инсон бўлмагани сингари, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди». «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади, иродасини мус-таҳкамлайди», деган назарий қарашлари талабаларга сингдирилади.

Мустақиллик даврига қадар яратилган тарихий асарлар, ўқув кўлланмаларида «Ўзбек халқи Улуғ Октябрь инқилоби ғалабаси натижасида илк бор ўзининг миллий давлатчилигини кўриш имконига эга бўлди» деган сохта гаплар ёзилган. Президи-

дент Ислом Каримов бу ўта жиддий масалага эътибор қаратиб, «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асарида шундай деб ёзади: «Ўзбекистонда давлатчилик бўлмаган деб, орқаваротдан ташвиқот юритаётган, керак бўлса, шу фикрни онгимизни сингдирмоқчи бўлаётган, халқаро жамоатчиликни шунга ишонтиришга уринаётган кучлар ҳали бор. Бундай ғаламисларнинг орасида қандай қилиб бўлса ҳам бизни яна собиқ СССРга қайтариш ниятида юрганлар йўқ дейсизми? Ўзбек тарихчиларининг бугунги кундаги асосий вазифаси мана шу давронинг пуч эканлигини исботлаш давлатчилигимизнинг илмий нуқтаи назардан асосланган тарихини ёритишдир»¹.

Халқимизнинг ўзлигини англаши, авлод-аждоди кимлиги, насл-насабини билишида совет тарихнавислиги ўзбек халқи тарихини XVI асрда Ўрта Осиёни босиб олган Дашти Қипчоқ хонлари тарихи билан боғлаб ёритиш ва ўша замонда ўзбек номи пайдо бўлган деб кўрсатишнинг хатолиги бугун барчага сир эмас. Шундай экан, туркий тилли халқларга мансуб бўлган ўзбек халқининг авлод-аждодлари қадим замонлардаёқ Ўрта Осиё ҳудудида яшаганлигини, ўзбек халқи бир неча минг йиллик тарихга эга эканлигини унутмаслик лозим. Бу ўринда Президент Ислом Каримовнинг «Биз халқни номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихнинг таг-томирларигача назар ташлаймиз» деган сўзларининг маъно-мазмунини талабаларга тушунтириш зарур.

IX-XII асрларда Ўрта Осиё халқлари ҳаётида юз берган Уйғониш даври, фан ва маданият равнақи тўғрисида гапирилганда, аждодларимиз орасидау етишиб чиққан ал-Хоразмий, Имом ал-Бухорий, ал-Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Маҳмуд Қошқарий, Аҳмад Яссавий ва бошқа алломаларнинг илмий-маънавий меросини тушунтириш, ёшларда илм-фанга интилиш ҳиссиётларини шакллантириш зарур. Зеро аждодларимиз яратган буюк илмий-маънавий мерос ёшлар учун ибрат мактабидир.

Жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилганидек, Президент Ислом Каримов ташаббуси билан халқаро майдонда Соҳибқирон Амир Темур ўзининг муносиб ўрнини топди, унинг

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-жилд. -Т., «Ўзбекистон», 1999,139-бет.

тарихий хизмати қайта тан олинди. Амир Темур ўғитлари ёшларимизни миллий ўзлиқни англашга, унинг номи ва мероси билан фахрланишга, буюк ўзбек анъаналарининг муносиб давомчилари қилиб тарбиялашга хизмат қилади.

Туркистоннинг хонликларга бўлиниб кетиш сабаб ва оқибатлари ҳақида тўхталганда, унинг XVII-XIX асрлар тарихи мисолида одамларнинг уруғчилик, маҳаллийчилик белгилари орқали бўлиниб кетиши, улар ўртасидаги ўзаро келишмовчилик, низо, урушлар бутун мамлакат, халқнинг парчаланishiга, заифлашишига олиб келгани кўрсатилади.

Ўзбекистонда қарийб 130 йил давом этган мустамлакачилик даврига доир мавзуларда халқимизнинг мустамлакачилик зулмидан озод бўлиши Ватан ҳурлиги учун олиб борилган кураш мисолида талабаларда авлодларни қадрлаш ҳисси шакллантирилади. Ўзбекистонга бегона ғоя кириб келгани, шовинистик сиёсат юритилгани, аҳолига «большевизм» ғоясини сингдириш борасидаги уринишлар ва уларнинг хунук оқибатлари тушунтирилади.

XIX асрнинг охири XX аср бошларида Туркистонда бошланган маърифатчилик ҳаракати миллий истиқлолнинг тарихий-маънавий илдишлари ҳисобланади. Бугун Ўзбекистонда амалга оширилаётган маънавий-маърифий юксалиш у билан ўзаро ҳамоҳанглиги ёритилади.

Ўзбекистонда давлат мустақиллиги қўлга киритилишининг амалда тикланишини ёритишда миллий мустақиллик халқимизнинг асрий орзуси эканлиги, ниҳоят, XXI аср бўсағасида шу муқаддас орзу рўёбга чиққанлиги, жаҳон харитасида яна бир мустақил давлат - Ўзбекистон Республикаси ташкил топганлиги тушунтирилиб, уларда миллий ифтихор, миллий ғурур ғоялари шакллантирилади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда амалга оширилган демократик ислохотлар, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш, миллий ва диний қадриятларимизнинг ҳамда бой маънавий меросимизнинг тикланишига доир тарихий ютуқларимиз аҳолининг барча қатламларида ғурур, ифтихор ҳиссини шакллантиради, уларни «элим деб, юртим деб» ёниб яшашга даъват этади.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши, халқаро муаммоларни бартараф этиш борасида саъй-ҳаракатлари, хорижий мамлакатлар билан ўзаро манфаатли ҳамкор-

ликнинг йўлга қўйилиши ва миллий ривожланиш масалаларига бағишланган мавзуларда ҳам ёшлар онгига миллий истиқлол ғоялари сингдирилади.

Ўзбек тили ва адабиёти бўйича миллий истиқлол ғоясини талабаларга сингдиришда миллий ғоя тарихидан махсус маърузалар ўтиш вақтида миллий мафқуранинг тарихий-маънавий илдизларининг юзага келиши жараёнига эътибор бериш лозим. Бунда қомусий сиймолар фаолияти ва меросида акс этган миллий истиқлол ғояси билан боғлиқ ҳодисаларни алоҳида таъкидлаш зурур. Масалан, Алишер Навоий ижодини бунёдкорлик ғоялари асосида тушунтириш мумкин. Ушбу йўналишда XX аср бошларида вужудга келган жадидчилик ҳаракати ва унинг намоёндалари томонидан миллий истиқлол масаласининг кун тартибига қўйилиши ҳамда уни амалга оширишнинг дастур-йўналишлари ишлаб чиқилганлигига аҳамият қаратиш лозим. Ўтган асрнинг 20-30 йилларида шўролар томонидан миллий истиқлол тарафдорлари бўлган жадидчилик ва бошқа тараққийпарвар кучларнинг қатағон қилингани ҳамда унинг хунук оқибатлари ҳақида маълумот берилиши керак.

Миллий туйғуни халққа сингдирмай туриб, миллий истиқлол ғоясини англашиб бўлмайди. Шундай экан, миллий туйғуни шакллантиришда адабиёт ва санъатнинг имкониятларидан кенг фойдаланишни асло унутмаслик зарур.

Миллий истиқлол ғоясини давлат тили ҳамда тил истиқлолисиз амалга ошириш мураккаблигини ҳисобга олиб, давлат тилида иш юритиш мамлакат аҳолисининг миллатидан қатъи назар, ҳар бир кишининг кундалик фаолиятига айланиши лозим.

Тил истиқлоли йиллар давомида тилимизга ўрнашиб қолган чет сўзларни ислоҳ қилиш, миллий тилдан онгли равишда истифода қилиш муаммолари ҳам миллий истиқлол ҳодисаси билан муайян боғлиқликда ўрганилиши лозим.

Таълим рус тилида олиб бориладиган ўқув муассасаларида ўзбек тили ва адабиётини кўпроқ қиёсий таҳлил қилиш лозим. Рус тили ва адабиёти мутахассисларини миллий ғоя ва истиқлол мафқураси бўйича малакаларини ошириш ва қайта тайёрлаш ўзига хос муаммоларни келтириб чиқаради. Бу жараёнда турли миллат ва халқларнинг миллий ғурури ва ифтихори туйғуларини ҳурмат қилган ҳолда иш юритиш керак.

Бунда турли миллатларнинг тили ва адабиёти, уларнинг миллат тараққиётидаги ўрни ҳамда роли кўрсатилган ҳолда

миллий истиқлол ғоясига мос келадиган адабий материаллар таҳлили орқали уларга ғоя ва мафқурани сингдириш зарур.

Миллий истиқлол ғояси бўйича кадрлар тайёрлашни такомиллаштириш юзасидан қуйидаги мавзулар тавсия қилинади:

1. Миллий истиқлол ғоясининг тарихий-маънавий илдизлари («Адабиёт назарияси ва ўзбек мумтоз адабиёти» мисолида);

2. Янги ўзбек адабиёти манбалари орқали миллий истиқлол ғоясини сингдириш («Янги ўзбек адабиёти муаммолари» фани бўйича XX аср бошидаги жадиждчилик ва жадид адабиёти муаммоларини ёритиш мисолида);

3. Истиқлол даврида яратилган шеърий, насрий ва драматик асарлар мисолида миллий туйғуни шакллантириш ва истиқлол ғояларини сингдиришга хизмат қилиши мақсадида «Истиқлол даври ўзбек адабиёти» мавзудан махсус курс ўтилишини таъминлаш;

4. «Давлат тили ва миллий тил истиқлоли» мавзуда («Ўзбек тилшунослиги ва тил тарихи» курсидан) махсус маъруза тайёрлаш.

Ижтимоий-иқтисодий фанларнинг ғоявий салоҳиятидан тулароқ фойдаланиш зарурати

«Миллий истиқлол ғояси» фани масалаларини талабаларга тушунтиришда кишилар ҳаётини тула ўрганадиган ижтимоий имкониятларидан фойдаланиш лозим.

Маънавият асослари ўқув предметида инсон ички дунёси таркибига кирувчи унсурлар — субъективлик ва идеаллик, инсониятнинг ўз-ўзини англаш шакли, ижтимоий тажрибанинг ички ўзлаштирилиши, инсон ижодийлиги мазмуни, менталитети моҳияти — булар алоҳида олинган миллатга тегишли ғоялардан бошқа нарса эмас. Шунинг учун бу фаннинг қарийб барча мавзулари миллий истиқлол ғояси асосида талабалар онгига сингдирилиши мумкин.

Сиёсатшунослик фани орқали миллий ғоя масалаларини мазкур предметнинг баҳс мавзулари доирасини аниқлашдан тортиб, унинг барча аниқ мавзуларини қамраб олади. Предметга қараб чиқиладиган сиёсий-ҳуқуқий, сиёсий-маданий, давлатчилик жиҳатлари, ички ва ташқи сиёсат масалаларида миллат, унинг ғоявий қиёфаси ҳақида гап боради.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти ўқув предметида мамлакатимизда бозор муноса-

батларига асосланган иқтисодиёт яратиш ва умуминсоний қадриятларни ифодалайдиган кучли, ҳуқуқий демократик давлат, одил фуқаролик жамияти қуриш босқичма-босқич амалга оширилаётганлиги ўрганилади. Қўринадикки, бу предмет мавзулари ҳам миллий истиқлол ғояларини ёритишда қўшимча имконият яратади.

Миллий истиқлол ғояси тушунча ва тамойилларини чуқурроқ ўзлаштиришни иқтисодиёт назарияси фанида ҳам ўрганиш ҳамда таҳлил этиш зарур. Бунда, айниқса, ҳозирги замон иқтисодий тафаккурини шакллантириш масалаларига эътибор бериш лозим. Чунки, иқтисодиётимизда содир бўлаётган ижобий ўзгаришлар, шу билан бирга, мавжуд муайян қи-йинчиликлар бўйича ёндашувларни мустақил аниқлашлари, амалий фаолиятга тайёр бўлишлари учун мулоҳаза юритиш миллий иқтисодий ривожланишнинг турли концепцияларини баҳолай олишлари лозим.

Мамлакатимизнинг ўзига хос ривожланиш йўли - ўзбек моделини иқтисодий жиҳатдан тушунтириш орқали миллий ғояни сингдириш имконияти, айниқса, иқтисодиёт назариясида беқиёсдир. «Бизнинг бозор муносабатларига ўтиш моделимиз, - дейди Юртбошимиз, - республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятлари, анъаналари, урф-одатлари, турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, ўтмишдаги иқтисодиётимиз бирёқлама, бесўнақай ривожланишига барҳам беришга асосланади».

Ўзбек моделини тушунтириш пировард мақсадимиз ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиёти, очиқ ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш экани кўрсатилиб, иқтисодиётни ислоҳ этишнинг тан олинган беш тамойили зарур даражада тавсифланади.

Миллий истиқлол ғояси фанини ўқитишда педагогика фани талабалар фаолиятини интерфаол усуллар асосида ташкил этишда муайян имкониятларга эга. Бундай усулларга «ақлий ҳужум», «ажурли арра», «танқидий фикрлаш», «мунозара» кабиларни киритиш мумкин. Улар ёрдамида мустақил фикрлашга, тадрижийликка, ўз мавқеини мустаҳкамлашга ва ўзгалар фикрини ҳурматлашга ўргатиш мумкин. Атрофимизда рўй бераётган воқеаларнинг Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлиги масалалари билан ўзаро боғлиқлиги таҳлил қилинади.

Истиқлол ғоясини ўзлаштириш мониторинги мезонлари

«Миллий истиқлол ғояси» фани таълим предмети сифатида унинг натижаларини аниқлашнинг алоҳида механизми ишлаб чиқилмаган. Уни ўқитишнинг мониторинги ижтимоий фанларнинг амалдаги назорат тизими билан ифодаланиб келинмоқда.

Биринчидан, ушбу предметнинг ўзига хослиги, даставвал, унинг амалий йўналтирилганлиги билан тавсифланади. Масаланинг ана жиҳатини назарда тутиб, Президент И.А. Каримов шундай деб таъкидлайди: «Мамлакатимизда яшайдиган, миллати, тили ва динидан қати назар, ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодати учун доимо масъулият сезиб яшашига чорлаш, аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий қадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишга эришиш, юксак фазилатли ва комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидойиликни ҳаёт мезонига айлантириш-миллий истиқлол мафкурасининг бош мақсадидир»¹. Кўринадикки, бу мақсадга эришиш учун мўлжалланган вазифалар ечими амалиётга чиқиши билан яқун топади. Шунга кўра, тегишли назорат услубларини ишлаб чиқиш талаб этилади.

Миллий истиқлол ғоясининг кишилар фикр-ўйи ва фаолияти асосига айланишига эришиш учун, аввало, ғоя назариясининг ўзи пухта ўзлаштирилмоғи лозим. Бу миллий ғояга бўлган ишонч, эътиқод ҳисобланади.

Иккинчидан, миллий ғояни ўзлаштириш мониторинги жараёнида миллий-маданий меросни билиш даражасини ҳам аниқлаш зарур. Бунда ўзлаштирилган билимлар бевосита ўтмиш ёдгорликларига ҳурмат ва уларни асраб-авайлаш, сақлаб қолишдан иборатдир.

Учинчидан, мамлакат ва унинг халқи тарихини лозим даражада билиш, миллий ғояни асослаш учун бошқа соҳалар маълумотларидан фойдалана олиш ҳамда ғояни сохталаштиришда ҳар қандай уринишларга қарши муросасиз бўлишдир.

Тўртинчидан, халқ урф-одатлари, анъаналарини чуқур ўрганиш давлат сиёсатининг таркибий қисмига айланишини ҳисобга олиб, ўзини оқлаган барча ҳолатларда ундан ижобий фойдаланишни тақозо этади. Чунки бу «бутун халқимиз, жумладан, ёшларимизнинг ҳам баҳраманд бўли-

шига, уларнинг мана шундай маънавий муҳитда камол топишига, ёш авлод юрагидан жой олишига шароит» яратади.

Бешинчидан, тилга эътибор, хурмат ва уни чуқур ўзлаштириш орқали миллий ғояни билиш даражаси намоён бўлади.

Олтинчидан, ўзбек халқи ўтмишда, айниқса, араб ва туркий сулолалар даврида тутган ўрнини билиш ҳамда диний қадриятларнинг миллий-ғоявийлик руҳи билан бевосита боғлиқлигидан кўз юмиб бўлмайди. Демак, бу ҳодисаларга нисбатан ҳолисона муносабат, бағрикенглик қарор топиши лозим. «Биз мусулмон дини ҳақида гапирганда, - дейди И. Каримов, - аввало, Оллоҳ ва унинг расулини, ўзимизга руҳан яқин бўлган улуғ алломаларимиз, улуғ имомларимизни тасаввур қиламиз. Мана шу қутлуғ заминимизда туғилиб, вояга етган, муборак номларини бутун ислом дунёси чексиз эҳтиром билан тилга оладиган Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Хожа Баҳовуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Абдухолиқ Фиждувоний, Замаҳшарий каби пири комилларимизни назарда тутамиз. Маънавий ҳаётимизни мана шу улуғ номлар билан боғлаймиз... Чунки бу буюк инсонларнинг азиз номлари, ўлмас мероси муқаддас динимиз билан чамбарчас боғланиб кетган. Уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди»¹.

Шунингдек, маънавиятнинг бошқа соҳалари, масалан, санъатнинг турли жанрларини замонавий ва миллий талаблар уйғунлигида ўрганиш орқали ҳам миллий истиқлол ғоясини кишилар фаолиятини йўналтирувчи омилга айлантириш имкониятлари мавжуд.

Хулоса қилиб айтганда, халқнинг ишонч ва эътиқоди, олий неъматимиз бўлган мустақилликни мустаҳкамлаш, ҳимоя қилиш, асраб-авайлаш омили миллий истиқлол ғоясининг асосий аҳамиятини оширмақда. У миллатларнинг ўзаро ҳамкорлигини таъминлаш, халқларни бирлаштириб турувчи, қолаверса, миллий ғурур, ор-номус, қадр-қиммат туйғуларини англаш, қадрлаш, тараққиёт сари жадал интилаётган мамлакатимиз дунё ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашига хизмат этадиган омил эканини таъкидлаш лозим.

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. 7-жилд, -Т., "Ўзбекистон", 1999, 352-бет.

Олий таълим тизимида ўқитиш технологияси: мазмун-моҳияти, тузилмаси ва таснифи

«Ўқитиш технологияси» атамасининг пайдо бўлиши тасодиф эмас. Мустақиллик шарофати ила барча соҳаларда туб ислохотлар амалга оширилди: мамлакатимизни иқтисодий ривожлантиришнинг ўзбек модели яратилди; кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури ишлаб чиқилди ва босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Бундай шароитда инсон фаолиятининг назарий ва амалий қирралари ҳам узлуксиз янгиланиб туриши табиийдир. Педагогик фаолият ҳам алоҳида ва мураккаб меҳнат тури сифатида бундан мустасно эмас. Педагоглар ўз фаолиятларида кафолатланган натижаларни қўлга киритишга уринмоқдалар.

Табиийки, собиқ шўро таълим тизими маълум стереотипларни ишлаб чиқишга йўналтирилган бўлиб, жамиятнинг янги талаблари учун анъанавий шакл ва методларни қайта қуриш, шу тарзда ёшларнинг мустақил фикрлашига замин яратишга қодир эмас эди.

Бугун давр ўзгарди, айниқса, замонавий мутахассис талаблар давлат таълим стандартлари доирасида кучайтирилди: мустақил билимларни тўлдириш ва янгилаш кўникмаси, изланиш олиб бориш, янги ечимлар топиш, ижодкор шахс бўлиш, мустақил фикр юритиш кабилар шахс сифатлари таркибига кириб улгурди.

Бундан ўқитиш жараёнига тегишли қатор ҳолатлар келиб чиқади, чунончи, мустақил таълим салоҳияти кучайди, якка тартибда ўқитишга эҳтиёж сезиляпти, унинг методологик аҳамияти ошмоқда, ижодий тафаккурни шакллантиришга жиддий эътибор қаратилмоқда. Хўш, таълимда изоҳли-тасвирли ёндашув — анъанавий ўқитиш технологик ёндашувга ўз ўрнини бўшатиб бераётгани, яъни ўқитиш жараёнини технологиялаштириш XXI асрда устуворлик касб этаётганининг боиси нимада?

Биринчидан, анъанавий ўқитиш ёзма ва оғзаки сўзларга таяниб иш кўради ҳамда «ахборотли ўқитиш» сифатида тавсифланади. Бунда ўқитувчи нафақат талаба-ёшларнинг ўқувбилиш фаолиятини бошқарувчисига, балки нуфузли билимлар манбаига айланиб қолаётганлиги хавфли ҳолатдир.

Иккинчидан, ахборотлар ҳажмининг кўпайиб бориши, улардан фойдаланиш учун вақтнинг чеклангани ҳамда уларни саралаш ва тизимлаштиришнинг бирмунча мураккаблиги ҳам янгича ёндашувларни тақозо этади.

Учинчидан, саноат ва бошқа технологияларнинг аудиторияга узлуксиз кириб келиши ва жонли ўқув объектларига айланиши ўқитувчининг анъанавий методика доирасидан чиқиб кетишига ва табиий равишда, технологик ёндашувларни қўллашга эҳтиёжни туғдирмоқда.

Шундай қилиб, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида илк бор мамлакатимиз таълим тизимида технологиялаштириш муаммоси давлатнинг муҳим буюртмаси сифатида эътироф этилди: ўқув-тарбия жараёни янги ўқув-услубий мажмуалар, илғор педагогик технологиялар билан тўлиқ таъминланди.

Бугун «ўқитиш технологияси» тушунчаси билан бир қаторда, илмий-методик ва оммабоп адабиётларда “педагогик технология”, “таълимий технология”, “тарбия технологияси” ҳатто “ривожлантириш технологияси” атамалари кенг қўлланилмоқдаки, ҳозиргача улар ўртасидаги фарқли жиҳатлар аниқлангани йўқ.

Технологиялардан таълим соҳасида фойдаланиш муаммолари бўйича адабиётларни ўрганиш шундан далолат берадики, мамлакатимизда XX асрнинг сўнги ўн йилликларида, айниқса, мустақиллик йилларида кўплаб катта ишлар (монографиялар, докторлик ва номзодлик диссертациялари, дарслик, ўқув қўлланмалари) амалга оширилди, чунончи, биринчидан, педагог-олимлар муаммога янги тадқиқот предмети сифатида қарашмоқда, бошқа томондан эса, педагогик технологияга оид ягона илмий концепцияни яратишга бўлган уринишлар натижаси дейиш мумкин. Таъкидлаш жоизки, замонавий ёндашувлар 5-10 йил олдинги қарашлардан тубдан фарқланади.

Йиллар давомида «технология» тушунчасининг ўзи мазмун жиҳатдан ўзгарди: замонавий ёндашувлар учун бирмунча аниқ қарашлар пайдо бўлди. Мисол учун, педагог-тадқиқотчиларнинг кўпчилиги бу тушунчани тарбия ва ривожлантириш соҳасида ишлатиш мақсадга мувофиқ эмаслигини таъкидлашади. Гап шундаки, педагогик фаолият олдиндан таш-хисли мақсадни ўрнатиш ва унга эришиш йўлларини аниқлаб олишни тақозо этади. Шу нуқтаи назардан, вазият

Ўқитиш жараёни билан охиригача аниқланган: ўқитиш учун ташхисли мақсадни аниқлаш мумкин. Бунинг учун талабани касбий фаолиятга тайёрлаш учун зарур ҳисобланувчи талаб этилган ўқув материали ҳажми хизмат қилади. Бундай мақсадга эришиш якуний назорат ёрдамида кузатилади. Демак, ўқитиш жараёни технологик асосда ташкил этилиши мумкин.

Тарбия учун бу фикрни қўллаб-қуватлаш амримаҳол.

Биринчидан, бу ҳолат учун ташхисли мақсадни ўрнатиш мумкин эмас. Инсон мураккаб тизим ҳисобланиб, қатор психологик, психофизиаологик ва алоҳида шахс сифатларига эга. Уларни тавсифий равишда ёритиш ҳам, зарур даражада шакллантириш мумкин бўлган педагогик жараёнларни тузишни ҳам педагогика фанининг бугунги ривожланиш даражаси билан амалга ошириб бўлмайди.

Иккинчидан, ҳар қандай технология ўрнатилган мақсадларга кафолатли эришишни кўзда тутуди, бироқ, афсуски, шу кунга қадар педагогикада инсоннинг тарбияланганлик, унда шаклланган маълум шахс сифатлари, қадриятли йўналишлар ва бошқа тарбия натижалари мезонлари бир қолипда аниқланмаган. Бундай мезонларнинг йўқлиги эса кафолатланган педагогик жараёнлар натижаларига эришиш имкониётлари ҳақида фикр билдиришга имкон бермайди. Субъектив эксперт баҳолардан фойдаланиш эса белгиланган муаммони олиб ташлашга йўл қўймайди.

Учинчидан, олий ўқув юртларида замонавий тарбия концепциясига биноан ҳозирги вақтда гап талабаларда маълум шахс сифатларини шакллантириш ҳақида эмас, балки уларнинг ўз-ўзини такомиллаштириши учун энг мақбул шароит яратиш ҳақида бориши керак. Бундай ҳолда тарбия жараёнини технологиялаштириш ҳақида гапириш ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Боз устига, таълим ўзида ўқитиш ва тарбиялашни жамулжам этган соҳа сифатида қаралаётган бўлса, “таълимий технология” ёки “таълим технологияси” атамаларини ишлатиш хато эканлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Ўқитиш жараёнини технологиялаштиришга оид тадқиқотлар кўлами аста-секин камайиб, тадқиқот майдони эса торайиб бормоқда. Бу, хусусан, олимларнинг яқдил фикрга келиш борасидаги ҳаракатлари оқибатида юзага келмоқда.

Турли йўналишларда ўтказилган дастлабки тадқиқотлар натижаларидаги бирмунча умумий фикрдан “четланиш” рўй бераётир. Айрим муаллифлар (А.Ф.Талызина, Т. Сакамато, Дж. Хартли) бу тушунчани очиб беришда ишчи вариант сифатида аниқ ва батафсил ёндашувлардан фойдалана бошлашди. Бироқ, таъкидлаш жоизки, унга қўйилаётган мазмун хилма-хиллиги барибир сезиларли бўлиб қолмоқда. Бундан хулоса қилиш мумкин: “Ўқитиш технологияси” таърифи замонавий педагогикада ханузгача шаклланмаган.

Шу билан бирга, “технология” тушунчаси XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб жамоатчилик онгига мустақкам ўрнашди ҳамда илмий ва амалий тафаккурнинг ўзига хос йўналиши бўлиб қолди.

Унинг регулятив таъсири шундаки, у тадқиқотчи ва амалиётчиларни инсоний фаолиятнинг барча жабҳаларига, жумладан, таълим соҳасига ҳам ундайди:

- жараённинг натижавийлигини асослашга рўбарў келиши;
- фан ва тажрибаларнинг сўнгги ютуқларидан талаб қилинган натижаларни олишни кафолатлаш учун сафарбар қилиш;
- фаолиятни интенсив, яъни юқори илмий асосда қуриш (аксинча, куч, вақт ва ресурсларни бекорга сарфлашга олиб келадиган экстенсив асосда эмас);

- фаолиятни мумкин бўлган тузатиш муолажалари сони ни камайтириш мақсадида башоратлаш ва лойиҳалашга асосий эътибор қаратиш;

- янги информацион воситалардан фойдаланиш, эскирган амалларни автоматлаштириш.

Бошқача айтганда, технологияланувчанлик инсон фаолиятининг етакчи тавсифи бўлиб қолди, у таълимий жараённинг самарадорлигини, мақбуллигини, юқори илмийлигини янги сифат даражасига кўтаришни англатади.

Технология — замонавий илмий-амалий тафаккур усули, деган хулосага келиш мумкин. У фаолиятни тубдан такомиллаштиришга, унинг натижавийлигини, тезкорлигини, техникавий қуролланганлигини оширишга оид амалий тадқиқотлар йўналишини акс эттиради. Технология — предметли соҳанинг объектив қонунларини юқори ўлчовда акс эттирадиган ва шу боисдан муайян шароит учун натижаларнинг ўрнатилган мақсадларга мос келишини таъминлайдиган фаолиятдир.

Шу нуқтаи назардан “ўқитиш технологияси” тушунчасини таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз. Буни қуйидаги саволлар асосида амалга оширамиз: ўқитиш технологиясининг дидактик моҳияти нимадан иборат? Ўқув жараёнининг технологияланувчанлиги деганда нимани тушуниш керак? Ўқитиш технологиясининг мазмуни ва тузилмаси қандай?

Педагог-тадқиқотчиларнинг “ўқитиш технологияси” тоифаси моҳиятини асослашга уринишларни дастлаб “технология” тушунчаси аҳамиятини аниқлашдан бошлаш табиий ҳолдир, чунки биринчиси иккинчисининг ҳосиласи ҳисобланади.

Техник фанларда “технология” тушунчасининг моҳияти қуйидагиларни: биринчидан, тайёр маҳсулот олиш учун ишлов бериш жараёнини; иккинчидан, бу жараённинг зарурий ўзгартирувчи босқичларни амалга ошириш учун нима қилиш кераклигини аниқловчи меъёрий томонларини қамраб олади.

Шундай қилиб, “технология” деганда инсоннинг аниқ, мураккаб жараённи кетма-кетли ўзаро боғлиқ муолажа ва амаллар тизимига тақсимлаш йўли билан кафолатли натижага эришиш мақсадида амалга ошириладиган усуллар тушунилади. Бунда муолажа сифатида жамулжам ҳаракатлар қабул қилинади, у ёрдамида бош жараён (ёки унинг алоҳида босқичи) ба-жарилади, амал эса бу муолажа доирасидаги масалаларнинг бевосита амалий ечими, яъни муайян жараённинг бир жинсли мантиқий ажралмас қисми ҳисобланади.

Технология (жараён сифатида) учта қоида билан тавсифланади:

- жараённи ўзаро боғлиқ босқичларга тақсимлаш;
- изланаётган натижага (белгиланган мақсад) эришишга қаратилган ҳаракатларни изчил ва босқичма-босқич бажариш;
- қўйилган мақсадга мос натижага эришишнинг зарурий шарти ҳисобланган технологик муолажа ва амалларни бажаришнинг алоҳида аҳамият касб этиши.

Ҳозирги вақтда жаҳон миқёсида ишлаб чиқарилган ва фойдаланиладиган технологияларни икки турга бўлиш мумкин: саноат ва ижтимоий технологиялар. Шу билан бирга, бу бўлиниш шартли эмас, балки қатъийдир. Саноат технологиясига табиий хом ашёга (нефть, газ ва ҳк) ишлов бериш ёки

улардан тайёр маҳсулот (металл прокат, алоҳида деталь ва узеллар ва ҳ.к) олиш технологиялари киради.

Ижтимоий технологияда бошланғич ва якуний натижа сифатида инсон, ўзгартиришга тортилган асосий кўрсаткич эса унинг бир ёки бир нечта хусусиятлари (сифатлари) ҳисобланади.

Ижтимоий технологиялар ҳар қандай шароитга мослаша олади: улар технологик жараёни ташкил этадиган алоҳида ёндашув ва амаллардаги камчиликларни тузатишга мослаштирилади. Ижтимоий технологияларнинг ўзига хослиги шундаки, улар учун тескари алоқа муҳим ҳисобланиб, ҳатто тузатиш босқичида ҳам технологик жараёнинг алоҳида унсурларини такрорлашни ташкил этишга имкон беради. Ва, ниҳоят, ижтимоий технологиялар ташкил этилишига кўра, бирмунча мураккабдир. Шундай қилиб, агар саноат технологиялари ўзида аниқ сараланган табиий жараёнлар занжирини мужассамлаштиради, ижтимоий технологиялар - турли хил ва турлича кетма-кетликда ва ўлчов даражасида фойдаланадиган, яхлит мақсадга эришишга йўналтирилган махсус ташкил этилган мажмуадир.

“Ўқитиш технологияси” тушунчаси илк бор 1970 йилда ЮНЕСКО конференциясида янгради. Шу ташкилот томонидан нашр қилинган «Яшаш учун ўқиш» номли маърузада юқоридаги атама таълимий жараёни модернизациялашда ҳаракатлантирувчи куч сифатида аниқланди. “Қандай ўқиш керак?” номли маърузада эса биринчи марта унга таъриф берилди. Унда ўқитиш технологияси информацион инқилоб натижасида пайдо бўлган ва дидактикада фойдаланадиган инсон ўртасида алоқа (мулоқот) усул ва воситалари йиғиндиси сифатида тавсифланади.

Ўзбекистонлик педагоглар Н. Сайидахмедов, У. Толипов, У. Нишоналиев, А. Очилов, Н. Азизхўжаевалар ўқитиш технологияси муаммолари билан шуғулланиб, бу соҳага муносиб ҳисса қўшиб келишмоқда. В.П.Беспалько, М.В.Кларин, Н.В.Кузьмина, В.А.Сластенин, Т. Шопаваленько, А.Монахов, Д. Блок, Б.Блум, Т. Гилберт, Р.Майдтир каби Россиялик чет эллик тадқиқотчилар хизматини ҳам эътироф этиш зарур. Албатта, олим ва мутахассисларнинг қарашлари бир-бирига мос келмаслиги табиийдир. Баъзилари ўқитиш технологиясини педагогика фани сифатида қарайди, бошқалар эса фан ва

амалиёт ўртасидаги оралиқ ҳолатни эгаллайди, деб ҳисоблашади. Учинчи гуруҳ вакиллари эса ўқитиш жараёнини лойиҳалаш билан боғлашади. Бинобарин, бу ёндашувларнинг барчаси муайян даражада чеклангани боис ҳар бири маълум соҳадагина қўлланиши мумкин.

Турли илмий ва ўқув-методик манбаларда ўқитиш технологияси дидактик мақсадга эришишни ҳисобга оладиган ўқув жараёнини жорий этиш билан боғлиқлиги қайд этилади. Бунда белгиланган мақсадга эришишни кафолатлайдиган усуллар ва ўқув жараёнини технологиялаштиришнинг асосий моҳияти акс этган. Шундай қилиб, ўқитишга технологик ёндашув берилган дастлабки кўрсатмалар (ижтимоий буюртма, таълимга оид мўлжал ва мақсадлар мазмуни) асосида дидактик мақсадга эришиш учун ўқув жараёнини лойиҳалаштиришни тақозо этади.

Ўқув жараёнига технологик ёндашиш моҳиятини ёритиш имконини берадиган муҳим омил сифатида педагогик талабларга мос ўқитиш воситаларини қўллашни эътироф этиш мумкин. Дарҳақиқат, “технология” тушунчаси замирида муайян техник воситалардан (станоклар, қолиплар, автоматик чизиқлар) фойдаланиш асосида маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни ифода этади. Ишлаб чиқариш воситаларидаги ҳар қандай ўзгариш кўрсаткич ва технологияларнинг ўзгаришига олиб келади.

Шундай қилиб, ишлаб чиқариш воситалари технологияда етакчи ўрин тутади. Агар шу хулоса педагогик атамалар тилига уғирилса, унда ҳар қандай ўқитиш технологиясида дидактик функцияларни жорий этишда асосий эътибор ўқитиш воситалари қўлланишига қаратилмоғи лозим. Аммо бу жараёни мутлақлаштириш ҳам ярамайди.

Ўқитиш воситаларининг юксак унумдорлигини таъминлаш ва улардан оқилона фойдаланиш вазифаси мутлақо янги ўқитиш модели, таълим жараёнининг ўзига хос маданиятини вужудга келтиради. Бироқ ишлаб чиқаришнинг ҳар қандай воситаси ҳам юқори унумдорликни таъминлай олмагани учун улардан янги технологияларни яратишда фойдаланиб бўлмайди.

Замонавий педагогикада ўқитиш технологиясининг асосий тавсифи сифатида унинг тизимлилиги, илмийлиги, қайта тикланувчанлиги, қўшилувчанлиги, самарадорлиги, сифат ва

мотивлашганлиги, алгоритмлилиги, ахборотлилиги, нусха олиш имконияти, янги шароитга кўчириш мумкинлиги каби жиҳатларига эътибор қаратилади.

Тавсифнинг бундай хилма-хиллиги ўқитиш технологиясининг моҳиятини ифодаловчи умумий хусусиятини аниқлашни талаб этади. Фикримизча, ўқитиш технологияси илмий асосланган дидактик жараён лойиҳасини амалга оширувчи ва юқори даражадаги самарадорлик, ишончлилиқ ва кафолатга эга натижаларга молик педагогик фаолиятдир.

Ўқитувчининг бу борадаги фаолияти мезонлари қуйидагиларда намоён бўлади:

- мақсаднинг аниқлиги ва уни ташхис этиш мумкинлиги;
- ўрганилаётган мавзуга оид назарий ва амалий масалалар ва уни ечиш усулининг тизимли тарзда тақдим этилиши;
- мавзуларнинг кетма-кетлиги, мантиқийлиги, босқичма-босқич баён этилиши;
- ўқув жараёнининг ҳар бир босқичида иштирокчиларнинг ўзаро ҳаракат усуллариининг кўрсатилиши;
- ўқитувчининг энг самарали ўқитиш воситаларидан фойдаланиши;
- ўқитувчи ва талабалар фаолиятининг мотивацион таъминланиши, бу жараёнда уларнинг шахсий-касбий функцияларининг намоён бўлиши (эркин танлаш, креативлик, баҳслашув ва ҳоказо);

Замонавий олий таълим стратегияси нафақат мавжуд бўлган ижтимоий технологияларга хизмат кўрсатишга қодир, балки меъёрий фаолият чегарасидан чиқиб кетишга, инновацион жараёнларни амалга ошира оладиган мутахассис шахсини ва ўз ўзини ривожлантиришни ташкил этади. Бу стратегия шахсий ривожланувчан ва касбий йўналтирилган ўқитиш технологиялари устуворлигида олий мактаб ўқув жараёни мазмуни ва шакллариининг жиддий йўналишларида амалга оширилади.

Унинг самарадорлик меъёри қуйидаги саволларга боғлиқ:

а) бу технологияларда инсон ўзининг хилма-хил субъективлиги билан гавдалантирилаяпти?

б) унинг тавсифий, мантиқий ва психологик хусусиятлари қандай ҳисобга олинаяпти?

в) уларни ривожлантириш ёки юксалтириш истиқболлари қандай?

Булардан олий мактабда ўқитиш технологиясига қўйилган талаблар келиб чиқади: таълим олувчининг шахсий сифатларини ҳисобга олиш, мақбуллик, дидактик тамойилларга зид келмаслик, талабанинг билиш фаолиятини фаоллаштиришга йўналтирилганлик.

Шундай қилиб, ўқитиш технологиясини ишлаб чиқиш асосида таълим олувчиларнинг самарали ўқув фаолиятини ва ўқитувчининг бошқарув фаолиятларини лойиҳалаштириш ётади.

Бундай лойиҳалаштириш мантиқи тўртинчи бобда батафсил ёритилади.

Юқорида баён қилинганларни умумлаштириб ўқитиш технологияси моҳияти нимадан иборат эканлигини аниқлаймиз.

Биринчидан, педагогик амалиётда такрор ишлаб чиқариш имкониятини ҳисобга олган ҳолда ўқув жараёнини олдиндан лойиҳалаштириш;

иккинчидан, ўрнатилган дидактик мақсадга эришиш сифатини объектив назорат қилиш имкониятларини мақсадга мувофиқлилиги;

учинчидан, ўқитиш технологиясининг тузимлилиги ва мазмунан яхлитлилиги, яъни унинг компонентларидан бирини бошқаларга тегмасдан узгартиришни амалга оширишга йўл қўйиб бўлмаслиги;

туртинчидан, энг мақбул методлар, шакл ва воситаларни ўқитиш технологиясининг барча элементлари тамоман қатъий ва қонуниятли боғланишларидан келиб чиққан ҳолда танланиши;

бешинчидан, ўқитиш жараёнини ўз вақтида ва тезда тузатишга имкон берадиган тезкор тесқари алоқанинг мавжудлиги. Бундан хулоса қилиш мумкин: ўқитиш технологияси ўзида яхлит дидактик тизимни қамраб олиб, педагогик масалаларни бирмунча самарали ва қафолатли сифат билан еча олади. Технологиянинг тузилмали ташкил этувчиларига дидактик тизим сифатида ўқитиш мақсади, вазифа ва мазмуни, педагогик ўзаро ҳаракат воситаларининг ўқитиш воситалари (ўқитиш методлари)ни, ўқув жараёнининг ташкил этилишини (ўқитиш шакллари)ни, талаба ва ўқитувчини, шунингдек уларнинг ҳамкорлигидаги фаолият натижаларини киритиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бу тизим 1-расмда ўз аксини топган.

1-расм. Ўқитиш технологияси тузилмаси

Ўқитиш технологияси (жараён сифатида) - педагогик муолажалар, амал ва усуллар кетма-кетлиги (қатъий тартиб шарт эмас) бўлиб, яхлит дидактик тизимни ташкил этади, у педагогик амалиётга жорий этилиши билан кафолатли ўқув мақсадига эришилади ва талаба шахсининг тўлиқ ривожланишига имкон яратади. Технологияни ташкил этадиган муолажалар, амал ва усулларни муайян педагогик натижага эришиш йўлини батафсил ёритадиган алгоритм сифатида талқин қилиш ярамайди. Уларга яхлит тарзда таълим субъектларининг берилган мақсадларга ҳаракатланишини таъминловчи таянч дидактик воситалар сифатида қараш мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, ўқитиш технологияси деганда, дидактик масалалар ечимига йўналтирилган ёки олдиндан лойиҳаланган педагогик жараённи амалиётга режали ва изчил тадбиқ этадиган педагогнинг кетма-кетли ўзаро боғлиқ ҳаракатлари тизими тушунилади. Таъкидлаш жоизки, ўқитиш технологияси нафақат дидактик жараённинг ўзи сифатида, балки уни педагог фаолиятнинг лойиҳалаш натижаси сифатида ҳам қаралиши мумкин.

Ўқитиш технологияси (натижа сифатида) - дидактик жараённинг илмий лойиҳаси (моделли) бўлиб, фаолият давомида педагогик ҳаракатлар муваффақиятини таъминлайди.

Умумий тарзда ўқитиш технологиясининг асосий белги ва вазифаларини ифодалайди. Бирмунча сезиларли белгила-

рига ташҳисли мақсадлилиқ ва натижавийлиқ, тежамкорлиқ, алгоритмлиқ, лойиҳаланувчанлилиқ, бошқарувчанлилиқ ва визуаллиқни киритиш мумкин. Уларнинг қисқача мазмунига тўхталамиз.

Ташҳисли мақсадлилиқ ва натижавийлиқ мақсадларига қатъий эришиш ўқув жараёни самарадорлигини таъминлайди. Айтиш жоизки, мақсадни ташҳисли тарзда ўрнатиш мумкин, агар қуйидаги шартларга амал қилинса: башоратланаётган ўқитиш натижаларига аниқ эришилганлиги, уни бошқа ҳар қандай ўқув унсурларидан хатосиз аниқлаш мумкинлиги; педагогик «инструмент», усул, уни ажратиш учун мезонларнинг борлиги; ўлчаш натижаларига таянадиган баҳолаш шкаласининг мавжудлиги.

Тежамкорлиқ ўқув вақти заҳирасини, ўқитувчи меҳнатини мақбуллаштиришни таъминловчи технология сифати ва шу асосда режалаштирилган дидактик натижага эришишни ифодалайди.

Навбатдаги белгилар гуруҳи алгоритмлиқ, лойиҳаланувчанлилиқ, бошқарувчанлилиқ педагогик амалиётда ўқитиш технологияларини қайта ишлаб чиқиш (лойиҳалаш) ғояларининг турли жиҳатларини акс эттиради.

Тузатувчанлилиқ белгиси аниқ мақсадга изчил йўналтирилган доимий тезкор тескари алоқаларни таъминлайди. Шу маънода ташҳисланувчан мақсадга мувофиқлилиқ, натижавийлиқ ва тузатувчанлиқ ўзаро боғланишда бўлиб, бир-бирини тўлдиради.

Визуаллилиқ белгиси ўқитиш технологияси доирасида аудиовизуал, электрон-ҳисоблаш каби информатсион технологияларини қўллаш, шунингдек, турли дидактик материаллар ва янги кўргазмаларни қўлланмаларни конструкциялаш ҳамда фойдаланиш масалаларига дахлдорлиқ қилади.

Ўқитиш технологияси учта асосий функцияни амалга оширади: тавсифловчи, изоҳловчи ва лойиҳаловчи.

Тавсифловчи функция ўқув жараёнини амалий жиҳатдан амалга оширишнинг аҳамиятли жиҳатларини очиқ беради. Заурур воситалар турлича бўлсада, бу жараёнга ҳар хил соҳа мутахассислар бир хилда тавсиф бериши лозим.

Изоҳловчи функция ўқитишнинг турли компонентлари (мисол учун, турли методлар) самарасини аниқлашти-

риш ва унинг энг мақбул уйғунлашувини белгилаш имконини беради.

Лойихаловчи функция ўқув жараёнини барча даражаларда, жумладан, педагогик тадбиқ сатҳида ифодалашда рўёбга чиқади. Шундай қилиб, педагогик тизим мақбуллиги унинг амалиётда такрорланувчанлигидир. Чунки замонавий педагогикада ўқитиш технологияси тушунчасини ягона изоҳлашда ягона ёндашув ишлаб чиқилмаган, унинг таснифи ҳам мавжуд эмас. Шунга қарамасдан айрим муаллифлар бу масалага ўз ёндашувларини билдиришмоқда. Хусусан, А.Я.Савельев томонидан таклиф этилган тасниф бирмунча диққатга сазовордир. Унга кўра, мавжуд технологияларни таснифлаштириш қуйидаги мезонлар бўйича амалга оширилади:

– ҳаракатларнинг йўналганлиги бўйича (махсус ривожлантирувчи ва касбга йўналтирилган ва ҳ.к.)

– ўқитишнинг мақсадли бўлиши (билимлар олиш, кўникма ва малака ҳосил қилиш, касбий шахс сифатларини шакллантириш ва ҳ.к.)

– предметли муҳит бўйича (гуманитар ва ижтимоий, иқтисодий, табиий, илмий, техник махсус фанлар)

– қўлланилаётган техник воситалар бўйича (аудиовизуал, информацион, телекоммуникацион ва ҳ.к.)

– ўқув жараёнини ташҳис этиш бўйича (индивидуал, жамоали, аралашма.)

С.А.Смирнов томонидан таклиф этилган ўқитиш технологиялари таснифи ҳам қизиқиш уйғотади. У фойдаланилаётган ўқитиш воситалари ва таълим мазмунини амалга ошириш даражаларига боғлиқ таснифни келтиради. Муаллиф ўқув машғулотни даражаси, ўқув предмети даражаси ва барча ўқитиш даражаси (барча предметлар бўйича ва бутун ўқув йили давомида) жамлаб, ўқитиш технологияларини уч даражага ажратади.

– машғулот ёки машғулотнинг тугалланган цикли технологияси;

– предмет технологияси;

– тўлиқ ўқитиш технологияси.

Г.С.Селевкoning ўқитиш технологиялари таснифи бирмунча мураккаб, қизиқарли ва айни вақтда, ҳаммага ҳам тушунарли:

– қўллаш даражаси бўйича: умумпедагогик (умумдидактик) хусусий предметли ва локал (модулли);

– ўзлаштиришнинг илмий концепциялари бўйича (ассоциатив рефлаторли, бихевиристтик, гештальтехнологиялар, ривожлантирувчи ва бошқалар);

– шахс тузилмасига йўналганлиги бўйича: ахборотли (билим кўникмаси, малакани шакллантириш); амалли (ақлий ҳаракат усуллари шакллантириш); ҳиссий-бадий ва ҳиссий-ахлоқий (эстетик ва ахлоқий муносабатларни шакллантириш); ўз-ўзини ривожлантириш технологияси (шахснинг ўз-ўзини бошқариш механизмини шакллантириш);

– эвристик (ижодий қобилиятларни ривожлантириш) ва амалий (ҳаракатли-амалий соҳаларни шакллантириш);

– ташкилий шакллар бўйича дарсли ва мулоқотли, академик ва клубли, индивидуал ва гуруҳли жамоавий ўқитиш усули ҳамда табақалаштирилган таълим;

– устувор (устунликка эга) метод бўйича: догматик (номаҳсул) изоҳли-тасвирли, эвристик, ўйинли, муаммоли (изланувчи), дастурли таълим, ривожлантирувчи таълим, информатсион (компьютерли) ва ижодкор.

– мавжуд анъанавий ўқитиш тизимини янгилаш (модернизация) йўналиши бўйича инсонлараро муносабатларни тақомиллаштириш ва демократизациялаш асосида таълим олувчилар фаолиятини фаоллаштириш ва жадаллаштириш асосида; бошқарув самарадорлиги ва ташкил этилиши асосида; ўқув материални методик ва дидактик жиҳатдан қайта конструкциялаш асосида; муқобилли, табиатанмонанд, муаллифлик мактабларининг яхлит технологиялари;

– таълим олувчилар тоифаси бўйича жадаллаштирувчи таълим, ўрнини тўлдирувчи, оммавий технология, қийин ўзлаштирувчилар билан ишлаш технологияси, иқтидорлилар билан ишлаш технологияси.

Олий ўқув юртлари дидактик назарияларга таянилган, бирмунча кенг қўлланилаётган технологиялар таснифи ҳам мавжуд. Мисол учун, Д.В. Чернилевский ушбу мезонлар асосида муаммоли, модулли, ривожлантирувчи, табақалаштирилган, контекстли ва ўйинли ўқитиш технологияларини ажратиб кўрсатади.

Е.Н. Шиянов ва И.Б. Котовалар мос равишда билим, кўник-

ма ва малакаларни узатиш (трансформация), муаммоли, дастурли, турли даражали, модулли ўқитиш технологияларини келтириб ўтади.

П.И.Образцов тадқиқотларида қуйидаги технологиялар қайд этилади: ассоциатив-рефлекторли таълим, ақлий ҳаракатларни босқичли шакллантириш, муаммоли, ривожлантирувчи, контекстли ва модулли таълим.

Хуллас, мазкур таснифлар таркибига кирган баъзи технологиялар такрорланади, айниқса, муаммоли ва дастурли таълим технологиялари бирмунча кенг тарқалган. Аслида дастурли таълим XX асрнинг 60-йилларида собик СССРда тадқиқот объекти бўлиб ҳисобланиб, унга кенг ўрин берилган. Унинг мазмуни эса дастурлашнинг анъанавий тушунча, мазмунлари доирасидан чиқиб кетган, баъзи олимларнинг изоҳлари эса дидактик тизимга кирган.

Шундай қилиб, ўқитиш технологияларининг тарихан ривожланишида икки йўналиш кўзга ташланади:

1. Ўқув-тарбия жараёнини замонавий техник воситалар, шу жумладан, компьютерлар асосида лойиҳалаштириш.

2. Ўқув-тарбия жараёнини таҳлил ва ташкил этишга илмий ёндашув.

Агар биринчи йўналишга ўтган асрнинг 20-йилларида радио, телевидение, электрон ҳисоблаш машиналарининг ривожланиши асос солган бўлса, иккинчиси XX асрнинг 70-80 йилларида англиялик ва америкалик дидактлар томонидан таклиф этилиб, у техник воситаларсиз (ёки улардан қисман фойдаланилган ҳолда) таълимда салмоқли натижага эришиш мумкинлигини исботлаган.

Миллий истиқлол ғояси фанини педагогик технология асосида ўқитиш концепцияси

Мамлакатимизда мафкуравий мақсадларнинг тубдан янгилиниши, миллий истиқлол ғоясининг омма онгига узлуксиз сингдириб борилиши педагогик тафаккурни ҳам ўзгартирмоқда. Мафкуравий жараёнлар педагогик воқеликни акс эттирадиган таълимий фаолият лойиҳаларини асослайдиган фан соҳасини қамраб олади. Янги педагогик билимлар кўлами Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талаблари асосида кенгайиб бормоқда, тадқи-

қот йўналишлари эркин шахсни шакл-лантириш муаммолари ечимини топишга қаратилмоқда. Бу эса таълим-тарбия тизимида янги методологик ёндашувларни юзага келтирмоқда.

Айниқса, ижтимоий-гуманитар фанларнинг баркамол инсонни тарбиялашдаги мавқеи миллий мафкура доирасида янада юксалиб, унинг олий мактабларда ўқитилиши, мазмунан янгиланишига қўйилган талаблар ҳам ошиб бормоқда. Шу боисдан 2002-2003 ўқув йилида Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ташаббуси билан Ўзбекистон Миллий университети, Самарқанд ва Фарғона Давлат университетларида «Ижтимоий-гуманитар фанлар ўқитувчилари малакасини ошириш» мавзусидаги махсус семинарларда етакчи олимлар тегишли фан соҳалари бўйича ўз фикр-мулоҳазалари билан ўртоқлашишди.

Семинарда асосий эътибор ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишда таълим мазмунини жамиятимиз ва дунё саҳнасида рўй бераётган объектив жараёнлар, мафкуравий муаммолар, ҳодиса ва воқеалар билан тўлдиришга қаратилди. Одатда, дидактика ўқитиш назарияси сифатида икки умумлашган саволга жавоб беради: «Нимани ўқитиш керак? (мазмун)» ва «Қандай ўқитиш керак? (технология)». Назаримизда, мазкур семинарларда иккинчи савол жавобсиз қолди, у тўлақонли ечимини топмади.

Олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, олий ўқув юртларида фаолият кўрсатаётган ижтимоий-гуманитар фанлар ўқитувчилари амалиётида «изоҳли-тасвирли ёндашув» — анъанавий методика ҳали-ҳануз устуворлик касб этмоқда, асосий ўқув вақтини эгалламоқда. Бу ерда маъруза — ўқитишнинг асосий услуби сифатида сақланиб қолаяпти ёки 80 дақиқа (танаффуссиз) давомида ўқитувчи мавжуд билимларни бериш билан овора. У талабаларнинг ўқув-билиш фаолияти ташкилотчиси бўлиши билан бир қаторда, билим манбаига айланиб қолаётганлигини кузатиш мумкин.

Олимлар олий мактаб ўқитиш тизимида маърузанинг ўрнини алоҳида эътироф этиб, унинг камчиликларини ҳам кўрсатишмоқда:

- маъруза талабани ўзгалар фикрини суэт қабул қилишга ўргатиб қўяди, мустақил фикрлашини бўғади;

- маъруза мустақил шуғулланишга мойилликни пасайтиради;

- маъруза дарсликлар йўқ ёки кам бўлган ҳоллардагина керак;

- маъруза давомида баъзи талабалар мулоҳаза юритишга улгуришади, бироқ аксарияти матнни механик тарзда ёзиб боради;

- аудиторияни бошқариш мураккаблашади, тескари алоқанинг йўқлиги ўқитувчига ўз фаолиятини кузатишга имкон бермайди.

Бундан ташқари, маърузани узлуксиз ўқиш учун ўқитувчи руҳий куч сарфлайди, натижада руҳий зўриқиш юз беради. Энг асосийси, ўқитишнинг анъанавий шаклида эркин шахсни шакллантириш жараёни суут кечади, мустақил фикрлайдиган ва эркин фаолият юритадиган мутахассисларни тайёрлаш қийинлашади.

Изоҳли-тасвирли ёндашувдан фарқли ўлароқ, технологик ёндашув таълим тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида амалиётга тезроқ тадбиқ этилмоғи зарур. Қолаверса, Президент И.А. Каримовнинг Олий Мажлиснинг биринчи чақириқ ўн тўртинчи сессиясида қилган маърузасида «Замонавий педагогик ва ахборот технологияларини ўз вақтида ишлаб чиқиш ва жорий этишни таъминлашни алоҳида назорат остига олиш зарур», деган кўрсатмасини унутмаслик, ҳар бир фан ўқитувчиси янги технологияларни лойиҳалашга ижодий ёндашиши лозим.

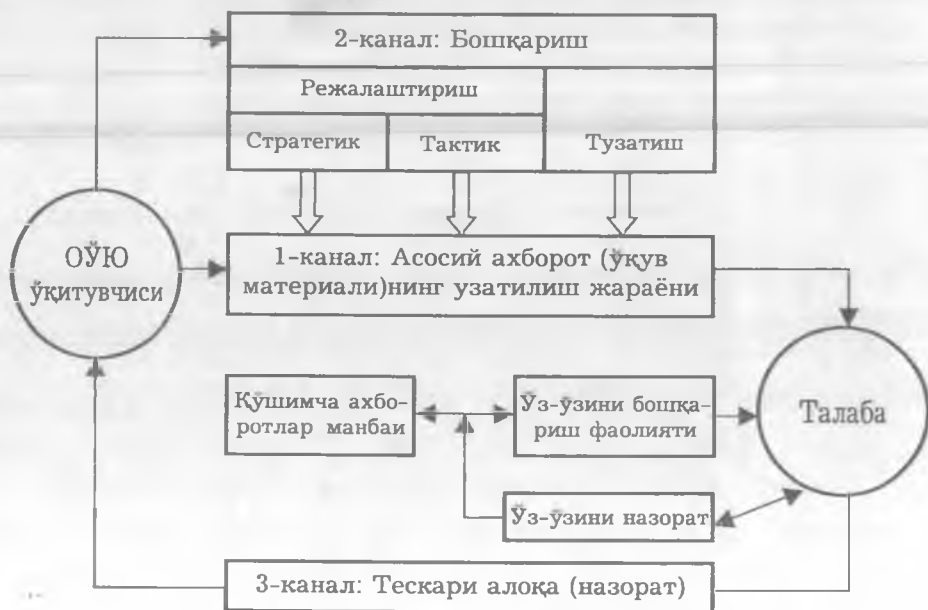
Педагогик технология мавзулари бўйича олдиндан лойиҳаланиб, ўқитиш жараёнига кўчирилса, яқуний натижани (талабанинг ўқув материални камида 55 % ўзлаштиришини) кафолатлаши мумкин. Шу билан биргаликда ҳар қандай педагогик технология асосини илмий жиҳатдан қурилган дидактик жараён ташкил этади. Уни ажратилган ўқув вақти доирасида мувафаққиятли амалга ошириш олий ўқув юрти ўқитувчисининг педагогик маҳорати даражасини белгилаб беради.

2-расмда ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишни илмий асосда ташкил этиш ва бошқаришга асосланган, ўқитувчи ҳамда талабанинг тутган мавқеини ойдинлаштирадиган педагогик технология тузилмасининг умумий шакли келтирилган.

Асосий канал (1) орқали ўрганилаётган мавзу бўйича ўқув элементларининг рўйхати мазмуни маълум вақт оралиғида

талабаларга етказилади. Бу жараёнда янги билимларни қабул қилиш, тушулаш, ўзлаштириш амалга оширилади.

Талабадан тескари алоқа (3) воситаси орқали тегишли ахборотлар ўқитувчига етиб боради, яъни ўқитиш жараёни натижалари тўғрисида маълумот олинади. Бугун қўлланилаётган рейтинг тизими айнан шу вазифани бажариши лозим. Ўқитувчида талабаларнинг ўзлаштириш даражаси тўғрисида аниқ маълумот бўлсагина, у ўқув-билиш фаолиятини самарали бошқариши, тегишли ахборотнинг мазмунига зарурий тузатишлар киритиши мумкин. Шу ўринда бир зиддиятли ҳолатга эътибор қаратмоқчимиз: профессор-ўқитувчилар тортишувларга сабаб бўлаётган ҳолатни аниқлаштириб олий керак. Талабалар билимини қайси услуб ёрдамида назорат қилиш ва баҳолаш керак? Ёзма ёки оғзаки сўров маъқулми, ё тест-рейтинг маъқулми? Бироқ ўқитувчи эътиборидан рейтингдан қўзланган асосий мақсад — натижалар асосида ўз фаолиятини коррекциялаш (тузатиб бориш) зарурати четда қолиб кетяпти. Ўқитувчи нима учун бир хил шароитда талаба А. ўқув материалларини яхши ўзлаштиряпти, талаба В. эса суст ўзлаштиряпти, деган саволга жавоб топиши керак. Ана

2-расм. Педагогик технология тузилмаси

шундагина у ўз фаолиятини ўзгартириши, яъни асосий ўқув материаллари сифатида узатилаётган ахборотлар мазмуни-нинг мақбул ҳажмини режалаштириши мумкин. Шу мақсад учун 2-канал ишга тушади. Фаннинг аниқ мавзуси бўйича белгиланган (тактик мақсад) ва бутун фан юзасидан талаба-лар эгаллаши лозим бўлган билим ҳамда кўникмалар тизими (стратегик мақсад) олдиндан белгиланиб, дарс давомида унга таянилади. Фақат ўқитиш жараёни натижалари олдиндан бел-гилансагина, педагогик технологиянинг асосий тамойили — якуний натижанинг кафолатланишини таъминлаш мумкин.

Ўқув вақтининг асосий қисми талабаларнинг ўз-ўзини бошқариш жараёнига сарф бўлиши керак. Талабалар муайян мавзуга тегишли бўлган ўқув матнини тўлиқ ўрганиш учун «қўшимча ахборотлар манбаи»га мурожаат қилишади. Бу манбани ўқитувчи ўз фани бўйича яратиши лозим. Шундаги-на унинг педагогик маҳоратини ижобий баҳолаш мумкин. У китоб (дарслик, қўлланма, ишланма, маъруза матни, моно-графия, журнал, газета мақолалари в.б.), ўқитишнинг техник воситалари ва компьютер, интернетдан иборат бўлиб, тала-баларнинг мустақил ишлашига, ўзини назорат қилишига имконият туғдиради. Бу умумий ўқув вақтининг 70 %ни таш-кил этиши мумкин, қолган 30 % ўқитувчи ихтиёрида бўлади. Ана шу вақтни ўқитувчи мавзу бўйича ўқув элементлари-нинг сони ва мураккаблик даражасига қараб тақсимлайди.

Шундай қилиб, мазкур технологик жараён тузилмаси са-марадорлигини ошириш учун:

- 1) талабаларга етказилаётган илк ўқув ахборотларининг тўлиқ мазмунини аниқлаш;
- 2) талабаларнинг билиш фаолиятини самарали бошқаришни режалаштириш ва амалга ошириш;
- 3) «ўз-ўзини ўқитиш» асосида талабанинг ўқув материа-лини ўзлаштириш имкониятларидан кенг фойдаланиш;
- 4) талабаларнинг ўзлаштириш даражасини назорат қилиш-ни ташкил этиш зарур.

Энди бевосита фан мавзулари бўйича ўқитиш технологи-яларини лойиҳалаш қонунлари хусусида тухталамиз.

Ўқув фани мавзуси бўйича мақсадни белгилаш қонуни

Кузатишлардан маълум бўлишича, бугун олий ўқув юртлиари ўқитувчилари фан мавзулари бўйича ўқув мақсадларини қуйидагича белгилашмоқда:

1. Мақсадни ўрганилаётган мавзу мазмуни орқали белгилаш. Мисол учун, «Марказий Осиё минтақасидаги мафкураравий жараёнларни ўрганиш» ёки «Педагогик тадқиқот методларини ўрганиш» ва ҳоказо. Мақсадни бундай белгилаш бизга нима беради? У фақат дарсда ўрганиш керак бўлган мавзунини беради, холос. Бунда ўқув жараёнини қуриш учун бирор бир конструктив ечим етишмайди. Шу боис мақсаднинг бу тарзда қуйишни педагогик технология тарафдорлари ижобий эмас, деб ҳисоблашди.

2. Мақсадни ўқитувчи фаолияти орқали белгилаш. Мисол учун, «Талабаларни интерфаол услублар билан таништириш» ёки «Диққатни бошқаришни тренинг ёрдамида курсатиш» ва ҳоказо. Мақсаднинг ўқитувчи томонидан бундай қуйилиши шахсий фаолиятга қаратилган, бироқ у уз хатти-ҳаракатидан келиб чиқаётган ўқитишнинг реал натижалари, рўй бериши мумкин бўлган ҳолатлар билан солиштирмай белгилайди.

3. Мақсадни талабанинг ўқув фаолияти орқали белгилаш. Мисол учун, «Хўжаликдаги мавжуд иқтисодий тангликни ечиш» ёки «Педагогик тизимни лойиҳалаш бўйича машқ қилиш» ва ҳоказо. Бир қарашда ўқув мақсадини бундай ифодалаш дарсни лойиҳалаш ва ўтказишга бирмунча аниқлик киритади. Бироқ бу ерда ҳам ўқитишдан кутилаётган мақсад, унинг натижалари эътибордан четда қолиб кетаяпти.

Педагогик технология тарафдорларининг фикрича, ўқитиш мақсадини ўқитувчи ёки талаба фаолияти, предмет мазмуни орқали белгилаш кутилаётган натижа тўғрисида тўлиқ тасаввур бермайди. Мазкур ҳолатда ўқув мақсадлари талаба ҳаракатларида акс этган ва кафолатланиши зарур бўлган ўқув натижалари орқали белгиланмаяпти. Бундай ҳолат педагогик технологияга зид эканлигини таъкидлаш жоиз.

Агар таълимий учлик: «мақсад - жараён (восита) - натижа»да ўзбекистонлик ва россиялик олимлар асосий эътиборни ўқитиш жараёни муаммоларига қаратишган бўлса, фарб

педагоглари занжирнинг икки четдаги ҳалқаларини чуқурроқ тадқиқ этишган. Шу боис америкалик психолог ва педагоглар (Б.Блум, В.Герлах, Б.Скиннер ва б.) томонидан «ўқув мақсадлари таксономияси» концепциясига ўтган асрнинг 50-йилларидан бошлаб асос солинган бўлса-да, у бугунгача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Фан мавзулари бўйича ўқув мақсадларини аниқ белгилаш педагогик технологияни лойиҳалашнинг дастлабки шарти ҳисобланади. Бу муаммони ҳал этиш учун ўқитувчи асосий эътиборни янги мавзу бўйича ўқув элементлари рўйхатини тузишга қаратиши лозим. Ўқув элементи деганда, ўрғаниш мақсадида танланган фаннинг барча объектлари тушунилади. Рўйхатга киритилган ўқув элементлари бошқа ижтимоий тажриба унсурларидан (олдин ўрганилган мавзудаги тушунча, ҳодиса, жараёнлардан) ажралиб туриши лозим. Мисол учун, «Миллий истиқлол мафқурасининг асосий ғоялари» («Миллий истиқлол ғояси» фани) мавзуси бўйича 7 та ўқув элементи алоҳида ажратилиб кўрсатилган: 1. Ватан равнақи. 2. Юрт тинчлиги. 3. Халқ фаровонлиги. 4. Комил инсон. 5. Ижтимоий ҳамкорлик. 6. Миллатлараро тотувлик. 7. Динлараро бағрикенглик. Булар мавзу бўйича белгиланган умумий мақсад ва мазмунни ифодалайди. Унда ўқитувчи белгиланган умумий мақсадни — микромақсадларга айлантириши керак бўлади. Мисол учун, «Комил инсон» элементини ўрганишда қуйидаги микромақсадларни белгилаб олиш мумкин: комил инсон ғоясининг миллий ва умумбашарий моҳияти; тасаввуф илмида «комил инсон» тушунчаси; ўрта аср алломалари ижодида баркамол шахсни ифодалаш; Президент И.А.Каримов асарларида комил инсон талқини; Миллий дастурда баркамол шахс тарбияси; янгиланаётган жамиятимизда соғлом авлод тарбияси ва б.

Мавзу мақсадини аниқ ўрнатиш борасидаги кейинги вазифа — ўқув элементлари бўйича талабаларнинг бошланғич билим даражаларини тегишли педагогик воситалар (тест, ёзма, оғзаки сўров, компьютерли назорат) ёрдамида аниқлаш ва баҳолаш. Бу вазифани бажариш зарур, акс ҳолда ўқитувчи машғулот давомида «Американи кашф этиши» мумкин. Бошқача айтганда, ўқитувчи қайси ўқув элементларини талабалар бирмунча чуқур ўрганаётгани тўғрисида ахборот олади ва ўз фаолиятини олинган натижаларга мос равишда ўзгартиради.

Ўқув фани мавзуси бўйича ўқув ахборотларини саралаш қонуни

Мавзу мақсадини белгилашда иштирок этган ўқув элементлари бу босқичда ҳам иштирок этади, бироқ улар энди рўйхат кўринишидан матн кўринишига ўтади. Мазмунни саралашда ўқитувчи, асосан, икки ҳолатни, яъни ўқув материални баён қилишнинг илмий тили ёки фан ривожининг абстракция поғоналарини инобатга олиши шарт.

Ҳар бир ижтимоий фан муайян ривожланиш тарихига эга, у олиб борилган тадқиқотлар натижалари асосида ривожланади. Фан объектларидан ўқув элементлари ажратиб олиб, ўқув дастури тузилади. Шубҳасиз, ўқув элементлари (ЎЭ) фан объектларидан (ФО) кичик бўлади, яъни $\text{ЎЭ} < \text{ФО}$.

1. Олимлар фан ривожининг қуйидаги «абстракция поғоналарини» эътироф этади, ўқитувчи ЎЭни ривожлантиришда уларга таяниб иш кўриши лозим.

Биринчи абстракция поғонасида (феноменологик) нарса ва ҳодисаларнинг баённи тавсифлаш чекланган, объектларнинг муайян тартибли рўйхати келтирилган бўлади, унинг сифат ва хусусиятлари қайд этилади. ЎЭ оддий, одатдаги тилда тушунтирилади. Мисол учун, ўқитувчи «комил инсон» тушунчасини ҳазрат Навоий қарашлари орқали етказди.

Иккинчи абстракция поғонасида (аналитик-синтетик) фанга оид тушунча ва атамалар, қонуниятлар ЎЭнинг асосий таркибини ташкил этади. ЎЭ фан тилида баён қилинади. Мисол учун, «комил инсон» тушунчасини ёритишда ўқитувчи алломалар, олимлар ва Президент И.А.Каримов қарашларини таҳлил қилади ва умумлаштириб ягона хулоса чиқаради.

Учинчи абстракция поғонасида (башоратловчи) фанга оид маълум ҳодисалар, назариялар тушунтирилади, қонун ва хусусиятлар аналитик тасаввур қилинади. Ҳодиса ва жараёнларнинг амалга ошиш вақти ва сонини олдиндан айтиб бериш имконияти мавжуд. Ривожланган фан тили вужудга келиб, ЎЭ баёни фанлараро боғланишлар асосида олиб борилади. Мисол учун, «комил инсон» тушунчаси психология, фалсафа, педагогика, социология фанлари соҳасида эришилган ютуқлар асосида таҳлил қилиниб, соғлом авлоднинг мамлакат равнақидаги ўрни ҳаётини мисоллар ёрдамида тушунтирилади.

Тўртинчи абстракция поғонаси (аксиоматик) нарса ва ҳодисаларни тушунтириш ўқув материалининг кенг қамровлилиги, ҳодисалар моҳиятига чуқур кириб бориш билан тавсифланади. Фаннинг предметлараро тили мавжуд бўлиб, у ёрдамида илмий билишнинг амалий йўналишлари қайтадан асосланади. Мисол учун, ўқитувчи «комил инсон» тушунчаси моҳияти, уни шакллантириш босқичлари, комиллик мезонлари, баркамол шахсни тарбиялаш методлари, шакллари ва бошқа қирраларини илмий ўрганади ва талабаларга тушунтиради. Бу ўқув элементи бўйича фандаги энг сўнги ютуқлардан фойдаланган ҳолда маъруза матнининг илмийлигини таъминлайди.

Шундай қилиб, ўқитувчи маъруза матнини тўрт даражада ёритиши, яъни таълим мазмунини белгиланган ЎЭ ёрдамида ифодалаши мумкин экан. Бироқ ўқув материалининг мураккаблашуви талабаларнинг ўзлаштириш даражасига қанчалик мос келади? Бу саволга жавоб топилгандагина, белгиланган таълим мақсадига эришиш мумкин.

2. Талабаларнинг ўзлаштириш даражаси. Ўз навбатида талабалар ЎЭни қайси даражада ўзлаштириши, топшириқни қандай бажариши керак? Бу саволга психологларнинг фаолият назарияси жавоб беради. Ахборотлардан фойдаланиш характерига қараб, фаолиятнинг икки кўринишини фарқлаш мумкин: номаҳсул ва маҳсулдор.

Талабанинг ўқув материални ўзлаштириш даражаси номаҳсул фаолиятда танишув ва алгоритмик, маҳсулдор фаолиятда эса эвристик (қисман изланувчан) ва ижодий даражада бўлиши мумкин. Бошқача айтганда, гуруҳдаги талабалар ўз иқтидори ва қобилиятига кўра тўрт даражага бўлинади. Хўш, танишув даражаси фаолият кўрсатадиган талабага аксиоматик поғонада сараланган ўқув материални тавсия этиб бўладими? Йўқ, албатта! Унга факат феноменологик поғонага тўғри келадиган ўқув материални бериш керак. Худди шу жараёнда табақалаштирилган таълимни жорий этиш зарурати туғилади. Гуруҳни ўзлаштириш даражасига мос равишда кичик гуруҳларга ажратиш ва уларга алоҳида ўқув ахборотларини тавсия этиш лозим (қаранг: «Кичик гуруҳда ишлаш («Маърифат», 2002 й. 30 октябрь).

Дидактик жараённи қуриш ва ўқув вақти давомида уни амалга ошириш қонуни

Фан мавзулари бўйича дидактик масалаларни (мақсад, мазмун, талабанинг ўзлаштириши) аниқ белгилаш асосида дидактик жараён — технологияларни амалиётга тадбиқ этиш мумкин.

Дидактик жараён узаро боғлиқ бўлган уч компонент — мотивация, талабанинг ўқув-билиш фаолияти ва уни бошқаришдан иборат.

Мотивацион босқичда ўқитувчи талабалар диққатини турли услублар ёрдамида мавзунинг ўрганишга жалб этади, уларда ички талаб, эҳтиёжни туғдиради. Бундай метод сирасига машғулот бошланишида муаммоли вазиятларни таклиф этиш, тарихий материаллардан фойдаланиш, муайян мавзуга оид кинокадрлар кўрсатишни киритиш мумкин. Улар талабаларда қизиқиш мотивларини вужудга келтириб мавзунинг иштиёқ билан ўрганишга ундайди.

Ўқув фаолияти давомида талаба билимларни ўзлаштиради, кўникма ва малака эгаллайди. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ҳар бир ўқув фаолияти умумий лойиҳа бўйича қурилади ва ўзида мўлжалли, бажарувчи, назорат қилувчи ва тузатувчи ҳаракатларни мужассамлаштиради. Бу ҳаракатларни талаба ўқитувчи ёки дарслик ёрдамида турли даражада ва турлича таълим назариясига таянган ҳолда бажариши мумкин. Ўқитувчи ҳар бир талабанинг хатти-ҳаракатларини кузатиши ва фарқлай олиши лозим. Ўқув ҳаракатларининг ҳар бири ўзига хос ўзлаштиришнинг маълум босқичида намоён бўлади. Мисол учун, мўлжалли ҳаракат бажарилиши ва ўқув топшириқларини ўзлаштириш қуйидагича боради: а) топшириқни фаол қабул қилиш; б) топшириқни тушуниб етиш; в) топшириқни бажариш кетма-кетлигини, ўрганиш методикасини эгаллаш; г) мустақил равишда ўқув топшириқларини ўрганиш.

Бажарувчи ҳаракатлар ҳам ўзлаштиришнинг турли босқичларида бўлиши мумкин: а) асосий ўқув ҳаракатларининг бажарилиши (таҳлил, ўзлаштириш, таққослаш, моделлаштириш); б) алоҳида ҳаракатларнинг айрим ўзига хос бўйича бажарилиши; в) масаланинг ечимига қаратилган ва йирик блокларга қўшилган ҳолда амалга оширилган қатор ўқув ҳаракатларини бажариш.

риш; г) бу блокларни англаш даражасида (кўникма ёки «автоматик» (малака даражасида) амалга оширилиши.

Кейинги босқич назорат қилувчи ҳаракат мавзуси бўйича ўз-ўзини назорат қилиши эвазига амалга оширилади ва мавжуд андоза билан солиштирилади. Агар ўзлаштириш даражаси (55 % дан) паст бўлса, муайян ҳаракат давомида йўл қўйилган хатолар ўқув фаолиятининг тузатувчи босқичида аниқланади. Унга мос қўшимча дидактик жараён ташкил этилади.

Ўқув фаолиятининг муҳим кўрсаткичи қуйидаги натижалардир: объектив — ечимнинг тўғрилиги, натижагача бўлган ҳаракат ва қадамлар сони, вақт сарфи; субъектив — талаба учун ишнинг муҳимлиги; яқундан субъектнинг қаноатланиши, куч сарфи ва б.

Дидактик жараённинг сўнгги таркибий қисми — ўқувбилиш фаолиятини бошқариш ҳисобланади. Циклик турдаги бошқариш тизими асосан дидактик жараён учун мос келади. Чунки зарурий ўқув ахборотлари ўқитувчидан талабаларга алоқа ёрдамида тўғри узатилади. Асосий ҳаракатни бажарганлиги ҳақидаги маълумот тескари алоқа ёрдамида талабадан ўқитувчига узатиш имконияти мавжуд бўлади. Бошқаришнинг муҳим жиҳати шундаки, талаба томонидан ўқув фаолияти бажарилса, бошқариш алгоритмини ўқитувчи ҳам, талаба ҳам бажариши мумкин. Бунда ўқув топшириқларининг тўғри жавоблари — эталонлари талабаларга берилади. Шунда улар ўз фаолиятларини текшириш ва ҳаракатларини тузатиш имконига эга бўлади.

Шундай қилиб, дидактик жараённи қуриш қонуниятларини қисқача баён қилдик. Хўш, ўқув вақти дидактик жараён босқичларида қандай тақсимланади? Ўқув вақтининг мотивацион ва бошқариш босқичи учун сарф бўлади. Асосий ўқув вақти (70%) талабанинг ўз устида ишлаши, яъни асосий ўқув фаолиятига ажратилади.

“Миллий истиқлол гоёси” фанини ўқитишда дидактик жараён лойиҳасининг интерфаол усуллари

“Миллий истиқлол гоёси” фанини ўқитишда дидактик жараён босқичларини муайян кетма-кетликда қуриш талабаларнинг билиш фаолиятини мавзу бўйича белгиланган мақсадга мос ҳолда танланган ўқитиш усуллари ёрдамида ташкил этиш демакдир. Ўқитиш методлари ўз моҳияти ва мазмунига кўра, маълум педагогик назарияга асосланган ҳамда муайян таснифга эга бўлади. Унинг самарадорлиги ҳақида фикр юритилганда ўқитиш жараёнини изга солиб, уни мақсадли йўналтира оладиган, ўқитувчи ва талабанинг ўзаро фаолиятини таъминлаш асосида мактаб (касб-ҳунар коллежи, олий ўқув юртлари) олдига қўйилаётган мақсадга нечоғли эришилаётганини кўзда тутиш керак. Шу билан бирга, ўқитиш методлари бевосита таълим амалиёти билан алоқадор концепциядир. Ўқитиш методи педагог онгида дастлаб фаолиятнинг умумлашган лойиҳаси тарзида мавжуд бўлади. Бу лойиҳа амалиётга ўқитувчи ва талаба фаолиятининг ўзаро туташуви жараёнида, ўқитиш ва ўқишнинг аниқ ҳаракатлар, амаллар ёки усуллар мажмуаси сифатида жорий этилади. Методнинг бошқа намоён бўлиш шакллари йўқ, чунки умумий ҳолда ўқитиш методи фаолиятнинг дидактик моделини ўзида ифода этади.

Педагогик нашрларда ўқитиш методларини фаол ва пасив гуруҳларга ажратиш мавжуд. Агар ҳар бир метод белгиланган муайян мақсадни ечишда ўз ўрнида ишлатилса, шубҳасиз, фаолдир. Педагогик технологиялар ҳам талабалар фаоллигининг юқори даражасини таъминлаш асосида олдиндан белгиланган мақсадга эришишга қаратилади. Шу боисдан бу қисмда педагогик амалиёт учун нотаниш бўлган чет эл дидактикасига оид методлар ҳақида фикр юритилади.

Американинг “Street law” (“Кўча қонуни”) дастури бугунги кунда кўплаб давлатлари томонидан “асир”га олинган ва таълим жараёнига ўрнашиб қоляпти. Бунга сабаб дастурдан ўрин олган юзлаб ўқитиш методларининг фаоллиги, жозибалиги ва таъсирчанлигидир. Улар ёрдамида талабалар ўз

фикрларини эркин ифодалаш, ахборотларни танқидий қабул қилиш, жамоада ишлаш, ўз мавқеини мустақкамлаш, фикрларини ҳимоя қилиш, ҳақ-ҳуқуқларини англаб етиш каби имкониятларга тезда эга бўлади. Ўқитувчи эса дидактик жараёнда бу методлардан оқилона фойдаланмоғи, мавзу бўйича ўқув элементларининг мураккаблиги ва вақт муддатига қараб ўзлаштирмоғи лозим. Қуйида “Street law” дастуридаги баъзи методлар билан танишасиз.

Кластер (ахборотни ёйиш) усули

Бу усулнинг асосий вазифаси ўрганилаётган объект – талабалар фаолиятини педагогик воқеликни қисмларга ажратган ҳолда ўзлаштиришга йўналтиради, унда куп вариантлик асосида тушунча ҳамда ходисаларнинг ўзаро ички ва ташқи боғланишларини аниқлаш кўникмаларини шакллантиради, мавзу бўйича фикр-мулоҳазаларни эркинлаштиришга ёрдам беради.

Мавзу бўйича кластерларни тузиш ўқув мақсадига қараб босқичма-босқич ҳаракатланишни тақозо этади, охир-оқибатда якуний натижа – янги билимларни ўзлаштириш фикрлар хилма-хиллигини яхлитлаш асосида қўлга киритилади.

Кластер усулидан фойдаланиш учун талабаларни кичик гуруҳларга (3-5 та) ажратиш талаб этилади. Ҳар бир гуруҳда мавзуга оид алоҳида ўқув элементлари танланади. Бунинг учун аудиторияда дарслик, ўқув қўлланмалари, маъруза матнлари ва бошқа ахборот манбалари бўлиши лозим. Ўқитувчи алоҳида ўқув элементларини ўзлаштириши учун 15-20 дақиқа вақт ажратади.

Кластер тузиш босқичлари:

1. Аудитория ёзув тахтасига кичик гуруҳлар сонига қараб ватман (чизмачилик қоғози) осилади ва «калит» сўзлар ўқитувчи (айрим ҳолларда талабалар) томонидан ёзилади.

2. Мавзу бўйича ўқув элементларига тегишли фикрлар (қонун, факт, тезис, ҳодиса, жараён, натижа) аниқ феъл билан ифодаланган ҳолда қоғозга ёзилади.

3. Асосий тушунча ва ғоялар уртасидаги алоқадорлик чизмада кўрсатилади.

4. Кичик гуруҳлардаги барча талабалар (3-5 та) ўз вариантларини қоғозга ёзишади.

5. Фикрлар «шажара»си умумлаштирилади ва якуний хулосалар қайд этилади.

6. Ўқитувчи талабалар фаолиятини назорат қилади ва объектив баҳолайди.

Мисол учун Б.Блумнинг «Ўқув мақсади таксономияси» мавзуи бўйича кластер тузиш кетма-кетлигини келтирамиз:

1. Блум таксономияси аниқланган ўқув фаолияти соҳалари (ЎЭ № 1):

-когнитивли (билиш) соҳаси;

-аффектив (ҳаяжонли-қадриятли) соҳаси;

-психомоторли соҳаси.

2. Блум таксономиясини тузишда таяниладиган тамойиллар (ЎЭ № 2):

-амалий; психологик; мантиқий; объективлик.

3. Когнитив соҳа бўйича ўқув мақсадлари таксономияси (ЎЭ № 3):

-билиш; англаш; қўллаш; таҳлиллаш; синтезлаш; баҳолаш.

Бу мисолда учта “калит” сўз келтирилди, улар, ўз навбатида, тегишли ўқув элементларини қамраб олиши талабалар томонидан аниқланади. Ҳар бир ўқув элементига оид тушунчалар мазмунан кетма-кетлик сақланган ҳолда ватман қоғозга ёзилади ва фикрлар «ёйилмаси» чизмаси яратилади.

Синквейн (ахборотни йиғиш) усули

Методни қўллаш жараёнида талабалардаги тарқоқ ахборотли жараёнлар аста-секин босқичма-босқич йўналтирилган ахборотли жараёнга айлантириб борилади. Яъни, ўрганилмаган билимлар мавзуни ўрганиш давомида ўрганилади, муайян объектив воқелик тўғрисида яқдил фикрга келинади. Бунинг учун талабаларда беш имконият мавжуд бўлади. Яъни синквейн беш қатордан иборат ўзига хос “оқ шеър” (қофиясиз) бўлиб, ўрганилаётган мавзуга оид тушунчалар (ҳодиса, жараён, воқеа) қатъиян кетма-кетликда ёзиб чиқилади. Синквейн орқали талабалар ўз фикрларини тўплаш, уларни их-

чам ифодалаш, турли мулоҳазаларни синтезлаш ва мавзу бўйича тўғри хулосаларни такомиллаштиришга ўрганишади.

Синквейн тузиш тартиби:

1. Биринчи қаторда мавзуга оид бош ғоя (таянч тушунча) бир сўз (от) билан қайд этилади.

2. Иккинчи қаторда бош ғоя икки сифат билан ифодаланади.

3. Учинчи қаторда мавзуга оид тушунчалар (жараёнлар) учта сўз билан баён қилинади.

4. Тўртинчи қаторда мавзуга оид фикр (назария, факт)лар тўртта сўздан иборат бўлиши лозим.

5. Сўнгги қаторга мавзу моҳиятини ойдинлаштириладиган (ёки маъно жиҳатидан яқин бўлган) битта сўз ёзилади.

Бу кетма-кетликни қуйидаги чизиқлар ёрдамида лойиҳалаш мумкин.

1. _____ топшириқ

2. _____

3. _____

4. _____

5. _____ натижа

Одатда, синквейн мавзу бўйича бирор муаммоли вазиятни ечиш ёки алоҳида ўқув элементларини мукамаллаштиришда талаба тафаккурини чархлаш учун тузилади. Агар биринчи қатордаги мавзу сўз туркуми – от орқали ифодаланса, иккинчи қаторда топшириқнинг муҳим хоссаларини белгиловчи бир жуфт сифатни талабалар ўйлаши, кўп вариантли жавоблардан энг мақбулини олиши лозим бўлади. Кейинги қаторларга ёзиладиган жавоб сўзлар ҳам талабанинг тезкор фикрлаши натижасида топилиб, кўзланган мақсад — якуний натижага эришилади.

“Ақлий ҳужум” усули

Дарс жараёнида «ақлий ҳужум»дан мақсадли фойдаланиш ижодий, андозасиз тафаккурлашни ривожлантириш манбаи ҳисобланади. “Ақлий ҳужум”ни уюштириш содда бўлиб,

ундан таълим мазмунини ўзгартириш жараёнида, ишлаб чиқариш муаммолари ечимини топишда ҳам фойдаланиш мумкин. Дастлаб гуруҳ йиғилиб, улар олдига муаммо қўйилади. Бу муаммо ечими тўғрисида иштирокчилар ўз фикрларини билдиришади. Бу босқичда ҳеч кимнинг ўзгалар ғоясига «ҳужум» қилиши ёки баҳолашига ҳаққи йўқ. Демак, “ақлий ҳужум” да қисқа вақтда ўнлаб ғояларнинг юзага чиқиш имкониятлари мавжуд бўлади. Аслида, ғоялар сони мақсад эмас, улар муаммо ечими учунгина асос бўлади. Бу метод шартларидан бири қатнашувчиларнинг ҳар бири ташқи таъсирсиз фаол иштирокчи бўлиши керак.

Шундай қилиб, “ақлий ҳужум” қоидаларини қўйидагича белгилаш мумкин:

- олға сурилган ғоялар баҳоланмайди ва танқид остига қилинмайди;
- иш сифатга эмас, сонга қаратилади, ғоялар қанча кўп булса шунча яхши;
- исталган ғояни мумкин қадар мукамаллаштириш ва ривожлантириш мумкин;
- муаммо ечимидан ғоялар ҳам қўллаб-қувватланади;
- барча ғояларнинг асосий мавзулари (фаразлари) ёзиб олинади;
- “ҳужум” вақти аниқланади ва унга риюя қилиниши шарт;
- саволларга қисқача (асосланмаган) жавоблар бериш кўзда тутилади.

Вазифаси. “Ақлий ҳужум” қийин вазиятдан қутулиш чораларини топишга, муаммони чегарасини кенгайтиришга, фикрлар хилма-хиллигига эришишга ва тафаккур доирасини кенгайтиришга имкон беради. Энг асосийси, муаммони ечиш жараёнида ижодий ҳамкорлик кучайиб, гуруҳ (аудитория) янада жипслашади.

Объекти. Қўлланиш мақсадига кўра, бу метод универсал ҳисобланиб, тадқиқотчиликда (янги муаммони ечишга имкон яратади), ўқитиш жараёнида (ўқув материалларини тезкор ўзлаштиришга қаратилади), фикрни мустаҳкамлашда (ўз-ўзини бошқариш асосида фаол фикрлашни шакллантиради) асқотади.

Қўлланиш усули. “Ақлий ҳужум” иштирокчилари муаммо

бўйича мулоҳаза-таклифларни билдиришлари мумкин. Айтилган фикрлар ёзиб олинади. Метод самараси фикрлар хилма-хиллиги билан тавсифланади ва улар танқид қилинмайди, қайтадан ифода ланмайди. «Ақлий ҳужум» тугагач, энг яхши таклифлар бирлаштириб, муаммони ечиш учун зарурлари танланади.

Изоҳ. Хурматли китобхон, сиз америкача “ақлий ҳужум” методи билан қисман танишдингиз (сиз, эҳтимол, олдиндан танишдирсиз). Айтмоқчи булган фикримиз хусусида: **бу метод муаллифлари бизнинг аждодларимиздир.** Хали Америка кашф этилмаган даврда уз ақл машғаласи билан дунёни ёритган қомусий олимларимизни (Аҳмад ал Фарғоний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Беруний) ёки етти иқлимни забт этган шоҳу султонларимизни оласизми, улар ўз муаммоларини ечишда ана шу методдан кенг фойдаланишган. Бобокалонларимиз бу методни “кенгаш”, “машварат”, “маслаҳат” деб аташган. Мисол учун, Соҳибқирон Амир Темур салтанат олдида турган муаммоларни ечишда машварат чақириб барча сарой ахлининг, вазиру ула моларнинг, фарзандларининг фикрларини ва у асосда ягона ҳукм чиқарган. Бу ҳолатлар ҳарбий юриш олдиндан чақирилган машваратларда кўпроқ намоён бўлади. “Агар (ғаним устига) лашкар тортмоқчи булсам, уруш-ярашдан ўртага сўз ташлаб, амирларимнинг бу икковидан қай бирига мойиллигини билишга интилардим. Агар ярашдан сўз очсалар, бунинг фойдасини уруш зиёнига солиштириб кўрардим, агар урушга мойил бўлсалар, унинг наф ва фойдасини яраш зиёнига таққослаб кўрардим, қайси бири фойдалироқ бўлса, шуни ихтиёр қилардим”. Бугун ана шулар ҳақида уйга толиб, “Ғарб Шарқдан ўрганган” лигига яна бир карра ишонч ҳосил қиламиз.

“Ажурли арра” усули

“Ажурли арра” методи тузилиш жиҳатидан қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Топшириқни бўлиш: топшириқ ва матнли материаллар бир нечта асосий қисмларга (мавзуларга) бўлинади.

2. Бирламчи гуруҳлар: гуруҳ аъзолари мавзуни олгач, эксперт ҳисобланади.

3. Эксперт гуруҳлари: мавзуга оид ўқув топшириқлари бўлган талабалар уни муҳокама қилиш, бажарини учун эксперт гуруҳига бирлашади.

4. Бирламчи гуруҳлар: талабалар ўз бирламчи гуруҳларига қайтадилар ва эксперт гуруҳларда ўрганганларини ўқитишади.

Изоҳ. “Ажурли арра” усулига аниқлик киритиш учун баъзи тавсияларни ёритиш лозим.

1. Ўқитиш жараёнига бундай ёндашилганда уларнинг ҳамкорликда ишлашига ва қисқа вақт ичида катта ҳажмдаги ахборотни ўзлаштиришларига имкон туғилади.

2. Дарсда муайян фаолиятни бажариш учун талабаларга бошланғич ахборотни узатиш зарурати туғилса, унинг ўрнини боса оладиган бошқа материалдан фойдаланиш мумкин.

3. Ўқитувчи мураккаб мавзу бўйича талабаларнинг ҳар бирига мулжалланган ахборотли алоҳида пакет тайёрлайди. Унда дарсликдан, газета, журнал мақолаларидан тайёрланган материаллар бўлиши керак.

4. Ҳар бир талаба 2 гуруҳ таркибида иштирок этади: дастлаб “ўз уйи” (бирламчи) гуруҳига, кейин эса “эксперт” гуруҳига бирлашиб, ўқув элементларини мустақил ўрганишади. Эксперт гуруҳини ташкил этиш учун ахборотли пакетларда мавзуга оид материаллар бир хил рангдаги қоғозларга ёки рангли қалам билан қоғознинг бурчагига ёзилгани маъқул.

5. Ҳар бир гуруҳда 3 тадан 5 тагача талаба (талабалар сонига қараб) бўлиши мумкин. Ҳар бир талаба “ўз уйи”дагиларни ва қайта учрашиш жойини аниқлаб олиши керак.

6. Ўқитувчи талабаларни “рангли” топшириқлар асосида гуруҳга бирлашишини таклиф этади, улар алоҳида мавзулар бўйича экспертга айланади. Мисол учун, “қизил”ларни аудитория хонаси охирида, “кўк”ларни эса мактаб йўлакчасида учрашиши белгиланади. Ҳар бир эксперт гуруҳда 3 тадан кам талаба бўлмаслиги керак.

7. Гуруҳларга ахборотли пакет тарқатилади. Ҳар қайси гуруҳ турли материаллар тўпламини олишлари ва уларни ўқиши, муҳокама қилиши, айнан шу ахборотлар бўйича экспертга айланиши лозим. Улар “эксперт” бўлиши учун талабаларда вақт етарли бўлиши керак. Агар материаллар мураккаб ва ҳажман катта бўлса, эҳтимол, тўлиқ бир дарс соати талаб қилинади.

8. Талабаларга қуйидаги топшириқлар берилади:

- пакетдаги материалларни қунт билан ўрганиш ва муҳокама қилиш;

- билмаганингизни бир-бирингиздан сўранг ва ҳар бирингиз уни тушунганингизга ишонч ҳосил қилинг;

- “ўз уйингиз” гуруҳини ўқитиш зарурлигини ҳисобга олиб материалнинг муҳим ўқув элементларига эътибор қаратинг.

9. Талабалардан “ўз уй”ларига қайтишларини сўранг. Ҳар бири “ўз уйи”- гуруҳига ахборот беради. Шаксиз, “уй” гуруҳида эксперт гуруҳларидан биттадан талаба бўлиши шарт. Талаба ўрганиб келган материалларни ўз гуруҳи талабаларига ўргатишни олиши лозим. Бу жараён ўқув материалнинг ўзлаштириш зарурлигига қараб яна бир соат давом этиши мумкин.

10. Талабалар бир-бирларидан ахборотни ўрганиб бўлишгач, ўқитувчи ўзи режалаштирган фаолият турини ўтказиши мумкин.

“Мунозара” усули

Бу метод ёрдамида талабаларга маълум мавзу бўйича ахборот етказилади, мунозара учун танланган мавзунини талабалар “штурм” қиладилар, натижада, унга оид маълумотни атрофлича ўрганилади.

Мунозарани ўтказиш методикаси

1. Мунозара олиб борувчи - бошловчи (ўқитувчи, журналист, бошлиқ ва ҳоказо) мавзунини танлаб, иштирокчиларни таклиф этади.

2. Бошловчи иштирокчиларга “ақлий ҳужум” топшириғи қоидаларини тушунтиради:

- “ҳужум”дан мақсад - муаммо ечимига оид вариантларни кўпроқ таклиф этиш;

- ўз билимингизни умумлаштириб, эътиборни муаммо ечимига қаратиб, фикрлар билдиринг. Билдирилган ғоялар умумий фикрга зид бўлса-да, ҳеч бири рад этилмайди;

- бошқа иштирокчилар ғояларини ҳам қўллаб-қувватланг;

- таклиф этилганларни баҳолаш билан кейинроқ шуғулланасиз.

3. Бошловчи котиб тайинлайди ва у айтилган барча ғояларни ёзиб боради. Муҳокама вақтида сўзга чиқувчилар аниқлашиб, мунозарада барча иштирокчилар қатнашади, ўз фикрларини ифодалаш имкони берилади. Агар бирор киши томонидан уни ўтказиш қоидалари бузилса, бошловчи уни холи-

сона ҳал қилади. Биринчи босқич янги ғоялар пайдо бўлгунча давом этаверади.

4. Бошловчи иштирокчиларнинг танқидий тафаккури “чархланиши” учун қисқача танаффус эълон қилади. Кейин иккинчи босқич бошланади. Иштирокчилар гуруҳларга бўлиниб, биринчи босқичда билдирилган ғоялар мустаҳкамланади. Ғоялар гуруҳ бўйича бирлаштирилиб, улар таҳлил қилинади, натижада уртага қўйилган муаммонинг ечимига оид бўлган фикрларгина ажратиб олинади.

Бошловчи мунозарага яқун ясайди.

Изоҳ. Америкача мунозара методи турли шаклларда ташкил этилиши эътироф этилган. Бизнинг амалиётда энг кўп тарқалган тури - “телемунозара” ҳисобланади, журналист Қуддус Аъзамнинг талабалар билан телемулоқоти ана шу методнинг узгинасидир.

Телешоу усулидаги мунозара афзалликлари: бу шаклда ташкил этиш бир вақтнинг ўзида гуруҳда маъруза ва мунозара методларини қўллаш имкониятини беради. 3-5 кишидан иборат бўлган гуруҳ танланган мавзу бўйича бошқа қатнашчи (томошабин)лар иштирокида мунозара ўтказилади. Томошабинлар муҳокамада ўз фикрларини айтиб ёки савол билан иштирок этишади.

Телешоу шаклидаги мунозарада мавзу бўйича турли фикрларни аниқ ифодалашга имконият туғилади. Албатта, бунда қатнашчилар пухта тайёргарлик қўришлари ёки шу соҳа билимдонлари бўлишлари билан асосий мавзудан четга чиқиб кетмасликлари керак.

Телешоуда ҳар бир иштирокчи ўз фикрини тўлиқ баён қилиши учун унга имконият бериш лозим (3-5 мин). Бошловчи мунозарани кузатиб боради, агар белгиланган мавзудан четга чиқиш ҳоллари бўлса, мунозарага аралашishi мумкин.

“Ўз ўрнингни топ” усули

Агар аудиторияда муайян мавзу бўйича тортишувлар вужудга келса, мазкур метод ёрдамида муаммо ечими аниқланади. Ундан асосан дарснинг кириш қисмида фойдаланишди, ўтилаётган мавзу турли ёндашувлар мавжудлиги айтилади. Бу бир томондан. Иккинчидан, талабалар фикрини баён қилиши, ўзгартиришга имкон туғилади. Ниҳоят, дарс сўнггида ўқитувчи мавзунини ўзлаштириш даражасини баҳолайди.

1. Аудиториянинг қарама-қарши бурчакларига иккита плакат осилади. Уларнинг бирига “розиман”, бошқасига “рози эмасман”, деган сўзлар ёзилади. Плакатларда баъзан мавзуга оид саволлар бўйича қарама-қарши фикрлар ҳам ёзилиши мумкин. Масалан: “анжир гуллайди ва мева тугади” ёки “анжир гулламаданда мева тугади”.

2. Дарсни ташкил этиш қоидалари муҳокама қилинади.

3. Талабаларга ўрганилаётган муаммо юзасидан ўз фикрларига мос келадиган плакат ёнига бориш таклиф этилади.

4. Талабалардан ўз қарашларини асослаш сўралади. Бу пайтда бир гуруҳдан иккинчи гуруҳга ўтиш рухсат этилади ва шу тариқа талабаларнинг ҳаммаси жалб этилади.

5. Муаммо бўйича фикрлар билдирилгач, талабалар ичида мунозара давомида ўз нуқтаи назарини ўзгартиришлари ёки бошқа гуруҳга ўтишлари мумкин. Бундай ҳолларда бунинг сабабини асослашлари керак.

6. Иштирокчилардан оппонентлари ичида муаммо юзасидан энг ишончли фикр айтган талабаларни аниқланади.

«Кичик гуруҳларда ишлаш»

Кичик гуруҳларда ишлаш талабанинг фаоллигини оширади, ҳар бири учун мунозарада қатнашиш ҳуқуқини беради, бир-биридан ўрганиш имкони туғилади, бошқалар фикрини қадрлашга ўргатади.

Қўллаш усули

1. Фаолиятни танлаш. Мавзуга оид муаммо шундай танланадими, натижада талабалар уни ўрганиш (бажариш) учун ижодий фаолият кўрсатишлари зарур бўлади ва вазифалар белгилаб олинади.

2. Зарурий асос яратиш. Талабалар кичик гуруҳда қатнашишлари учун танланган фаолият бўйича етарли билим, кўникмага эга бўлишлари керак.

3. Гуруҳни шакллантириш. Одатда, ҳар бир гуруҳда 3-5 талаба бўлади (баъзан, кам ёки кўп бўлиши мумкин). Агар гуруҳда ишлаш маълум ёзма ҳужжат тайёрлашни талаб этса, 2-3 кишилиқ гуруҳ тузилгани маъқул. Гуруҳ таркиби масала-

нинг муҳимлиги, аудиториядаги талабалар сони, уларнинг бири-бири билан ўзаро ҳаракатига боғлиқ ҳолда ўзгаради. Энг яхшиси, “гетроген” гуруҳ ташкил этишдир. (жинси, ўзлаштириш даражаси ва бошқа белгилар асосида). Гуруҳда ишлаш талабалар ўртасида вазифаларни аниқ тақсимлашга асосланади. (Мисол учун, бир талаба мунозарани бошқаради, иккинчиси ёзиб боради, учинчиси спикер (сардор) ролини ўтайди ва ҳоказо). Аудиторияни гуруҳларга ажратиш, таклиф ёки ҳисоб бўйича амалга оширилади.

4. Аниқ йўл-йўриқлар курсатиш. Талабаларга фаолиятни бажариш учун ихчам тарзда аниқ тушунтириш берилади. Ўқитувчи гуруҳларнинг ишлаш тезлиги турлича бўлишини инobatга олган ҳолда вақт чегарасини айтади. Гуруҳлар керакли материал ва ахборот билан таъминланади. Талабалар иш бошлашлари учун вазифаларини тушуниб етганлиги текширилади.

5. Қўллаб қувватлаш ва йўналтириш. Ўқитувчи гуруҳлар туғри ишлаётганлигини қайд этади, уларга зарурат туғилса ёрдам беради, гуруҳларга тазйиқ ўтказилмайди.

6. Муҳокама қилиш ва баҳолаш. Гуруҳларда иш якунлангач, унинг натижалари бўйича ахборот берилади. Бунинг учун ҳар бир гуруҳ ўз сардорини белгилайди. Зарурат туғилса, фаолият натижалари бўйича фикрларни ўқитувчи ёзиб боради. Муҳими, гуруҳ ечимининг асосланишини аниқлаштириб олишдир. Агар вақт етарли бўлса, муайян фикрни асослашда гуруҳлар бир-бирига савол беришлари мумкин, унинг натижалари ўқитувчи томонидан баҳоланади. Бунда фаолиятни туғри ва аниқ бажариш, вақт сарфи асосий мезон ҳисобланади.

«Меню» усули

Якка тартибда ёки кичик гуруҳлар билан ишлашни хоҳлаган ўқитувчига “Меню” методидан фойдаланиш тавсия этилади. Бунда кичик гуруҳ (талаба)га аниқ топшириқ берилади. Мисол учун, “Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқлари”. Ўқитувчи ҳар бир гуруҳ учун алоҳида топшириқ тайёрлайди:

I. Конституциявий ҳуқуқлар.

I. Маъмурий ҳуқуқ асослари.

II. Фуқаролик ҳуқуқлари асослари.

IV. Меҳнат ҳуқуқлари асослари.

V. Экологик ҳуқуқ асослари.

Ҳар бир гуруҳ топшириқ олади ва 3 минут давомида муҳокама қилишади, сўнгра гуруҳ вакили ўқитувчи столига келиб, тайёр “Меню”ни олиб қайтади. Бу узун қирқилган қоғоз - “тиллер” бўлиб, уларда хилма-хил ҳуқуқ асослари баён қилинган. Гуруҳ вакили «тиллер»дан бирини танлаб олади ва ўз гуруҳига қайтади. Бошқа талаба ҳам шу ишни бажаради ва зарурий материаллар йиғилгунча бу ҳолат давом этади. 10 минут давомида топшириқ муҳокама қилинади ва расмийлаштирилади. Бу методда жавоблар оғзаки бўлиши мумкин. Бошқа гуруҳ вакиллари саволлар беришади, ўқитувчи эса гуруҳ ишларини, сардор фаолиятини баҳолаб боради.

“Кичик гуруҳларда босма материаллар билан ишлаш” усули

Кичик гуруҳларда ишлашнинг яна бир методи - наشر қилинган материаллар билан ишлаш ҳисобланади. Талабаларнинг зарурий ахборотни излашлари, назарий билимларни мустаҳкамлашлари ҳамда назарий материалларни чуқур англашлари учун бу методдан фойдаланиш яхши самара беради. Аудитория 4-5 кишидан иборат кичик гуруҳларга бўлинади. Гуруҳ бир хил ёки турли мавзудаги топшириқ ҳамда газета, журнал, фотоальбом ва бюллетенлар олишади.

Зарур материаллар: А-1 форматли оқ қоғоз, қайчи, елим.

Топшириқлар:

а) газеталардан инсон ҳуқуқлари тўғрисида маълумотлар топиб, қуйидаги тартибда жойлаштиринг:

- 1) фуқаролик ҳуқуқлари;
- 2) сиёсий ҳуқуқлар;
- 3) иқтисодий ҳуқуқлар;
- 4) ижтимоий ҳуқуқлар;
- 5) маданий ҳуқуқлар.

б) инсон ҳуқуқларини жорий этиш шаклларини айтинг.

Унинг 4 тури мавжуд:

- риоя қилиш;

- бажариш;
- фойдаланиш;
- қўллаш.

Ҳар бир гуруҳ (улар 4 та) топшириқ олади, газетадан керакли материалларни топади, мақола, суратларни қирқиб олади ва плакатга елимлайди, зарурий матнни шарҳлайди. Ҳар бир гуруҳнинг сардори иш якуни тўғрисида ҳисобот берадилар. Бошқа гуруҳ талабалари савол беришади ва ишни баҳолашади.

Ҳисоботдан олдин талабалардан барча материаллар йиғиб олинади, улар газета ўқишга берилиб кетиб, сардор фикрларига қулоқ солмасликлари мумкин. Талабалардан эҳтиёт бўлиб ишлаш талаб этилади, ортиқча қоғоз қирқиш, елимлаш, аудиторияни ифлослантиришга йўл қўйилмайди.

“Дебатлар” усули

“Дебатлар” асосида дарсни ташкил этишдан асосий мақсад муаммо ечимини топишда талаба ўз ёндашувининг тўғрилигига ўзгаларни ишонтиришдир. Ўз фикрини аниқ ва лўнда баён этиш, бунинг учун тўғри далил ва хулоса топиш кўникмасини шакллантиришда “дебатлар” самарали метод ҳисобланади.

Методик тавсиялар:

“Дебатлар” мавзуни резолюция шаклида ифодалашни керак. Маълумки, резолюция ҳар доим мавжуд ҳолатни ўзгартиришни талаб этади. Мисол учун, “Қабул қилинган: АҚШ Олий суди олий жазонинг ноконституциявийлигини тан олди”.

Машғулотга маҳаллий мутахассислардан (олим, врач, муҳандис, ижтимоий арбоб ва бошқа) бири таклиф этилади.

Дебатда талабалар икки гуруҳга ажратилади: резолюцияни қўллаб-қувватловчилар ва уларга қарши чиқувчилар. Гуруҳ сардори регламентга риоя қилиш кузатувчи - ёрдамчи тайинлайди.

“Конструктив аргументлар” 3-5 ҳолатга асосланган; манتيкий ифодаланган ва далилий материаллар билан мустаҳкамланган аргументлар тайёрлаш учун талабаларга етарлича вақт берилади. Уларга муаммонинг моҳиятини англаш ва ўз

фикрларини мустаҳкамлаш учун мантикий аргументлар тайёрлашда ўқитувчи ёрдам бериши керак. Шу билан бирга, талабалар қарши томон билдиражак фикрларни тахмин қилишлари ва олдиндан уни инкор этишга ҳам тайёргарлик кўришлари лозим.

Талабаларни шундай далил-исбот топиш кўникмасига ўргатиш керакки, билдирилган фикрни қарши томоннинг муҳокама қилишига ўрин қолмасин. Шундагина талабалар тенгдошларининг қарашларини ҳурмат қилишга ёки ўз билими аудиториядошининг билими олдида кам эканлигини тан олишга ўрганади, энг асосийси, уларда эркин фикр юритиш кўникмалари шаклланади.

“Дебатлар”ни ўтказиш тартиби

1. Ўқитувчи ва дебат иштирокчилари аудиториадан жой олишади. Қулай бўлиши учун резолюцияни қўллаб-қувватловчилар ўқитувчининг ўнг томонига, қаршилар эса чап томонига жойлашади.

2. Ўқитувчи муҳокама мавзунини ва резолюция вариантларини баён қилади, сўзга чиқувчилар учун вақт белгилайди.

3. Ўқитувчи дастлаб резолюцияни қўллаб-қувватлайдиганларга сўз беради, ундан конструктив аргументларни баён қилишни сўрайди. У ўз фикрини етарлича далиллар ёрдамида асослаб беради. Иложи бўлса, сўзга чиқувчилар тартибини ҳар бир гуруҳ аъзолари учун олдиндан белгилаш керак. Ўқитувчининг ёрдамчиси сўзга чиқувчи учун ажратилган вақт тугаганлигини эслатиб туради.

4. Ўқитувчи биринчи гуруҳнинг иккинчи талабасига сўз беради, сўнгра иккинчи гуруҳнинг иккинчи рақамли талабаси ўз фикрларини резолюция буйича баён қилади.

Шу ҳолат барча дебат иштирокчилари навбатма-навбат чиқиш қилгунларига қадар давом этади.

5. Кейинги босқичда ҳар бир иштирокчига қарши томоннинг далилларини инкор этиш ва улар танқидига жавоб бериш жараёни давом этади.

6. Мунозара давомида янги далилларни келтириш мумкин эмас. Баҳсни ҳар доим резолюцияга қарши томон вакиллари бошлашади.

7. Талабалар бу босқичда резолюцияга нисбатан маълум мавқени эгаллашни баён қилишади. Ўқитувчи бу сабабларни аудитория доскасига ёзиши мумкин. Талабалар бу сабабларга тегишли жавоб беришлари ҳам мумкин.

8. Дебат дарс сўнггида талабалар қарши томон қабул қилган резолюциянинг жорий этилиши натижасини баҳолаши керак. Шунингдек, ҳар икки томондан ўртага ташланган қарашларни ҳаётга тадбиқ этиш жамият учун фойдали ёки зарарли эканлиги ҳам муҳокама қилиниши мумкин.

“Танқидий фикрлаш” усули

Вазифаси. Демократик жамиятда ҳар бир фуқаро ўз муаммосини оқилона ечиш қобилиятига эга бўлиши керак. Шу боисдан, талабаларни баҳс-тортишув орқали масаланинг ечимини топишга кўпроқ жалб этиш лозим.

Саволларни ечишда талабаларда тинглаш, мулоқот олиб бориш, турли фикрларни таққослаш, узгалар фикрига бефарқ қарамаслик каби одатлар шакллана боради, масалани ечиш ва ҳукм чиқариш, аналитик фикрлаш қобилияти ривожланади, мунозара юритиш, ечимларни тўғри топиш малакалари ўзлаштирилади.

Ўтказиш усули. Мунозарали саволларни таҳлил қилиш ва ҳолисона фикр юритиш кўникмаларини ривожлантириш учун методлар мавжуд. Мавжуд воқеликни танқидий фикрлаш асосида баҳолаш қуйидаги босқичлардан иборат бўлиши мумкин:

1. Талабанинг ўз фикрини эркин ифодалаши.

Талабага айтилган муаммо бўйича ўз ўрнини аниқлаб олиши учун имкон берилади. Масалан, Тошкентда 16 февраль воқеалари нима учун содир бўлганлиги туғрисида. Талабадан жавоб олиш учун қатор саволлар билан мурожаат қилиш мумкин: Сенинг фикринг қандай? Бу ҳақда сен қандай фикрдасан? ва бошқа.

2. Ўз фикрини ойдинлаштириш.

Талабанинг фикрини янада аниқлаштириш мақсадида унга қўшимча тарзда қуйидаги саволлар берилади: Бу билан нима демоқчисан? Ўз фикрингни тушунтира оласанми? Бу нима дегани?

3. Талабалар фикрларини асосланганлигини текшириш.

Бунда қуйидаги саволлар берилиши мумкин: Нима учун сен айнан шундай деб ўйлайсан? Сенинг мавқеингни тасдиқловчи қандай асослар бор? Нима учун сенда шундай фикр туғилди? Ўз фикрингни қандай исботлайсан?

4. Ўзгалар фикрини ўрганиш.

Инсон ўз фикрининг ожизлигини ҳар доим ҳам тан олавермайди. Шунингдек, суҳбатдошининг фикрига ҳурмат-эҳтиром билан ҳам қарайвермайди. Бу ҳолатни кўпроқ ўсмирларда кузатиш мумкин. Баъзан муаммолар ечимини топишда ўзгалар фикрини тинглаш кўникмаси жуда асқотади. Бу кўникмани талабаларда шакллантириш учун қуйидаги саволлар билан мурожаат қилинг: Ўз фикрингизга муқобил бўлган ҳолатни айта оласизми? Бу ҳақда бошқалар нима дейди? Танқидга учрашингиз мумкинми?

5. Ўз ва ўзгалар фикрини таҳлил этиш.

Талаба ўз фикри билан ўзгалар фикрини ўзаро таққослаш, илмий асосланган ҳолатни аниқлаш учун фикрлар қарама-қаршилигини таҳлил этиши керак. Шунда қуйидаги саволлар асқотиши мумкин: ўз фикринг қандай? Қарши томоннинг далил-исботи нима учун тўғри ёки нотўғри? Қандай фикрлар сени қаноатлантиради?

Таҳлил қилинаётган муаммо бўйича турли фикрларнинг мантиқий натижаларини ўрганиш учун саволлар: Агар сизнинг ғоянгиз қабул қилинса, нима рўй бериши мумкин? У жамиятга қандай таъсир кўрсатади? Фойда берадими?

6. Муаммо натижасини қабул қилиш.

Бу “танқидий фикрлаш” усулининг сўнгги босқичи ҳисобланиб, талабалар фикрлари қайтадан баҳоланади ва мутаносиблик аниқланади. Бунинг учун: Қайси натижа энг қулай ва ишончли? Қимнинг чиқиши мақсадга мувофиқ бўлди? Сиз баҳсга қандай нуқта қўйган бўлардингиз? Каби саволлар асқотиши мумкин.

Изох. Бу усул, асосан, ҳуқуқий билимларни ўзлаштиришда қўл келишини таъкидлаш жоиз. Ҳуқуқий таълим ёшларни жамиятда, жамоа ҳамда оилада ўз ўрнини топиши учун кумаклашади, воқеаларга танқидий кўз билан қараш ва уни объектив баҳолаш имконини беради.

Масалан, “Давлат ва ҳуқуқ асослари” фани қатор қарама-қаршилик ва тафовутларни ўрганади. Аслида қонунлар тафовутларни ечиш учун хизмат қилади. Ҳуқуқни ўрганиш талабаларга жамиятда рўй бераётган тафовутли саволлар ечимини топишга ундайди.

“STEERT LAW” дастуридан жой олган яна бошқа бир қатор усулларни (медиация, казусларни ўрганиш, визуалли материаллар билан ишлаш, хаёлий саёҳат, дунё суди ва бошқа) таҳлил қилиш мумкин.

Ҳуш, бу усуллардан дидактик жараённинг қайси босқичида фойдаланиш керак? Шубҳасиз, мавжудлик алгоритмида (МА) - талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш, ўз устида мустақил ишлаш, шунингдек, яқка тартибда кичик гуруҳларда фойдаланилади. Уларни танлаш мезонлари эса ўқитувчига маълум: мавзудан кузланган мақсад, мазмунга мослашиш, талаба ва ўқитувчининг имкониятлари, вақт улчови, мавжуд ўқув-моддий база ва бошқалар. Энг асосийси, якуний натижани таъминлайдиган ва кафолатлайдиган педагогик мезон яратилиши лозим.

“Миллий истиқлол гоёси” фани мавзулари технологиялаштиришда интерфаол усуллардан фойдаланиш мезонлари

Ўқитувчи талабалар билан «миллий истиқлол гоёси» фани янги мавзуини ўрганишга киришар экан, савол туғилади: қайси ўқитиш усули танланади, қандай дидактик материаллардан фойдаланиш мумкин, ўқув машқларини қайси усуллар билан самарали ечиш мумкин? Ҳар бир машғулотнинг педагогик натижасига эришиш учун ўқитувчи уз интеллектуал салоҳиятини намоён этиши, илғор педагогик тажрибадан фойдаланиши лозим.

Умумий ҳолда усулнинг танланиши таълим-тарбиянинг дидактик мақсади билан аниқланади. Баъзан ўқитувчи ва талабалар ўртасида фаолият турлари алмашилиб туради. Табиийки, бу фаолият турларига мос ҳолда ўқитиш усуллари ҳам ўзаро мувофиқлаштирилади.

Ўқитувчининг янги мавзуга тайёргарлик куришида методик усулларни танлаш — унинг ўзаро алмашинувини (чоғиштиришни) вақт ва дидактик мақсад бўйича мувозанатлаштириш демакдир. Пировард натижада, талабаларнинг ақлий ва амалий фаоллигининг юқори даражасини таъминлашга шароит яратилади. Туғри қўлланилган усуллар объектив воқеликка оид билимларни чуқурлаштиради ва машғулотнинг илмий-назарий даражасини оширади. Бу методлар маълум даражада билим доираси ва касбий қизиқишни ривожлантиришга, амалий фаолиятни фаоллаштиришга олиб келади.

Усулларни таълим жараёнининг ўзаро боғлиқ зиддиятларини ечиш усуллари сифатида талқин қилар эканмиз, буни тизимлаштиришнинг предметли асоси ва мантиқини сезамиз. Педагог ўқув жараёнини режалаштиришда усулларнинг энг мақбул жамламасидан материалнинг ўзига хослигини, талабаларнинг тайёргарлигини, вақт омили ва фаннинг умумий таълимий-тарбиявий мақсадини инобатга олган ҳолда фойдаланиши зарур.

Ўқитиш фаолияти давомида бир нечта усуллар ўзлаштирилади, у педагог ва талабаларнинг муайян ўзаро ҳаракат-

лари турли томондан тавсифлаган ҳолда бир-бири билан сингишиб кетади. Бундай пайтда фақат, айтайлик, оғзаки, ёки дедуктив метод қўлланилади, дейиш мумкин. Аслида бу муайян методни қўллаш ўқитишнинг ҳозирги босқичи учун устун бўлган дидактик вазифаларни ечади, деган фикрни аниқлатади. Масалан, мавзу мазмунининг вазифаси ўқув фаолияти кўникмаларини шакллантириш, мустақилликни ривожлантириш бўлса, унда, биринчи галда, бошқа методлар ёрдамида жорий этиладиган эвристик (изланувчан) методни қўллаймиз. Бошқа вазиятда, кўрсатмали тасаввурларни кўришга оид қабуллашни ривожлантириш ёки ўқув фаолиятини фаоллаштириш вазифаси ечилаётган бўлса, кўрсатмали методлар биринчи ўринда бўлади.

Ўқитиш усулларини қўллаш тўғрисидаги диалектик тасаввур қатор методларни, шу жумладан, чет эл дидактикасига оид интерфаол методларни ҳам яхлит таснифини ўзлаштириш имконини беради, ўқитиш методларини сунъий чеклашга ёки уларнинг ҳар бирини айрим ҳолда қарашга йўл қўймайди.

Бундай ёндашувни ифодалашда мантиқий қоида - ягона асос бўйича таснифлаш зарурати бузилмайди, чунки бу бир вақтнинг ўзида муайян воқелик учун қатор таснифларнинг мавжуд бўлиш имкониятларини йўққа чиқармайди, аксинча, бирмунча яхлит тасниф элементлари сифатида интерфаол методларни ҳам ўзида бирлаштиради.

Педагогнинг интерфаол усуллари хилма-хил ва ҳар бир талаба билан ўзаро мулоқоти кўп қиррали бўлиши танланган методларнинг шунчалик ижобий бўлишини таъминлайди. Педагог фаолияти бир методни танлаш билан чегараланмайди, у интерфаол методларни ўзида акс эттирувчи тизимдан ҳам фойдаланиши мумкин.

Тадқиқотимизда интерфаол усулларни тизимлаш асосида талабаларни мустақил фикрлашга ўргатиш гоёси ётади. Ўқитиш самараси интерфаол усуллар яхлитлиги даражасига боғлиқлиги ҳақида истаганча гапириш мумкин. Интерфаол усул ўқитишнинг муайян актини қанчалик тавсифласа, у ўқитиш самарасини шунчалик кўп таъминлайди. Мисол учун, педагог асосий усул сифатида “мунозара”ни танлайди, «муноза-

ра» давомида талабаларнинг фикрлаш қобилиятини ўстириш учун “ақлий ҳужум”дан фойдаланади, бу эса кутилган самара беради.

Ўқитиш усулларини тавсифлашга оид ёндашувларни ихчамлаштириш ўқув фаолияти тузилмасида рационализм¹ қайталанишига олиб келиши мумкин, ҳолбуки, билиш назариясида ҳис-ҳаяжон ва ақл-идрокка асосланиш бирлигини таъминлаш зарурати алоҳида таъкидланади. Шу боисдан, ўқитиш методларини тасвирлашга яхлит, кўп томонлама ёндашиш – бу нафақат методик ёки амалий муаммо, шу билан бирга, ечими ўқитиш жараёнига тизимли ёндашувни тадбиқ этиш билан боғлиқ бўлган муҳим методологик ҳаракат ҳисобланади.

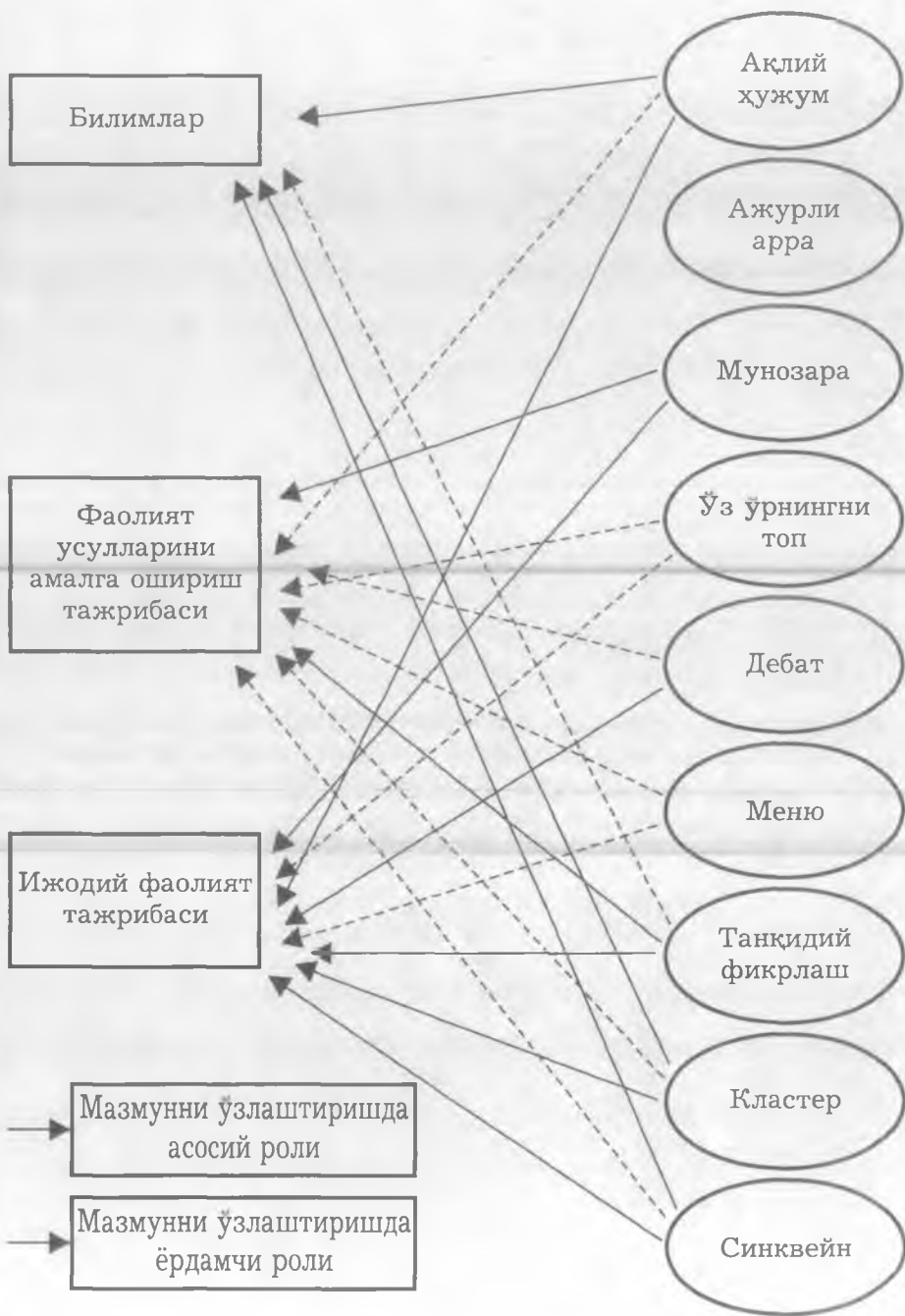
Шундай қилиб, “Миллий истиқлол ғояси” фани учун интерфаол ўқитиш усулларини танлашни такомиллаштиришнинг биринчи муҳим шарти – уларни тизимлашнинг ўқув жараёнини режалаштириш муолажалари амалиётида қўллаш билан боғлиқликни аниқлаштирадиган яхлит ёндашувини тавсифладик.

Интерфаол ўқитиш методлари танлашнинг яна бир муҳим шарти уларни энг мақбул чоғиштириш мезонларини ҳисобга олишни тақозо этади.

Педагогикада анъанавий усулларни танлаш мезонлари юксак даражада ишлаб чиқилган. Биз уларни назарий таҳлил қилиш асосида, шунингдек, 60 дан ортиқ олий ўқув юрти ўқитувчилари билан ўтказилган сўров натижаларига таянган ҳолда “Миллий истиқлол ғояси” фанини ўқитишда интерфаол усулларнинг ўзига хос жиҳатларини эътиборга олиб қуйидаги мезонларни алоҳида кўрсатамиз:

1. Интерфаол усулларни танлаш мезони унинг таълим-тарбия, ривожлантириш масалаларини ечишга юқори йўналганлигида акс этади. Бу мезон турли усулларнинг доирадаги вазифаларни ечиш имкониятларини баҳолаш йўли билан жорий этилади, чунки ижтимоий тажриба элементларини ўзлаштиришда унинг имкониятлари турличадир.

Ўз тажрибамизга таянган ҳолда интерфаол усулларнинг ўқув-тарбиявий масалаларни ечишдаги қиёсий имконияти 1-жадвалда келтирилади.

№	Интерфаол ўқитиш методлари	Шакллантириш			Ривожлантириш				
		Назарий билимлари	Фактик билимлари	Ақлий-мехнат кўникмалари	Абстракт тафаккурни	Қўрағамли-тумсолли тафаккурни	Тафаккур мустақиллигини	Ўтқини	Билимга қизиқишни
1	Ақлий ҳужум	+	+	-	+	-	+	+	-
2	Ажурли арра	+	+	+	+	+	+	+	+
3	Мунозара	+	+	-	+	-	+	+	+
4	Ўз урнингни топ	-	+	-	+	+	+	-	-
5	Дебат	+	+	+	+	+	+	+	+
6	Меню	+	+	+	+	+	+	-	+
7	Танқидий фикрлаш	+	+	+	+	-	+	+	+
8	Кичик гуруҳларда ишлаш	+	+	+	-	+	+	+	+
9	Кластер	+	+	+	+	+	+	-	+
10	Синквейн	+	+	+	+	+	+	-	+

Изоҳ: +!—масалани бирмунча муваффақиятли ечади;
+ — масалани асосан ечади; + — масалани бирмунча заиф
ечади; — масалани еча олмайди.

Кўриниб турибдики, интерфаол усулларнинг барчаси талабаларда фикрлаш мустақиллигини таъминлайди, ўқитишда бир қолиплик ва андозаликни йўқотади, ўқув материалларини эгаллашда назарий билимлар ролини оширади.

2. Интерфаол усулларни танлашнинг навбатдаги мезонининг таълим мазмуни хусусиятига мос келишидир. У метод мазмунининг ҳаракатланиш шакли (Гегель) сифатида ҳам аниқланади. Шу боисдан бу мезоннинг ҳисобга олиниши шарт. Бир усул ёрдамида мавзу мазмуни тўлиқ очиб берилса, бошқаси уни тўлдиришга имкон туғдиради, учинчиси эса бу мазмун учун фойдасиз бўлиши ҳам мумкин.

Биз асосий интерфаол усуллар хусусида тўхталдик, бироқ уларни амалга ошириш шакллари жорий этиш воситалари каби турлича бўлиши мумкин. Масалан, “ақлий ҳужум”, “танқидий фикрлаш”, “ажурли арра”, “менюлар” оғзаки сўз, дарс-лик ўқиш, кино ёки телевидение, бошқа тасвирий воситалар орқали амалга оширилса, “кластер”, “синквейн”, “ўз ўрнинг-ни топ” каби усуллар ўқитувчининг фаолият усулларини такрорлашни тақозо этади.

3. Интерфаол усулларни танлашнинг навбатдаги мезонининг талабалар ўқув имкониятларига тўлиқ мос келишидир, яъни самарали ўқув фаолияти учун ички ва ташқи шарт-шароитлар бирлигини таъминлашдир.

Кузатишлардан маълумки, реал ўқув имкониятини ўрганишда қуйидаги шартларни аниқлаш керак: талабаларнинг мустақил фаолиятга тайёргарлиги (ўқув ишларини режалаштириш, машғулот мақсади ва вазифаларини тўлиқ белгилаб олиш кўникмаси, ўз-ўзини назорат қилиш, тескари алоқа ўрнатиш ва қўшимча дидактик жараён қуриш); талабаларнинг ижодий фаолиятга тайёргарлиги (фикрлаш мустақиллиги, ўқув материалидаги асосий ғояни англаш кўникмаси, топшириқ шартларини белгилаш ва уни ечиш методларини мустақил топиш кўникмаси); ўқишга муносабати ва бошқалар.

Аудитория тайёргарлигининг юқори даражаси интерфаол усуллар савиясининг оширилишини талаб этади. Аудиторияга тайёргарлиги паст даражада бўлган талабалар билан бошқача ўқитиш методи қўлланилади, бунда маъруза, ту-

шунтириш, кўрсатмалилик усулларининг ўрни ва аҳамияти ошади.

4. Интерфаол ўқитиш усулларидан фойдаланишда педагогнинг шахсий имкониятлари мос келиши лозим. Бу мезон педагогнинг ўқитиш усуллари назарияси ва амалиёти, ўқитиш жараёнининг қонуниятлари, билиш назариялари (ақлий харакатларни босқичма-босқич шакллантириш, бихевиоризм, генштальт назария ва бошқалар), таълим мазмуни назарияси ва бошқа мавжуд қонунлар билан қуролланган даражаси ҳисобга олинади. Маълумки, дарснинг дидактик мақсадига турли метод, унинг ўзаро бирикувидан ижобий фойдаланиш эвазига эришиш мумкин. Бошқача қилиб айтганда, усуллар компенсаторлик (бири йўл қўйган камчиликни бошқаси тутуди) имкониятига эга. Бу жараёни уюштириш, вақт ва куч сарфини тежаш, талабаларда мустақил фикрлашни ривожлантириш, интерфаол усуллардан фойдаланиш кун тартибига қўйилмоқда.

5. Интерфаол усулларни танлаш мезонларидан яна бири – унинг ўқув жараёнини ташкил этиш шакллари билан мос келишидир. Дарвоқе, ўқитишнинг ялпи (фронтал), гуруҳли ва индивидуал шакллари турлича усулларни талаб этади. Асосан, дебат методи икки талаба (ёки икки гуруҳ) ўртасидаги баҳс ҳисобланса, “ақлий хужум”да гуруҳдаги барча талабалар иштироки зарур. Шу билан биргаликда, бу мезон мавзунинг мураккаблик даражасига мос ҳолда шакл ва услубнинг ўзаро уйғунлигини таъминлашга йўналтирилади.

6. Интерфаол усулларнинг педагогик технология тамойилларига мос келиши умумлаштирувчи мезон ҳисобланади. Маълумки, педагогик технология ҳам маълум қонуниятлар асосида лойиҳаланиб, ўқув жараёнини ташкил этишга асос яратади, яқуний натижани талабанинг муайян мавзуни ўзлаштириши кўрсатади. Бу асослар педагогик технологиянинг ўзига хос жиҳатларини ифода этади ва методикадан фарқли томонларини кўрсатиб туради. Уларни педагогик технология тамойиллари деб аташ мумкин. Интерфаол усуллар ёрдамида педагогик технология асоси – дидактик жараёни қуришда ана шу тамойилларга таянилади.

Интерфаол методларни “Миллий истиқлол ғояси” фани учун танлаш ва муайян ўқитиш технологиясини мавзу мақсадида мувофиқ тарзда лойиҳалаштириш, фикримизча, қуйидаги босқичларни қамраб олади:

1. Ўрганилаётган ўқув материали мазмунини таҳлил қилиш. Таълим мазмуни элементи сифатида ўқув материалнинг сифатли хусусияти аниқланади (билимлар, фаолиятни амалга ошириш усуллари – кўникма ва мавжуд ижодиёт тажрибаси). Таълим мазмунининг ҳар бир элементи учун ўзлаштиришнинг маълум фаолият тури мос келади, бинобарин, ўқитиш методларининг муайян гуруҳи ҳам танланади.

Ўқув ахборотнинг мантиқий тузилмаси характери (яхлит ёки қисман) ва психологик табиати (мантиқий-исботли, ҳаяжонли-тимсолли, аниқ-ҳаракатли характери) белгилаб олинади.

Билув топшириқларининг мазмунли жамламасини ажратиш мақсадида материалнинг ички йўналишлари, томонлари, тафовутлари таҳлил қилинади.

2. Ўрганилаётган материалнинг талабалар учун янгилик ва билимларни эгаллашда мустақиллик даражасини вақт омили ҳамда вариантларнинг мазмунини таҳлиллаш асосида ажратилган билув натижаларини мақбуллаштириш масалаларини ҳисобга олиб аниқлаш.

3. Таълимнинг умумий мақсадидан келиб чиқиб ўқитишнинг муайян босқичидаги тарбиявий ва ривожлантирувчи масалаларни ечиш заруратини ҳисобга олган ҳолда ажратилган вариант (топшириқ)ларни таҳлиллаш ва баҳолаш.

4. Умумий масалаларни ечишда метод ва усулларни бири-бирига қўшилиш кетма-кетлигини мувофиқлаштириш.

Шундай қилиб, “Миллий истиқлол ғояси” фанини ўқитишда интерфаол усулларнинг саралаш мезонларидан яна бири – таълим олувчилар фаолиятини мураккаблаштириш ва мустақиллигини оширишдир.

“Миллий истиқлол ғояси” фани мавзуларига оид таълим технологиялари

Бу қисмда фан мавзулари бўйича педагогик технология лойиҳалари ўрганилади. Шуни таъкидлаш жоизки, бунда «Миллий истиқлол ғояси» фанининг барча мавзуларини педагогик технология “рельс”ига ўтказиш муаммоси эмас, балки унга технологиялар асосида ўқитиш муаммолари баён қилинади. Бошқача айтганда, муаллифлар фикрича, ўқитувчиларга “балиқ тутиб едириш” асосий мақсад эмас, аксинча «балиқ тутиш»ни ўргатишдир.

1-мавзу: «Миллий истиқлол ғояси» фанининг предмети, мақсади ва вазифалари

Дарсинг мақсади. Талабалар:

- миллий истиқлол ғоясининг асосий мазмун-моҳиятини тушуниб оладилар;
- фанининг предмети, объекти, мақсад ва вазифалари ҳақида фикрлай оладилар;
- миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойилларини ўзлаштирадилар;
- миллий истиқлол ғоясининг бошқа ғоялар билан фарқини ажрата оладилар;
- фанининг бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлигини аниқлайдилар.

Дарс шакли. Кичик гуруҳларда ишлаш (6 кишилик 5 та гуруҳ).

Ўқитиш методи. “Ажурли арра” (62- бетга қаранг.)

Дидактик воситалар. Ҳар бир гуруҳ учун олдиндан тайёрланган бешта жилдхат (пакет), унда дарслик, газета, журнал мақолаларидан иборат материаллар мавжуд.

Дарсинг бориши.

Топшириқларни бўлиш

1-топширик. “Миллий истиқлол ғоясини ўрганиш нима учун керак? Фанининг предмети, объекти, мақсади ва вазифалари нималардан иборат?”

Топшириқ матни оқ қоғозга ёзилади ва ўқув элементлари бўйича 5 бўлакка қирқилади:

1-ўқув элементи - “Ўзбекистон халқининг ўз миллий ғояси негизларига таянган ҳолда ривожланиш зарурати”.

2-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғояси” фанини ўрганиш зарурати.

3-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғоясининг объекти ва предмети”.

4-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғояси” фанининг асосий мақсади”.

5-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғоясининг вазифалари”.

2-топшириқ. “Миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойиллари”.

Топшириқ матн қизил қоғозга ёзилади ва ўқув элементлари бўйича 5 бўлакка қирқилади:

1-ўқув элементи - “Мафкура”, “миллий истиқлол мафкураси” тушунчаларининг моҳияти.

2-ўқув элементи - “Ғоя”, “миллий истиқлол ғояси” тушунчаларининг моҳияти”.

3-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғоясининг бош ғояси”, “миллий истиқлол ғоясининг асосий ғоялари” тушунчаларининг моҳияти”.

4-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғоясининг умумбаршарий тушунчалари”.

5-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғоясининг намоён бўлиш қонуниятлари”.

3-топшириқ. “Миллий истиқлол ғоясининг негизлари ва асосий тамойиллари”.

Топшириқ матн кўк қоғозга ёзилади ва ўқув элементлари бўйича 5 бўлакка қирқилади:

1-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғоясида инсонпарварлик тамойили”.

2-ўқув элементи - “Миллий ғоянинг демократик тамойили”.

3-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғоясининг умумбаршарий тамойили”.

4-ўқув элементи - “Миллий кадриятларга содиқлик тамойили”.

5-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғояси тамойилларининг ўзаро муштараклиги”.

4-топшириқ. “Миллий истиқлол ғоясининг турли фикр, ғояларга муносабати”.

Топшириқ матни яшил қоғозга ёзилади ва ўқув элементлари бўйича 5 та бўлакка қирқилади:

1-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғоясида фикр ва ғоялар хилма-хиллигининг эътироф этилиши”.

2-ўқув элементи - “Ўзбекистоннинг миллий истиқлол ғоясига асосланган ижтимоий-иқтисодий ҳамда сиёсий-ҳуқуқий тараққиёт йўлининг ўзига хос хусусият ва шарт-шароитлари”.

3-ўқув элементи - “Янгиланаётган жамият шароитида республика ижтимоий турмушининг сиёсий соҳаси”.

4-ўқув элементи - “Республика турмуш тарзининг ижтимоий ва маънавий соҳаси”.

5-ўқув элементи - “Мустақил ўзбек давлати — халқимизнинг тарихий ютуғи сифатида”.

5-топшириқ. “Миллий истиқлол ғояси фанининг бошқа фанлар билан алоқадорлиги ва уни ўрганишнинг аҳамияти”.

Топшириқ матни сариқ қоғозга ёзилади ва ўқув элементлари бўйича 5 бўлакка қирқилади:

1-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғоясининг коммунистик ғоядан тубдан фарқланиши”.

2-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғояси фанининг ижтимоий-иқтисодий фанлар билан алоқадорлиги”.

3-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғояси фанининг табиий ва аниқ фанлар билан боғлиқлик жиҳатлари”.

4-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғоясининг алоҳида фан сифатида ўрганишнинг аҳамияти ва хусусияти”.

5-ўқув элементи - “Миллий истиқлол ғояси фанининг методологияси ва тадқиқот методлари”.

Пакетларни тайёрлаш

1-пакетга топшириқларнинг 1-ўқув элементлари жойлаштирилади, яъни: “Ўзбекистон халқининг ўз миллий ғояси негизларига таянган ҳолда ривожланиш сабаблари” (оқ қоғоздаги матн); “Мафкура”, “миллий истиқлол мафкураси” тушунчаларининг моҳияти” (қизил қоғоздаги матн); “Миллий истиқлол ғоясида инсонпарварлик тамойили” (кўк қоғоздаги матн); “Миллий истиқлол ғоясида фикр ва ғоялар хилма-хиллигининг эътироф этилиши” (яшил қоғоздаги матн); “Миллий истиқлол ғоясининг коммунистик ғоядан тубдан фарқланиши” (сарик қоғоздаги матн).

2-пакетга топшириқларнинг 2-ўқув элементлари жойлаштирилади, яъни: “Миллий истиқлол ғояси” фанини ўрганиш сабаблари” (оқ қоғоздаги матн); “Ғоя”, “миллий истиқлол ғояси” тушунчаларининг моҳияти” (қизил қоғоздаги матн); “Миллий ғоянинг демократик тамойили (кўк қоғоздаги матн); Ўзбекистоннинг миллий истиқлол ғоясига асосланган ижтимоий-иқтисодий ҳамда сиёсий-ҳуқуқий тараққиёт йўлининг ўзига хос хусусият ва шарт-шароитлари (яшил қоғоздаги матн); “Миллий истиқлол ғояси” фанининг ижтимоий-иқтисодий фанлар билан алоқадорлиги” (сарик қоғоздаги матн).

3-пакетга топшириқларнинг 3-ўқув элементлари жойлаштирилади, яъни: “Миллий истиқлол ғоясининг объекти ва предмети (оқ қоғоздаги матн); «Миллий истиқлол ғоясининг бош ғояси», «Миллий истиқлол ғоясининг асосий ғоялари» тушунчаларининг моҳияти» (қизил қоғоздаги матн); “Миллий истиқлол ғоясининг умумбашарий тамойили” (кўк қоғоздаги матн); “Янгиланаётган жамият шароитида республика ижтимоий турмушининг сиёсий соҳаси” (яшил қоғоздаги матн); “Миллий истиқлол ғояси” фанининг табиий ва аниқ фанлар билан боғлиқлик жиҳатлари” (сарик қоғоздаги матн).

4-пакетга топшириқларнинг 4-ўқув элементлари жойлаштирилади, яъни: “Миллий истиқлол ғояси” фанининг асосий мақсади” (оқ қоғоздаги матн); “Миллий истиқлол ғоясининг умумбашарий тушунчалари” (қизил қоғоздаги матн); “Миллий кадриятларга содиқлик тамойили” (кўк қоғоздаги матн); “Республика турмуш тарзининг ижтимоий ва маънавий соҳаси”

(яшил қоғоздаги матн); “Миллий истиқлол ғоясининг алоҳида фан сифатида ўрганишнинг аҳамияти ва хусусияти” (сарик қоғоздаги матн).

5-пакетга топшириқларнинг 5-ўқув элементлари жойлаштирилади, яъни: “Миллий истиқлол ғоясининг вазибалари” (оқ қоғоздаги матн); “Миллий истиқлол ғоясининг намоён бўлиш қонуниятлари” (қизил қоғоздаги матн); “Миллий истиқлол ғояси тамойилларининг ўзаро муштарақчилиги” (кўк қоғоздаги матн); “Мустақил ўзбек давлати - халқимизнинг тарихий ютуғи сифатида” (яшил қоғоздаги матн); “Миллий истиқлол ғояси” фанининг методологияси ва тадқиқот методлари” (сарик қоғоздаги матн).

Бирламчи гуруҳларда ишлаш

Гуруҳларга ахборотли пакетлар тарқатилади. Ҳар қайси иштирокчи пакетдаги ўқув элементларидан бирини олиб ўрганади, қўшимча манбалар асосида билимини бойитади, муҳокама қилади. У “эксперт” бўлиши учун етарлича вақт ажратилади.

Эксперт гуруҳларида ишлаш

Талабалар «рангли» топшириқлар асосида гуруҳга бўлинади ва алоҳида ўқув топшириғи бўйича **экспертга** айланади. Мисол учун, «оқлар» аудитория охирида, «қизиллар» ўқитувчи столи ёнида учрашишади. Шу тариқа эксперт гуруҳида ўқув топшириқлари талабалар томонидан тўлалигича ўзлаштирилади: матнни қўнт билан ўрганишади, бир-бирларидан сўраб, муҳокама қилишади. Алоҳида топшириққа оид ўқув мавзуларини ҳар бири тушуниб олгач, унинг ҳар бир ўқув элементига эътибор қаратишади.

Бирламчи гуруҳларда ишлаш

Талабалар “уй”ларига қайтишади. Ҳар бири “уйи”- гуруҳига ахборот беради. Шаксиз, “уй” гуруҳида эксперт гуруҳлардан биттадан талаба бўлиши шарт. Талаба ўрганиб келган

ўқув топшириғини ўз гуруҳи талабаларига ўргатиши лозим. Бу жараён топшириқларнинг мураккаблиги ва ўзлаштирилишининг қийинлигига қараб, бир соат давом этиши мумкин.

Гуруҳлар фаолиятини баҳолаш

Ўқитувчи ҳар бир ўқув топшириғи бўйича тест саволларини тузиши ва тегишли гуруҳга тавсия этиши мумкин. Бу эксперт гуруҳлари фаолиятини баҳолашга имкон беради. Маъшулот охирида мавзу бўйича ўқитувчи назорат (ёзма, тест) ўтказди. У натижалар асосида баъзи ўқув топшириқлари (ўқув элементлари)ни талабаларга чуқурроқ тушунтириши ёхуд дидактик жараённинг тузатиш босқичини амалга ошириши мумкин.

2-мавзу: Миллатлараро тотувлик, миллий ва диний бағрикенглик

Олдиндан тайёргарлик. Талабаларга турли мавзудаги индивидуал топшириқлар берилади:

а) мавзу бўйича адабиётлар билан ишлаш; б) “Миллий истиқлол ғояси” фани дастури таҳлили асосида асосий ғояларни, концептуал тушунчалар (“миллатлараро тотувлик”, “диний бағрикенглик”, “миллий-диний бағрикенглик”, “дунёвийлик” ва бошқалар) доирасини, улар ривожланиш мантиқини ажратиб кўрсатиш; в) мавзуга оид вақтли матбуот нашрларида берилган ахборотлар таҳлили; г) талабалар ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, мафкуравий тушунчаларининг шакллانганлигини ташҳислаш;

д) талабаларни ташвишга соладиган муаммолар доирасини ажратиб кўрсатиш (“Туркистон” газетаси, “Тафаккур” журнали материаллари таҳлили асосида);

е) талабаларда миллатлараро тотувлик, миллий ва диний бағрикенглик каби умумбашарий қадриятларни ривожлантириш.

Дарсинг бориши

Ўтказиш шакли - педагогик пресс-марказда ишлаш.

Бу марказда ҳар бир муаммо бўйича маълум ахборотга эга мутахассис - экспертлар йиғилишади. Ўқитувчи «миллатлар-

аро тотувлик», «миллий ва диний бағрикенглик» каби тушунчаларга таъриф беради. Ҳар бир эксперт мазкур тушунчалар мужассамлашган воқелик ҳақида гапиради. Масалан:

1-эксперт: “Миллий ғоя ҳар бир миллат вакилининг истеъдоди ва салоҳиятини тўла рўёбга чиқариш учун шартшароит яратади ҳамда уни Ватан равнақи, юрт гинчлиги ва халқ фаровонлиги каби эзгу мақсадлар сари сафарбар этади.”

2-эксперт: “Миллатлараро тотувлик ҳамда ҳамжиҳатликка раҳна солувчи иллат тажовузкор миллатчилик ва шовинизмдир. Бундай зарарли ғоялар таъсирига тушган жамият беқарорлик ҳолатига юз тутиши муқаррар.”

3-эксперт: “Ўзбекистон ҳудудида қадим-қадимдан кўплаб миллат ва элат вакиллари баҳамжиҳат истиқомат қилиб келади. Улар ўртасида асрлар давомида миллий низолар бўлмагани халқимизнинг азалий бағрикенглигини кўрсатади.”

4-эксперт: “Мамлакатимизда 136 миллат, элат, халқ ва этник гуруҳ вакиллари яшайди. Уларнинг ҳар бири ўз миллий-маданий урф-одатлари, анъаналари, тилига ва конституциявий ҳуқуқий тенгликка эга. Ўзбекистонда 100 дан ортиқ миллий-маданий марказ фаолият кўрсатади, барча миллат вакилларига тенг ҳуқуқли муносабат қонун билан мустаҳкамланган. Бугун мамлакатимизда 9 тилда ўқитиш, 20 тилда оммавий ахборот нашрлари фаолият кўрсатмоқда ва ҳ.к.”

Албатта, бу ахборотларни узатиш вақти чегараланганлиги учун «пресс-марказ ходимлари» (ўқитувчи йўлида учрайдиган тафовутлар, муаммолар, қийинчиликларнинг маълум доираси ҳақидаги ахборотга эга инсон сифатида) муаммоли вазиятга оид биттадан савол беришади. Мисол учун, “Миллий бағрикенглик нималарда намоён бўлади?”

Алоҳида ажратилган гуруҳ талабалари саволлар асосида мавзуга оид «муаммолар банки»ни шакллантиради. Саволларга назарий манбалар билан ишлаган талабалар жавоб бериши, баъзиларини ўқитувчи шарҳлаши ҳам мумкин. Муаммоларни бирмунча чуқур ўрганиш учун тегишли адабиётлар манбаи тавсия этилади.

«Пресс-марказ» иш фаолияти давомида қуйидаги ҳолатларга алоҳида тўхталади:

- миллатлараро тотувлик, миллий ва диний бағрикенглик билимларини тизимли шакллантириш;
- миллатлараро тотувлик ва ҳамжихатликка раҳна солувчи зиддиятлар манбаларини ўрганиш;
- республикада фаолият кўрсатаётган диний ташкилотлар тўғрисида маълумот;
- диний бағрикенглик (толерантлик) ва динлараро муросанинг зарурлиги;
- Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддаси шарҳи ва «миллий ва диний бағрикенглик» тушунчаси;
- республика Байналмилал маданият маркази фаолияти хусусида.

«Пресс-марказ» ишини ривожлантириш мақсадида ҳужжатли фильм ёки унинг бирор қисмидан («Водийни титратган тун» ва бошқа), ёшлар фаолиятини акс эттирувчи фотоҳужжатлардан ва видеокўрсатувлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

3- мавзу: Миллий ғоя ва ёшлар. Миллий гурур ва ор-номус

Дарснинг мақсади (шакллантирилаётган ўқув элементларининг рўйхати):

1. Миллий ғоя ва ёшлар фаолиятининг ўзаро боғлиқлиги.
2. Ёшларни миллий қадриятларга тўғри йўналтириш.
3. Ўзбекистон ёшларининг тафаккур тарзи.
4. Ёшлар маънавиятига таҳдидлар ва миллий ғоя.
5. Миллий гурур ва миллий ор-номус.
6. Ёшлар руҳиятида миллий гурур ва миллий ифтихор фазилатларининг зарурлиги.

Дарс шакли:

“Кичик ижодий гуруҳлар”да ишлаш:

- а) талабаларнинг ижодий гуруҳларини тузиш:
 - ёшларнинг миллий ғоя ва қадриятларга муносабати муаммоларини манбалар бўйича ўрганувчи ҳамда у асосда миллий ғоя ва ёшлар фаолиятининг ўзаро боғлиқлигини ёритувчи экспертлар;

- мутафаккирларимизнинг ижодий меросида миллий кадриятлар танлаш асосида ёшларнинг эркин фикрлаши ривожига, инсонпарварлик хислатининг тараққий этишига, келажакка ишонч билан қарашига ижтимоий-тарихий муҳитнинг таъсирини кўрсатиб берувчи иллюстраторлар;

- янгиланаётган жамиятнинг мақсад ва вазифаларига мос равишда Ўзбекистон ёшларининг тафаккур тарзи, ўзаро ҳаракатини акс эттирувчи ҳолатларни танлаш вазифаси юклатилган кузатувчилар.

б) талабаларнинг жадвал билан иш олиб боришини ташкил этиш: “Миллий истиқлол ғояси”, “Ғоялар фалсафаси”, “Маънавият асослари” бўйича маълумотлар асосида қуйидаги жадвални тузилади:

Ёшлар маънавиятига таҳдидлар ва миллий ғоя

Мафкуравий таҳдид кўринишлари	Миллий ғоя негизлари	“Миллий ғоя” тушунчаси	Миллий ифтихор фазилатлари

Машгулотнинг бориши

«Ақлий ҳужум»

“Миллий ғоя ва ёшлар” муаммосини тавсифлаш учун саволлар ўртага ташланади:

“Миллат тараққиётида ёшлар қатламининг ўрни нималардан иборат?”

“Жамиятимиз миллий ғоя орқали ёшларга қандай ғоя ва фикрни таклиф этади?”

“Ёшларда миллий ғурур ва ор-номус туйғуларини шакллантиришда миллий кадриятлар мазмуни ва шакллари қандай?”

«Мунозара»

1. Экспертлар гуруҳи ёшлар республикамиз аҳолисининг ярмидан кўпини ташкил этишини, шунингдек, уларнинг миллий ғояни англаши, унинг ишонч ва эътиқодга айланиши, қан-

дай янги қадриятлар шакллантирилганлиги билан қанчалик боғлиқ бўлиши, ёшлар миллий ғоя билан қуролланган бўлса, жамият шунчалик тараққиётга эришиши, бу борада мамлакатимизда амалга оширилаётган ишларни жонли мисоллар билан тушунтирадилар. Аудитория саволларига жавоб беради.

2. Иллюстраторлар умумбашарий қадриятлар, Шарқ фалсафаси, миллий анъаналар асосида тарбия мактабини бунёд этган мутафаккирлар (Абу Наср Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Низом-ул-мулк, Амир Темур, Алишер Навоий ва бошқалар) асарларининг тарихий-илмий манба ва маданий мерос эканлигини таҳлил қилишади. Қўшимча манба сифатида газета ва журналлардаги тарихий ҳамда замонавий мавзудаги материаллар, театр спектаклларида фойдаланиш мумкин.

Асосий вазифа - ёшларга хосликни кўра билиш, тарихий даврлар ҳаётий тажрибалари қирраларини, мавжуд ижтимоий муносабатларнинг миллий тараққиётга таъсир курсатишини ҳис этишдир. Талабалар Ватанимизнинг иқлими, табиатини билишлари, ер ости ва ер усти бойлигимиз беҳисоблигини, халқимизнинг меҳнатқаш ва ватанпарварлигини, кўҳна диёримиз бой меросга эгаллигини мукаммал билиши шарт.

«Мафкуравий вазиятларни таҳлил этиш ва ечимини топиш»

Кузатувчилар томонидан таклиф этилган муаммоли вазиятлар таҳлил қилиниб, ечими топилади. Масалан, “Андижон воқеалари асосидаги мафкуравий таҳдидларни ҳамда ёшларнинг бу воқеага муносабатини ўрганиш” (Ўқитувчининг яқуний шарҳи ҳам зарур).

«Ахборотлар йиғиш ва рефератлар ёзиш»

Одатда, мавзунинг алоҳида ўқув элементлари рефератлар ёрдамида такомиллаштирилади, яъни “Миллий гурур», “Миллий ор-номус”, “Миллий ифтихор” ва ҳ.к.

Ўқитувчи журнал, газета материалларини 2-3 кишидан иборат кичик гуруҳларга тарқатади. Талабалар 15-20 дақиқа ичида зарур материални топиб, ўз гуруҳида муҳокама қили-

шади ва тегишли маълумотни ёзиб олишади. Ўқитувчи ўқув топшириқларини тақсимлашда ҳар бир талабанинг иштирокини назорат қилиши зарур.

Мавзуни ўрганиш натижалари

Ҳар бир жамиятда ёшлар янги ғоя ва концепцияларга нисбатан ўз муносабатини аниқ билдириши, аҳолининг бошқа қатламига нисбатан тез илғаб олиши, унинг ҳаёт ҳақиқатларига, реал борлиққа, халқ турмушининг нечоғли мослигидан хулоса чиқариш кўникмасининг шаклланганлиги;

Миллат тараққиёти, маънавияти ва маданияти юксак билимли ёшларга боғлиқлиги, уларнинг янгиланаётган жамиятда нафақат эркин ҳаракат қилиши, балки уни ривожлантириши учун ягона миллий ғоя асосида бирлашиши, озод ва обод Ватан қуриш йўлидаги ҳаракатлар пойдеворининг шаклланганлиги;

Талабаларнинг миллий бирдамлиги етук ва мукаммал маънавий фазилат сифатида улар онгида тўла намоён бўлиши мамлакатимизнинг юксалишига, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маданий ва сиёсий заминининг мустаҳкам бўлишига хизмат қилишни англаб етганлиги.

Алоҳида ўқув элементларини мустаҳкамлаш технологиялари

“Миллий истиқлол ғояси” фани мавзуларининг ўқув элементларини мустаҳкамлашда интерфаол методлардан фойдаланишга асосан эътибор берилади.

Ўқув элементи: «Демократик ривожланишда миллий мустақиллик ғояси». Буни ўрганишда «ручка стол ўртасида» методидан фойдаланиш мумкин. Гуруҳ мавзу элементини дарсликдан (қўшимча манбалардан) мустақил урганади. Ўқитувчи талабалар (5-10 та)ни думалоқ стол атрофига таклиф этади. Ҳар бир талаба ўз жавоб вариантини 2-5 сатрда ёзиб, уни ёнида утирган талабага узатади ва ручкасини ўзига рубару қилиб столга қўяди. Агар талаба муаммога жавоб ёза олмаса, қоғозни кейинги талабага узатади, ручкасини ўзида олиб қолади, яъни стол усти бўш қолади. Бу технологиянинг муҳим шарт: жавоблар бир-бирини такрорламаслиги лозим,

яъни қайтариқларга йўл қўйилмайди. 10-15 дақиқадан кейин жавоб вариантлари ўқитувчига топширилади. У ўқув элементи-га оид жавобларни ўқийди, талабалар қўшимча маълумотлар (фактлар, формулалар, далиллар)ни дафтарларига ёзиб олишади.

1. “Истиклол”, “демократия” ва “тараққиёт” ўзаро боғлиқ тушунчалар бўлиб, миллий мустақиллик бўлмаса эркинлик ҳам, эркин ривожланиш ҳам бўлмайди.

2. Шахс эркинлиги миллат эркинлигидан айри эмас. Шу боис бугун кун тартибида икки долзарб вазифа мавжуд: Ўзбекистон мустақиллигини мустаҳкамлаш ва бозор иқтисодиётига асосланган демократик жамият қуриш.

3. Демократия юксак маънавият эгаси бўлиш, жамият олдидаги масъулиятни ҳис қилишни талаб этади.

4. Демократия барча соҳаларда шахсий иқтидорлик ва рақобатбардошлик муҳитида ишлашни талаб этади.

5. Бунёдкор шахс эзгулик ғоялари руҳида тарбияланган эркин шахсдир.

6. Эркин шахс:

- ўз фаолияти мақсад ва вазифаларини мустақил белгилайди; ташқаридан тазйиқ бўлмайди, ўз кучи ва имкониятини ишга солади;

- шахсий манфаатини мамлакат ва халқ манфаати билан уйғун ҳолда кўради ҳамда шу асосда фаолият юритади; қонун устуворлигини тан олади.

Ўқитувчи вариантларни ўқиб, ҳар бирининг муҳокама қилинишига шароит яратади.

«Ручка стол устида» методининг афзаллиги:

- ўқитувчи гуруҳдаги ҳар бир талабанинг тайёргарлик даражасини кўриб-билиб туради;

- машғулотга мустақил тайёрланмаган талаба муҳокама давомида билимларни қисман ўзлаштириб олишига имкон яратилади;

- талабалар ўқув элементи-га оид жавобларни икки шакл - ёзма ва оғзаки тарзда таҳлил қилишади.

Ўқитувчи шу тариқа иккинчи гуруҳни атрофига таклиф қилади ва кейинги ўқув элементини ўргатишга киришади.

Ўқув элементи: “Миллий ғоя, демократия ва миллий дав-

латчилик”. Буни ўрганишда ўқитувчи “аквариум” методидан кенг фойдаланиши мумкин. Гуруҳдан 3-4 талаба олиниб, аудитория ўртасидан жой оладилар, яъни, улар «аквариум балиқлари»га, қолган талабалар кузатувчиларга айланишади.

Ўқитувчи кичик гуруҳ - «аквариум балиқлари»га «миллий давлатчилик» тушунчаси моҳиятини тушунтириб беришларини сўрайди. Талабалар мавзунини 10-15 дақиқа муҳокама қилиб, жавоб топишлари керак. Кузатувчилар эса “белик”лар жавобларини дафтарга ёзиб боришлари лозим.

Дастлаб «беликлар» фикри эшитилади. Масалан, «Демократия шароитида ҳам давлат ижтимоий-сиёсий институт сифатида сақланиб қолади ва унинг функциялари тўла амал қилади. Давлатнинг обрў-эътибори, нуфузи баланд бўлиши жамият тараққиёти учун зарур. Кучли, адолатли жамият давлатсиз яшай олмайди. Негаки, давлат жамият барқарорлиги, миллат осойишталиги ва иқтисодий тараққиётнинг бош ислохотчисидир».

Фикрнинг кузатувчилар муҳокама қилишиб, ўз вариатларини таклиф этишади. Масалан, «Демократия шароитида давлат ва унинг таркибий қисми бўлган ҳокимиятга муносабатнинг ўзгариши табиий. Чунки ҳокимият жамият назорати остида бўлади. Сайлаш ва сайланиш механизмнинг ишлаб туриши, давлат раҳбарларининг ҳисобот бериб туришлари, сўз эркинлиги, жамоат ташкилотларининг фаоллиги давлатнинг мутлақ ғояларга берилишига йўл қўймайди. Шахс ва давлат манфаатлари уйғунлашиб боради».

Ёки: “Миллий ривожланиш омиллари: 1. Миллий истиқлол ғоясига асосланган бунёдкорлик ва фидоийлик, ватанпарварлик. 2. Миллий маънавий юксалиш ва илмий салоҳият, маданий даражанинг баландлиги. 3. Миллий яқдиллик, сиёсий барқарорлик. 4. Мустаҳкам миллий давлатчилик асосларининг мавжудлиги. 5. Миллий ўзликни англашнинг юксак даражада бўлиши”.

Кузатувчилардан энг мақбул фикр муаллифи ўртадаги «белик»лардан ўз фикрини билдирмаган талаба ўрнига ўтиб, кичик гуруҳ манфаати учун фаолият юритади. Агар “беликлар”нинг жавоблари қаноатланарли бўлмаса, қўшимча уч талаба давра ўртасига ўтиришади ва муаммо ечимини топиш-

га киришишади. Шундай қилиб, машғулот ўйин тарзида да-
вом этиб, мавзунинг барча ўқув элементлари муҳокамага
этилади.

Ўқув элементи: “Миллий ғоя, эркин фуқаро ва озод шахс”.
Бу мавзуни ўқитишда таълим ўйин - «Энг асосийси»дан фой-
даланилгани маъқул. Ўйиннинг асосий мақсади талабаларда
ўқув материалининг бош ғояси кўникмаларини шакл-ланти-
ришдан иборат.

Жиҳозлар: совринлар ва мукофотлар.

Машғулотнинг бориши. Ўқув гуруҳи 6-12 кишидан иборат
кичик гуруҳларга бўлинади.

Ҳар бир талабага ўқув матни берилади. Ўқитувчи иетод қоида-
ларини тушунтириб беради:

1. Дикқат. Ручка ёки қаламни тайёрланг. Ўқув матнини
дикқат билан ўқинг (Ўқишади).

2. Сиз матн билан танишдингиз. Ушбу матнни бир сўз билан
тавсифлаш керак. Масалан, “**Ғоя**”. Кейин бу ўқув материалини
бир жумла орқали тавсифлаш лозим. Масалан, “Миллий ғоя
ҳар бир шахс ва бутун жамиятга тегишли ғоядир”. Сунгги бос-
қич матндаги яширин, алоҳидаликни топиш бўлиб, усиз ушбу
матн ўзининг мантиқини йўқотади. Масалан, “Миллий ғоя неги-
зида ватанпарварлик, миллатпарварлик туйғулари ётади. Де-
мак, миллий ғоя ва миллий тараққиёт, юрт ривожии вобаста”.

Шундай қилиб, мусобақага тайёрланамиз. Сўз, ибора ва
топилган «яширин»лар дафтарга ёзилади. Дикқат бошладик!
(Ёзишга киришишади).

3. Ҳар бир талаба навбати билан ўз ёзганини ўқийди,
қолганлар дикқат билан қулоқ солиб, ёзиб олишади, янги гап-
ни тинглашади. Дастлаб – сўзни ўқинг, марҳамат! (Ўз сўзла-
рини ўқишади). Масалан, «ғоя», «эркинлик», «шахс» ва б.

4. Тўғри вариантни белгилаб оламиз (Муҳокама қилиша-
ди ва мақбул вариантни белгиланади).

5. Энди марҳамат, сизнинг жумлангиз! (Жумлалар ўқилад-
ди). “Бунёдкор шахс эзгулик ғоялари руҳида тарбияланган
эркин шахсдир”.

“Эркин шахс ўз ҳақ-ҳуқуқларини биладиган ва бу учун
курашадиган шахсдир”.

“Эркин шахс атрофда содир булаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билдирадиган шахсдир”.

6. Энг мақбул вариантни белгилаймиз (Муҳокама қилинади ва мақбул вариант белгиланади).

7. Энди “яширин” жумлага! («Яширин»ларни ўқишади). Масалан, матнда “Миллий ғоя ва эркин шахс” муаммоси сингдирилган жумла.

8. Мусобақанинг бу қисмини яқунлаймиз (Энг яхши вариант муҳокама асосида танланади).

Келинг, ғолибларни табриклаймиз! (Табриклашади ва ғолиблар тақдирланади.) Раҳмат, ўйин тугади.

Яқунлаш тартиби.

Мақбул вариант ўйин иштирокчилари томонидан экспертли баҳолаш ёрдамида аниқланади.

Хулоса

“Миллий истиқлол ғояси” фанини ўқитиш жараёнларини технологиялаштириш педагогика ва бошқа фан ютуқлари билан боғлиқ хусусий назарияга эга, у биринчи галда, ўқув жараёнини илмий асосда қуришга йўналтирилган бўлиб, ўқитишнинг ахборотли воситаларидан, дидактик материаллар ва фаол методлардан кенг фойдаланишга асосланган ўқитувчи ва талабаларнинг биргаликдаги фаолиятига замин яратади. Шу билан бир қаторда, таълим олувчиларда миллий ғурур ва миллий ифтихор ҳиссини шакллантиради, уларни ватанпарвар қилиб тарбиялайди, булажак мутахассисларда касбий шахс сифатларининг таркиб топишига, олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари фаолиятини янги педагогик технологиялар билан қуроллантиришга, бир суз билан айтганда, таълим жараёнининг такомиллашувига хизмат қилади.

II

ҚИСМ

АТАМАЛАР ЛУҒАТИ

АВАНГАРДИЗМ — XX аср бадий маданиятидаги (санъат, музика, меъморчилик, бадий адабиёт ва ҳ.к.) илғор йўналиш. У мавжуд меъёр ва анъаналарни рад этиб, воқеликни янги шакл ва воситалар орқали ифода этишни тарғиб этади. Чунончи, бадий тимсол яратишда мумтоз анаъаналарни инкор қилиб, янги ифода воситаларига урғу бериш А.нинг асосий хусусиятидир. А. модернизм билан узвий боғлиқ бўлиб, **анархистик-субъективистик дунёқарашни ўзида аке эттиради.** А. тамойилларини экспрессионизм, кубизм, футуризм, сюрреализм каби оқимлар қабул қилган.

АВЕСТО — зардуштийликнинг муқаддас китоблари тўплами. “Авесто” - Турон, Хуросон, Озарбойжон, Ирок, Эрон, Кичик Осиё халқларининг милоддан олдинги даврдаги ҳаёти, диний қарашлари, олам ва одам тўғрисидаги тасаввур, урф-одат ва маънавий қадриятлари ҳақида маълумот берувчи асосий манба. А. Марказий Осиёда яратилган, милоддан аввалги XIII асрдан то милоднинг IV асригача бўлиб ўтган тарихий воқеаларни ўзида акс эттирган бўлиб, у миллий ғояларни асраб-авайлаш, халқни жипслаштириш, уни маънавий юксакликка даъват этиш, одамлар ўртасида меҳроқибат туйғуларини мустаҳкамлаш ва миллий анъаналарни сақлаб қолишда муҳим аҳамият касб этган.

Зардуштийлик динининг асосий ақидаларини ўзида мужассам этган бу муқаддас китобда ўша даврдаги устувор ғоялар, маъбудлар шаънига айтилган мадҳиялар, дуолар ҳам уз ифодасини топган. Тарихчи А. Масъудийнинг ёзишича, подшо Доро ибн Доро хазинасида «Авесто»нинг 12 минг олтин тахтага, Балхийнинг «Форснома» китоби ва Абу Райҳон Беруний асарларида ёзилишича, 12 минг ошланган мол терисига тилло сувида ёзилган 32 китобдан иборат нусхаси бўлган. Македониялик Александр 334-329 йилларда Марказий Осиёни забт этган даврда оташхоналарни вайрон қилган. Шу даврда «Авесто»нинг бир қанча бўлаклари ҳам ёндириб юборилган. Айни замонда унинг тиббиёт, фалакиёт, фалсафа ва адабиётга доир бўлимлари юнон тилига таржима қилинган. Милоднинг I асрида Парфиядаги аршакийлар ҳукмдори Вологес томонидан «Авесто»нинг турли манбаларда сақланиб қолган ёзма

ва оғзаки намуналари қайта тўпланган. Шунингдек, сосонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган даврда зардуштлиқ динига бўлган қизиқиш кучайган. Ардашер (226-242) ва унинг ўғли Шопур (242-272) подшолиги даврида зардуштлиқ яна давлат динига айланган, «Авесто» алоҳида китоб ҳолида тикланган.

Шоҳ Хусрав Ануширвон (531-579) «Авесто»ни, ҳатто руҳонийлар ҳам тушуниши қийин бўлгани учун қадимги хоразм тилидан ўз замонасининг адабий тили ҳисобланган паҳлавий тилига ўгиртирган. Асосий матнга шарҳлар ёзилиб, изоҳлар ҳам берилган.

VII-VIII асрларда Ўрта Осиёнинг араблар томонидан истило қилиниши ва исломнинг кенг тарқалиши билан зардуштийлик ва унинг бош китоби «Авесто» тақиқланган. Шу сабабли унинг аксарият қисми йўқолиб кетган ва тула матни ҳозирга қадар топилмаган. Бугунги кунда унинг «Яшт», «Видевдат», «Висперат», «Ясна», «Хордо Авесто» («Кичик Авесто») номли булакларигина сақланиб қолган бўлиб, улар олимлар томонидан урганилмоқда.

«Авесто»да ҳуқуқий, ахлоқий меъёрлар ўз ифодасини топган. Унга биноан, олам нур ва зулмат, ҳаёт ва ўлим, тана ва жон, яхшилик ва ёмонлик, эркинлик ва тобелик сингари ҳодисаларнинг азалий ва абадий курашидан иборат. Шунга кўра, ҳаётнинг кечиши табиатда (нур ва зулмат), борликда (ҳаёт ва ўлим), ижтимоий ҳаётда (яхшилик ва ёмонлик), нафосат оламида (гўзаллик ва хунуқлик), динда (Ахура Мазда билан Ахриманнинг азалий ва абадий келишмаслиги) турли хил кучлар ўртасидаги кураш шакллари сифатида намоён бўлади.

Бу таълимотда эзгулик сари қадам қўйган одам уч асосий тамойил, яъни ниятнинг эзгулиги, сўз ва шартларнинг бутунлиги, амалларнинг инсонийлигига асослансагина мақсадга етиши таъкидланади. Булар жамият ва инсон учун ўта муҳим бўлган қадриятлар ҳисобланган.

«Авесто» таълимотига кўра, олов – оламни нурафшон қилувчи, одамларни гуноҳлардан покловчи сеҳрли куч, ер ва сув – ризқ, ҳаёт манбаи. «Авесто»даги мадҳия, ривоят ва ҳикоятлар нафақат Турон ўлкасида, балки Эрон, Ҳиндистон ва Кичик Осиё, ҳатто Юнонистон ҳудудига келган

афсона ва дostonларнинг яратилишида ҳам катта аҳамиятга эга бўлган.

Қадимги аждодларимизнинг эзгу ғоялари ва миллий давлатчилиги анъаналари акс этган бу китоб фақат мустақиллик йилларидагина ҳақиқий қадр-қиммат топди. Республикамиз ҳукумати ташаббуси билан ЮНЕСКОнинг 1999 йил ноябрь ойида бўлиб ўтган 30-сессиясида «Авесто» яратилганлигининг 2700 йиллигини дунё миқёсида нишонлаш ҳақида қарор қабул қилинди. Шунингдек, «Авесто»нинг инсон маданияти ривожига, халқимиз ва миллий давлатчилигимиз тарихидаги улкан аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси «Авесто» китоби яратилганининг 2700 йиллигини нишонлаш тўғрисида (2000 йил 29 март, 110-сонли) қарор қабул қилди.

АДОЛАТ (арабча – одиллик, тўғрилиқ) — 1) ахлоқ ва ҳуқуқнинг асосий категорияларидан бири; 2) қонун олдида барчанинг тенглиги ва қонуннинг барчага баробарлиги.

«Адолат» турлича талқин қилинадиган, хилма-хил тарзда намоён бўладиган тушунчадир. Баъзи бир ахлоқий-ҳуқуқий меъёрлар ҳам адолат мезони сифатида қаралади. Бу, ўз навбатида, адолат мезонларининг жамият ривожига, инсоният тараққиётига, муайян мамлакат қонун-қоидаларига мос ёки мос эмаслиги билан белгиланади.

Адолат жамиятнинг муайян шахсга муносабатида яққол намоён бўлади. Инсоннинг жамиятдаги ўрни, қадр-қиммати адолат мезони ҳисобланади. Ҳаётнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий соҳаларида содир бўладиган барча воқеа ва ҳодисалар бу жараёнга бевосита ёки бавосита таъсир қилади. Бу таъсир инсон эрки ва иродасини белгилайди, алоҳида шахс учун маънавий мезон вазифасини бажаради. Шу сабабли мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ Ўзбекистонда демократик жамият қуришга киришилди. Бу борада умуминсоний тамо-йилларнинг устуворлиги, жаҳон андозалари ва миллий кадриятларнинг уйғунлигига алоҳида эътибор берилмоқда.

Президент Ислom Каримов таъкидлаганидек, биз адолатпарвар демократик давлат қуришга интилаяпмиз. Адолатга интилиш халқимиз руҳий дунёсига хос энг муҳим хусуси-

ятдир. Адолатпарварлик ғояси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимига сингиб кетиши лозим. Ана шу ғоя кучли давлатдан кучли жамият сари боришнинг маънавий омилидир. У бугунги Ўзбекистон жамияти тараққиётининг барча соҳаларида уз аксини топмоқда.

АДОЛАТ ВА ҲАҚИҚАТ ҒОЯЛАРИ — инсон табиати ва ижтимоий тузум моҳиятини белгилловчи ижобий кучга эга бўлган ғоялардир. Адолат кўпроқ «одиллик» тушунчаси билан боғлиқ бўлиб, моҳиятан ижтимоий ҳаёт қонунларини тўғри баҳолаш, уларга холис ёндашишни англатади. Ҳақиқат эса ана шу асосда ҳукм ва хулоса чиқариш, ҳаёт ҳодисалари, кишиларнинг хатти-ҳаракати ва фаолиятига нисбатан юксак маънавий мезонлар нуқтаи назаридан қарашни ўзида ифода-лайди. Адолат ва ҳақиқатга ҳуқуқ фалсафасининг категорияси, ахлоқшуносликка оид тушунча сифатида қараш ҳам мумкин. Одамлар асрлар мобайнида одил жамиятни орзу қилиб, ҳақиқат тантанаси учун курашиб келган. Адолат бузилган ерда шубҳа ва гумон, тушкунлик кайфияти ҳукм суради, у тантана қилган жамият эса ҳар томонлама юксалади.

Миллий истиқлол мафкураси умуминсоний ғояларга таянади, барча тараққийпарвар халқлар учун эзгу орзу бўлган озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдек юксак ғояларга хизмат қилади. Айнан шундай жамиятда адолат ва ҳақиқат амалий қиммат касб этади.

АМОРАЛИЗМ (грекча. а — йўқ, инкор этиш ва лотинча “moralis” — ахлоқий) — ахлоқсизлик; ахлоқдан холи бўлиш-ни англатади. А. хулқ-атвор нормаларини инкор этади. А. — жамият хулқ-атворига нисбатан салбий муносабатда бўлиш, жамиятдаги ижтимоий узгаришларни менсимаслик, бош-бошдоқлик ва тартибсизликларни келтириб чиқаришга уриниш каби ғайриинсоний фаолиятдир. Бундай салбий ҳаракатлар ижтимоий инқирозлар шароитида, жамиятнинг бир босқичдан иккинчи босқичга ўтиш шароитида айниқса ёрқин намоён бўлади. А.нинг ривожланиб кетиши қуролли ҳаракатларни ҳам келтириб чиқариши мумкин. А.нинг ҳар қандай кўриниши жамиятдаги ижтимоий организмнинг ривожига,

унинг табиий йўналишига тўсқинлик қилувчи ижтимоий-ахлоқий фаолият экан, унга қарши кескин кураш олиб бориш зарур. Чунки ҳар қандай иллат юқумли хусусиятга эга бўлганидек, аморализм ҳам ёшлар тафаккурига ва уларнинг амалий фаолиятига суқилиб киришга интилади. Шунингдек, у ёлғончилик, иккиюзламачилик, виждонсизлик, сотқинлик, қабихлик ва жаҳолат кўринишларида намоён бўлиши мумкин.

А. салбий ходиса сифатида жамиятдаги ўтиш даври мураккабликларидан фойдаланиб қолишга интилиб, уларни байроқ қилиб, тафаккури ҳали заиф бўлган жамият аъзоларини ўз атрофига бирлаштиришга интилади. Натижада, жамиятда тартибсизлик ва хаоснинг кенг қулоч ёйилишига шароит туғилади, жамият аъзолари орасида ҳудудий-регионал ва миллий белгиларига ҳамда эътиқод даражаси ва конфессионал фарқларига қараб, бир-бирига нисбатан душманлик кайфиятининг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Шу жиҳатдан ҳам аморализм жамиятнинг нормал ривожига зид оқим экан, жамият аъзолари тафаккурида ва кундалик фаолиятида унга қарши кучли иммунитетни шакллантириш, бундай иллатга қарши курашиш инстинктини ривожлантириш лозим. Зеро жамиятда кечаётган ҳар қандай ижтимоий-ахлоқий жараёнлар, биринчи навбатда, унинг аъзолари тафаккурида акс этади. Умум-эътироф этилган, тан олинган ахлоқий меъёрларни, унинг турли халқлар ҳаётидаги ўзига хос миллий-ахлоқий негизларини, қадриятларини инкор этиш – аморализм фалсафасининг сиёсий-мафкуравий мақсадларга йўналганлигини кўрсатади. Бу унинг соғлом фалсафий жиҳатидир. Демак, А. ижтимоий-ахлоқий кўриниш сифатида асосан салбий хусусиятга эга экан, жамиятда бундай иллатнинг ёйилмаслигини таъминлаш соғлом тафаккурли ҳар бир жамият аъзоси олдида турган вазифалардан биридир.

АНАРХИЗМ (грекча *anarchia* - бебошлик, ҳокимиятсизлик) — ҳар қандай ҳокимият ва давлатни инкор этувчи, ҳар ким ўзига ўзи хўжайин, деган қарашни асос қилиб олувчи гоялар асосида шаклланган ижтимоий-сиёсий оқим. У жамият тараққиёти умумий манфаатларини фуқароларнинг инди-

видуал, яъни ўзига хос манфаатларига қарама-қарши қўйиш, умумий манфаатларни ҳисобга олиб, жамиятни бошқарувчи, бирлаштирувчи, тартибга солувчи давлат ҳокимиятини тан олмаслик ғоясига таянади. Бу ғоя бебошлик ва тартибсизликка олиб боради, тараққиёт йўлидан адаштиради. Шунинг учун у реакцион, яъни тизим бузувчи, вайронкор моҳиятга эга.

Анархизм ғоялари К.Шмидт (1806-1856), Ж.Прудон (1809-1865), М.Бакунин (1814-1876), П.Кропоткин (1842-1921) кабилар қарашларида илгари сурилган бўлиб, индивидуализм, субъективизм, волонтаризмни мутлақлаштиришга асосланади. Бу оқим давлатни бекор қилишни даъво қилиб, унинг жамият ҳаётини бошқариш, тартибга солиш ва йўналтиришдаги аҳамиятини инкор этади, аслида индивидуализмни мутлақлаштириб, бир томонлама талқин этиш шахс эрки ва мустақиллигини нотўғри тушунтиришга олиб келади.

Анархистик индивидуализм ғоясининг хавфли томони шундаки, у кишиларни бошқаларнинг манфаатлари билан ҳисоблашмасликка, ижтимоий қадриятларни менсимасликка, фақат ўз шахсий манфаатини уйлаб яшашга чақиради. Бундай ғоя доирасида бошқаларга муайян мақсадга эришиш учун воқеа сифатида қаралади. Бунга йўл қўймаслик учун жамият ҳаётини ташкил этиш ва бошқариш жараёнида гуманистик, демократик тамойилларга риоя этган ҳолда, соғлом индивидуализмга кенг йўл очиш, шахс манфаатларини жамият манфаатлари билан уйғун тарзда ҳимоя қилиш, инсоннинг ўзига хослиги ва бетакрор фазилатлари эркин камол топиши учун зарур шарт-шароитларни яратиш зарур.

Анархизм ғоялари ўтган асрнинг 20-йилларигача Россияда, 30-йилларда Испанияда сезиларли таъсир кучига эга бўлган ҳамда коммунистик ва фашистик диктатураларга туртки берган бўлса, Иккинчи жаҳон урушидан сўнг баъзи Осиё ва Лотин Америкаси мамлакатларида тарқалиб, диктаторлик тартибининг юзага келишида уз таъсирини кўрсатди.

Анархизмнинг бузғунчи ғоялари ҳозирда ҳам жаҳондаги турли сиёсий кучлар, гуруҳ ва ҳаракатлар (анархо-синдикалистлар, анархо-террорчилар, анархо-коммунистлар, янги сўллар кабилар) учун озиқ бериб келмоқда. Улар қандай шаклда (тартибсизлик, зўравонлик ва шу кабилар тарзида)

булмасин, миллий ва умумбашарий қадриятларга ёт эканини чуқур англаган ҳолда, уларга қарши курашиш ҳар бир тараққийпарвар ва ҳурфикрли шахснинг фуқаролик бурчидир.

АТЕИЗМ (юнонча а - инкор, theos - худо; худони инкор этиш) — динни, умуман, илоҳий кучларга эътиқод қилишни инкор этиш. Бизда у қадимдан даҳрийлик, худосизлик каби атамалар билан юритилиб келинади.

Жамиятда худо, илоҳий кучларга ишонч пайдо бўла бошлаган даврлардаёқ, улар билан баробар ҳолда бундай ҳақиқатларга ишончсизлик ҳам шаклланган. Шу нуқтаи назардан қараганда, атеистик қарашлар ҳам теистик қарашлар каби тафаккур ривожига ўз урнига эга. Аммо баъзи ҳолларда улардан бирининг мутлақлаштирилиши иккинчисининг тарафдорлигига қарши курашга, давлат ва жамиятлар ҳаётида маънавий йўқотиш ва қабоҳатга олиб келган. Атеизм қадимда илк худосизлик тасаввурлари пайдо бўлган даврдан ҳозирги кунгача бир неча босқични босиб ўтган. Афсуски, кейинчалик дунёвийлик ҳам атеизм деб қараладиган бўлиб қолди, атеизм эса мутлақлаштирила бошланди. XX асрда большевиклар марксистик атеизм асосида диндан холи жамият барпо этишни мақсад қилиб қўйган, «коммунистик жамият қурилиши жараёнида диний ҳамда ўтмишнинг бошқа сарқитларидан озод бўлган, атеистик дунёқараш билан қуролланган янги инсон шаклланажаги» ҳақидаги даъволар билан миллий анъаналарни йўқ қилишга уринган эди. Аммо жанговор «илмий атеизм»нинг бу ғояси амалга ошмайдиган хомжаёл (утопия) бўлиб чиқди.

Демократик жиҳатдан ривожланган мамлакатларда бирон-бир фалсафага (айтайлик, неопозитивизм, экзистенциализм каби) асосланган дунёвий қарашлар ҳозир ҳам муайян даражада ўз аҳамиятини сақлаб қолган. Ҳозирги даврда АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатлари аҳолисининг тахминан 6-8 фоизи бирон-бир динга эътиқод қилмайди. Ер юзиде майда диний фирқалар ва диний экстремизм кўпайган бугунги кунда бундай қарашга ўзига муайян эътиқод сифатида қараш тенденцияси ҳам кўзга ташланмоқда.

Кўпгина халқаро ҳужжатларда, хусусан, Инсон ҳуқуқлари декларациясида «Ҳар бир инсон фикр, виждон, дин ва

эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эгадир» деб ёзилган. Замоनावий демократик жамиятларда, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам фуқаролар учун ҳақиқий виждон эркинлиги ҳуқуқи, яъни ҳар қандай динни эркин танлаб олиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик конституциявий асосда кафолатланган. Бизнинг мамлакатимизда бу борада «Дунёвийлик – даҳрийлик эмас» деган тамойилга амал қилинмоқда.

АФСОНА (форсча - ҳикоят ва ривоятлар) — халқ оғзаки ижодининг энг қадимги жанрларидан бири. Уларда ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ турли қараш ва ғоялар, воқеа ва ҳодисалар хаёлий тарзда ҳикоя қилинади. Афсоналар инсоннинг табиат ва жамият ҳодисаларини билиш, англашга бўлган қизиқиши, интилишлари натижаси бўлиб, ижтимоий ҳаёт ва маданият, дунёқараш ва руҳий кечинмалар, урф-одат ва тарихий ҳодисаларни ўзида мужассамлаштирган.

Афсоналарни уч турга бўлиш мумкин: хаёлий воқеа-ҳодисалар асос бўлган афсоналар; шахслар ҳақида ҳикоя қилувчи тарихий, шу жумладан, топонимик афсоналар; жангнома типдаги қаҳрамонлик афсоналари.

Афсонавий қаҳрамонлар халқнинг эзгу истакларини хаёлан рўёбга чиқарувчи бир воситадир. Шунинг учун ҳам улар халқ идеали сифатида тасвирланади.

Миллатнинг ғурури, ўзлигини шакллантиришда, уни эзгу ғоялар руҳида тарбиялашда нафақат афсонавий, эртақнамо идеаллар, балки аччиқ ҳақиқат ниқобига яширинган тарихий афсоналар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

АҚИДА (арабча – ишонч) — мутаассиб диндорлар учун мажбурий бўлган, улар шак келтирмасдан, муҳокама қилмасдан бажариш, эътиқод қилиш лозим, деб ҳисоблайдиган диний талаблар.

Ислом ақидаларининг асоси Куръон ва ҳадислардаги меъёр ва кўрсатмалар негизида ишлаб чиқилиб, тартибга солинган. Исломнинг суннийлик мазҳабида эътироф этиладиган ақидалар еттитадир: Аллоҳнинг ягоналигига, фаришта-ларга, муқаддас китобларга, пайғамбарларга, охиратга, тақ-

дирга ва инсоннинг қиёмат куни қайта тирилишига ишонишдан иборат.

Ислом VII асрда шаклланган бўлса-да, илоҳиёт илмидаги ақидавий таълимотларнинг яратилишида IX аср охири, X асрнинг биринчи ярми алоҳида аҳамият касб этди. Чунки бу даврда Қалом илми тараққиётига улкан ҳисса қўшган мотуридия ва ашъария таълимотлари вужудга келган. Имом ал-Мотуридий Самарқандда туғилиб, яшаб, фаолият кўрсатган. Имом ал-Ашъарий Ироқда яшаб ўтган. Бир-биридан узоқда бўлган икки алломанинг илмий, маънавий меросида, асосан, бутун мусулмон оламига хос бўлган умумий қоидалар ўз аксини топган. Бу - аҳли сунна вал-жамоатнинг икки мактаби орасидаги ақидавий масалаларга оид фарқ бўлиб, уларнинг бири лафзий (ифодадаги), иккинчиси маънавий (мазмуний) тусга эга.

Ал-Мотуридий суннийликдаги тўртта асосий мазҳаб асосчиларининг асарларини ўрганиб, фикр ва каломга оид «Таъвилот аҳлис-сунна» (ёки «Таъвилот ул-қуръон») номли рисола ёзган. Унда суннийлик ақидасига зид фикр ва қарашлар рад қилинган ҳамда Имом Абу Ҳанифанинг қарашлари ёқлаб чиқилган.

Ашъария таълимоти онгни, яъни ақлни диний анъаначиликдан (нақлдан) устун қўяди. У мусулмонларнинг ҳаётини шариат бошқаради, деб ҳисоблайди. Унинг таълимоти диний раҳбарларга, уларнинг фикрларига танқидий қарамасдан, қурқурона бўйсуниб, итоат этишни инкор этади, ҳатто тақлид этувчиларни мўминлар эмас, деб ҳисоблайди.

Христианликда ақидалар худонинг муқаддас учликда намоён бўлиши, Исонинг халоскорлик миссияси, унинг самога кўтарилиб кетиши, охиратда яна қайтиб тушиши ва бошқалар ҳақидаги 12 асосий унсурни ўз ичига олади.

Католиклик жаннат билан дўзах оралиғида аросат (арабчиси - аъроф, гуноҳи билан савоби тенг бўлиб қолганлар вақтинчалик йиғиладиган жой) борлигини, муқаддас руҳнинг фақат отадан эмас, балки ўғилдан ҳам пайдо бўлгани ва Биби Марямнинг илоҳий тарзда ҳомиладор бўлгани, шунингдек, Исо пайғамбарнинг жисми осмонга кўтарилиб кетгани, Рим папасининг эътиқод ва ахлоқ борасида бегуноҳлиги ҳақидаги ақидани ёқлайди.

Протестантлик эса руҳонийлик унвонини бериш, муқаддас зайтун мойи суриш ва бошқа қоидаларни рад этиб, ҳар бир диндорнинг ўз эътиқоди билан гуноҳдан халос бўлиши ҳақидаги янги ақидани қабул қилган. Православлик черкови христианлик динига янги ақидалар киритишни рад этиб, илгариги қоидаларга амал қилиш йулидан боради.

Ақидани фақат диний тарзда тушуниш ҳам тўғри эмас. У айрим дунёвий оқим ва таълимотларда ҳам муайян ғоя ёки тамойилга қатъий ишонч, уни мутлақлаштириш маъносида ишлатилади.

АҚИДАПАРАСТЛИК — муайян шароитда, бирон-бир ғоя ёки тамойилга қатъий ишонч ва уни мутлақлаштириш асосида шаклланган қоида ва тартибларни, бошқа шароит, ҳолат, вазиятни ҳисобга олмаган ҳолда, кўр-кўрона қўллашга уриниш.

Бу атама фақат салбий маънода қўлланиб, муайян олим ёхуд оқим томонидан кашф этилган қонун ва қоидалар таъсир доирасини сунъий равишда кенгайтиришга уринишни англатади. Масалан, XVII-XVIII асрларда механика фани ривожланган. Механикада қўлга киритилган ютуқлар баъзи олимларда оламдаги барча ҳодисаларни ҳам механика фани ютуқлари асосида изоҳлаш мумкин, деган нотўғри хулосага олиб келган. Айримлари ҳатто одамни ҳам оддий бир механизм сифатида тавсифлай бошлаган. Кўриниб турибдики, у ёки бу ҳодиса, қоида, тамойилни муталақлаштиришга асосланган ёндашувни ижтимоий ҳаётнинг истаган соҳасидан топиш мумкин.

Диний ақидапарастлик диндаги муайян ақида ёки қоидаларни, уринли ёки уринсизлигидан қатъи назар, кўр-кўрона қўллаш ва мутлақлаштиришга интилишидир. Ақидапарастлик барча динларда турли мазҳаб ва йўналишлар орасида кескинлик, низо ва тўқнашувлар келиб чиқишига сабабчи бўлган.

Ақидапараст гуруҳлар ҳақиқатни тушунтириш, ишонтириш каби усуллар орқали тарғиб этишни тан олмайди. Улар ўз ғоялари бидъатли, ғайриинсоний бўлишига қарамасдан, бошқаларга нисбатан ўта жоҳил ва мурасасиз муносабатда бўладилар. Ўзини шак-шубҳасиз ҳақ деб билиш, ҳақиқатни фақат мен биламан, деган қарашга асосланган манманлик эса зўравонликни юзага келтиради. Яъни, ақидапарастлик экс-

тремизмнинг пайдо бўлишига замин яратади. Экстремизм турли кўринишларда бўлиб, террорчиликни ҳам ўз ичига олади. Экстремистлар қаерда фаолият кўрсатмасин, ўз давлатини барпо қилишга интилади. Бу мақсадга улар ўзаро низолар, ихтилофлар, қуролли тўқнашувлар орқали, яъни қон тўкиш ва зўравонлик орқали эришишни кўзлайди.

БАЙНАЛМИЛАЛЧИЛИК (арабча “байналмилал”-миллатлараро) — жаҳондаги барча миллат ва эллатларнинг тенглиги, ҳамжиҳатлиги назарияси ва амалиёти. Инсоният тарихи турли миллатлар ва эллатлар орасида иқтисодий, сиёсий ва маданий-маънавий алоқалар ўрнатилиб, уларнинг тобора мустақамланиб бориши жараёнидир. Бундай муносабатларсиз ижтимоий тараққиёт амалга ошмайди. Бирок, бу асосий тамойилга зид ўлароқ, ўзларининг хусусий манфаатларини кўзлаган баъзи давлатлар миллатлар ва эллатларни бир-биридан ажратиб қўядилар, узоқлаштирадилар. Ҳолбуки, дунёдаги барча миллат ва эллатларнинг асосий мақсади - тинч-тотув яшаб, фаровон ҳаёт кечиришдир. Бундай асосий ғояни амалга ошириш ниҳоятда қийин. Чунки ҳар бир миллат ва эллат доим маълум ҳукмрон синфлар ва гуруҳларнинг манфаатларини акс эттирувчи мавжуд сиёсий тузум, назария ва мафқуранинг тазйиқида бўлади.

Байналмилалчилик миллатчилик ва миллий биқиклик хато ва камчиликларини очиб ташлаш жараёнида вужудга келди. Мустабид шўролар тузуми давридаги ҳукмрон назария ва мафқура байналмилалчиликни бир томонлама таърифлар, уни фақат бутун дунё меҳнаткашларининг капитализмга қарши, социализм ва коммунизм учун курашда бирлиги тарзида талқин қилар, яъни байналмилалчиликка ингчилар синфий курашининг воситаларидан бири сифатида қарар эди. Ваҳоланки, байналмилалчилик умуминсоний воқеа бўлиб, давлатлар ўртасидаги чегаралар ва турли тўсиқлар меҳнаткашларга ҳам, бошқа ижтимоий гуруҳларга ҳам путур етказмаслиги кераклигини тавсифлайди. Халқлар, миллатлар, эллатлар, давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг ҳар бир инсон, ҳар бир ижтимоий гуруҳ ёки табақанинг манфаатларига монандлигига эришиш - умумбашарий вазифалардан биридир.

Бозор иқтисоди шароитида байналмилалчиликнинг мо- хияти, мазмуни ва шакли тубдан ўзгаради. Чунки бозор иқти- соди миллатлар ва эллатлар ижтимоий гуруҳлар ва давлат- лар муносабатлари инсон, миллат, эллат ва давлатнинг тад- биркорлиги рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқара олиши- ни, халқаро ҳуқуқ, демократия ва инсонпарварлик қоидала- рига риоя қилишни биринчи ўринга қўяди. Демак, бозор иқти- соди шароитида синфий ва миллий имтиёзлар ёки камситиш- лар ўрнини тадбиркорлик, ташаббускорлик, ғайрат-шижоат, ишчанлик, бозор қонунлари талабларини ҳар томонлама ўрга- ниш, янги техника, технология ҳамда фан ютуқларидан са- марали фойдаланиш кабилар эгаллайди.

Мустақил Ўзбекистон байналмилалчиликнинг эскича, бир ёқлама синфий талқинидан воз кечиб, уни янгича талқин этиш ва шу асосда иш олиб бориш жараёнини бошдан кечир- моқда, ички ва ташқи сиёсатини шу негиз асосида қурмоқда.

БАЙРАМЛАР — халқ ва жамоаларнинг ҳаётида муҳим саналган, кенг нишонланадиган тантанали кунлар. Байрамлар маънавий кўтаринкилик ва бирдамлик билан бирга, шахсий, миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигининг ифодаси ҳамдир. Ўзбекистонда нишонланадиган байрамларда миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойиллари акс эт- моқда. Мустақиллик куни (1 сентябрь), Конституция куни (8 декабрь) ватанпарварлик, юртга садоқат туйғуларини, Ватан ҳимоячилари куни (14 январь) мардлик ва фидойилик фази- латларини тарбиялашга хизмат қилади. Мамлакатимизда, шу- нингдек, Ўқитувчилар ва мураббийлар куни (1 октябрь), Хо- тира ва қадрлаш куни (9 май), Қатағон қурбонларини ёд этиш куни (31 август) каби саналарнинг нишонланиши ҳам авлодлар ўртасидаги боғлиқлик, ўзаро ҳурмат, меҳр-муҳаббат, инсоний эҳтиром ва кадр-қимматни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Мустақиллик йилларида Руза ва Қурбон ҳайити ҳам байрам сифатида қайта тикланди. Бу байрамлар одамларда имон- эътиқод, шукроналик фазилатларини камол топтиради, ке- лажакка ишонч туйғуларини мустаҳкамлайди. Наврўз бай- рами (21 март) ҳар йили юртимизда алоҳида тантана билан нишонланиб, юртдошларимиз қалбига яшариш, яратувчан-

лик, кўтаринкилик руҳини олиб киради. Мамлакатимизда халқаро байрамлар - Янги йил (1 январь), Халқаро хотин-қизлар куни (8 март) ва Халқаро болаларни ҳимоя қилиш кунининг (1 июнь) нишонланиши умуминсоний қадриятларга садоқатимиз рамзидир.

БАРҚАРОРЛИК (ИЖТИМОЙ) — 1) жамият ҳаётининг осойишталиги; 2) ижтимоий тузум элементларининг уйғунлиги; 3) жамиятдаги ижтимоий бирликлар (миллат, дин, қатлам ва б.) вакилларининг ҳамкорлиги ва ҳамжиҳатлиги.

Барқарорлик инсоният тарихида яратувчанлик, бунёдкорлик фаолиятлари учун асос бўлган. Қадимги замоннинг машҳур файласуфи Конфуций: «Фаровонлик – мақсад, ислохотлар – унга эришиш йўли, барқарорлик эса шарт-шароитдир», – деб бежиз айтмаган. Ана шу сабабдан ҳам жамият ҳаётида барқарорликка интилиб келинган, беқарорлик, бошбошдоқлик бўлмаслиги учун ҳаракат қилинган.

Ижтимоий барқарорликни бир неча жиҳатдан талқин қилиш мумкин: жамиятдаги тинч-тотувлик ва уни мустаҳкамлаш учун шарт-шароитнинг мавжудлиги; ижтимоий қатламлар, кучлар ва сиёсий пар-тиялар ўртасидаги ҳамжиҳатлик вазияти; давлат, жамоат ташкилотлари, фуқаролар ўртасидаги ижтимоий келишув ҳолатининг муттасил давом этиши ва бошқалар.

Баъзи мутахассислар ҳақиқий ва сохта барқарорлик ҳолатининг мавжуд эканлигини эътироф қиладилар. Масалан, Фарб олимлари Р.Дарендроф ва А.Козер ҳақиқий барқарорлик йўқ, ҳар қандай барқарорлик беқарорликнинг арафаси ёки муайян беқарорликдан кейинги ҳолати, жамиятнинг янги беқарорлик олдидан тин олиш давридир, деган фикрни илгари сурганлар.

Бундан фарқли тарзда америкалик олим Т.Парсонс «ижтимоий тизимнинг барқарорлиги қоидалари»ни ишлаб чиқишга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, ҳар қандай барқарор жамиятнинг ижтимоий тузилишини ташкил этадиган элементлар фаолияти ўзаро уйғун бўлиши шарт. Ана шу уйғунлик доимий барқарорлик омилидир. Бунда давлатнинг вазифаси жамиятнинг энг кичик бўғинлари: жамоалар, ташкилотлар, идо-

ралар орасидаги мутаносибликни сақлаш ва мустаҳкамлашдан иборат. Агар давлат ана шунинг уддасидан чиқа олса, у жамиятни барқарор ривожланишини таъминлайдиган бошқарувчи (регулятор) вазифасини адо этади. Бу эса, ўз навбатида, давлатнинг муайян ислохотларни амалга ошириши учун имкон яратади. Т.Парсонснинг бу қарашлари кўпгина Ғарб мамлакатлари мутахассислари томонидан эътироф қилинган.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин ижтимоий барқарорликка эришиш ва уни мустаҳкамлашга катта эътибор берилди. Бугунги кунда мамлакатимизда мустаҳкам барқарорликка эришилди. Бу жамият тараққиётининг, ислохотларни босқичма-босқич амалга оширишнинг асосий шартидир.

БЕШ ТАМОЙИЛ — Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов томонидан асослаб берилган жамиятни ислох этишнинг асосий устувор тамойиллари. Улар Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўлини, ўзбек моделининг асосини белгилайди.

Жаҳонда янги жамият асосларини барпо этишнинг таъйёр андозаси йўқ. Ҳатто энг ривожланган мамлакатларнинг тараққиёт тажрибасини ҳам кўр-кўрона қабул қилиб бўлмайди. Чунки бир давлат мисолида яхшигина самара берган тараққиёт модели бошқа мамлакатда етарлича натижа бермаслиги ёки аксинча, инқироз жараёнини баттар чуқурлаштириши мумкин.

Шу нақтаи назардан қараганда, иқтисодиётининг таркибий тузилиши, иқлим шароити, табиий ресурслари, халқимиз менталитети, аҳоли таркиби ва ўсишига кўра дунёнинг бирон-бир мамлакатига асло ўхшамайдиган Ўзбекистон учун тараққиёт борасида ўзига хос йўл талаб қилинар эди. Тараққиётнинг ўзбек модели ана шундай талабларга жавоб берадиган, Ўзбекистон халқи иродаси билан танлаб олинган, бозор муносабатларига ўтишда, ижтимоий ларзаларсиз, инқилобий сакрашларсиз, ўзимизга хос, ўзимизга мос тадрижий йўлдан боришни тақозо этадиган моделдир.

Бу моделнинг асосий маъно-мазмунини жамиятни ислох этишнинг машҳур беш тамойили белгилайди. Улар: иқтисо-

диётнинг сиёсат ва мафкурадан холилиги; давлат - бош ислохотчи; қонун устуворлиги; кучли ижтимоий сиёсат юритиш; бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш.

Ўзбекистон бугун ана шу тамойиллар асосида бутун ишлаб чиқариш, тақсимот ва ижтимоий тизимини қайта қурмоқда. Бундай мураккаб ўтиш даврида давлатнинг бош ислохотчи экани, муҳим ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни амалга ошириш, мустаҳкам қонунчиликка асосланиши аҳамият касб этмоқда.

БИБЛИЯ (грекча – китоблар) — яҳудийлик ва христианлик динидагиларнинг муқаддас китоблари тўплами. Библиянинг христианлик пайдо бўлмасдан олдин яратилган биринчи ва катта қисми Қадимги Аҳд (“аҳд” - Худонинг инсонлар билан махсус алоқаси) “Таврот” ва «Забур»ни ўз ичига олган. Библиянинг христианлик билан боғлиқ бўлган иккинчи қисми “Янги аҳд” - “Инжил” деб аталади. “Янги аҳд” - худонинг Исо воситачилигида одамлар билан янги аҳдлашуви демакдир. Қадимги аҳд ибрий ва арабий тилларида, Янги аҳд эса юнон (қадимги грек) тилида ёзилган. Христианлар «Қадимги аҳд» ва «Янги аҳд»ни бирдай муқаддас санасалар, яҳудийлар фақат «қадимги аҳд» нигина муқаддас билади.

Христианлик ақидалари 27 бўлимдан иборат бўлган “Янги аҳд”, яъни “Инжил”да жамланган. “Инжил” (Евангелия) сўзи юнон тилида хушxabар деган маънони билдиради. Инжилда Исо Масихнинг туғилиши, ҳаёти, яратган мўъжизалари, таълимотлари, гуноҳкор одамларни қутқариш учун ўлиб, қайта тирилгани баён қилинади.

Инжил қуйидагиларни ўзида ифодалайди:

1) Исо Масихнинг ҳаёти ва таълимоти баён этилган Матфей, Марк, Лука ва Иоанн томонидан ёзилган тўртта китоб;

2) ҳаворийлар (Исонинг ўн икки шогирди) фаолияти - ҳаворийларнинг қилган амаллари, илк масих жамоаларининг вужудга келиши ҳақида ҳикоялар;

3) христианликнинг асосий ақидалари баён қилинган 21 мактуб;

4) Исо Масихнинг бу оламга қайтиши, қиёмат, жаннат ва жаҳаннам тасвирланган Иоанн “Ваҳийномаси”.

Библия бугунги кунда ҳам христианларнинг асосий китоби сифатида улар учун ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

БОСҚИЧМА-БОСҚИЧ ЎТИШ — 1) ижтимоий ривожланишнинг тадрижий ўзгаришлари; 2) жамият тараққиётининг бир давридан иккинчисига ўтиш шаклларида бири; 3) жамият ҳаётининг турли соҳаларида ислохотлар олиб бориш усули. Босқичма-босқич ўтиш эскилик ўрнига янгиликларни узлуксиз, изчил шакллантириш ва янги сифатни юзага келтиришни англатади. У жамият ўзгаришининг инқилобий (революцион) усулидан фарқ қилади. Тажриба шуни кўрсатадики, инқилобий ўтиш усули гўё зиддиятларни тез ва осон ҳал қилишга ёрдам беради. Аслида эса бу тараққиёт қонунларини етарлича ҳисобга олмаслик, зиддият ва қарама-қаршиликларни ҳал этиш ўрнига жамиятни боши берк кўчага кириб қолишига сабаб бўлади. Бундай вазиятларда содир бўлган ижтимоий портлаш ва сакраш эски, фойдасиз жиҳатлар билан бирга зарур ҳамда фойдали қадриятларни ҳам йўқотиб юборади. Инқилобий усул кўпроқ одамларни оломонга айлантириш, халқнинг турли қатламлари орасига низо солиш орқали амалга ошади. XIX аср охири-XX аср бошларида жаҳон ва Европа мамлакатларининг кўпчилиги турли зиддиятлар оғушида қолган ўз тараққиёт йўлларида белгилаб олаётган эдилар. Ўша даврда Россияда инқилобий йўлдан борилгани ушбу усулга хос салбий жиҳатларни яққол намоён қилди.

БУДДА (санскритча - хотиржам, осойишта, олий ҳақиқатга эришган) — жаҳон динларидан бири - буддизмнинг асосчиси. Бу динга дахлдор бўлган манбаларда у бир неча бор қайта туғилиш ва яшаш жараёнида мутлақ ҳақиқатга етишган ва бошқаларга диний нажот йўлини кўрсатишга қодир бўлган барча худолар, руҳлар ҳамда табиат кучлари устидан хукмрон буюк ва қудратли зот сифатида таърифланарди. Асли исми Сиддхартха Гаутама бўлган бу зот милоддан аввалги 624-544 йиллар орасида яшаб ўтган. Ривоятларга кўра, уни 16 ёшида уйлантирадилар. 29 ёшида Гаутама хотини ва яқиндагина туғилган ўғлини тарк этиб, сайёр дарвешларга қўшилиди. Олти йил давомида Ганга дарёси қирғоқларида зоҳидлик

билан ҳаёт кечирган Гаутама 35 ёшида 4 ҳафта (ёки 7 ҳафта) давомида медитация (бутун онгини олий ҳақиқатга эришиш ғоясига қаратиш) ҳолатига киради. Ниҳоят, у мақсадига эришади ва коинотнинг барча сир-асроридан воқиф бўлган Буддага айланади. Шундан сўнг 45 йил давомида қадимги хинд давлатлари Кошала ва Магадха бўйлаб ўз таълимотини тарғиб қилади ва 80 ёшида вафот этади.

Ҳиндистон подшоси Ашока (милоддан аввалги 268-231 йиллар) амри билан тоштахтачаларга ўйиб ёздирилган матнларда Будда ҳақида баъзи маълумотлар учрайди. Улар бир неча аср давомида оғиздан-оғизга ўтиб келган ва, асосан, милоддан аввалги I асрда ёзиб олинган “Трипитака” номли муқаддас китоблар мажмуасида ўз аксини топган. Будда таълимотининг асосий мазмуни Банорасда қилинган хутбада “тўрт олий ҳақиқат” шаклида баён этилган. Будданинг шогирдлари ер юзида биринчи роҳиблар жамоасини ташкил этганлар. Унга ҳозир ҳам эҳтиром кучли. 1956 йили Ҳиндистонда Будда вафотининг 2500 йиллиги билан боғлиқ тадбирлар ўтказилди.

БУДДИЗМ — уч жаҳон динининг (буддавийлик, христианлик, ислом) бири, милоддан аввалги биринчи минг йилликнинг ўрталарида Ҳиндистонда пайдо бўлиб, сўнгра Марказий Осиё, Жануби-Шарқий Осиё ва Узоқ Шарқда ёйилган. У буддавийлик деган ном билан ҳам аталади. Бугунги кунда буддизм Шри-Ланка, Бирма, Таиланд, Лаос, Камбоджа, Вьетнам каби давлатларнинг асосий динидир. Буддизмда Тхеравада (оқсоқоллар йули ёки қадимги анъаналарга содиқлик) ва Махаяна (катта арава ёки янгича ёндашув) йўналишлари мавжуд. Махаяна жуда кўп секта ва мазҳабларга бўлинади.

Буддавийлик 2500 йилдан зиёд тарихни ўз ичига олади. Унга дастлаб брахманизм ва жайнизмнинг таъсири кучли бўлган. Император Ашока (милоддан аввалги III аср) даврида мустақил дин сифатида шаклланган. Буддавийлик Ҳиндистонда тўққиз аср устувор бўлиб, кейин инқирозга юз тутган ва пировардида бу ерда унинг ўрнини ҳиндуизм эгаллаган. Шри-Ланка ва Жануби-Шарқий Осиёнинг қуруқлик қисмида буддавийликнинг Тхеравада, Хитой, Корея, Япония ва Тибетда эса Махаяна каби йўналишлари илдиз отган. Ҳозирги

пайтда АҚШга кўплаб япон ва тибет роҳиблари ҳамда олимларининг кириб келиши натижасида мамлакат бўйлаб йирик буддавийлик жамоалари ташкил топди. Буддизмнинг бир неча халқаро ташкилотлари ҳам мавжуд.

Бошқа динлардан фарқли ўлароқ буддавийликда ҳеч бир ўзгармас нарса йўқ, ҳатто худо ҳам ўзгарувчан, деган ғоя илгари сурилади. Фақат лаҳзалар силсиласи мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири муайян даврда йўқолиб, кейингисига ўрин бушатиб беради. Будда таълимотига кўра, инсон доимо азоб-уқубатга маҳкум ва бунга унинг ўзи сабаб бўлади. Чунки у, гарчанд бефойда бўлса-да, ўз ҳаёти ва фаровон турмушини сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Азоб-уқубатдан халос бўлиш учун кўнгил ҳуш кўрган барча нарсалардан тийилиш даркор. Ёлғондан, ўғрилиқдан, бошқага зарар етказишдан, зинодан мунтазам равишда ўзни тийиб бориш ҳамда медитация (онгни олий ҳақиқатга етишишга қаратиш) “бодхи”, яъни хотиржамликка, охир-оқибатда нирванага (азоб-уқубатнинг тугашига) олиб келади.

Нирванага етишиш учун талаб қилинадиган ахлоқий баркамоллик бир эмас, бир неча ҳаётни тақозо этиши мумкин. Буддавийлик заминида уч нарса: Будда, Дхарма ва Сангхага эътиқод мавжуд. Будданинг ўзи – Сиддхартха Гаутама исмли тарихий шахс. Буддавийлик эса Дхарма-Гаутама қолдирган таълимотдир. Ушбу таълимотнинг энг қисқа баёни қуйидаги “тўрт олий ҳақиқат”дан иборат: азоб-уқубат мавжуд; азоб-уқубатнинг сабаби (истак) мавжуд; азоб-уқубатнинг тугаши (нирвана) мавжуд; азоб-уқубатнинг тугашига олиб келувчи саккиз босқичли йўл мавжуд.

Сангха-Будда асос солган ва ҳозиргача фаолият кўрсатиб келаётган роҳиблар жамоаси тор маънода “олий ҳақиқат”га етишган кўплаб авлиёлардир. Сангха жамоасига қабул этилган шахс қуйидаги 10 фарзни адо этишга қасамёд қилади: ҳеч ким ёки ҳеч нарсани ҳаётдан жудо қилмаслик; ёлғон сўзламаслик; ўғрилиқ қилмаслик; жинсий алоқа қилмаслик; маст этувчи ичимлик ичмаслик; пешиндан то эртаси кун саҳаргача тановул қилмаслик; уч кийимдан бошқа ҳеч нарса билан танани беэмамаслик; оммавий кўнгилхушлиқларда иштирок этмаслик ва ҳатто томошабин сифатида ҳам қатнашмаслик; баланд ва юмшоқ ўринда ётмаслик; пул ишлатмаслик.

XX асрда бутун жаҳон бўйлаб дунёвий кишиларни буддавийликка жалб этиш одат тусига кирди. Ҳатто Ҳиндистоннинг ўзида ҳам буддизм дунёвий шаклда қайта тикланмоқда. Японияда дунёвий кишилар “синсюко” (янги динлар) деб аталган оқимга (Россияда катта шов-шувга сабаб бўлган “Аум синрикё” шулардан бири) асос солмоқдалар. Америкадаги “янги буддизм” жамоалари, асосан, дунёвий кишилардан таркиб топган. Ўзбекистонда ҳам ҳозирги кунда битта буддавийлик жамоаси расмий равишда фаолият кўрсатмоқда.

БУНЁДКОР ҒОЯ — 1) Ўзбекистон Президенти Ислон Каримов томонидан назарий жиҳатдан асослаб берилган тушунча; 2) жамият ва одамларни, турли гуруҳ ва қатламлар, миллат ва давлатларни тараққиёт сари етакловчи, халқни эзгу мақсад йўлида биргаликда ҳаракат қилишга ундовчи ғоя.

Бунёдкор ғоя таъсирида инсон эзгуликка етиш, миллатлар ва давлатлар эса озодлик ва мустақилликка эришиш учун интилади, адолат ва ҳақиқат тантанаси йўлида курашади, буюк тарихий ғалабаларни қўлга киритади. Президент Ислон Каримов таъкидлаганидек, ўзида гуманизм талабларини акс эттирадиган, инсон камолотига, жамият ривожига, миллат тараққиётига, халқнинг ирода ва интилишларига хизмат қиладиган, уни жипслаштириб, олий мақсадларга сафарбар этадиган ғоялар бунёдкор ғоялардир. Улар инсоннинг ички яратувчанлик моҳияти, ижодкорлик табиатидан келиб чиқади, одамларни комиллик ва фозиллик сари ундайди, имон-эътиқодини мустаҳкамлайди, ҳаётига ижобий мазмун бахш этади. “Бунёдкор ғоя инсонни улуглайди, унинг руҳига қанот бағишлайди. Соҳибқирон Амур Темурнинг пароканда юртни бирлаштириш, марказлашган давлат барпо этиш, мамлакатни обод қилиш борасидаги ибратли фаолиятига ана шундай эзгу ғоялар асос бўлган” (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар.-Т., Ўзбекистон, 2000, 10-бет).

Илмий нуқтаи назардан қараганда, бунёдкор ғоялар ғояшуносликнинг махсус категорияси сифатида таҳлил ва тадқиқотларга муҳтож. Бизда бу борада илмий тадқиқотлар олиб бориш эндигина бошланмоқда. Ҳолбуки, мазкур тушунчанинг

тузилиши, уни ташкил этадиган унсурлар, уларнинг намоён бўлиши алоҳида тадқиқ этилиши лозим. Шу билан бирга, жамият тараққиётининг туб бурилиш даврларида, ўзгариш ва ислохотларни амалга ошириш жараёнида бунёдкор ғояларнинг яратувчанлик, халқни бирлаштириш ва эзгу мақсадлар томон сафарбар этиш хусусиятларидан ижобий фойдаланиш масалалари бениҳоя катта аҳамият касб этади. Ватанни севиш, юрт тинчлигини асраш, халқ фаровонлиги йўлида курашиш - бунёдкор ғояларнинг маъно-мазмунини белгилайди. Тарих ҳам, бугунги ҳаётимиз ҳам ўз гаразли мақсадларига эришиш учун юксак ғояларнинг жозиба кучидан фойдаланишга уринувчи ёвуз кучлар ҳамма вақт ҳамма замонларда мавжуд бўлишини кўрсатади. Қабих ниятли кучларнинг асл ниятларини фош этишда бунёдкор ғоялар асосидаги эътиқод ва дунёқарашнинг аҳамияти беқиёс.

Ўзбекистон халқининг миллий истиқлол мафкураси бунёдкор ғоялар тизимидан иборат. Бу ғоялар соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш, жамиятда ғоявий бўшлиққа йўл қўймаслик, янгича эътиқод ва дунёқараш эгаларини тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга.

БУЮК ДАВЛАТЧИЛИК ШОВИНИЗМИ — бир давлатнинг бошқа бир давлат ёки давлатлар устидан сиёсий, мафкуравий, иқтисодий ва ҳарбий ҳукмронлигини ўрнатишга қаратилган назария ва амалиёт.

Хусусан, XIX аср охиридан бошлаб Россия империясининг ҳукмрон доиралари бошқа халқларга, жумладан, Ўрта Осиё халқларига нисбатан ана шундай сиёсат олиб борганлар. Буюк давлатчилик шовинизми сиёсати Австро-Венгрия империяси, Туркия султонлигида ҳам кучли бўлган. Иккинчи жаҳон урушида Германия фашизми бу сиёсатдан келиб чиқиб, немисларни “олий” ирк, улар жаҳондаги барча халқлар устидан ҳукмрон бўлишлари керак, деб тарғиб қилишган. Урушдан кейинги давларда ҳам бир қанча мамлакатлар буюк давлатчилик сиёсатини хилма-хил кўринишда олиб бормоқдалар.

Президент И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида; хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида буюк давлатчилик шовинизми ва

агрессив миллатчилик хавфсизлигимизга таҳдид солаётган муаммолардан бири эканлигини алоҳида таъкидлаган: “Ўтган мустақил ривожланиш йилларида давлатимизнинг суверенитети ва барқарорлигига таҳдид сақланиб қолмоқда. Бу таҳдид буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик руҳидаги шиорларда, билдирилаётган фикрларда, шарҳларда ва муайян хатти-ҳаракатларда намоён бўлмоқда”.

У гайриинсоний хусусиятга эга бўлиб, бошқа халқларни қарам қилиш, иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётда уларни камситишнинг ўзига хос шаклидир. Тарих иқтисодий имкониятлари заифлашган, ижтимоий тотувлик мустаҳкам бўлмаган, ички зиддиятлар кучайган, Ватан, миллат тақдиридан ўзининг шахсий ва тор гуруҳий манфаатларини устун қўядиган, ҳокимиятга даъвогарлик қилишда ўзаро келиша олмаётган сиёсий кучларнинг мавжуд муаммоларни ташқи кучлар ёрдамида ҳал қилишга уриниши ҳамда маънавий-руҳий парокандалик, эртанги кунга ишончсизлик кучайиши натижа-сида айрим мамлакатлар буюк давлатчилик шовинизми таъсирига тушиб қолишидан далолат беради.

Буюк давлатчилик шовинизми ҳамиша куч ишлатишга, ҳарбий, иқтисодий, сиёсий, маънавий мафкуравий тазйиққа, зўравонликка асослангани учун ҳам миллатлар ва давлатлараро муносабатларда ишончсизлик ва душманлик кайфиятларининг чуқур илдиз отишига сабаб бўлади.

Унинг салбий оқибатлари фақат шу билангина чегараланмайди. «Тарихий тажрибада қайта-қайта тасдиқланганидек, шовинизм авторитар тузумлар урнатилиши ва мустаҳкамланишини рағбатлан-тиради, шафқатсиз диктатурага олиб боради. Чунки бўйсундирилган ва қарам халқларнигина эмас, балки бир қисми муқаррар равишда бундай сиёсий йўлга қарши чиқадиган, ўз аҳолисини ҳам бошқача шароитда итоаткорликда сақлаб туриш мумкин бўлмайди». Охир-оқибатда давлат ички зиддиятлар бўҳронига дучор бўлиб, ҳалокатга юз тутаяди. Бир сўз билан айтганда, ўзгаларни қарам қилган халқлар, давлатларнинг ўзлари ҳам ҳеч қачон озод ва эркин бўлолмайди. Бироқ бу тажрибадан дунёдаги айрим сиёсий доиралар ва кучлар ҳали ҳам етарли сабоқ чиқара олмаганини жаҳоннинг айрим ҳудудларидаги воқеалар кўрсатиб турибди.

Шовинистик кучлар бугунги кунда, биринчидан, мамлакат аҳолисига ахборот орқали ва мафкуравий йўл билан тазйиқ ўтказиш, иккинчидан, минтақа давлатлари ичида зиддиятларни юзага келтириш, учинчидан, жаҳон афкор оммасида Ўзбекистон ҳақида нотўғри тасаввурларни шакллантиришга ҳаракат қилмоқда. Бу йўлда улар хилма-хил усул ва воситалардан фойдаланмоқда.

Буюк давлатчилик шовинизми ҳам жаҳолатнинг бир куриниши. Унга қарши маърифат билан курашиш мумкин. Бунда, айниқса, халқаро ҳамжамият, жумладан, унинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлган ҳар бир давлат билан ўзаро манфаатли алоқалар ўрнатиш яхши омил бўлиб хизмат қилади. Ана шундагина минтақамиз ҳеч қачон цивилизациялар ўзаро тўқнашмайдиган, балки улар бир-бирига ижобий таъсир этиб, бир-бирини бойитадиган маконга айланади. Ўзбекистоннинг тинчлик-севар сиёсати ана шу мақсадга хизмат қилади.

БЎЛИБ ТАШЛАБ, ҲУҚМРОНЛИК ҚИЛИШ — ғаразли геосиёсий ва геостратегик мақсадларга эришишда қўлланадиган усул ва тамойиллардан бири.

Бу тамойилни амалга оширишнинг асосий йўли бирон-бир минтақа ёки мамлакат ичида ижтимоий парокандаликни келтириб чиқаришдир. Бунда, биринчидан, муайян шаклда мавжуд бўлган ижтимоий-иқтисодий қийинчиликларни бўрттириб кўрсатиш орқали аҳолининг мавжуд ҳолатдан норозилигини уйғотиш, иккинчидан, ўз ногорасига ўйнайдиган мухолифатчи кучларни юзага келтириш йўли билан сиёсий беқарорликни келтириб чиқариш, учинчидан, «мамлакатда сўз, матбуот, сиёсий эркинликлар йўқ», қабилидаги тухматдан иборат мафкуравий тазйиқ ўтказиш усуллари қўлланади.

Ўзбекистон мисолида оладиган бўлсак, бундай ҳолат баъзи хорижий оммавий ахборот воситаларининг мамлакатда амалга оширилаётган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ислохотлар ҳақида нотўғри ахборот тарқатиши орқали жаҳон жамоатчилигида биз тўғримизда ҳақиқатга зид тасаввурни шакллантириш йўлидаги хатти-ҳаракатларида яққол кўринади.

Муайян минтақага нисбатан олинганда, бу тамойил ўша жойда гегемонликка талабгор бўлган давлат борлигини “асослаш”, таъбир жоиз бўлса, шундай давлат образини яратиш йўлидаги уринишларда намоён бўлади. Бундай образларнинг яратилиши ер юзининг турли нуқталарида ҳар хил кўринишдаги низоларни, давлатлараро муносабатларда эса тангликни юзага келтиради. Натижада мамлакатларнинг моддий-молиявий, маънавий-интеллектуал салоҳияти жамият тараққиётига хизмат қилиш ўрнига ана шу “образ” таъсирининг олдини олишга йўналтирилади. Шу тариқа, асосий мақсадга, яъни муайян давлатни яққалашга, уни заифлаштириб, кейин ўз “иттифоқчи»сига айлантиришга эришилади.

«Бўлиб ташлаб, ҳукмронлик қил» тамойилини амалга оширишнинг яна бир йўли - халқаро майдонда муайян мамлакат ҳақида нотўғри, ноҳолис тасаввурларни шакллантиришдир.

Айни пайтда, бу йўлда диний омилдан, яъни гўёки эътиқод эркинлиги бузилаётгани тўғрисидаги сохта маълумотларни тарқатиш усулидан фойдаланишга уринишлар ҳам кузатилаётир. Буларнинг барчаси «мақсад воситани оқлайди» деган ақида ғаразли геостратегик ғоялар ва манфаатларни рўёбга чиқаришнинг асосий қондасига айланаётганини кўрсатади.

ВАЙРОНКОР (БУЗҒУНЧИ) ҒОЯ — 1) бунёдкор ғояларга зид бўлган, ёвузлик ва жаҳолатга хизмат қиладиган ғоялар мажмуини ифодалайдиган тушунча; 2) инсон ва жамиятни тубанликка бошлайдиган, одамларни ғаразли ният ва қабих мақсадларга ундайдиган, халқлар ва давлатларни таназзул ва ҳалокатга маҳкум этадиган ғоялардир. Ўзининг шахсий ёки тор ижтимоий манфаатини бошқалар ҳисобига қондириш, босқинчилик ва талончилик, тажовузорлик ва манфаатпарастлик ғоялари шулар жумласидандир. Улар инсонпарварлик тамойилига зид бўлган, бир миллатни бошқасидан устун қўядиган, олий ирқ даъвосида бошқа халқларни қирғин қилишга чақирадиган, жамиятни тарафкашларга ажратиб, бўлиб ташлайдиган ғоялардир. Диний ақидапарастлик ва жангари ирқчилик (расизм), буюк давлатчилик шовинизми ва ашаддий (агрессив) миллатчилик, фашизм ва большевизм мафқуралари мана шундай вайронкор ғоялар тизимини ташкил этади.

Президент Ислом Каримовнинг қуйидаги фикрлари бу масаланинг таҳлилида алоҳида эътиборга молик: “Аслида, менинг назаримда, одамнинг қалбида иккита куч – бунёдкорлик ва вайронкорлик ҳамиша узаро курашади. Афсус билан таъкидлашимиз лозим: тарих тажрибаси шундан далолат берадики, инсон табиатидаги инсонийликдан кура ваҳшийлик, ур-йиқит инстинктлари, яъни хатти-ҳаракатларини қўзғатиб юбориш осонроқ” (Ислом Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т., «Ўзбекистон», 2000, 493-бет.) Бундай ғоялар таъсирига берилмаслик, ёшларимизда мафкуравий иммунитетни шакллантириш масалалари Юртбошимизнинг “Миллий истиқлол мафкураси халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир” асарида чуқур илмий асослаб берилган.

Инсоният ягона оила эканини англаб, тинч-тотув ва фаровон яшаш тамойилига амал қила бошлагач, вайронкор ғоялар Ер шарининг ҳамма ерида ҳам танқид ва тазйиққа учрамоқда. Ҳозирги пайтда жаҳон жамоатчилиги томонидан кескин қораланаётган диний халқаро террорчилик ва мафкуравий хуржлар, экстремизм ва жаҳолатпарастлик, ҳам бузғунчи ғояларга асосланган.

Миллий истиқлол ғояси вайронкор, бузғунчи ғояларнинг ҳар қандай кўринишларини кескин рад этади. Уларга қарши бунёдкор ғоялар воситасида курашишга чақиради. У халқимиз, айниқса, ёшларнинг қалби ва онгига эзгу ғояларни сингдиришга, ёвуз ғояларга нисбатан мафкуравий иммунитетни шакллантиришга хизмат қилади.

ВАТАН (арабча - она юрт) — кишиларнинг ўзи яшаб турган, авлод ва аждодлари туғилиб ўсган, миллати шакллланган жой, ижтимоий муҳит, мамлакат. Ватан бир-бирини тақозо этувчи (уй, маҳалла, шаҳар, қишлоқ, мамлакат каби) бир қатор ҳудудларни ўзида ифодалайдиган, ижтимоий муҳит ва инсон, унинг ҳаёти каби қўплаб маънавий тушунчаларни ўз ичига олади, авлодлар туғилиб ўсган ва камол топган жой, замин, ўлкани англатади.

Ватан остонадан бошланади, деб бежиз айтилмайди. Бироқ киши улғайгани сайин унинг Ватан ҳақидаги тасавури ҳам

кенгаяди. Аввал уй, сўнгра маҳалла, қишлоқ ёки шаҳар ҳамда бутун мамлакат Ватан экани аста-секин англаб олинади. Ватанга боғлиқлик, уни қадрлаш тарихий ривожланиш жараёнида пайдо бўлиб, муҳит ва давр таъсирида шаклланган ижтимоий-руҳий туйғудир.

Миллатлар ва элатлар ўртасидаги иқтисодий, ижтимоий ва маданий алоқаларнинг ўсиши, авваллари фақат бир элат еки миллат учун Ватан бўлган улкани шу ўлкада яшаб турган барча халқлар учун Ватанга айлантиради. Ҳозирда юртимизда яшаётган юздан зиёд миллат ва элат вакилларининг Ўзбекистонни ўз Ватани деб билиши ҳам ана шундай жараёнлар натижасидир. Шу боисдан Ватан бу — бир замин, ўлкада яшаётган кишиларни миллати ёки динидан қатъи назар, бирлаштирувчи ижтимоий тушунчадир.

Халқ маданияти, анъаналари, урф-одатлари, миллий онг ҳам она юрт тушунчаси билан мустаҳкам боғлиқ бўлиб, улар Ватандан ташқарида ривожланмайди. “Ватан” тушунчаси мустақиллик шароитида алоҳида аҳамият касб этди. Маълумки, истибдод йилларида ҳукмрон мафкура кишиларимизнинг онгидаги “Ватан” тушунчасини бузиб, унинг ўрнига мавҳум ва умумий тушунчани зўрлик билан сингдирмоқчи бўлди. «Ўзбекистон – Ватаним маним» дейиш у даврда миллатчилик, миллий чекланганлик деб баҳоланди. Ҳолбуки, Ватан – аниқ тушунча. У кўп ҳолларда муайян ҳудуд, мамлакат ёки давлатга ўз номини берган ва шу ерда яшайдиган миллат ёки халқ номи билан аталади. Масалан, Ўзбекистон, Арабистон, Россия ва ҳоказо.

Миллий истиқлол ғояси барча юртдошларимиз қалбида Ўзбекистонни севиш, унинг фаровонлиги йўлида фаол меҳнат қилиш фазилатларини камол топтиришга хизмат қилади, «Ўзбекистон – ягона Ватан» туйғусини шакллантиради.

ВАТАНПАРВАРЛИК — Ватанга нисбатан садоқат, унга хизмат қилиш, юрт тинчлигини асраш, Ватан равнақи учун фаол бўлишга ундайдиган ижтимоий, маънавий-ахлоқий фазилат. Унинг мазмуни - Ватанга меҳр-муҳаббатли ва содиқ бўлишдан, юртнинг ўтмиши ва ҳозирги учун фахрланишдан, мамлакат манфаатларини ҳимоя қилишга интилишдан иборат.

рат. Ватанпарварлик ота-боболардан мерос қолган заминни севиш, халқ урф-одатларини, қадриятларини асраш ва ривожлантириш, ўз она Ватанини душманлардан, ёт ва бегона ғоялардан ҳимоя қилиш, унинг озодлиги ва мустақиллиги учун жонини ҳам аямасликни назарда тутати.

Ватанпарварлик аниқ бир ҳаётий муҳитда, ижтимоий заминда ва мавжуд маънавий-ахлоқий қадриятлар асосида шаклланади. Унинг тўла ва тўғри шаклланиши, юксак намуналарини кўрсатиши учун ҳам халқ ва Ватан мустақил бўлиши лозим. Ана шу сабабдан мустақилликни эъозлашимиз, қадрига етишимиз, уни қадам-бақадам мустаҳкамлаб боришимиз зарур. Шу йўлдаги олижаноб фазилат ва эзгу интилишлар бугунги кунда ҳақиқий ватанпарварлик намунаси дир.

Ватанпарварлик миллий истиқлол ғояларини тарғиб қилиш, мамлакатимизда яшаётган турли миллат ва элат вакиллари ўртасидаги дўстлик, тинчлик ва аҳилликни мустаҳкамлаш учун курашишда ҳам намоён бўлади. Миллий истиқлол мафкурасининг бош ғояси – озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Озод ва обод Ватанни ватанпарварлик ғоясисиз тасаввур этиб бўлмайди. Бундай ғоя ва унинг асосида шаклланадиган соғлом мафкура ҳеч қачон Ватандан ташқарида илдиз отмайди ва ривожланмайди. У халқнинг миллий ватанпарварлик туйғусини ўзида акс эттирмаса, жамиятнинг ҳаракатлантирувчи кучи бўла олмайди.

Ватанпарварликни камол топтириш кўпгина ижтимоий-иқтисодий, маданий, мафкуравий, тарбиявий омиллар билан боғлиқ. Бу ниҳоятда катта меҳнат талаб қилувчи мураккаб вазифадир. Барча касбдаги зиёлилар, тарбиячиларнинг ҳозирги муҳим вазифаларидан бири кишиларда, хусусан, ёшларда Ватанга садоқат, фидойилик каби фазилатларни камол топтиришдир.

Ватанпарварлик ғояларини ёшларимиз онгига синдириш, авваламбор, оиладан бошланади. Она Ватан, Ватанга муҳаббат, Ватан туйғуси каби илк тушунчалар ҳам, аввало, оила муҳитида шаклланади. Бу жараён боболар ўғити, ота ибрати, она меҳри орқали амалга ошади. Инсон ўзлигини англагани, насл-насабини билгани сари юрагида Ватанга муҳаббат туйғуси илдиз отиб, юксала боради. Бу илдиз қанча чуқур бўлса, туғилиб ўсган юртга муҳаббат ҳам шу қадар ортади. Ватанпар-

варлик ғояларини ёшлар қалби ва онгига сингдиришда таълим ва тарбиянинг турли шакллари ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ватанпарвар инсонгина ҳозирги кунда ўзларининг ғаразли ва жирканч ниятларини амалга ошириш мақсадида юрти-мизга ҳар хил йўллар билан кириб келаётган, мустақил дунё-қараши шаклланиб улгурмаган ёшларимизнинг қалби ва онгини қандайдир зарарли ва бузғунчи ғоялар билан эгал-лашга ҳаракат қилаётган ёвузларга қарши кураша олади ва ўз юртини ҳимоя қилади. Чунки республикаимиз Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек: «Мустақил ўзбек давлати – халқимизнинг тарихий ютуғидир. Ўз давлати билан фахр-ланиш ва фуқароларнинг ватанпарварлиги жаҳондаги купгина мамлакатларнинг илғор марраларга чиқиб олишида ёрдам берган. Мамлакатимиз тупроғида яшаб турган ва ўзини ва-танпарвар деб ҳисоблаган ҳар бир киши унинг яхлитлиги ва бирлигини асраб-авайлаши шарт».

ВАТАН РАВНАҚИ — миллий истиқлол мафкурасининг Ислон Каримов томонидан асослаб берилган ғояларидан бири. Президентимиз Ватан равнақи ғоясини илгари сураб экан, унинг мазмунини ҳар бир кишининг манфаатларини юрт ман-фаатлари билан уйғунлаштирувчи, уни халқ бахт-саодати йўлида хизмат қилишга ундовчи бунёдкор ғоядир деб таъ-рифлайди. Зеро, у миллий истиқлолнинг олий мақсади – Ўзбе-кистонда яшаётган барча фуқароларнинг эл-юрт камоли би-лан боғлиқ орзу-умидларини амалга оширишни ифодалайди.

Ватан равнақи, аввало, унинг фарзандлари камолига боғ-лик. Бу эса ҳар бир юртдошимизни ўзининг маънавий камоло-ти учун юксак масъулиятни ҳис этишга, ўз манфаатларини шу юрт, шу халқ манфаатлари билан уйғунлаштириб яшашга даъват этади. Бу эса ватанпарварлик туйғусида намоён бўлади.

Ватан равнақи ғоясини амалга ошириш бевосита жамият-нинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий ривож-ланишига боғлиқ. Бунда, биринчидан, ҳозирги ижтимоий бар-қарорлик, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик, жами-ятни бошқаришда оммавий ташкилотларнинг (хусусан, маҳал-ланинг) мавқеини ошириш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тамойиллари ниҳоятда муҳим. Иккинчидан, ҳаётда демократик

тамойилларнинг устуворлиги, муқобил партиялар, жамиятнинг барча жабҳаларини эркинлаштириш, давлатнинг ислохотчилик функцияси, аҳоли сиёсий онги ва маданиятини ошириш катта аҳамиятга эга. Учинчидан, бозор муносабатларига хос муқобил мулкчиликнинг шаклланиши, иқтисодиётнинг таркибий тизимидаги ўзгаришлар, кичик ва ўрта бизнес, ишбилармонлик ва тадбиркорликни ривожлантириш, иқтисодиётни эркинлаштириш, ташқи иқтисодий алоқаларни кучайтириш бунда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Тўртинчидан, тарихий меросимизнинг тикланиши, аҳоли интеллектуал салоҳиятини ошириш, фан ва илмий муассасалар, санъат ва адабиётни ривожлантириш, комил инсонни тарбиялаш бўйича миллий таълим дастурининг қабул қилиниши ва изчил амалга оширилиши, халқаро маданий алоқаларни кучайтириш ҳам Ватан равнақига хизмат қилади. **Бешинчидан**, мамлакатимиз ҳаётининг барча соҳаларида қонун устуворлигига эришиш, ҳуқуқий-демократик жамият куриш соҳасидаги тажрибалар, давлатимизнинг халқаро ҳуқуқ нормаларига амал қилиши — Ватан равнақини таъминлайдиган шарт-шароитлардир.

Ватан равнақи ғояси ҳар бир инсоннинг тақдирида ўз ифодасини топади, келажак авлодларга озод ва обод Ватан қолдириш учун ҳаммага бирдек масъулият ва мажбурият юклайди. Уни англаш эса инсон камолотининг муҳим мезонидир. Бу ғоя “ҳар бир юртдошимизни узининг маънавий камолоти учун юксак масъулиятни ҳис этишга, ўз манфаатларини шу юрт, шу халқ манфаатлари билан уйғунлаштириб яшашга даъват этади”¹.

ВАТАНФУРУШЛИК — Ватанга нисбатан хоинлик тарзидаги хатти-ҳаракатни характерлаш учун ишлатиладиган тушунча. Бундай ҳаракатлар сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин: мамлакат манфаатларига хиёнат қилиш, ўз шахсий манфаатларини кўзлаб иқтисодий, сиёсий ва бошқа жосуслик фаолияти билан шуғулланиш, душман томонига ўтиб ўз халқи, мамлакатига қарши кураш олиб бориш, қўпоровчилик ишлари билан машғул бўлиш ва ҳоказо.

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. -Т., Ўзбекистон, 2000, 51-52 бетлар.

Ватанфурушликнинг моҳиятини – ватансизлик, ватанидан бегоналашиш каби ҳодисалар билан солиштирганда янада аниқроқ англаш мумкин.

Ватандан бегоналашишнинг салбий хусусияти туғилиб ўсган юрт тақдирига лоқайдлик кайфиятининг пайдо бўлишидир. Бу асл Ватаннинг равнақи, юрт тинчлиги, авлодлар камолоти йўлидаги оммавий ҳаракатдан четга чиқиш, ташқаридан бир томошабин сингари кузатувчига айланиб қолишидир. Бу асрлар давомида ота-боболари яшаб келган она заминдан, мамлакатдан йироқлашиш, уни тарк этиш ва ўзга жойда яшаш тарзида намоён бўлади. Бегоналашиш баъзи кишилар ёки ижтимоий қатламларнинг ўзларига хос бўлган хусусиятларини, асрлардан асрларга ўтиб, сақланиб келган урф-одатларини унута бошлашларида ҳам кўринади. Бундайларда ўзга халқ маданияти, урф-одатлари ҳамда турмуш тарзини қабул қилишга мойиллик кўпроқ сезилади.

Ана шу каби ҳолатлардан фарқли ўлароқ ватанфурушлик Ватанга хиёнатни ифодалайди. Ватанфурушлик хатти-ҳаракатларининг заминиди моддий, сиёсий ёки бошқа кўринишдаги тор, зарарли манфаатлар ётади.

Тарихий тажриба шундан далолат берадики, ватанфурушлар ҳамма вақт ўз юрти ва халқининг нафратига дучор бўлган.

ВОЛЮНТАРИЗМ (лотинча «voluntare» - ирода) — 1) фалсафада иродани энг асосий тамойил деб қарайдиган идеалистик оқимлардан бири; 2) психологияда иродани инсон ҳаётининг асосий омили деб қараш; 3) сиёсатда – жамиятда инсон онгидан мустақил бўлган объектив қонуниятларни инкор этиш ва асосан, шахснинг субъектив иродаси тараққиётни белгилайди деб билиш.

Волонтаризм жамиятда учрайдиган бошқа салбий ижтимоий қусурлардан холи равишда, алоҳида ҳолда содир бўлмайди. Балки у ақидапарастлик, тоталитаризм, фашизм, шовинизм каби салбий жараёнлар билан узвий алоқадорликда намоён бўлади. Масалан, тоталитаризм шароити халқаро талаб ва тамойиллар билан мутлақо ҳисоблашмасдан, давлатни волонтаристик бошқариш учун шароит яратади. Бундай шароитда халқни оломонга айлантириш, бунга рози бўлмаганларни жисмонан йўқотиш, террорчилик, қўрқитиш, зўрлаш

ёки банди қилиш йўлидан борилади. Собиқ Иттифоқда Сталин, Германияда Гитлер, Италияда Муссолини, Испанияда Франко диктаторлик қилган даврлар бунга мисол бўла олади.

Волонтаризм тоталитаризм шароитида жамиятдаги муаммоларни ҳал этишнинг энг асосий усулларида бири бўлиб қолади. Бундай шароитда жамиятнинг объектив қонуниятлари, иқтисодиёт ва сиёсатнинг зарурий жараёнлари ҳисобга олинмайди. Бутун жамият ҳокими бўлган якка шахс – император иродасига бўйсундирилган давлатлар – империяларда ҳам шундай ҳолни кузатиш мумкин.

Собиқ Иттифоқ даврида волонтаризм билан боғлиқ назарий ва методологик масалалар ғайриилмий ва бир томонлама ёритилган эди. Натижада, унинг ҳақиқий назарий таҳлилига асосланган ва давлатни бошқаришда раҳбарнинг иродаси, тажрибаси ҳамда истиқболни кўра билиш қобилияти тўғрисида халқчил китоблар яратилмаган, чуқур илмий тадқиқотлар олиб борилмаган.

Собиқ Иттифоқ тажрибаси волонтаризм қандай мудҳиш оқибатларга олиб келиши мумкинлигини яққол намоён қилди. Асосиз қабул қилинган қарорлар, бажарилмайдиган беш йиллик режалари, қўриқ ва бўз ерларнинг ҳисобсиз ўзлаштирилиши, бесамар хўжалик юритиш усули, пахта яккаҳоқимлиги, Орол денгизининг қуриши каби нохуш оқибатлар волонтаризмнинг аянчли оқибатларидир.

Мамлакатимизда мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ ўтмиш сабоқларидан тегишли хулоса чиқариш, жамият тараққиёти қонуниятларини теран англаш асосида мавжуд ҳолатни тубдан ўзгартириш, ривожланишда тадрижий йўлдан боришга эътибор берилди. Бундай стратегик ёндошув яхши натижалар бермоқда.

ГЕГЕМОНИЗМ (юнонча *gegemonia* – раҳнамолик, ҳукмронлик, раҳбарлик) — муайян ижтимоий гуруҳ, қатлам, миллат, давлатнинг бошқалар устидан ҳукмронлик қилишини асослашга қаратилган назария ва амалиёт.

Бирон-бир ғоя ёки мафкура муайян халқ, ҳудуд ва жамият ҳаётида якка ҳукмрон бўлиб турса, гегемония тушунчасини ғоя ва мафкура атамаларига нисбатан ҳам қўллаш мумкин.

Муайян ғоя ёки мафкурага ишониш-ишонмаслик ҳар бир инсоннинг шахсий иши. Гегемонликка интилувчи ғоя ва маф-

кура жамиятдаги вазиятдан фойдаланиб, куч ишлатиш, зўравонлик ёки бошқи бир ноқонуний хатти-ҳаракат билан гегемон бўлиб олишга уриниши мумкин. Бундай уринишларни ўз вақтида пайқаб олиш ҳамма вақт ҳам осон бўлмаган. XX асрнинг 30-йилларида Германияда фашизм ҳукмрон мавқени эгаллаб, нафақат немис халқи, балки дунёдаги миллионлаб кишиларнинг бошига чексиз кулфатлар келтиргани бунга мисол бўла олади. Коммунизм ғояси ҳам дунёдаги кўплаб халқлар онгини заҳарлаб, ижтимоий тараққиётнинг секинлашувига сабаб бўлди.

Жамиятдаги барча куч ва ҳаракатлар, ҳамма қатламларнинг ўй-фикрлари, орзу-умидлари, манфаатларини ўзида уйғунлаштира олган, кўпчилик томонидан эътироф этилган мафкура умумий хусусиятга эга бўлади. Бундай шароитда фикрлар ранг-баранглиги, қарашлар хилма-хиллиги давом этади.

ГЕОПОЛИТИКА (грекча geo - ер, politika-давлатни бошқариш санъати) – ташқи сиёсатда бирон-бир давлат ёки минтақанинг географик ўрни, ҳудудий жойлашиши, коммуникацион имкониятларини ҳисобга олиб юритиладиган фаолият.

Тарихда геополитика жамият тараққиётида географик шароитларнинг ўрнини юқори даражада мутлақлаштирувчи қараш тарзида намоён бўлди. «Ҳаётий маконнинг торлик қилаётгани», «табиий сарҳадларни кенгайтириш зарурати» сингари даъволар геополитикани экспансияни асословчи сиёсий концепция, деб баҳоланишига олиб келди.

Геополитика атамасини фанга швециялик сиёсатшунос олим Р.Челлен киритган. Бу атама I жаҳон уруши арафасида кенг қўлланила бошлади. Ўша даврда яшаган немис олими Ф.Ретцел давлатлар муайян жой ва ҳудудда мавжуд бўлади, бу эса, ўз навбатида, уларни зарур ҳудудларни эгаллашга мажбур қилади, деб ҳисоблаган. Бундай қараш реакцион бўлиб, дунёни қайта бўлиб олиш учун курашга отланган Кайзер Германиясининг урушга шайланаётган сиёсатчилари учун ниҳоятда мақбул бўлган.

XX аср бошларидан геополитика мустақил фан ва сиёсат соҳаси, дея талқин этила бошланди. 1923–27 йилларда чоп этилган «Геополитика» журнали географик омилнинг давлат-

лар, халқларнинг мавжуд бўлишига таъсирини мутлақлаштириш йўлидан борди. Бундай қараш Германия, сўнгра Италияда ҳамда Япония давлати сиёсатининг асосий доктринасига айланди. Ўзга ҳудудларга нисбатан босқинчилик сиёсатининг устувор қўйилиши ўша пайтдаги мустамлакачилик сиёсатини оқлашга, миллий озодлик ҳаракатларини бостиришга қаратилган эди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин баъзи йирик давлатлар дунёдаги қатор мамлакатларни ўз манфаатлари доирасига киритиб, уларда мустаҳкам ўрнашиш ва шу асосда ўзларининг таъсир доираларини кенгайтиришга интилдилар. Натижада, дунё сиёсий харитасида қарама-қарши икки қутб юзага келди. XX асрнинг 60-йилларига келиб геополитика икки қарама-қарши система, кўпроқ АҚШ ва собиқ Иттифоқ орасидаги курашни асослашга йўналтирилди. Совуқ уруш сиёсати геосиёсий йўллар ва усулларга ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Бугунги дунёдаги геосиёсий жараёнлар, уларнинг минтақамиз ва мамлакатимизга таъсири масалаларининг мазмунмоҳияти, бу борада республикамиз амал киладиган тамойиллар Президент Ислом Қаримов асарларида, айниқса, «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китобида чуқур таҳлил қилинган. Ҳозирги даврдаги мамлакатимизнинг ички ва ташқи сиёсатига хос асосий геосиёсий тамойиллар ана шу асосда амалга оширилмоқда.

Жаҳон ҳамжамятида Ўзбекистоннинг ўз ўрни бор. Унинг ер усти ва ер ости бойликлари, Фарб ва Шарқ орасидаги алоқалар маркази бўлиш имконияти, Марказий Осиёда аҳоли, ишлаб чиқариш имкониятлари, илмий салоҳият ва бошқа жиҳатлардан етакчи мамлакат эканлиги ривожланган мамлакатларнинг геосиёсатида Ўзбекистон билан ҳисоблашиш, у билан иқтисодий-сиёсий алоқаларни узоқ мақсадни кўзлаб ўрнатиш заруратини туғдиради.

ГЕОСТРАТЕГИК МАНФААТЛАР — муайян мамлакат ёки минтақанинг жўғрофик жойлашуви билан белгиланади-

ган эҳтиёж ва интилишлар инъикоси. У истиқболни англаш билан боғлиқ ҳолда рўёбга чиқади.

Ўзбекистон Амударё билан Сирдарё оралиғида жойлашган бўлиб, у жуғрофий жиҳатдан жуда қулай геостратегик мавқега эгадир. Қадимдан Шарқ билан Ғарбни боғлаган Буюк ипак йўли айнан Ўзбекистон ҳудудидан ўтгани савдо-сотик, маданий-маърифий алоқаларни кенг ривожлантиришга сабаб бўлган. 1991 йилда Марказий Осиё мамлакатлари мустақилликка эришганидан кейин бу борадаги қадимий алоқалар қайтадан жонланди.

Марказий Осиёда Ўзбекистон алоҳида ўринга эга. Чунки Ўзбекистон кучлар мувозанатини таъминлаш, минтақада ҳамкорликни мустаҳкамлаш соҳасида муҳим ўрин тутиши учун ҳамма имкониятларга эга. Чунки у ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан катта куч-қудратга эга бўлган мамлакатдир. Буларнинг барчаси Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашуви, чет эл инвестицияларини жалб қилиши, юртимизни давлатлар ўртасида ўзаро фойдали ҳамкорликнинг, товар ва капитал транзитининг ўзига хос минтақавий марказига айлантирди. Бунинг натижасида транспорт, сайёҳлик ва молиявий хизматларнинг ривожланиши учун кенг имкониятлар очилмоқда.

Ўзбекистоннинг ноёб ва бой табиий хом ашё захираларига эга экани, қулай иқлим шароити ва қишлоқ хўжалиги тараққиётидаги улкан салоҳият уни дунёнинг энг ривожланган мамлакатлари қаторидан урин олиши учун шароит яратади.

Буларнинг барчаси Ўзбекистоннинг геостратегик жиҳатдан буюк мамлакатлар қаторидан жой олиши учун ҳамма имкониятлар мавжудлигидан далолат беради.

ГЕОСТРАТЕГИК МАҚСАДЛАР — ҳудудий-жуғрофий омилларни ҳисобга олган ҳолда амалга ошириладиган истиқболли интилишлар, муносабатлар тизими.

Масалан, Ўзбекистон ўзининг қулай жуғрофий жойлашуvidан мамлакат иқтисодиёти, ижтимоий-сиёсий, маданий, илмий-техникавий салоҳиятини янада ривожлантириш йўлида фойдаланишга ҳаракат қилмоқда.

Бу соҳада, биринчидан, Ўзбекистонда йирик газ, кўмир, нефть конлари топилгани ва ишга туширилаётгани мамлакат эқтиёжларини қондирибгина қолмасдан, балки унинг экспорт имкониятларини ҳам оширади.

Иккинчидан, Ўзбекистон дунёдаги жуда катта олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо маъдан захираларига эга бўлган давлатлар жумласига киради. Ҳозирги вақтда мамлакатимизда қатор қимматбаҳо маъдан конлари қидириб топилган. Бу эса чет эл инвестицияси ва технологиясини ишлаб чиқаришга фаол жалб қилишни талаб этади.

Учинчидан, мамлакатимиз рангли металллар - мис, кўрғошин, рух, вольфрам рудаларига бой бўлган геостратегик макондир. Айни пайтда, рений, молибден, кадмий, селен, индий ва олтингугуртнинг катта захиралари бўлган конлар ҳам мавжуд.

Туртинчидан, мамлакатимизда мрамор, гранит конлари мавжуд. Уларнинг захиралари тахминан саксон беш миллион кубометр деб ҳисобланади. Ҳозирда Ғозгон, Нурота, Зарбанд конларида мрамор блокларни ишлаб чиқариш борасида чет эл замонавий технологияси асосида шериклар билан биргаликда иш олиб борилмоқда.

Бешинчидан, мамлакатимиз фосфоритларга, кадмий ва ош тузи конларига бой ҳудуд ҳисобланади.

Буларнинг барчаси юртимиз тараққиёти истиқболини белгилаб берувчи геостратегик мақсадларни белгилаш ва ҳаётга татбиқ этишда улкан аҳамият касб этади.

ГЕОИҚТИСОДИЁТ — жаҳон миқёсида турли қитъа, минтақа ва давлатлар иқтисодиётининг интеграциялашуви негизида шаклланаётган ягона иқтисодий тизим, иқтисодий макон.

Унинг мазмун-моҳияти қуйидаги тенденцияларда намоён бўлади:

— ишлаб чиқариш, коммуникация, савдо, молия ҳамда инвестициялар соҳасидаги туб ўзгаришлар таъсирида нафақат халқаро меҳнат тақсимоти, балки улкан ишлаб чиқариш-савдо тузилмалари, саноат-молиявий гуруҳлар, ягона ахборот тизими орқали узвий боғланган бутун дунёни қамраб олган глобал иқтисодиётнинг, аниқроқ айтганда, глобал корпо-

ратив капиталнинг вужудга келиши, ривожланиши ва Фарб-даги энг ривожланган давлатлар манфаатларигагина хизмат қилиши дунё мамлакатлари ўртасидаги тенгсизликнинг кучайишига сабаб бўлаётгани (Бу ҳақда таниқли америкалик олим С. Наттингтоннинг фикр-мулоҳазалари эътиборга лойиқ. “Фарб, — деб ёзади у “Тамаддунлар тўқнашуви” асарида, — гўё “жаҳон ҳамжамияти” манфаатларини ҳимоя қилишни рўкач қилиб, аслида ўз манфаатларини ҳимоя қилаётир.. У ноғарб мамлакатларни ўзи ҳукмронлик қилаётган глобал иқтисодий тизимга интеграциялаштиришга интилмоқда. ХВЖ ва бошқа халқаро ташкилотларга таянган ҳолда ўз иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилишга ҳамда бошқа мамлакатларини ўзига мақбул иқтисодий сиёсат юритишга мажбур қилмоқда”);

— халқаро иқтисодий муносабатларнинг асосий субъектлари — “катта еттилик”(АҚШ, Канада, Германия, Буюк Британия, Япония, Франция, Италия, Россия), етакчи халқаро ташкилотлар(Халқаро Валюта жамғармаси, Жаҳон банки, Халқаро Меҳнат Ташкилоти, Халқаро Савдо Ташкилоти ва ҳоказолар) иқтисодий сиёсати асосан ривожланган Фарб мамлакатлари манфаатларига бўйсундирилгани; халқаро иқтисодий муносабатларнинг нодавлат иштирокчилари ва субъектлари — трансмиллий корпорациялар(ТМК), банклар, инвестиция фондлари, саноат-молиявий гуруҳлар мавқеи ва таъсир доирасининг беқиёс даражада ортиши;

— режали-тақсимот, маъмурий-бўйруқбозлик тизимнинг таназзулга юз тутиши, собиқ Иттифоқнинг парчаланиб кетиши оқибатида жаҳон харитасида бир қўтбли тизимнинг вужудга келиши ва дунёдаги энг қудратли давлат АҚШнинг жаҳон иқтисодий, молиявий тизимида ҳукмронлик қилиши. Бу ҳол жаҳон бозорларига кучли таъсир ўтказиш, бошқа давлат ва минтақаларнинг табиий, молиявий ва интеллектуал захираларини эгаллаш ва уни ўз манфаатларига бўйсундириш имкониятини яратади(масалан, АҚШда дунё аҳолисининг 5 фоизи яшаса-да, у сайёрамиз захираларининг 40 фоизини тасарруф этади);

— давлатлар ўртасида турли даража ва миқёсдаги интеграцион жараёнлар ҳамда молиявий-иқтисодий ва савдо муно-

сабатлардаги туб ўзгаришлар таъсирида “геоиктисодиёт”нинг вужудга келиши (жаҳон иқтисодиётининг ягона тизимга бирлашуви, жаҳон меҳнат, маҳсулот ва хизматлар бозорларидаги операциялар, хорижий сармоялар оқимининг кучайиши, илмий тадқиқот соҳасида ҳам ҳамкорлик, ҳамда рақобатнинг кучайиши).

Энди мазкур тенденцияларни қисқача шарҳлашга ҳаракат қиламиз.

Илмий адабиётда “глобал иқтисодиёт”, “геоиктисодиёт” тушунчалари мазмунан бир-бирига яқин иборалар сифатида қўлланади. Аммо “глобал иқтисодиёт” тушунчаси кенгрок қўлланиши боис биз ана шу иборага таянамиз.

1. Ҳозирги даврда глобал иқтисодиёт таъсирини давлат, жамият ва инсон ҳаётининг барча жабҳаларида кузатиш мумкин. Баъзи мутахассисларнинг таъкидлашича, “У шунчаки эркин рақобат қилаётган корхоналар бозори эмас, балки улкан тармоқларга бирлашган корпорациялар ўртасидаги кураш майдони бўлган бозордир. Ким бўлишимиздан қатъи назар — ишчи, истеъмолчи, фуқароми, барчамиз бир-бири билан кескин рақобатлашаётган ана шу корпоратив-тармоқ тузилмалар қўйган тузоққа тушамиз ва “макдональдс”, “пепси”, умуман, истеъмолчига-мешчанга айланиб қоламиз”.

Хўш, глобал иқтисодиёт нима? Таниқли иқтисодчи ва социолог М. Кастельснинг таъкидлашича, глобал иқтисодиёт деганда, “бутун сайёрамиз миқёсида муайян макон ва замонда ягона тизим сифатида ишлай оладиган иқтисодиёт” назарда тутилади. Олимнинг фикрича, капиталистик ишлаб чиқариш усулининг такомилли туфайли, шунингдек, XX асрнинг охирида пайдо бўлган ахборот-коммуникация технологиялари таъсирида у чинакам глобал иқтисодиётга айланди. Унинг энг муҳим хусусиятлари нималардан иборат?

Биринчидан, ўтган асрнинг сўнгги чорагигача геосиёсий ёндашувлар(яъни иқтисодиётнинг сиёсатга бўйсундирилгани) устувор бўлса, XX асрнинг охири — XXI асрнинг бошларида геоиктисодий парадигма(миллий манфаатларга таянган ҳолда ҳамда маҳсулот, сармоя, ишчи кучи, ноу-хау ва ҳоказоларнинг эркин ҳаракатланишига эришиш орқали жаҳон хўжа-

лик алоқалари тизимига ўйғунлашишга интилиш) ёрқин намоён бўлмоқда. Эътиборли жиҳати шундаки, бу жараёнда нафақат давлатнинг, балки, биринчи галда, хусусий бизнеснинг мавқеи кучайиб бормоқда. Масалан, француз иқтисодчиси Ф. Клермоннинг таъкидлашича, беш йирик давлат (АҚШ, Япония, Германия, Буюк Британия, Франция) вакиллари дунёдаги энг йирик компаниялар бошқарувида етакчилик қилади. Жаҳон ялпи ички маҳсулотининг 26.3 фоизи ана шу компаниялар улушига тўғри келади, умумий даромади эса 345,7 млрд. долларни ташкил этади.

Иккинчидан, электрон технологиялар тараққиёти табиий равишда молиявий глобаллашув жараёнини келтириб чиқаради. Ҳозирги вақтда халқаро молиявий компьютер тармоғи орқали дунёнинг бир бурчагидан бошқасига исталган миқдорда маблағ ўтказиш мумкин. Шу соҳа мутахассисларининг эътирофи этишича, ўтказилаётган маблағнинг бир йиллик умумий миқдори бир триллион доллардан ошар экан. Энг ёмони, маблағ оқимининг ҳақиқий ишлаб чиқариш ва савдо соҳасидан узоқлашаётгани, кундалик валюта савдоси миқдори маҳсулот ва хизматлар қийматидан бир неча юз баробар кўплиги, эртами-кечми, глобал молиявий инқирозга олиб келиши мумкин.

Учинчидан, глобаллашув жараёнининг олдинги сафларида бораётган (асосан йирик, тараққий этган) мамлакатлар билан ривожланаётган давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти ўртасидаги тафовутнинг кучайиб кетаётгани кўзга ташланмоқда. Француз тадқиқотчиси Т. Фабрнинг маълумотларига кўра, XX асрнинг охирида 20% энг бой давлатларнинг улушига жаҳон миқёсида ишлаб чиқарилаётган ялпи ички маҳсулотнинг 86, экспортнинг 82, инвестицияларнинг 68 фоизи тўғри келган бўлса, 20% энг қашшоқ мамлакатларда ҳар уч кўрсаткич бир фоиздан ошмаган. Аксарият олимларнинг фикрича, бу ҳол биринчи навбатда мазкур мамлакатлар ўртасида турмуш даражаси ва меҳнатга ҳақ тўлашда жуда катта тафовут мавжудлиги билан изоҳланади. Масалан, ХМТ шафелигида чоп этилган тадқиқотларнинг бирида таъкидланишича, XX асрнинг охирида биргина қайта иш-

лаш саноатида меҳнатга ҳақ тўлаш соатига (АҚШ доллари ҳисобида) Ҳиндистон ва Хитойда — 0,25, Таиландда — 0,46, Россияда — 0,60, Венгрияда — 1,7, Польшада — 2,09 долларга тенг бўлса, Англияда — 13,72, Канадада — 16,03, АҚШда — 17,2, Францияда — 19,34, Японияда — 23,66, Германияда — 31,88 долларни ташкил этган. Қолаверса, Жаҳон банкининг расмий маълумотларига кўра, ҳозирги вақтда дунё аҳолиси ярмининг кунлик сарф-харажати икки долларга яқин, бир миллиард 200 миллион кишиники эса бир долларга тўғри келар экан. Ёки яна бир мисол. БМТнинг маълумотларига кўра, сайёрамиздаги энг бой уч кишининг сармояси қарийб 600 миллион киши истиқомат қиладиган 48та энг қашшоқ мамлакатлар ялпи ички маҳсулотидан ҳам кўпроқ экани дунё жамоатчилигини ташвишлантирмаслиги мумкин эмас. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобига кўра, дунё миқёсида ишлаб чиқарилаётган озиқ-овқат маҳсулотлари унга бўлган эҳтиёжни 110 фоизга қондириш имкониятига эга экан. Ваҳоланки, ҳар йили очликдан 20 миллион одам вафот этмоқда, 800 миллиондан ортиқроғи оч-наҳор кун кечирмоқда Албатта, бундай аянчли вазиятни ўнглаш, турли мамлакатларнинг иқтисодий-ижтимоий тараққиёти, давлатлараро муносабатларда адолат тамойиллари қарор топиши кўп жиҳатдан «катта саккизлик» мамлакатлари юритаётган сиёсатга боғлиқ.

2. Ҳозирги даврда трансмиллий корпорациялар (ТМК) бозор ишлаб чиқариши, халқаро меҳнат тақсимотини асосий ҳаракатлантирувчи кучи, жаҳон иқтисодиёти ва халқаро иқтисодий муносабатларнинг бош омилига айланди. ТМКларнинг тўғридан-тўғри инвестициялари дунё миқёсида миллий иқтисодиётларнинг ўзаро интеграцияси, глобаллашув жараёнининг ўзаги бўлган — умумжаҳон ишлаб чиқариш тизимининг шаклланишида ҳал қилувчи ўрин тутди. Табиийки, бу борада АҚШнинг трасмиллий компаниялари етакчилик қилади. Масалан, 10 йил мобайнида (1993-2002 й.) бу давлатнинг бошқа мамлакатларга йўналтирган инвестициялари миқдори 2,7 баробар кўпайиб, 1 триллион 521 миллиард долларни ёки жаҳон миқёсидаги барча тўғридан-тўғри инвестицияларнинг 22,2 фоизини ташкил этган. Қиёслаш учун худди шу давр мобай-

нида Англиянинг улуши 15 фоиз, Францияники 9.5, Германияники 8.4, Голландияники 5.2, Японияники атиги 4.8 фоизни ташкил этганини айтиб ўтиш кифоя.

Бугун АҚШда жаҳон ялпи ички маҳсулотининг 1/5 қисми ишлаб чиқарилади. Дунёнинг 120та давлатида Америка кўшинлари жойлаштирилган, 45та мамлакатда эса ҳарбий базалари мавжуд. 2002 йилда АҚШ ҳукумати томонидан превентив, олдиндан зарба бериш доктринаси қабул қилинди. Эътиборли жиҳати шундаки, бундай превентив зарбалар йўналиши жаҳон нефть захираларининг 2/3 фоизи жойлашган минтақаларга қаратилган. Бу борадаги узоқни кўзлаган геосиёсий ва геоиқтисодий мақсадлар пинҳон тутилаётгани ҳам йўқ. Дейлик, Б.Клинтоннинг МДХ мамлакатлари бўйича маслаҳатчиси Тэлботт АҚШнинг Кавказ ва Урта Осиёдаги стратегик мақсадлари ҳақида тўхталиб, “аниқланган нефть захираларининг миқдори 27 млрд. т. (қарийб 4 трлн.долл) бу минтақани ўз таъсир доираси олиш америка маъмуриятининг биринчи галдаги вазифасидир”, деган эди (“Эксперт”, 1997, 28-сон). Дунёдаги етакчи давлатнинг бу минтақага қизиқиши бежиз эмас, албатта. Гап шундаки, “Бритиш Петролиум” компаниясининг 2003 йилги маърузасида таъкидланишича, АҚШда қазиб олинаётган ва аниқланган нефть захиралари (30 млрд. баррель) тахминан 10-15 йилга етар экан. Агарда жаҳон миқёсида истеъмол қилинадиган ёқилғи энергиясининг 25 фоизи АҚШ улушига тўғри келишини эътиборга олсак, кўп нарса ойдинлашади.

Таъкидлаш жоизки, қарийб 305 миллион аҳолини қамраб олган Европа Иттифоқи мамлакатларининг умумий куч-қудрати ҳам АҚШ потенциалига қарши тура олмайди. Европа сиёсатчилари ва давлат арбоблари орасида ягона бозор иқтисодий фаолликни, евронинг жорий этилиши иқтисодий ўсиш суръатларини оширади, ЕИнинг Шарққа кенгайиши эса унинг аввалги куч-қудратини тиклайди деган тасаввурлар ҳукмрон эди. Маълумки, бугун бу минтақада ягона иқтисодий ҳудуд, ягона валюта, Европарламент жорий этилган. Европанинг 15 мамлакати раҳбарларининг 2002 йилнинг мартида Лиссабонда бўлиб ўтган саммитида 2001-2010 йилларга иқтисодий ўсиш 3 фоизга, бандлик ва замонавий технологияларни жорий этиш

эвазига меҳнат унумдорлиги 10 фоизга ошиши бўлиши режалаштирилган эди. Аммо, интеграциялашув Европа мамлакатларига ҳозирча сезиларли наф келтираётгани йўқ. Хусусан, ЕИ сўнги йигирма йил мобайнида иқтисодий ўсиш суръатлари бўйича АҚШдан ортда қолиб келмоқда ва бу жараён ҳозиргача давом этмоқда. Масалан, 2003 йилнинг учинчи чорагида АҚШда иқтисодий ўсиш суръатлари 7.02 фоиз бўлса, ЕИ бу кўрсаткич 0.3 фоизни ташкил этган. Жаҳонда иқтисодий ўсиш суръатлари бўйича етакчи ўрин тутган Хитой (бу мамлакатда мазкур кўрсаткич йиллик ўсиш қарийб 8-9 фоизни ташкил этмоқда) жаҳон майдонида ҳам АҚШнинг, ҳам ЕИнинг жиддий рақибига айланиб бормоқда.

ДАВЛАТ БАЙРОҒИ — давлатнинг рамзий белгиларидан бири. Давлат байроғи махсус қонун билан ёки Конституция асосида расмийлаштирилади. Давлат байроғи мустақил давлат ва унда яшовчи фуқаролар дахлсизлигининг шартли ифодасидир. Давлат байроғи айна шу давлатдаги синфий, миллий, ҳарбий ва партиявий бирлик ҳамда уюшмаларнинг ҳам рамзий белгисидир.

Давлат байроғи одатда оқранг ёки кўкрангли матодан иборат бўлиб, унинг бир томони дастага мустаҳкамланади. Матого баъзан турли эмблема ва белгилар туширилади (масалан, Швецария байроғида оқ ранг хоч, Шри Ланка байроғида - қилич ушлаган шер, Канада байроғида - заранг дарахтининг япроғи тасвирланган).

Давлат байроғи давлатнинг рамзий белгиларидан бири сифатида шаклланиши узоқ тарихга эга. Давлат бошқариш амалиёти давлат раҳбари (подшоҳ, қирол, император, амир, хон ва бошқалар) атрофидагилардан расмий қабул қилинган ва фақат давлат раҳбари кийиши мумкин бўлган либос билан ажралиб турган. Шу қоидаани давом эттириб, давлат раҳбари яшайдиган ёки ишлайдиган иморат ва бинога, дала шароитида чодирга, ҳарбий юруш вақтида бош қўмондон ҳаракат воситасига (чодир - арава, автомобиль ва хоказолар) махсус узун таёқ ёки найзага бириктирилган, кўпинча турли суратлар (шер, бургут ва шу кабилар) билан безатилган мато давлат раҳбарининг рамзи ва белгиси сифатида ўрнатилган.

Ҳозирги даврда давлат байроғининг аҳамияти ошиб бормоқда, чунки халқларнинг мустақиллик учун кураши ва ғалабаси, жумладан, улар тузган давлатнинг байроғида намоён бўлмоқда. Давлат байроғи давлат мустақиллигининг рамзи сифатида давлат раҳбари, ҳукумат, олий қонун чиқарувчи орган, давлат ташкилотлари, элчихоналар, консулликлар биноларида, халқаро қатновдаги ҳаво ва денгиз кемаларида ҳамда бошқа қонунда белгиланган қатъор вазиятларда кутарилади. Давлат байроғини ҳақорат қилган шахс жазога тортилади.

ДАВЛАТ БОШ ИСЛОҲОТЧИ — истибдод тузумидан бозор муносабатларига ўтишнинг шаклларида бири.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида давлат бош ислохотчи сифатида иш олиб бориб, иқтисодиётни ва ижтимоий турмушнинг бошқа барча соҳаларини ўзгартириш режаларини тузиб, уни изчиллик билан амалга ошириш лозим. Собиқ СССР парчаланиши натижасида юзага келган мустақил давлатларнинг кўпчилиги, демократиянинг ниҳоятда кенг талқин қилинишига йўл қўйиб, давлатнинг ташкилотчилик ролига етарли эътибор бермадилар ва шу сабабли уларда бозор иқтисодиётига ўтиш кўп тартибсизликларга олиб келди. Мустақил Ўзбекистон бу йўлдан бормади, иқтисодиётни давлат йўли билан тартибга солиб бориш энг оқил йўл эканлигини аниқлаб олди.

Давлат ўзининг алоҳида мавқеига кўра, ҳамма даврларда иқтисодий жараёнларга таъсир ўтказиб келган: ҳозирги ўтиш даврида давлат халқ хўжалигининг, айниқса, унинг асосини белгилайдиган тармоқларнинг фаолиятини қўллаб-қувватлаши, нарх-наволарни тартибга солиб туриши, солиқ солиш ва қарз беришда маълум табақаларга имтиёзлар яратиши, шунингдек, бевосита ёрдам кўрсатиш йўли билан муҳим тармоқларга мадад бериши лозим.

Бозор муносабатларига ўтишнинг қийин даврида аҳоли манфаатларини фақат кучли қайта тақсимлаш воситасига эга бўлган давлатгина ҳимоя қилишга қодирдир. Айни пайтда, давлатнинг вазифаси фақат ҳимоя этиш билан чекланиб қолмайди. Бозор муносабатларининг қарор топиши даврида давлат ислохотлар жараёнида фаол иштирок этиши, унинг ташаббускори бўлиши

ва ислоҳотларнинг асосий йўналишларини ва бозорга ўтиш йўллари ишлаб чиқишда пешқадам бўлиши керак. Давлат иқтисодий ислоҳотнинг асосий йўналишларини ишлаб чиқишда бевосита ўзи иштирок этади. Энг муҳими шундаки, уларни бевосита амалга ошириш керак бўлади.

Давлат ислоҳотлар жараёнининг марказида бўлиши шарт. Чунки фақат давлатгина, умуммиллий иқтисодий манфаатларни мужассам ифодалашга ва ҳимоя қилишга, аҳолининг барча кучларини умум мақсадлар асосида жипслаштиришга қодир.

Давлат ўз иқтисодий фаолиятининг ҳуқуқий асосларини, ўзига хос “бозор шароити”ни вужудга келтиради ва тасдиқлайди. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлат иқтисодий эркинликларнинг кафолатчиси бўлади. Шу туфайли давлат иқтисодиётга ўзининг тартибга солиш таъсирини мақбул равишда ўтказа олади. Тартибга солинадиган бозор шароитида асосий мақсад йўналишларини ишлаб чиқиш, ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг стратегик йўлини белгилаш ва бу йўлни ўтказиш юзасидан тактик қарорлар қабул қилиш давлат зиммасига юклатилади.

Ижтимоий муаммоларни ҳал этишда, аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг самарали ва аниқ-равшан тизимини вужудга келтиришда давлат катта ўрин тутади. Вужудга келаётган ишбилармонлик тузилмаларининг қарор топиши ва ривожланишига кўмаклашиш ҳам давлатнинг бурчидир. Мустақил Ўзбекистоннинг босиб ўтган йўли давлатнинг бош ислоҳотчи бўлиши нақадар тўғри эканлигини қайта-қайта тасдиқламоқда.

ДАВЛАТ МАФКУРАСИ — муайян давлатда амал қиладиган, баъзан расман белгилаб қўйиладилан ғоявий-назарий қарашлар, мафкуравий тамойиллар тизими. Айни пайтда, “давлат мафкураси” деганда, давлатнинг жамият ҳаётини бошқариш, давлат аппарати ишини ташкил этишнинг ғоявий-назарий, сиёсий-ҳуқуқий асослари тизимини тушуниш кенг тарқалганлигини ҳам эсдан чиқармаслик зарур.

Бундай мафкуранинг ишлаб чиқилиши, ривожлантирилиши ва ижтимоий онга сингдирилишида давлатнинг аҳамияти ниҳоятда катта бўлади. У ёки бу мафкуранинг давлат

мафқураси даражасига кўтарилиши эса фикр эркинлигининг бўғилишига, жамият ҳаётининг барча соҳаларини тотал бошқаришига олиб келиши мумкин. Ўз вақтида Германияда фашизм, бир қатор мамлакатларда марксизм-ленинизмнинг давлат мафқурасига айланиши оқибатида келиб чиққан турли салбий жараёнлар буни яққол тасдиқлайди.

ДАВЛАТ РАМЗЛАРИ — давлат мустақиллигини шартли равишда белгиловчи ташқи белги, нишона ёки тимсоллардир. Булар муайян давлатнинг байроғи, герби, миллий валютаси ва мадҳиясидир. Улар мазкур давлатнинг тузумини, халқнинг табиати – менталитетини, иқтисодий асослари ва бошқа муҳим белгиларини англатади.

Давлат рамзлари кўп мингйиллик тарихга эга бўлиб, миллий давлат қурилиши ва маданий ривожланиш тарихи билан боғлиқ. Масалан, Амир Темур яратган марказлашган давлат ўзининг герби — уч халқа шаклидаги тамғаси билан танилган. Соҳибқироннинг юришларида лашкар олдида унинг туғи – байроғи олиб юрилган.

Ўзбекистоннинг янги тарихидаги биринчи расмий давлат рамзи – герблари Бухоро ва Хоразм халқ республикаларида жорий қилинган. Хоразм Халқ Республикасининг 1920 йилда таъсис этилган герби унинг қишлоқ хўжалигига асосланганлигини акс эттирган, унда ўроқ, белкурак ва маккажўхори сўталари нақши бўлган. Хоразмнинг 1922 йилги Конституциясига кўра гербга беш қиррали юлдуз ва ярим ой ва бешқиррли юлдуз шакллари киритилган. Бу халқ республикаларида давлатнинг бошқа рамзлари-байроқ, мадҳия ва миллий валюта масаллари тўла ҳал этилмаган ва илмий адабиётларда деярли яратилмаган.

СССРнинг 1922 йилда ташкил топиши давлат рамзларига ҳам ўз таъсирини ўтказган. 1925 йилда ЎзССР Марказий Ижроқўми республиканинг вақтинчалик герби ва байроғи ҳақида қарор қабул қилган. Гербга ўроқ ва пахта чаноқларидан ташқари болға тасвири киритилган, байроқ аксариятан қизил рангдан иборат бўлган, гербдаги ёзувлар араб алифбосида бўлиб, 1929 йилда лотин алифбосига, 1940 йилда кирилл алифбосига ўтирилган эди. ЎзССРнинг давлат мадҳияси – гимни 1947 йилда тасдиқланган. СССР Конституцияси рес-

публикани расмий жихатдан эркин ва суверен деб таърифла-са-да, у аслида собиқ Иттифоқ таркибидаги маъмурий қисм бўлган, матн эса “Қатта оға”, яъни рус халқи шаънига ай-тилган мақтов сўзлардан бошланган. Бу жихатдан ЎзССР мадҳияси, моҳиятан, бошқа миллатни улуғловчи ўзича ягона мадҳия эди.

Юртимиз мустақилликка эришгач, халқимизнинг азалий орзу-истаклари, эзгу-интилишлари Ўзбекистон Республика-сининг янги давлат рамзларида ўзининг ёрқин ифодасини топ-ди. Президент И.А.Каримов ўзининг “Ўзбекистон: миллий ис-тиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура” номли асарида: “Давла-тимиз рамзлари - байроқ, тамға, мадҳия Ўзбекистон халқла-рининг шон - шарафи, ғурури, тарихий хотираси ва интилиш-ларини ўзида мужассамлаштиради, мана шу рамзларни эъзоз-лаш ўзининг кадр- қимматини ўз мамлакатига ва шахсан ўзига бўлган ишончни мустаҳкамлаш демакдир”, деб аниқ таъриф берган.

Республикамызда давлат рамзлари қонун томонидан му-хофаза қилинади; Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан 1994 йилнинг 22 сентябрида тасдиқланган ва 1995 йилнинг апрелидан кучга кирилган Ўзбекистон Республика-сининг жиноят кодексига алоҳида “Давлат рамзларига ҳур-матсизлик қилиш”, деб номланган 215 – модда киритилган.

ДАВЛАТ ТИЛИ — тегишли давлатдаги умумий расмий тил. Давлат тили одатда уч йўналишда белгиланади: а) тари-хий анъана асосида ушбу давлат ҳудудида истиқомат қилув-чи барча халқлар мавжуд тиллардан бирини умум тил деб тан оладилар; бундай тил кўпинча шу давлатдаги энг йирик ҳукмрон миллатнинг тили бўлади; б) ҳукумат, президент, парламент ёки раҳбар органлар томонидан давлатнинг рас-мий тили деб эълон қилинган халқаро ёки жаҳон тилларидан бири; давлат органларида, ҳукумат идораларида ва расмий ташкилотларда, кўрсатмага биноан, ёзишмалар фақат шу тилда қабул қилинади ёки жўнатилади, барча учрашув, муҳо-кама, мубоҳаса, мусоҳаба, мажлис, сессия, конференция, конгресс ва шу кабилар ана шу расмий тилда ўтказилади; в) давлатнинг қонун чиқарувчи органи томонидан ёки мам-

лакат президенти томонидан жамият ҳаётининг барча соҳаларида қўлланилиши керак деб эълон қилинган тил.

Собиқ Иттифоқ ҳудудида жойлашган ва ҳозирги даврда мустақиллик йўлига чиққан мамлакатлар учун давлат тили сиёсатини амалга ошириш истибдод даврининг оқибатлари ва сарқитлари билан самарали курашишнинг зарурий шартидир. Аммо, маълумки, тилни ўзлаштириш, истеъмол доирасини кенгайтириш, уни бошқа тилларда сўзлашувчилар орасида ёйиш, давлат тилини бойитиш - булар сабр-тоқатни, изчил меҳнатни талаб қилади. Энг муҳим нарсалардан бири аҳолида давлат тилига муносабатни ўзгартириш, оммада ўз миллий тилига нисбатан бўлган ҳурмат ва қизиқиш ҳиссини уйғотиш ва мустаҳкамлаш, русийзабон аҳолида давлат тилига нисбатан бефарқлик, бегоналик ҳиссини сабр-тоқатли, кундалик изчил иш билан бартарф қилиш, давлат тили бўйича дарсликлар, луғатлар, ўқув китоблари, қўлланмалар тайёрлаш наشر этишни таъмин этмоқ лозим.

ДАВЛАТ ЧЕГАРАСИ — давлатнинг зарурий белгиларидан бири. Ҳар қандай давлат ўз ҳудудий чегарасига эгадир. Давлат ҳудудининг бошқа давлат ҳудуди билан туташ чизиғи давлат чегараси деб эътироф этилади.

Ўзбекистон Республикаси беш мустақил давлат - Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Афғонистон давлатлари билан чегарадошдир.

Давлатимиз ҳудуди чегараларининг умумий узунлиги 6221 километрни ташкил этади. Жумладан, Афғонистон билан чегара - 137 км, Қозоғистон - 2203 км, Қирғизистон - 1099 км, Тожикистон - 1161 км, Туркменистон билан 1621 км дан иборатдир.

Собиқ Иттифоқ даврида давлат чегараси билан боғлиқ масалалар Марказнинг мутлақ ваколатига кирар эди; республикалараро чегаралар, республикаларнинг чет давлатлар билан чегаралари Марказ томонидан ўз билганича, «умумсовет манфаатлари» нуқтаи назаридан ҳал қилинар, республикалар Марказ қарорларини ижрога қабул қилардилар. ҳолос. Шўрс давлати тарихи бундай мисоллар билан тўла. Иттифоқдош республикаларнинг ўзаро туташ ҳудудлари республика чега-

раси, ўзга давлатлар билан туташ ҳудудлари эса СССР давлат чегараси деб ҳисобланар эди.

1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Конституциясининг 3-моддасида Ўзбекистоннинг давлат чегараси ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмас дейилган. Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгашнинг баёнотида ҳам тинчликсевар ўзбек давлатининг давлатлар ўртасидаги чегараларнинг бузмаслиги тўғрисидаги Хельсинки шартномаларига қатъий садоқати бутун дунёга маълум қилинган. Ўзбекистон давлат чегараси билан боғлиқ масалалар чегарадош давлатлар билан шартнома ва келишувлар асосида, шунингдек, умумэътироф этилган халқаро меъёрий ҳужжатлар ёрдамида тартибга солинади.

Ўзбекистон давлат чегарасини кўриқлаш вазифасини республика Миллий хавфсизлик хизмати чегара қўшинлари амалга оширади.

Давлат чегараси масаласида мустақил Ўзбекистон изчил ва ҳозирги замон сиёсий тамойилларига монанд йўлдан бормоқда. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда бу борада урушда енгилган давлат (биринчи навбатда, Олмония, Япония ва Италия) ва урушда енгган давлатлар (АҚШ, Буюк Британия, Франция ва бошқалар) тарихий тажриба ва урушдан кейинги даврда жаҳонда юзага келган вазиятни инобатга олиб, чегараларни қайта кўриб чиқиш, уларни ўзгартириш сиёсатидан воз кечдилар, мустамлакачилик сиёсатини асосан тўхтатдилар ва ўз тараққиётларини таъмин этишнинг янги манбасига кўчишни маъқул кўрдилар. У ҳам бўлса янги техника, янги технология ва илғор фан ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этиш эди. Шу боисдан, Иккинчи жаҳон урушидан кейин ўтган ярим асрдан ортиқ давр ичида АҚШ, Буюк Британия, Франция, Италия ва бошқа илғор давлатлар ўзаро ва бошқа давлатлар билан бўлган чегараларини ўзгартирмадилар ва бутун диққат-эътиборни техника, технология ҳамда фаннинг янги ютуқларидан самарали фойдаланишга жалб этдилар ва этмоқдалар. Ер талашишга, ҳудудлар устида можароларга куч-қувват ва салоҳиятни сарфлаш ўрнига, илғор мамлакатлардан ўрнак олиб, иш юритиш, мамлакатда яшаб турган барча миллатлар ва элатлар вакилларининг фа-

ровонлигини, ҳамкорлигини, дўстлигини, тотувлигини таъмин этиш барча халқлар ва давлатларнинг манфаатига жавоб беради.

Мустақил Ўзбекистон шу ягона тўғри йўлдан бормоқда.

ДЕМОКРАТИЯ (юн. “demos” – халқ ва “kratos” - ҳокимият) — халқ ҳокимияти, фуқароларнинг озодлиги ва тенглиги тамойилларини эълон қилишга асосланган сиёсий тузум шакли. Тарихий тараққиёт давомида демократия тушунчаси шаклан ва мазмунан бойиб борган. Бу жараён бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Зеро, демократия энг ривожланган давлатларда юқори такомил нуқтасига, идеал даражасига эришгани йўқ. Ҳар бир миллат ва жамият, айти пайтда, ҳар бир давр ўз демократиясига эга. Бошқача айтганда, уни тушуниш, талқин этиш ва амалиётда қўллашда ўзига хослик барча даврларга хосдир. Бу ўзига хослик халқнинг босиб ўтган тарихий йўли, миллий менталитети, анъаналари, амалдаги ижтимоий муносабатларнинг характери каби бир қатор омиллар билан белгиланади.

Шундай бўлса-да, барча миллатлар ва жамиятлар, даврлар ва давлатлар учун мавжуд тузумнинг демократик характерини белгиловчи умумий мезонлар бор. У ҳам бўлса демократия тамойиллари (принциплари)га риоя қилиниши, демократик институтларнинг мавжудлиги ва уларнинг фаолияти билан боғлиқ. Ана шу мезонлар асосида демократиянинг реал ёки формал характери ҳақида гапириш мумкин бўлади. Демократия моҳиятан инсоннинг ҳар томонлама камол топиши учун берилган имконият, шахс билан жамият манфаатларидаги уйғунликни таъминловчи омилдир. Айти пайтда, демократия қабул қилинган қонунлар, амалдаги тартиб қоидалар ёрдамида шахс ҳаёти ва фаолиятини тартибга солувчи механизм ҳамдир. Бугунги кунда аксарият мамлакатларда демократия жамиятнинг яшаш мезонига айланиб қолди. Одатда вакиллик демократияси ва бевосита демократия бир-биридан фарқланади.

Вакиллик демократиясида фуқаролар қонунчилик, ижроия ва бошқа функцияларни бажарувчи органларни сайлайдилар. Бошқача айтганда, фуқароларнинг ўзлари бу функцияларни амалга оширишда бевосита иштирок этмайдилар.

Бевосита демократия шаклида эса фуқаролар у ёки бу масалаларни ўзлари тўғридан-тўғри ҳал қиладилар. Плебисцит, референдумлар бевосита демократиянинг намоён бўлиш шакллари дидир.

Демократия асосида қизиқиш, интилиш ва манфаатларни мутаносиблаштириш, мувофиқлаштириш, муросага келтириш ва келишиш сиёсати ётади. Шу маънода, демократия жамиятдаги кучларни бирлаштиришга, мамлакат салоҳиятини тараққиёт учун сафарбар қилишга хизмат қилади. Республика Президенти Ислом Каримовнинг “Ҳар қандай мунозарали масалаларни тинч йўл билан ҳал этиш, музокаралар йўли билан фикр алмашиш ва энг тўғри, ҳамма учун бирдай манфаатли бўлган ҳулосаларга келиш ва ҳар қандай зўравонликларга, тазйиқ ва куч ишлатишга қарши равишда шарқона муносабатлар илмини эгаллаш - демакки, шарқона демократия тамойиллари асосида иш юритишдир”, - деган фикрларида демократиянинг ана шу сифати чуқур тавсифлаб берилган. Кўриниб турибдики, демократия ижтимоий муаммоларни ҳал этишнинг оқилона йўлидир.

ДЕМОКРАТИК ИНСТИТУТЛАР — ижтимоий ҳаётнинг демократик тамойилларга асосланишига хизмат қиладиган ташкилот ва тузилмалар мажмуи.

Уларни демократик мазмунга эга бўлган анъанавий ижтимоий-сиёсий институтлар (давлат, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари) ҳамда мавжудлиги ва фаолияти фақат демократик жамият шароитидагина мумкин бўлган махсус институтлар (инсон ҳуқуқларига амал қилинишини таъминловчи турли нодавлат тузилмалари) каби шартли икки гуруҳга ажратиш мумкин.

Демократик жамиятда давлат ҳокимияти ўзининг асосий тармоқлари - қонун чиқарувчи, ижроия ва суд органларига ажратилган ҳолда амал қилади. Олий қонун чиқарувчи орган умумдавлат миқёсида қонунлар чиқариш ҳуқуқига эга. Қонун чиқарувчи ҳокимият доирасида ҳокимиятнинг барча тармоқлари мустақил равишда фаолият кўрсатади. Улар бир-бирини қисман тўлдириб ва тенглаштириб туради. Ижроия ҳокимияти қонун чиқарувчи ва суд идоралари томонидан на-

зорат қилинади. Айни вақтда, ижроия ҳокимияти қонунларнинг амал қилинишини таъминлайди. Судга эса қонунларнинг конституцияга мос келишини назорат этиш, жамият аъзолари ва ташкилотлар томонидан унга риоя этилишини таъминлаш юкланади. Бу жараёнда кенг ваколатлар доирасига эга бўлган ўзини-ўзи бошқаришнинг маҳаллий идоралари ҳам муҳим ўрин эгаллайди.

Жамиятнинг энг фаол ва уюшган қисмини, унинг ижтимоий қатлам ва гуруҳларини бириктирувчи сиёсий партиялар демократик жамиятнинг муҳим институти ҳисобланади. Сайловлар сиёсий партиялар рақобатининг, уларнинг ҳукумат тизими-га таъсири ва ўрнини аниқлаб берувчи бош майдон ҳисобланади. Сиёсий партиялар демократия шароитида, жамиятдаги хилма-хил қарашларнинг намоён бўлишига хизмат қилади. Қўп партияли тизим шароитида демократик институтларнинг муҳим қисми бўлган сиёсий оппозициянинг мавжудлиги таъминланади.

Ижтимоий ҳаракат ва ташкилотлар (ижодий уюшмалар, ёшлар ташкилотлари, хайрия жамғармалари каби) демократик жамиятнинг таркибий қисми ҳисобланади. Бу ташкилот ва бирлашмалар турли ижтимоий гуруҳларнинг хилма-хил манфаатларини намоён қилади, уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигининг шаклланиши ва ривожланишини таъминлайди. Улар ўзларининг реал мавқеидан келиб чиққан ҳолда давлат ва жамоат ишларида, ижтимоий-сиёсий муаммоларни ечишда иштирок этади. Ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш ва тарқатиш ишлари билан шуғулланаётган оммавий ахборот воситалари ва ташкилотлар борган сари жамиятнинг энг фаол, мустақил демократик интитутига айланиб бормоқда. Оммавий ахборот воситаларининг давлат ва жамият ҳаётидаги муҳим ўрнини ҳисобга олган ҳолда, улар "тўртинчи ҳокимият" деб аталаётгани ҳам бежиз эмас. Инсон ҳуқуқлари ва эркинлигига амал қилиниши устидан назоратни таъминлайдиган давлат ва нодавлат ташкилотлари (Омбудсман институти, қонунни ҳимоя қилувчи идоралар) муҳим демократик институтлар ҳисобланади. Жамиятнинг ижтимоий ва маънавий ривожланиши, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий муаммоларнинг ҳал этилиши демократик институтларнинг қанчалик ривожлангани ва улар фаолиятининг қанчалик самарадорлигига боғлиқ бўлади.

ДЕМОКРАТИК ПРИНЦИПЛАР (лотинча - principium - асос, биринчи асос) — ҳуқуқий демократик жамият асосини белгилайдиган демократик қонун-қоидалар мажмуи. Бугунги кунда уларсиз демократияни тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Барча фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги ва халқнинг ҳокимият манбаи бўлиб хизмат қилиши демократик принциплар асосини, ўзагини ташкил этади.

Ҳокимиятни монополлаштиришга йўл қўймайдиган тизимни ташкил этадиган давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларига бўлиниши демократиянинг яна бир муҳим принциpidир. Қарорларнинг кўпчилик овоз билан қабул қилиниши, озчиликнинг кўпчилик иродасига бўйсунishi ҳам демократия тамойилларидан бири ҳисобланади

Фуқароларнинг фундаментал ҳуқуқ ва эркинликларини (шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий) амалга ошириш - демократиянинг яна бир муҳим принциpi бўлиб, у фақат ҳуқуқий давлатдагина тўла намоён бўлади. Шунингдек, фуқароларнинг ижтимоий ва сиёсий фаоллигини ҳамда юксак сиёсий маданиятини таъминлаш ҳам демократия принциплари руҳига мос келади. Демократия принциплари сиёсий курашнинг ривожланган шакл ва усулларидан қонун доирасида, ҳар хил тазйиқ ва зуравонликларга йўл қўймаган ҳолда фойдаланиш, маҳаллий ўз-ўзини бошқарув идораларининг жамиятни демократик ривожлантириш манфаатлари йўлидаги ваколатларини кучайтиришни назарда тутати.

Демократик принципларнинг тулиқ рўйхати катта. Бундай даражага етиш демократик тараққиёт йўлини танлаган давлатларнинг идеали ҳисобланади. Бундай давлатлар сафига мустақиллик йилларида демократиянинг асосий принципларини изчиллик билан ҳаётга татбиқ этиб келаётган Ўзбекистон Республикаси ҳам киради.

ДЕМОКРАТИК ТРАНЗИТ — XX асрнинг охири — XXI асрнинг бошларида Фарбда либерал демократия таълимоти ва транзитология концепцияси негизида вужудга келган ҳамда адоҳида мамлакат ёки бир гуруҳ давлатларнинг авторитар ҳолатдан демократияга ўтишини(транзит қилинишини) таъминлаш усуллари, тамойиллари ва йўл-йўриқларини амали-

ётга жорий этиш, шунингдек, бу жараённи тезлаштиришга қаратилган назарий-концептуал ва амалий ёндашувлар.

Транзитология назариётчилари жамият ҳаётининг барча соҳаларини либераллаштириш ва демократлаштириш, турли сиёсий партия ва ҳаракатларнинг рақобатлашувига асосланган эркин сайловларни жорий этиш тамойилларининг устуворлигини таъкидлаган ҳолда муайян мамлакатнинг тарихий ўтмиши, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси, миллий қадрият, урф-одат ва анъаналари, кишилар менталитети, дунёқарashi ва сиёсий маданиятини, умуман, эътиборга олмайдиган ёки уларни иккинчи даражали омил дея баҳолайди. Ваҳоланки, замонамизнинг энг ривожланган давлатларида бугунги демократик тузум ва қадриятлар асрлар давомида шаклланиб келган (масалан, Буюк Британия, АҚШ, Франция каби мамлакатлар демократик тараққиёт борасида уч-тўрт асрлик тажрибага эга), бу жараён кескин зиддиятлар, баҳс-мунозара ва курашлар орқали кечгани, демократия унсурлари босқичма-босқич жорий этилгани маълум. Дейлик, АҚШда XIX асрнинг 30-йилларигача, яъни Конституция қабул қилинганидан 50 йилдан кейин ҳам аёллар, ҳиндулар ва қоратанли кишилар фуқаролик ҳамда сиёсий ҳуқуқларга эга бўлмаган.

Ҳозирги вақтда “демократик транзит” концепцияси ва унга асосланган сиёсат зўр бериб тарғиб этилаётган (айрим ҳолларда куч ишлатиш воситасида) бўлса-да, у нафақат ривожланаётган, аввало, Фарб мамлакатларининг узида кескин танқид қилинмоқда. Ҳатто мазкур концепция ва унинг асосий тамойиллари жаҳонда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга дош бера олмай, таназзулга дуч келаётгани демократия назарияси бўйича етук олимлар томонидан ошкора эътироф этилмоқда. Масалан, Карнеги фондининг вице-президенти Т. Карозерс “Конец парадигмы транзита” (2003), таниқли назариётчи олимлар Р. Даль “О демократии” (2000), А. Лейпхарт “Демократия в многосоставных обществах” (1997), Ф. Закария “Будущее свободы: неолиберальная демократия в США и за ее пределами” (2004) каби асарларида шундай хулосага келади. Машҳур сиёсатшунос ва давлат арбоби З. Бжежинский эса

“Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство”(2004) асариди “транзит”чилар фаолиятидаги шошма-шошарликнинг салбий оқибатлари ҳақида тўхталиб, ислом тарихи ва маданий қадриятларига беписандлик билан ёндашиб, демократияни мажбуран киритишга уриниш, охир-оқибат унинг тамоман инкор этилишига сабаб бўлади ва аксинча, ташқи таъйиқдан холи бўлган, табиий тараққиёт натижаси ўларок, босқичма-босқич шакллантирилган демократия сиёсий маданияти ислом жамияти томонидан қабул қилиниши ва ўзлаштирилиши мумкинлигини таъкидлайди.

ДИН (арабча – ишонч, ишонмоқ) — борлиқни яратувчи ва бошқарувчи, адолатнинг юксак намунаси, моддий оламга хос бўлмаган ва айни вақтда баркамолликнинг олий кўриниши сифатида тушунилувчи олий мавжудотга, яъни Худога нисбатан муносабат, тасаввур, урф-одат ва маросимлар мажмуидир. Ибодат объектларига кўра, жониворларга, руҳларга, жин-алвасти, бутларга, турли илоҳларга сифинувчи диний таълимотларни фарқлаш мумкин.

Дуализм ғоялари ҳозирги фалсафий таълимотлар, қараш ва ёндашувларда ҳам муайян ўрин тутди. Генезис ва тарқалишига кўра диннинг энг қадимги, миллий ва дунё динлари каби шакллари мавжуд.

Ҳар бир конкрет дин ўзига хос сифиниш объекти ва расм-русум, ибодат, урф-одат ва ақидаларга эга. Бу ақида ва диний қонунларнинг баъзилари бани-башарга асосан пайғамбарлар орқали етказилган.

Дин ва диний таълимотлар илоҳиётчилар (уламолар), атеистлар (динни инкор этувчилар) ва диншунослар томонидан ўрганилган. Дин — ижтимоий-тарихий ҳодиса, кишилиқ жамияти тараққиёти жараёнининг маълум босқичида пайдо бўлган ижтимоий онг шаклларида биридир. Бундай ёндашувга кўра, у муайян таълимотлар, ҳис-туйғулар, тоат-ибодатлар ва диний ташкилотларнинг фаолиятида намоён бўладиган олам, ҳаёт яратилишини тасаввур қилишнинг алоҳида усулидир. Диннинг моҳияти турлича изоҳланса-да, унинг асосида ишонч, эътиқод туйғуси ётиши деярли барча жамият аъзолари томонидан тан олинади.

Ер куррасида энг кўп тарқалган, жаҳон халқларининг асосий қисми эътиқод қилувчи ва жаҳон динлари деб тан олинган динлар буддавийлик, христианлик ва ислом динидир.

Дин инсон ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган баъзи мураккаб ижтимоий, маънавий, руҳий вазифаларни ҳам бажаради. Хусусан, у аҳолини энг олий руҳий, ахлоқий ва маънавий қадриятлардан, тарихий ва маданий меросдан баҳраманл қилишга хизмат қилади. Айни пайтда, ҳар бир дин турли урф-одат, маросим ва байрамлар ёрдамида ўз қавми турмушини тартибга солиш, назорат қилишга ҳам хизмат қилади. Шу билан бирга, динда қабул қилинган урф-одатларнинг унга эътиқод қилувчилар томонидан ўз вақтида амал қилиб борилиши ҳам шарт қилиб қўйилишини таъкидлаш зарур.

ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК (толерантлик) — хилма-хил диний эътиқодда бўлган кишиларнинг олижаноб гоё ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшаши, кишилиқ жамияти равнақи йўлида хизмат қилишини англатади. Ҳозирда бу гоё эзгулик йўлида нафақат диндорлар, балки жамиятнинг барча аъзолари ҳамкорлигини назарда тутлади. Диний бағрикенглик тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш, озод ва обод Ватан қуришнинг муҳим шартидир.

Қадимдан диёримизда буддавийлик, зардуштийлик, насронийлик, яҳудийлик, ислом динлари ёнма-ён яшаб келган, маданият марказлари ҳисобланган шаҳарларимизда масжид, черков, синагогалар фаолият кўрсатган. Уларда турли миллат, элат ва динга мансуб бўлган халқлар, қавмлар уз диний амалларини эмин-эркин адо этган. Ватанимиз тарихининг энг мураккаб, зиддиятли, оғир даврларида ҳам юртимиздаги мавжуд дин вакиллари орасида диний асосда можаролар бўлган эмас. Бу юртимиз халқларининг диний бағрикенглик борасида катта тажрибага эга бўлганидан далолат беради.

Ҳозирда мамлакатимизда ўн беш конфессияга мансуб диний ташкилотлар фаолият кўрсатмоқда. Уларга ўз диний маросимларини ўтказиш ва мамлакат ҳаётида фаол иштирок этиш учун зарур барча шарт-шароитлар яратилган. Бу борадаги ҳуқуқий асослар Ўзбекистон Конституциясида, «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунда мустаҳкамлаб қўйилган.

Маълумки, дунёдаги динлар асл моҳиятига қўра, эзгулик ғоясига асосланади ва тинчлик, яхшилик, дўстлик каби хусусиятларга таянади. Одамларни ҳалоллик, поклик, меҳр-шафқат, биродарлик ва бағрикенгликка даъват этади. Инсон ҳаётининг асл мақсади инсон ва табиатга нисбатан одилона, оқилона муносабатда бўлиш, доимо яхши, савобли ишларни амалга оширишдан иборатлигини таъкидлайди. Шундай экан, ҳақиқий диний қарашлар ортида диний бағрикенглик ётади.

ДИНИЙ СЕКТА (лотинча – таълим, йўналиш, мактаб) — ибодат қилувчилар гуруҳи сифатида диний ташкилотларнинг бир тури. Секта одатда илгари ҳукмрон бўлиб турган диний оқимга муҳолифат тарзида, унинг бўлинишга юз тутиши натижасида вужудга келади. Натижада, ушбу диннинг таълимотига, ташкилий тузилиши ва бошқа жиҳатларига қарши чиқа бошлайди. Уларни динларнинг дастлабки ҳолатидан, асл ақидаларидан қайтганликда айблайди.

Тарихий ривожланиш жараёнида диний секталарнинг кўплари йўқолиб кетган бўлса, бошқалари эса расмий диний ташкилотларга айланган. Шу билан бирга, инсоният тараққиётининг турли ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, қийинчиликларга тўла бўлган ва туб бурилишлар даври деб аталадиган босқичларида мутлақ ҳақиқатга даъвогарлик қиладиган янгидан-янги секталар сахнага чиқишини амалиёт қайта-қайта исботлаётганини ҳам таъкидлаш зарур.

ДИНИЙ ҒОЯЛАР — диний даъватлар, ақидалар, илоҳий қадрият ва мақсадлар ифодаланган қарашлар мажмуи. Улар турли динларнинг амал қилиш йўлини белгилаб олишда намоён бўлади. Диний ғоялар муайян диннинг мавжудлигини таъминлаб берувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Виждон эркинлиги, инсонларнинг ирқи, миллати, дини, насл-насаби, жинсидан қатъи назар, ўзаро тенглиги таъминланган, умуминсоний ғоялар, кўп сонли давлатлар ҳаётига сингиб бораётган ҳозирги даврда диний ғоялар ўзининг туб моҳиятини сақлаган ҳолда, одамзот ҳаёти, бахту саодати, тарбияси, маърифатида етакчи ғоялардан бири бўлиб келмоқда.

Диний бағрикенглик ғоясига таянган кўплаб давлатларда хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган турли миллат вакиллари ҳамжиҳат бўлиб, бир осмон остида тарихий, маданий, маънавий, руҳий муштарақликда яшаб, меҳнат қилиб келмоқда. Бу эса кишиларнинг бир замин, бир Ватан учун олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшашини англатади.

Қуръони каримдаги, «Эй инсонлар, дарҳақиқат, Биз сизларни бир эркак ва бир аёлдан яратдик ҳамда бир-бирларингиз билан танишишингиз (дўст-биродар бўлишингиз) учун сизларни турли-туман халқлар ва қабила-элатлар қилиб қўйдик» деган оят диний ғоялардаги тотувлик, ўзаро ҳамжиҳатликнинг ёрқин намунасидир.

Ҳозирги замонда бу ғоя – эзгулик йўлида нафақат диндорлар, балки бутун жамият аъзоларининг ҳамкорлигини назарда тутаяди, тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

ДУАЛИЗМ (лотинча dualis – икки) — оламнинг вужудга келиши, мавжудлик қонуниятлари ҳам руҳий-илоҳий, ҳам моддий асосга эгаллигини эътироф этувчи таълимот.

Дуализм Шарқнинг диний-фалсафий қарашлари доирасида кенг тарқалган. Зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлмиш «Авесто»да тирикликнинг маъно-мазмунини азал-азалдан икки мавжудот – Ахурамазда ва Ахриман (Анхра – Манно) ўртасидаги, яхшилик, эзгулик, ёруғлик билан ёмонлик, қоронғулик, зулмат ўртасидаги курашдан иборат деб қайд қилинган фикримизнинг далили бўла олади. Бу хилдаги қарашлар Марказий Осиёда ислом дини қарор топгунга қадар ҳам устувор бўлиб келган.

Марказий Осиё пантеизми оламнинг яратувчиси Аллоҳ, лекин табиат ривожини ўз-ўзидан содир бўлади, деган ғояни қайд қилади, шунинг учун ҳам Марказий Осиё уйғониш даврининг мутафаккирлари табиий билимларни ҳам, исломий билимларни ҳам чуқур ўрганишга ҳаракат қилганлар.

Янги замон фалсафасида Р. Декарт оламнинг асосини ҳам моддий, ҳам руҳий субстанция ташкил қилади деб талқин қилган. У борлиқни фикрловчи субстанция (руҳ) ва матери-

яга бўлади. Шундан келиб чиққан ҳолда, Декарт бу икки субстанциянинг инсон учун аҳамияти масаласини ҳал қилади. Бунга кўра, психологик ва физиологик ҳодисалар бири-бирига боғлиқ эмас. Бу даврда онтологик дуализм билан бир қаторда билиш субъектини билиш объектига қарама-қарши қўювчи гносеологик дуализм ривож топганини ҳам таъкидлаш зарур.

ДУНЁВИЙ ҒОЯ — 1) муайян ғояларни ифодалаш учун қўлланиладиган тушунча; 2) жамият ва инсонни эзгу мақсадлар сари етаклайдиган соғлом фикрлар мажмуи. Бу ғояларни мазмун-моҳиятига кўра, умуминсоний, илмий, фалсафий каби бир неча турларга бўлиш мумкин.

Дунёвий ғоялар маълум бир миллат, давлат, халқ ва жамият эҳтиёжлари, мақсад-муддаолари, манфаатларини амалга ошириш тамойилини ҳам ўзида мужассамлаштиради, дунё мамлакатларининг ривожланиш йўлини белгилаб олишга доир долзарб ғояларни ташкил этади. Ўзбекистон Республикасида бу ғоялар, асосан, миллий ва умуминсоний қадриятлар, демократия тамойиллари ва бошқа ҳаётий ҳақиқатлар сифатида намоён бўлмоқда.

Дунёвий ғоялар адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик руҳини, тараққиёт йўлидаги олижаноб мақсад-муддаоларни ўзида ифода этиб, Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлиги учун хизмат қилмоқда. Улар ҳурфикрли, мутелик ва журъатсизликдан холи бўлган, билими ва кучига ишониб яшайдиган, ўзининг мустақил қарашларига эга бўлган кишилар жамиятининг ғояларидир.

Шунинг учун ҳозирда демократик, умуминсоний мазмундаги ғоялар, ирқи, миллати ва жинсидан қатъи назар инсонлар, кўп сонли мамлакатлар ҳаётига чуқур кириб бориб, уларнинг асосий ғояларига айланиб бормоқда.

Демократия асосида шакллантирилган ижтимоий бағрикенглик ва адолат ҳам унинг таркибий қисмларидан ҳисобланади. Бу ғоялар дунёвий давлатдаги турли миллат ва дин вакилларининг эркин фаолияти, ҳамжиҳатлиги ва ҳақ-ҳуқуқларини кафолатлайди.

Ҳозирги кунда дунёвий ғоялар эзгулик йўлида бутун жамият аъзоларининг ҳамкорлигини назарда тутаяди, тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

ДУНЁНИНГ МАФКУРАВИЙ МАНЗАРАСИ — жаҳонда рўй бераётган ғоявий жараёнлар, мавжуд мафкура шакллари, уларнинг моҳияти, мақсадлари ва ўзаро муносабати билан боғлиқ ҳолат, хусусият ва фаолиятларни яхлит тарзда акс эттирувчи тушунча. Бугунги дунё муайян яхлитликни ташкил этса-да, ундаги минтақа ва давлатлар, миллатлар ва халқлар ўз ўрнига кўра турли мавқега эга. Ҳозирги давр дунёда ғоявий қарама-қаршиликлар мураккаб тус олган, мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам кучлироқ бўлиб бораётган даврдир. Шундай экан, уларнинг ўзига хос манфаатларини ифодалайдиган мафкуравий таъсир усуллари бўлиши, шубҳасиз. Жаҳон сиёсий харитасида кўплаб давлатлар мавжуд бўлиб, уларда турли сиёсий кучлар, партиялар, динлар, диний оқимлар, мазҳаблар, гуруҳ ва қатламлар фаолият кўрсатмоқда. Улар ўзаро фарқланадиган, баъзан бир-бирига зид бўлган манфаатларга эга. Айнан мана шу манфаатлар ўзга халқлар, турли минтақалар, давлатларнинг аҳолиси ёки ижтимоий гуруҳлар онига, турмуш тарзига таъсир утказиш, уларни бўйсундириш учун йўналтирилган мақсадларни шакллантиради. Бундан кўзланган асосий муддао эса муайян жойдаги кишиларга иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва диний қарашларни сингдириш орқали ўз манфаатларини таъминлашга интилишдир. Бундай таъсир утказишнинг тинч йўли кўзланган мақсадга олиб келмаганда бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралashiш, мавжуд вазиятни атайлаб кескинлаштириш, куч ишлатиш йўли билан бўлса ҳам ижтимоий беқарорликни юзага келтиришга ҳаракат қилинади. Бугунги дунёнинг мафкуравий манзарасига назар ташланса, аксарият илғор давлатларда умуминсоний кадриятлар ва демократик тамойилларга асосланган мафкуралар амал қилмоқда. Уларда тинчлик ва тараққиёт инсон ҳамда жамият камолотига хизмат қиладиган умуминсоний ғоялар устувордир. Шу билан бирга, инсон онгида янгича дунёқараш ва тафаккур услуби шаклланаётган ҳозирги даврда муайян кучларнинг маф-

кура майдонида ҳукмронлик қилишга, ўз таъсир доирасини кенгайтиришга қаратилган интилиши кучайиб бормоқда. Тажовузкор миллатчилик ва шовинизм неофашизм ва терроризм, иркчилик ва экстремизм мафкуралари шулар жумласидандир. Хусусан, террорчилик турли шаклларга кириб, кучли моддий асосга эга бўлиб, мафкуравий хавфи ортиб бормоқда. Шу билан бирга, эътиқод умумийлигига асосланиш (масалан, панисломизм), этник бирликка урғу бериш (масалан, панславизм, пенэронизм, пантуркизм) ва ягона ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий маконда яшаш натижасида юзага келган боғлиқлик асосида (масалан, пансоветизм) якка мафкуралар ҳукмронлигини таъминлаш, шу йўл билан жаҳон майдонларини мафкуравий жиҳатдан бўлиб олишга уринишлар ҳам бор. Лекин булар бугунги дунёдаги мафкуравий жараёнларни тўла-тўқис акс эттира олмайди. Мафкуравий жараёнлар ўзгариб турибди. Бу борада XX аср сўнгида рўй берган ўзгаришлар, икки қутбли дунёнинг барҳам топиши ҳам ўз таъсирини ўтказди. Ҳозирги даврда терроризм ва экстремизмга қарши кураш, дунё мамлакатлари орасида унга муносабатнинг кескин ўзгариши ҳар бир кишининг ёт ва бегона гоёларга нисбатан огоҳ бўлишга ундайди.

ЖАДИДЧИЛИК (арабча «жадид» — янги) — янгиланиш, янги замонавий мактаб, матбаа, миллий тараққиёт усуллари, йўллари тарафдорларининг умумий номи. Жадидчилик XIX аср охири ва XX асрнинг биринчи чорагида туркий-мусулмон ўлкаларида (Қрим, Кавказ, Волгабўйи - Булғор ва Жанубий Ўрол ҳавзаси, Туркистон) шаклланиб келаётган миллий буржуазия муҳитида вужудга келган. У ўша даврдан Туркистондаги миллий - озодлик ҳаракатининг мафкураси Туркистон миллий мустақиллик мафкураси вазифасини бажарди.

Жадидчиликнинг асосий гоё ва мақсадлари: Туркистонни ўрта асрчилик, феодал қолоқлик, хурофотлардан озод қилиш, «Усули қадим»ни инкор этган ҳолда ўлкани, халқни, миллатни замонавий мутараққий йўлга олиб чиқиш, миллий давлат бунёд этиш, конституцион, парламент ва президент идора усулидаги озод ва фаровон жамият қуриш, туркий тилларга давлат тили мақомини бериш, миллий пул бирлиги

ва миллий қўшин тузиш. Бу ғоя ва мақсадлар 1917-1920 йилларда «Туркистон мухторияти», Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари даврида, қисқа муддатда ва қисман бўлса да амалга оширилди.

Жадидчиликнинг минтақавий-ҳудудий тарихий шакллари: Қрим, Кавказ, Волгабуйи-Булғор ва Жанубий Уралдаги жадидчиликка Гаспирали Исмоилбей, Жовид Хусайнзода, Мусо Жоруллоҳ Қозоний, Ризоуддин ибн Фахриддин раҳнамолик қилишган; Туркистонда Мунаввар Қори, Беҳбудий ва бошқалар етакчилик қилишган; Бухорода «Ёш бухороликлар» ҳукумати, Жумҳурраис Усмонхўжа, Фитрат ва бошқалар йўлбошчилик қилишган; Хива жадидларига «Ёш хиваликлар» ҳукумати, Жумҳурраис Хожа Паҳлавон Ниёз хожи етакчилик қилган.

Жадидчиликнинг Туркистондаги тадрижий ривож:

I. 1885-1895 йиллар: Г.Исмоилбейнинг «Таржумон» газетаси таъсирида Қўқонда янги - жадид усулидаги мактаблар очиш ҳаракатлари бошланиб, улар аста-секин рус-тузем мактаблари билан рақобатлаша бошлаган.

II. Қримдаги Гаспра шаҳридан Г.Исмоилбейнинг Бухоро ва Самарқандга ташрифи, Бухоро амири билан учрашиши натижасида 1895 йилда жадид мактабларини ташкил этиш даври - Бухорода Жўрабой, Самарқандда А.Шакурый, С.Азизий, А.Мунзим, Мулла Қилич, Тошкентда Мунаввар Қори, А.Авлонийлар, Қўқонда Ҳамза, Наманганда И.Ибрат, Сўфизода ва бошқа сиймоларимиз очган жадид мактаблари фаолият олиб боради.

III. 1905-1914 йиллар жадидчиликнинг мактаб - маорифдан кенгроқ газетчилик, яъни рўзномалар ва жаридалар чоп этиш, матбаа ишларини йўлга қўйиш, илм-фан, адабиёт, маданият-маорифни миллийлаштириш босқичи.

IV. 1914-1917 йиллар жадидчиликнинг ўта ижтимоий-сиёсий йўналиш касб этиши, жадидчилик сиёсий фирқаларининг тузилиши ва уларнинг уч хил турли талаблар қўйиши:

1) Россиядан тўла ажралиб чиқиш; 2) Россия Федерацияси таркибида «миллий-ҳудудий мухторият» тузиш; 3) Россия унитаризми таркибида фақат маънавий-диний мухторият ҳуқуқлари кафолатига эга бўлиш.

V. 1917 йил октябри - 1918 йил Қўқонда «Туркистон мухторияти»нинг тузилиши ва унинг қонга ботирилиб, маҳв этилиши даври.

VI. 1918-1924 йиллар шўро тизими таркибида, маориф-матбаа ишларида «Чиғатой гурунги»ни тузиш билан ажралиб туради.

VII. Туркистон парчаланиб (1924), жадидчиликнинг кейинги тараққиёти «миллий жумҳуриятлар» доирасида борди. Жадидчилик асосан маданият-маориф, мактаб ва матбаа ишларида «Чиғатой гурунги» ғояларини зимдан амалга оширишга, миллий-озодлик ҳаракатини жонлантиришга уринди.

VIII. 1931 йилдан то 1937-38 йиллар оралиғи ва 50-йилларнинг биринчи ярмигача жадидчиларнинг қатағонга учраш даври.

Туркистон жадидчилигидаги асосий ғоявий-назарий йўналиш Бехбудий, Мунавварқори, Фитрат, Чўлпонлар томонидан илгари сурилган бўлиб, шўролар тузуми, иштирокиюнчилар ғоя ва мафқурасини бутунлай инкор этиб, ягона ва бир бутун Туркистон халқи ва давлатини қуриш, замонавий тараққиёт йўлидан боришни таклиф этганлар. Ж.Тавалло, Хондайлиқий, Ажзий ва бошқалар 1917 йил февраль буржуа демократик инқилоби берган конституцион имкониятлардан фойдаланиб, миллий истиқлолга эришишни кўзлаганлар. А.Авлоний, С.Айний, Ҳамза, Боту, Олтой, Элбек, А.Икромов, Ф.Хўжаев ва бошқалар миллий ва умуминсоний демократик қадриятларга муқобилан шўро ғоя ва қадриятларига урғу беришган.

Туркистон жадидчилиги ва маърифатчилиги тўғрисида гап борганда, уни анъанавий Шарқ маърифатчилигидан, шунингдек, уша даврдаги ислом диний ислоҳотчилигидан фарқлаш зарур. Анъанавий Шарқ маърифатчилиги (Турди, Дониш, Гулханий, Муқимий, Фурқат, Нодири, Завқий) жадидлар маърифатчилиги учун маънавий-руҳий замин бўлган. Исломда бошланган Курсавий, Домла Икромча ислоҳчилик уринишлари жадидлар ҳаракати учун ислом, шариат нуқтаи назаридан диний-қонуний жиҳатдан йўл очиб берган. Бироқ жадидчилик ҳаракати, ундаги маърифатчилик майллари ўзининг ҳаётга юз бурганлиги, умуммиллий ижтимоий-сиёсий вазифаларни ҳал қилишга йўналтирилганлиги билан анъанавий Шарқ маърифатчилиги ва диний ислоҳчилик жараёнларидан тубдан фарқ қилган.

Жадидчилик туркий халқлар, шу жумладан, ўзбек халқи тарихида янги саҳифани оча бошлаган ижтимоий ҳаракат бўлган. Истибод тузуми унга қарши шафқатсиз кураш олиб борганлигининг сабабини тушуниш қийин эмас. Чунки жадидчилик миллат уйғонишининг ва кутарилишининг ижтимоий сатҳда намоён бўлиши эди. Жадидчиликнинг тор-мор қилиниши туркий миллатларнинг жаҳон миқёсида танилишини деярли бир асрга орқага сурди, уларни ҳукмрон мафкурага ва истибодга қарам этиб, коммунистларнинг миллатларни жадал суръатлар билан қўшиб юбориш стратегик режаси ва назариясига бўйсундирмоқчи бўлди. Жадидчилик ҳаракати бир аср давомида коммунистик ғоянинг бошида тазйиқда, кейинчалик исканжасида бўлиб, тула равишда намоён бўла олмади. Унинг заминлари ва шаклланиш тарзини ўрганиш тақиқ остида бўлди. Бу масалалар ва муаммоларни ўрганиш - бизнинг жиддий вазифамиз. «Ривожланган социализм» (1960-1985) йилларидаги мисли қурилмаган мафкуравий, маънавий, сиёсий ва иқтисодий тазйиққа қарамай, ўзбек халқи ўзини, миллат сифатида ўзига хослигини сақлаб қола олди, зимдан жадидлар ўртага ташлаган ғояларни амалга ошириш вақти-соати келишини умид билан кутди ва бу вақт мустақиллик билан бирга ҳаётимизга кириб келди, чунки жадидларнинг ғоялари ўлмас ғоялар эди.

ЖАМИЯТ СИЁСИЙ ТИЗИМИ ВА ДЕМОКРАТИЯ — халқ ҳокимияти, халқни ҳокимият манбаи, деб билувчи, тенглик ва озодлик тамойилларига асосланган жамият сиёсий тизимининг шаклидир. Демократик жараён давлат ҳаётининг деярли барча томонларини ўз ичига қамраб олади. Халқ билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг туб моҳиятини демократия белгилайди. Демократиянинг тартиби ва шакллари мамлакат конституциясида мустаҳкамланади. Демократия шароитида бошқа давлат тузумларидан фарқли ўлароқ, кўпчилик ҳукмронлиги, фуқароларнинг тенглиги, ҳуқуқнинг устуворлиги, давлат бошқарув тизимлари сайланиши расмий тан олинади.

Бевосита демократия ва вакиллик демократияси демократиянинг икки асосий шаклидир. Биринчи ҳолатда асосий қарорлар бевосита халқ томонидан қабул қилинади (масалан, умумий мажлисларда, референдум ва шу кабилар орқали);

иккинчи ҳолатда сайлов билан тайинланадиган давлат муассасалари ёки делегатлар, депутатлар, вакиллар халқ номидан қарор қабул қиладилар.

Қадимги Юнонистон ва Рим давлатлари қулдорлик давлатлари демократиясининг классик намунаси бўлган. Масалан, Юнонистон давлатини Халқ мажлиси бошқарган, бу мажлисда халқнинг жуда оз қисмини ташкил қилган қулдорлар ва эркин шахслар қатнашган. Рим Халқ мажлиси ва сенатига ўтказиладиган сайловларда эса патрицийлар, яъни «ерли» фуқаролар орасидан чиққан аристократлар иштирок қилганлар. Бу даврдаги демократия фақат эркин кишиларга тааллуқли бўлган.

Демократиянинг асосий тамойиллари ривожланишига Уйғониш даври ва маърифатпарварлик ғояларининг таъсири бениҳоядир. XVIII асрда Улуғ француз инқилоби «Инсон ва фуқаролар ҳуқуқи декларацияси»ни эълон қилди: бунга эса янги давр демократиясининг манифести деб қаралса бўлади.

Ҳозирги замон демократияси қулдорлик ҳамда феодал тузумидаги демократиядан қуйидаги жиҳатлари билан фарқ қилади: а) кенг ва конституцияда умумий, тенг, тўғри ва яширин овоз бериш йўли билан ўтказиладиган сайлов ҳуқуқининг расмий эълон қилинганлиги; б) ҳокимият органларининг умумиллат, умумхалқ вакиллик органи деб аталганлиги; в) фуқароларнинг тенглиги, дахлсизлиги; г) суз, матбуот, йиғилиш, митинглар, кўча намойишлари ўтказиш ва виждон эркинлиги. Аммо эркинлик бошбошдоқлик эмас. Эркинлик жамиятда тартибсизликларни юзага келтирмаслиги, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётга путур етказмаслиги учун ҳар бир жамоатчилик тадбири расмий ҳокимият билан келишилган ҳолда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий демократик давлат барпо этилмоқда, демократик ислоҳотлар кенгайтирилмоқда, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, фуқаролар сиёсий фаоллигини ошириш, суд ислоҳотини чуқурлаштириш ва ҳоказолар бўйича иш олиб борилмоқда, демократик ўзгаришлар жадаллаштирилмоқда. Бу борада ҳам мустақил Ўзбекистон ўзига хос йўлдан бормоқда.

Ғарб мезонлари ва анъаналари кўр-кўрона Ўзбекистонга кўчирилмаяпти. Бу йўлдан бориш мамлакатимизни тартибсиз-

лик гирдобига тортиб, мустақилликни мустаҳкамлаш ишига жиддий путур етказиши мумкин. Халқимизнинг кўпчилик қисми бу масалада ўзининг аниқ фикрини айтди ва бундай йўлдан боришни рад этди. Шу муносабат билан миллий зиёлиларимиз шарқоналик ва шарқ демократияси асосларини тиклашга, уни кенг оммага тушунтиришга ҳаракат қилдилар ва бу соҳада маълум ижобий натижаларга эриша олинди. Яъни Шарқ асрлар давомида тадрижий-эволюцион йўлдан борган, ҳар бир жиддий қийинчиликни енгишда, биринчи навбатда, мубоҳаса, мунозара ва музокараларга имтиёз берган, сабр-тоқат кўрсатган, андишали бўлган. Бозор муносабатларига ўтиш даврида энг самарали бошқариш усули - Президент ва ҳокимлар бошқаруви танлаб олинди ва бу нарса оқил қадам эканлиги тасдиқланмоқда. Бунинг учун 1991—1998 йиллардаги Ўзбекистон ҳаётини МДХ таркибидаги бошқа давлатлар ҳаёти билан қиёслаш кифоя.

“ЖАМИЯТИМИЗ МАФКУРАСИ ХАЛҚНИ-ХАЛҚ, МИЛЛАТНИ-МИЛЛАТ ҚИЛИШГА ХИЗМАТ ЭТСИН!”

— Президент Ислом Каримовнинг миллий масалаларга бағишланган асарларидан бири (“Тафаккур” журнали Бош муҳаррирининг саволларига жавоблари). Ушбу жавоблар муаллиф асарларининг 7-жилдига киритилган. Унда Президент Ислом Каримовнинг мафқуранинг жамият ҳаётидаги ўрни, таълим-тарбия, миллий ғоя ва миллий мафкура тушунчаларининг мазмуни ҳақидаги чуқур назарий хулосалари баён этилган.

Асарда мамлакатимизнинг ҳаётнинг барча соҳалари бўйича ўз олдига қўйган аниқ мақсад ва муддаоли борлиги, миллий ғоя, миллий мафкура уларни ифода этадиган қудратли куч экани алоҳида таъкидланади. Ислом Каримов бу ҳақда фикр юритар экан, шундай дейди: «Мақсад дегани - халқни, миллатни бирлаштирувчи, йўлга бошловчи бамисоли бир байроқ. Бу байроқ бутун Ўзбекистон халқининг руҳини, ғурур-ифтихорини, керак бўлса, қудратини, орзу-интилишларини муҳасамлаштирадиган улуғ кучдир. Давлатимизнинг, халқимизнинг, эл-юртимизнинг мақсади ўзининг улуғворлиги, ҳаётийлиги ва ҳаққонийлиги билан ҳаммамизни жалб этадиган бўлмоғи

лозим. Токи, бу мақсад халқни - халқ миллатни - миллат қила билсин, қўлимизда енгилмас бир кучга айлансин».¹

Мафкура жамият ривожини тезлаштиради, миллатни, барча фуқароларни умумий мақсад йўлида бирлаштиради. Аниқроқ айтганда, миллий мафкура бутун Ўзбекистон халқининг руҳини, ҳис-туйғусини, миллий ғурур ва ифтихорини, куч-қудратини, орзу-интилишларини мужассамлаштирадиган буюк ғоявий кучдир. Шунинг учун ҳам Ислом Каримов мафкуранинг шаклланиш жараёнида, авваламбор, мамлакатнинг бугунги ҳаёти, ўтмиши, келажаги, бутун тақдири учун қайғурадиган, Ватан қисматини ўз қисмати деб биладиган кенг жамоатчиликнинг илғор дунёқараши ва тафаккурига асосланиш лозимлигини уқтиради.

Асарда таъкидланганидек, миллий ғоя ва мафкура кўҳна анъаналаримиз, халқимизнинг орзу-умидлари, жамиятимиз олдида турган олий мақсад ва вазифаларни қамраб олиши лозим; миллатчилик, бошқа халқларни менсимаслик кайфиятидан холи бўлиб, жаҳон ҳамжамиятида ўзимизга муносиб ўрнимизни топишимиз, обрў-эътибор қозонишимизда пойдевор ва илҳомлантирувчи куч бўлиши даркор; кишиларни, авваламбор, ёш авлодимизни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат руҳида тарбиялашда мадад бериши зарур.

Асарда тафаккур қўллиги ҳар қандай қарамликдан ҳам кўра даҳшатли экани таъкидланган. Бугунги кунда мафкура полигонлари ядро полигонларига нисбатан кўпроқ кучга эга бўлиб бораётган бир пайтда, инсонлар, айниқса, ёшлар ҳар хил ёт мафкуралар таъсирига берилмаслик учун мафкуравий жиҳатдан қуролланган бўлмоғи зарур. Бунда ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкинлиги мафкуравий курашнинг янгича концепцияси сифатида исботлаб берилган.

Миллий истиқлол мафкурасининг мазмун-моҳияти, асосий тамойиллари ўзининг изчил ва теран ифодасини топган ушбу асардаги ғоялар Ислом Каримовнинг кейинги асарларида янада ривожлантирилди.

¹ Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Асарлар, 7-жилд, 89-бет.

ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ — кенг жамоатчиликнинг,

омманинг, аҳоли кўпчилиги қатламининг воқеа-ҳодисаларга, ижтимоий жараёнларга нисбатан муносабатини ифодаловчи фикрлари, ғоя, қараш ва тасаввурлари. Жамоатчилик фикри ижтимоий ҳаёт таъсирида стихияли шаклланиб бориши ёки сиёсий ташкилотлар ва мафжуравий муассасаларнинг омма онига таъсир кўрсатиши натижасида мақсадга мувофиқ ўзгариб бориши мумкин. У жамоа онгининг ўзига хос умумлашган ифодаси сифатида, алоҳида фикрларнинг ўзаро алмашинуви, бойиши ва уйғунлашиб бориши натижасида юзага келади. Жамоатчилик фикри ақлий, ҳиссий ва иродавий жиҳатларни ўзвий birlikда ифодалайди ва турли шаклда намоён бўлади. Биринчидан, воқеаларга маънавий муносабат сифатида. Бунда воқеаларни баҳоловчи фикрлар кенг жамоатчилик томонидан бирон-бир шаклда эътироф этилади. Иккинчидан, ғоявий-амалий муносабат сифатида. Унда ҳиссий ва иродавий истаклар, интилиш ва ниятлар оммалашади, жамоатчиликни амалий фаолиятга ундайди. Учинчидан, амалий муносабат сифатида. Бунда кишилар воқеа ва жараёнларга бўлган муносабатларини ўзларининг оммавий ҳаракатлари билан намоён этади. Жамоатчилик фикрининг кўпчиликка таяниши унинг таъсир кучини белгилаб беради.

Маълум воқеалар ҳақидаги ахборот ва муносабатларни тез ва кенг тарқалиши ҳамда ошкор қилинишида оммавий ахборот воситаларининг ўрни беқиёсдир. ОАВнинг тўртинчи ҳокимият даражасига кўтарилиши ҳам улар тарқатадиган хабар ва янгиликларнинг жамоатчилик фикрини шакллантириш ва ўзгартиришга таъсири билан белгиланади.

Ижтимоий жараёнларга муносабатнинг турлича бўлиши уни ифодаловчи фикрлар ранг-баранглигига олиб келади. Муайян ҳақиқатни турлича изоҳлаш ва талқин этишга асосланувчи плюрализмнинг мавжудлиги жамиятда жамоатчилик фикрлари ранг-баранглигини белгилаб беради. Бунда маълум ижтимоий гуруҳ орасида кенг тарқалган ва муайян аҳамиятга эга бўлган фикрлар бошқа бир гуруҳ учун эътиборга эга бўлмаслиги ҳам мумкин.

Шунинг учун ҳам тараққиётнинг ўзбек моделини, бу йўлдаги амалий ислохотларни қўллаб-қувватлаш ҳамда унда фаол иштирок этиш борасидаги муносабатларни ифодаловчи, жа-

мият аъзоларининг барча табақа ва қатламларини бирлашти-
рувчи жамоатчилик фикрини шакллантириш ва муттасил
сақлаб қолиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Кенг халқ омма-
сининг ижобий муносабатини мақсадга мувофиқ шаклланти-
риш, доимий ўрганиш ва ҳисобга олиш тараққиётни таъмин-
лашда тўғри йўлдан адашмаслик ва оқилона қадам қўйишда
тобора кучли омилга айланиб бормоқда.

ЗАРДУШТИЙЛИК — энг қадимий динлардан бири. У
қадимги Хоразмда шаклланган. Милоддан аввалги VII-VI аср-
ларда бутун Турон ўлкаси, шунингдек, Эрон, Хуросон, Озар-
байжон, Ироқ, Кичик Осиё каби бир қатор мамлакатлар ва
минтақаларда давлат дини даражасига кўтарилган. Ундаги
тараққийпарвар ғоялар халқнинг маънавий юксалишига са-
марали таъсир кўрсатган.

Зардуштийлик Хоразм ўлкасида таваллуд топган Зардушт
Сепитома (юнонча-Зароастр) номи билан боғлиқ. Зардушт та-
рихида Зароастр, Заратўштра номи билан ҳам тилга олинади.
Абу Райҳон Берунийнинг маълумот беришича, у етмиш йил,
бошқа манбаларга кўра эса етмиш етти йил умр кўрган.

Ўша даврда ҳар бир уруғ-қабиллага тегишли бўлган эски
ғоялар, тушунча ва қабил динлари ушбу минтақада яшайди-
ган халқларнинг ягона мақсад йўлида бирлашувига тўсиқ бўлиб
келар эди. Зардушт замон талабига жавоб берадиган илғор ғоя
ва диний таълимотни яратди. Бу таълимот тарихда зардуш-
тийлик (юнонча зароастризм) номи билан машҳур бўлди.

Зардуштийлик негизида яккахудолик ғояси ётади. Унинг
оламни, ёруғлик ва зулматни, тирик мавжудотни яратган,
одамларга эзгулик бахшида этган ягона бош — Худо ҳақида-
ги қарашлари «Авесто» китобида ўз ифодасини топди. Зардуш-
тийлик оламнинг асоси бир-бирига қарама-қарши бўлган
тамойиллар — яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат, эзгу-
лик ва ёвузлик, ҳаёт ва ўлим ўртасида давом этадиган кураш
заминига қурилган деб тушунтиради.

Зардуштийлик динида олов, ер, сув ва ҳаво худо томони-
дан яратилган муқаддас нарсалар, жами мавжудотнинг бош
интиҳоси сифатида қайд этилади, олов гуноҳлардан фориғ
этувчи сеҳрли куч деб қаралади. Шунинг учун бу динни оташ-

парастлик дини, унга эътиқод қилувчиларни эса оташпарастлар деб ҳам атайдилар. Зардуштийлик динида мурдани ерга кўмиш ёки куйдириш тақиқланиб, марҳумнинг жасади махсус минора-дахмаларга (улар «сукут миноралари» деб юритилган) кўйиб, қуш-қузгунларга едирилади. Ғўштдан тозаланган суяклар минора ўртасидаги қудуққа сочиб юборилади. Шу билан бирга, бу дин жоннинг ўлмаслиги, унинг абадийлигини тан олиб, жаннат ва дузахни ҳам эътироф этади.

Зардуштийлик динига милоднинг VII асригача, яъни ислом тарқалгунга қадар қарийб минг йилдан ортиқ давр мобайнида Ўрта Осиё, Хуросон, Эрон, Ироқ, Шимолий Ҳиндистон ва бошқа ўлкаларда истиқомат қилган аҳоли эътиқод қилиб келган. Ҳозирги кунда Ҳиндистоннинг Бомбай ва Гужарот штатларида ҳамда Эроннинг айрим минтақаларида зардуштийликнинг баъзи анъаналарини ўзида сақлаб қолган қавмлар мавжуд. Шунингдек, юртимизнинг Бухоро, Қашқадарё, Самарқанд вилоятларида зардуштийликнинг баъзи урф-одатлари сақланиб қолган. Масалан, келин-куёвни олов атрофида айлантриш, қабристонда шамчиरोқ ёқиш, исириқ тутатиш каби одатлар шулар жумласидандир.

ИДЕАЛИЗМ (юнонча - idea - тасаввур, тушунча) — олам ва одамнинг яралиши, табиат ва жамиятнинг моҳияти ҳамда ривожиди руҳий, моддий бўлмаган омилларни устувор деб билувчи фалсафий йўналиш. Идеализм тарихи буюк юнон фаласуфи Афлотун таълимотидан бошланади. У турли хил фалсафий фикрларни таҳлил қилар экан, узини идеализм намояндаси дея очиқ тан олади. Худди шу даврдан бошлаб фалсафий қарашларда идеализм ва материализм (моддиончилик) таълимотлари пайдо бўлган. Идеализм ўз тараққиётида бир қатор даврларни бошдан кечирган. У Афлотун, Фома Аквинский, Шеллинг, Гегель, неотомизм йўналиши намояндалари таълимотида объектив идеализм шаклида, Беркли, Юм ва бошқа баъзи ҳозирги замон Фарб фалсафий фикри намояндалари таълимотларида эса субъектив идеализм шаклида ривож топган.

XIX асрда шаклланган марксистик фалсафада онгнинг материяга, руҳнинг табиатга муносабати масаласи мутлақлаштирилди ва идеализм билан материализм ўртасида метин

девор тикланди. Улар ўртасидаги муносабат сиёсийлаштирилиб, материализм илғор, тараққийпарвар кучларнинг, идеализм эса қолоқ, реакцион кучларнинг мафкураси сифатида таърифланди.

Идеализм фалсафий йўналиш сифатида ўз ғояларини фалсафий назариялар, тамойиллар, мантиқ қонуниятлари ёрдамида асослашга интилади. Шу сабабдан идеализмнинг моҳиятини тушуниш унинг гносеологик ва ижтимоий илдизларини ҳисобга олишни тақозо этади.

Объектив идеализм тушунчаларнинг, мавҳум тафаккурнинг аҳамиятини, субъектив идеализм эса идрок ва сезгиларнинг аҳамиятини мутлақлаштиради. Бироқ бу идеализм билан материализм ўртасидаги диалектик характерга эга бўлган қарама-қаршилиқни мутлақлаштириш учун сабаб бўла олмайди. Чунки ғоя билан моддийлик орасида ўтиб бўлмас чегара йўқ.

Ижтимоий борлиқ бирламчи, ижтимоий онг эса иккиламчи, деган ғоя инсонни жамиятда содир бўлаётган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий жараёнларнинг заиф бир иштирокчиси ва кузатувчиси қилиб қўяди. Ҳолбуки, жамият, унда содир бўладиган воқеа ва ҳодисалар инсон онгли фаолиятининг маҳсулидир. Ижтимоий борлиқ инсоний ғояларнинг моддий қўриниши бўлса, ғояларнинг мазмуни эса маънавийдир. Шу сабабдан идеализмнинг асосий хусусияти ғоянинг аҳамиятини мутлақлаштиришда эмас, балки унинг мавжудлигини тан олишда намоён бўлади.

ИЖТИМОЙ ҲАМКОРЛИК — миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғояларидан бири. У турли миллат, ирқ ва динга мансуб кишилар ва гуруҳларнинг умумий мақсад йўлидаги ҳамжиҳатлигини ифодалайди.

Миллий истиқлол мафкураси тизимида ижтимоий ҳамкорлик ғоясининг мустаҳкам ўрин эгаллаши дунёда, мамлакатимизда ташкилот ва ижтимоий қатламлар, турли институтлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик алоқаларини таъминлаш зарурати билан изоҳланади.

Жамиятдаги тотувлик ва барқарор тараққиёт турли шахслар ҳамда ижтимоий тоифалар ўртасидаги ҳамкорлик ва ҳам-

жиҳатликка боғлиқ. Шахсининг манфаатлари миллат ва жамият манфаатларига уйғунлаштирилган ҳолдагина юксак тараққиётга эришиш мумкин. Аҳолининг турли қатламлари орасидаги муносабатлар ва ўзаро ҳамкорликни яхшилаш жамиятдаги барқарорликни мустаҳкамлашга замин яратади. Аксинча, ана шу ҳамкорликнинг издан чиқиши ёки муносабатларнинг ёмонлашуви барқарорликнинг бузилишига олиб келади, ижтимоий беқарорлик, сиёсий бошбошдоқлик ва миллий парокандаликни келтириб чиқаради.

Давлатнинг бош ислохотчилик роли, энг аввало, жамиятдаги ижтимоий ҳамкорликни таъминлайдиган иқтисодий асосларни, сиёсий вазиятни, маданий муҳитни, ҳуқуқий-қонуний муносабатларни ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилиш фаолиятида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам жамият ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш жараёнига ижтимоий ҳамкорликнинг зарурий шарти сифатида қаралиши керак. Зеро, моҳиятан эркинлик ғояси асосига қурилган ижтимоий ҳамкорлик ана шундай шароитдагина жамият тараққиётининг кафолатига айланади.

ИМОН (арабча – ишонч, эътиқодли бўлиш) — Аллоҳнинг ягоналиги ва яратувчилигига, илоҳий китобларга (Забур, Таврот, Инжил, Қуръон), пайғамбарларга, фаришталарга, тақдирга, охират кунига ишонишни билдиради.

Исломда Аллоҳ таолонинг пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом орқали келтирилган барча хабарларига тил билан иқдор бўлиб, дил билан тасдиқлашга, яъни Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлар орқали Аллоҳ тўғрисида, жаннат ва дўзах, қиёмат кунини каби ғайбий (кўринмас) нарсалар ҳақида берилган хабарларга ишонишга имон дейилади.

Аллоҳни инкор этиш ёки унга ширк келтиришдан кўра катта гуноҳ бўлмаганидек, унга имон келтиришдан (ишонишдан) кўра каттароқ савобли иш йўқдир. Хайрли, савобли ишлар, солиҳ амаллар қилинганида мусулмон кишининг имони зиёда бўлади, яъни имоннинг нури янада равшанлашади. Гуноҳ ишлар қилинганида эса имон нури хиралашади. Ислом динида илоҳий эътиқод йўлидаги одам мўмин деб ҳам, мусулмон деб ҳам аталади. Луғавий маъносига кўра, мўмин – ишо-

нувчи, яъни Аллоҳга имон келтирувчи инсон. *Мусулмон* — мусулмончиликка, яъни исломга амал қилиб, ибодатларни бажарувчи демакдир. Шу боис, мумин-мусулмон дейиш ҳар жиҳатдан тўғридир.

Ислом динида агар инсоннинг имони бўлмаса, хайрли ишларни кўп қилса-да, унга савоб ёзилмайди. Ибодат ва яхши амаллар қабул бўлиши учун киши имонли бўлиши шарт экани назарда тутилади. Имоннинг мукамаллиги уч нарса - эътиқод, иқрор ва амал воситасида намоён бўлади. Эътиқод - динга қалбдан ишониш; иқрор - сўзда буни тан олиш; амал - яхши ишлар билан исботлаш.

Дунёвий давлатда қонун устуворлигини тан оладиган, юрт фаровонлиги йўлида хизмат қиладиган, ҳар бир кишига яхшиликни раво кўрадиган, меҳнатсевар, камтар, ориятли, андишали, инсофли, виждонли одам имон-эътиқодли инсон саналади.

ИМПЕРИЯЧА ТАФАККУР — чор империяси даврида Россиянинг атроф ва чекка ўлкаларида истиқомат қилиб турган халқларга нисбатан расмий маъмурият ва ҳукмрон миллатнинг имтиёзли қатламлари томонидан амалга оширилган манманлик ва калондимоғлик муносабати ва бу муносабатнинг шўро йилларида ва ундан кейин ҳам давом эттирилиши. Империяча тафаккур марказлашган Рус давлати мустаҳкамланиб, кенгайиб бориши жараёнида юзага келди ва катта давлатнинг ҳамда катта миллатнинг босиб олинган ва забт этилган халқлар ҳамда элатларнинг устидан ҳукмронлигининг мафкуравий ифодаси эди. Миллий тафаккурнинг мазкур шакли жамият онгига сингиб, маълум даражада, худди табиийдек бир нарсага айланишига Россиянинг мазкур халқлар устидан деярли тўрт юз йилдан ортиқ ҳукмронлиги, уларга нисбатан баъзида шафқатсиз, баъзида маккорона олиб борган сиёсати бўлди.

Афсуски, шўро йилларида бу борада вазият тубдан ўзгаргани йўқ. Чоризмнинг «бир бутун, яхлит ҳамда бўлинмас Россия» сиёсати давом эттирилиб, бундай сиёсатни янада янги поғонага кўтарадиган ғоя ўртага ташланди, яъни СССРдаги юздан ортиқ миллат ва элатлар ўрнига «янги тарихий бирлик

— совет халқи»ни шакллантириш коммунизм қуриш ишини тезлаштиради, дейилди.

Бундай сиёсат натижасида миллатлар ва элатларнинг тенг ҳуқуқлилиги қўпол бузилди; масалан, 1935-1985 йиллар орасида собиқ Иттифоқда мактабларда ўқитиладиганларнинг сони 105 тадан 39 тага тушди, миллий тилларнинг мавқеи республикаларда тубанлаша борди; республикалар кўпмиллатли улкан давлат - СССРнинг оддий маъмурий қисмларига айлантирилди, уларда ҳар йили қандай китоблар, ойномалар ва рўзномалар ҳамда қанча тиражда чоп этиш фақат Марказнинг рухсати билан ва назорати остида амалга оширилди. Бундай вазиятда Шуро Иттифоқи тенг ҳуқуқли миллатлар ва элатларнинг ҳур оиласи эмас, балки зўравонлик, куч ҳамда мажбурийлик асосида юзага келтирилган сунъий уюшма эканлигини бутун дунёга намоиш этди; бу нарса унинг ўз-ўзидан, ичдан чириб, барбод бўлишининг, парчаланиб кетишининг сабабларидан бири бўлди.

Империяча тафаккур сарқитларига қарши сабр-тоқат билан изчил кураш олиб бориш - муҳим вазифаларимиздан бири.

ИНКВИЗИЦИЯ (лотинча “inquisitio”-текширув, қидирув) — католик черковининг эркин фикрларга, Папа ҳокимияти ғоявий душманларига қарши курашиш мақсадида XIII асрда тузилган махсус суд муассасаси. Дастлаб бевосита Рим папаси тасарруфида бўлган, 1231 йилдан эътиборан доминиканлар орденига топширилган. У христианликнинг софлигини сақлаш ғоясини мутлақлаштирган, шу сабабли ақидапарастликка йўл қўйган.

Инквизиция инсониятнинг ғоявий эркинлигига қарши қатор жиноятларни содир этган. Хусусан, кўплаб олим, ёзувчи, зиёлилар мавжуд сиёсий тизим ва черков доктринасининг ғоявий мухолифлари сифатида инквизиция қурбони бўлган. Масалан, 1600 йили Ж. Бруно, 1619 йили Л. Ванини ўтда куйдирилган. Инквизиторлар сўроқ пайтида оғир жазо ва қийноқларни қўллаган. Бу даврда жосуслик, айбқчилик, ифвогарлик, ғоявий сотқинлик ниҳоятда авж олган. Жазога тортилганларнинг мол-мулки черковнинг хусусий мулкига ай-

лантирилгани учун ҳам инквизиция черковга катта даромад келтириб турган.

Инквизиция Фарбий Европанинг жуда кўп мамлакатларига, кейинчалик Америкага ёйилган. 1480 йили Испанияда алоҳида инквизиция суд маҳкамаси таъсис этилган. Олий инквизитор Торквемада 18 йиллик хизмати даврида 10220 кишини гулханда қуйдиртирган. Унинг жиноятдан 114000 оила зарар кўрган. Инквизиция ғоявий-сиёсий тизим сифатида XIX аср бошларигача фаолият кўрсатган.

Инквизиция судлари фаолияти 1835 йилда Папанинг буйруғи билан тўхтатилган. Инквизициянинг айрим диний ва сиёсий функциялари муқаддас конгрегация зиммасига ўтказилган. Бу конгрегация 1949 йили коммунистлар ва уларни қувватлаганларни ғоявий душманлар сифатида черковдан четлаштириш тўғрисида махсус декрет чиқарган (ушбу декрет 1959 йилда тасдиқланган). У Ватиканда 1965 йилгача Муқаддас диний канцелярия конгрегацияси номидан иш юритиб, черков фаолиятдан норози ғоявий муҳолифларни католик черковидан чиқарган. 1965 йилда у Диний таълимот конгрегацияси номи билан қайта ташкил қилинган.

Диннинг инсон маънавий камолотидаги ўрни беқиёсдир. Аммо дин вакилларининг ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида устувор мавқе эгаллашга ҳаракат қилиши жамиятдаги мувозанатнинг бузилишига, сиёсий беқарорликка олиб келади. Бугунги кунда диний экстремизм ва фундаментализм ғоялари ўзининг инквизицияга хос моҳиятини хусусий ҳолларда намоён этишга ҳаракат қилаётгани фикримизнинг далилидир. Шундай экан, бу соҳада ҳам асло хотиржамликка йўл қўйиб бўлмайди.

ИНСОНПАРВАРЛИК — одамзот қадри, эркинлик ва қобилиятларининг ҳар томонлама намоён бўлиши учун курашиш, кишиларнинг бахт-саодати, тенг ҳуқуқлилиги, адолатли ҳаётини таъмин этишга интилишини ифодалайдиган ғоя ва қарашлар тизими. Бу ғоялар чуқур ва узоқ тарихга эга. Инсонга муҳаббат, унинг кадр-қимматини улуғлаш жуда қадим замонлардаёқ, аввало, халқ оғзаки ижодида, кейинроқ эса ёзма манбаларда ҳам ўз ифодасини топганини кўраемиз.

Форобий, Беруний, Ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Беҳбудий, Мунавварқори, Авлоний, Фитрат, Чўлпон, Қодирий сингари қатор аждодларимиз ижодида инсон эркинлиги, унинг бурч ва масъулияти каби масалалар ўзининг фалсафий ва бадиий ечимини топганки, улар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Шарқ ижтимоий тафаккурида инсонпарварлик ғоялари қадимий илдизларга эга бўлеа, Ғарбда эса инсонпарварлик ғоялари ўрта асрларда минглаб кишиларни инквизиция гулханига ташлаган диндорлар ва уларни қўллаб-қувватлаган феодалларга қарши кураш сифатида намоён бўла бошлади.

Инсонпарварлик, кенг ижтимоий фикрни қамраб олиб, адабиёт, фалсафа, санъат ва бошқа соҳаларда намоён бўлди ва “гуманизм” номи билан ривожланди. Бугун инсонпарварлик ғоялари ҳуқуқий демократик давлатларнинг барчасида ҳаёт қоидасига айланиб бормоқда.

Мустақилликни қўлга киритган Ўзбекистон ҳам истиқлолнинг илк кунлариданоқ ўз сиёсатида инсонпарварлик қоидаларига таяниб, халқ ҳаётини ва жамият фаолиятини ана шу асосда ташкил этишга киришди. Республикамизда инсон манфаатларини ҳимоя қилишга, уни қадрлашга, ҳар бир шахснинг баркамоллигини таъминлашга қаратилган ҳуқуқий тизим шакллантирилди, юртимизда демократик муносабат ва қадриятлар тобора чуқур илдиз отиб бормоқда.

ИНСОН ҚАЛБИ ВА ОНГИ УЧУН КУРАШ — ҳозирги замондаги хилма-хил усулларда олиб бориладиган мафкуравий тарғибот ва ташвиқотнинг асосий объекти ва мақсади. Ғоя ва онг муносабати ҳақида гап кетар экан, қуйидаги ҳолатларга эътибор бериш зарур. Биринчидан, муайян ғоя инсон томонидан қабул қилинмаслиги мумкин. Иккинчидан, муайян ғоя шахс онгида фақат ахборот сифатида сақланиб қолиши, яъни кераксиз буюм каби инсон онгининг бир четида «чанг босиб» ётавериши мумкин. Биринчи ҳолатда ғоя инсон онгида ҳеч қандай из қолдирмайди. Иккинчи ҳолатда эса у шахс учун ҳеч қандай ижтимоий аҳамиятга эга бўлмайди.

Бундан чиқадиган хулоса шуки, ғоя фақат инсон қалбини эгаллаган, маънавий-руҳий ҳолатининг узвий қисмига

айланган тақдирдагина ҳаракатга даъват этувчи, рағбатлантирувчи кучга, фаолият дастурига айланади. Шунинг учун ҳам бугунги кунда мафкуравий курашнинг бош мақсади инсон қалбини забт этиш орқали унинг онгини эгаллаш бўлиб қолмоқда.

«Бугунги кунда инсоният қўлида мавжуд бўлган қуроляроқлар ер куррасини бир неча бор яқсон қилишга етади. Буни ҳаммамиз яхши англаймиз. Лекин ҳозирги замондаги энг катта хавф - инсонларнинг қалби ва онгини эгаллаш учун узлуксиз давом этаётган мафкуравий курашдир. Эндиликда ядро майдонларида эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар кўп нарсани ҳал қилади. Бу аччиқ ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслик лозим»¹.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ — инсоннинг эркинликлари, бурч ва мажбурияти билан боғлиқ қарашларни акс эттирувчи тushунча. У миллий истиқлол ғоясининг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Президент Ислом Каримов асарларида мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари борасида амалга ошириш лозим бўлган йўналишлар белгилаб берилган.

Аввало, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг самарали механизмини, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган тамойиллари ва меъёрлари асосида миллий қонунчилик ривожланишини таъминлаш зарур. Бу инсон ҳуқуқларини руёбга чиқариш ва демократик ҳуқуқий давлат қуришнинг дастлабки шартидир. Аммо қабул қилинган қонунларга оғишмай амал қилиш механизмини ишлаб чиқмасдан, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида қонун устуворлигини таъминламасдан аҳоли, айниқса, ёшлар ўртасида ҳуқуқий тарбия ишларини тубдан яхшиламасдан, уларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини оширмасдан туриб, кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Судлов ислохотини амалга ошириш орқали бутун суд тизимини демократлаштириш инсон ҳуқуқларини руёбга чиқаришнинг яна бир шартидир. Инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ҳуқуқий демократик давлатнинг энг муҳим белгиси,

¹ Ислом Каримов. «Миллий истиқлол мафкураси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., «Ўзбекистон», 2000, 7-бет).

давлатнинг тараққиёт даражасини кўрсатувчи муҳим мезондир. Шунга кўра, инсон ҳуқуқлари халқаро ва миллий ҳуқуқ тизимида муҳим ўрин эгаллайди. Инсоният ўз тараққиёти жараёнида инсон ҳуқуқларига оид бўлган махсус қонунчилик тизимини яратган. Бу тизим ўз тараққиётида учта катта босқични босиб ўтган.

Биринчи босқич 1789 йилги Франция инқилобининг Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси қабул қилинганидан бошланиб, Биринчи жаҳон урушигача бўлган (1914 йил) даврни ўз ичига олади. Бу даврда шахс эркинлиги ва фуқаролар тенглиги, шахснинг дахлсизлиги, хусусий мулкка эгаллик, сайлаш ва сайланиш каби шахсий ва сиёсий ҳуқуқлар билан боғлиқ масалалар тартибга солинган.

Иккинчи босқичда (1914-1950 йиллар) инсонларнинг турли ғоя ва ҳаракатлар таъсирида меҳнат қилиш, дам олиш, ижтимоий ёрдам олиш билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларига оид қонунчилик ривожланган.

Учинчи босқич XX асрнинг иккинчи ярмидан ҳозирги давргача бўлган жараёнларни ўз ичига олади. Бу жараёнда тинч-тотув яшаш, атроф-муҳит мусоффолигига эришиш, аҳборот олиш ҳуқуқи билан боғлиқ масалалар фаол муҳокама қилинди (уларни ҳал этиш йўллари қидирилмоқда), шунингдек, даврда инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро қонунчилик тизими шаклланди, БМТ томонидан етмишга яқин, Европа Кенгаши Бош ассамблеяси томонидан бир юз олтишдан зиёд, ЮНЕСКОда етмишдан ортиқ, Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти томонидан уттиздан кўпроқ инсон ҳуқуқларига тааллуқли халқаро конвенциялар, декларациялар, пактлар қабул қилинди. Ҳозирги вақтда эса инсон ҳуқуқлари бўйича тўрт юзга яқин халқаро ҳужжат мавжуд. Бу ҳужжатларнинг миллий қонунларга нисбатан устуворлиги кўпчилик давлатлар томонидан эътироф этилгани ҳам ана шундай тизим шаклланганини кўрсатади.

Ҳар бир давлат Конституциясида, жумладан, мустақил Ўзбекистон Конституциясида ҳам инсон ҳуқуқларини кафолатловчи қоидалар ўрин олган. Хусусан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини тан олиш ва ҳимоя қилиш борасида давлатнинг бурч ва мажбуриятлари аниқ белгилаб қўйилгани,

инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари соҳасида халқаро ҳуқуқлар устуворлиги тамойилига амал қилингани диққатга сазовордир. Инсон ўз ҳуқуқ ва эркинликларига туғилган кунидан бошлаб эга бўлиши, яъни табиий ҳуқуқ ғояси қонун меъёрлари асосида акс эттирилгани мустақил Ўзбекистон Конституциясининг муҳим хусусияти эканини ҳам таъкидлаш зарур. Бу фуқароларни, айниқса, ёшларни миллий истиқлол ғоялари руҳида тарбиялашда, уларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини оширишда алоҳида аҳамият касб этади.

ИНТЕГРАЦИЯ — миллий иқтисодийларнинг сифат жиҳатидан янги шароитларга эга бўлиши ва мамлакат тараққиёти имкониятларини кенгайтириш мақсадида ихтиёрий равишда бирлашиши, бир-бирларига ўзаро таъсир этиши жараёни.

Иқтисодий интеграция ҳамкорлик, иқтисодий сиёсатда устувор йўналиш, деб ишлаб чиқариш ривожланишини белгиланган мамлакатлар ўртасида, асөөан, ишлаб чиқариш соҳасида юз беради ва бу жараёни амалга ошириш мақсадида мамлакатлар қатор чора-тадбирларни қўллайдилар. Интеграция жараёни ривожланиш даражасига боғлиқ ҳолда, бешта поғонага ажратилади: 1) эркин савдо минтақаси; 2) божхона иттифоқи; 3) умумий бозор; 4) валютавий-иқтисодий иттифоқ; 5) сиёсий иттифоқ.

Мазкур борада Оврупо иқтисодий ҳамкорлиги (ОИХ) — Оврупо Иттифоқи (ОИ) намуна бўлиб хизмат қилади. Унинг интеграция соҳасидаги тажрибасини бошқа минтақаларда ҳам қўллаш мумкин.

Ҳозирги пайтда дунёдаги кўплаб интеграция ассоциациялари ОИХ тажрибасига амал қилган ҳолда интеграциянинг беш поғонасига асосланиб иш олиб бормоқда. Эндиликда фақат поғонали интеграция моделига асосланган эркин савдо минтақалари (Лотин Америкаси эркин савдо ассоциацияси) ёки божхона иттифоқлари (Ғарбий Африка божхона иттифоқи ва Марказий Африка иқтисодий-божхона иттифоқи) билан бир қаторда иқтисодий иттифоқлар ҳам ташкил этила бошланди (ЭКОВАС - 1975 й.).

Оврупо Иттифоқи 80-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Ғарбий Оврупода ягона бозор ташкил этишни мақсад қилиб қўйди ва Маастрих шартномасини тузиб, валютавий-иқтисодий иттифоққа ўтишнинг тартибини белгилаб олди. 1989 йилда Шимолий

Африкада, 1994 йилда Канада ва АҚШ ўртасида эркин савдо минтақаси ташкил этилиб, унга Мексика давлатининг қўшилиши натижасида Шимолий Америка эркин савдо ассоциацияси шаклланди. Осиё-Тинч океан минтақасида 1989 йилда Осиё-Тинч океан иқтисодий кооперацияси (ОТИК) тузилди. Ҳозир бу ассоциацияга Тинч океани ҳавзасининг 20 дан ортиқ мамлакати аъзо бўлиб, 2020 йилга бориб, унинг доирасида эркин савдо минтақасини ташкил этиш тўғрисида келишилган. Ундан аввалроқ, 1992 йилда, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари ассоциациясига аъзо бўлган олти мамлакат 2008 йилгача эркин савдо ассоциациясини ташкил қилиш тўғрисида шартнома тузганлар.

Интеграция борасида Ўзбекистон мураккаб йўлни босиб ўтди. Чоризм даврида Ўзбекистон иқтисоди умумроссия ягона иқтисодининг таркибий қисми эди ва мамлакатимизнинг барча моддий бойликлари мустабид Марказнинг ихтиёрида эди. Ўзбекистон иқтисоди, мустамлака иқтисоди сифатида Россия давлатига хизмат қилар эди. Шўролар даврида вазият янада мураккаблашди. Ўзбекистон иқтисоди янада маҳкамроқ равишда Марказга бўйсундирилиб, юртимиздан моддий бойликларни ташиб кетиш жараёни янада тезлашди. Ва ниҳоят «ривожланган социализм» йилларида «Бутуниттифоқ ягона иқтисодий мажмуаси» ташкил қилинди. Буларнинг ҳаммаси мажбурий, зўравонларча ташкил этилган интеграция жараёнининг ёрқин мисолидир. Ҳолбуки, бундай жараён ихтиёрий ва табиий равишда амалга оширилиши керак эди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг, ўтмишдаги мажбурий интеграция ришталари узилди ва барбод бўлди. Энди мустақил давлатлар, ихтиёрий равишда, ўзаро ҳамкорлик ва тенглик асосида ташкил этилган интеграциянинг мутлақо янги шакллари ва йўллари ярата бошладилар. Энг қвонарлиси шундаки, янги мустақил давлатлар фақат Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги доирасидагина эмас, балки бошқа, «узоқ хориж»даги давлатлар билан ҳам иқтисодий ҳамкорлик муносабатлари ўрнатиб, аста-секин бу муносабатларни кенгайтириб, мустаҳкамлаб бормоқда. Бунда иқтисодий интеграция, биринчи навбатда, МДХ доирасида кун тартибига қўйилмоқда. Чунки бу ерда гап ўтмишда ўрнатилган иқтисодий алоқаларни янги асосда тузиш тўғрисида бормоқда. МДХ ичида Ўзбекистон, биринчи бўлиб, Марказий

Осиё давлатлари - Қозоғистон, Қирғизистон ва Туркменистон билан иқтисодий ҳамкорлик алоқаларини ўрнатишга киришди. Чунки мазкур ҳудуддаги давлатлар иқтисодий, руҳий, тарихий, жўғрофий ва бошқа жиҳатлардан бир-бирларига яқиндирлар. Марказий Осиё давлатлари бугунги кунда ўзаро ҳамкорлик алоқалари тўғрисида қатор битим ва шартномалар тузганлар ва ҳақиқий мустаҳкам интеграцияга эришиш йўлидан собитқадамлик билан бормоқдалар.

ИРҚЧИЛИК — одамлар ўртасидаги ижтимоий тенгсизлик, босқинчилик, зўравонлик ва урушларни кишиларнинг турли ирқларига мансублиги билан оқлашга хизмат қилувчи ғайримиллий таълимот. Ирқчилар инсонларнинг ижтимоий моҳиятини уларнинг биологик – ирқий (қўзи, сочи ва терисининг ранги, бош ва юз тузилиши каби ташқи, иккинчи даражали жисмоний) белгилар билан боғлаб, уларни олий ва қуйи, бекаму-кўст ва норасо ирқларга ижратадилар. Унга кўра олий ирқлар хўжайинлик қилиши, қолганлари уларга хизмат қилиши, бўйсунуши шарт. Ирқчилик таълимоти бошқа халқларга нисбатан босқинчилик, талончилик, мустамлакачилик сиёсатини асослашга ҳаракат қилади.

Масалан, фашизм мафқураси ва сиёсати ирқчилик таълимоти ва амалиёти билан яқиндан боғлиқдир. Ирқчилик таълимоти билан қуролланган фашистлар Германияси «олий герман ирқи» ҳукмронлигини ўрнатиш мақсадида жаҳон урушини бошлагани бунга яққол мисолдир. Ҳозир ҳам рекацион мафқурага асосланган кайфиятдаги гуруҳлар, уларнинг назариётчилари ирқчилик ғояларини тарғиб этиб, «қолоқ» халқларнинг гўё мустақил ривожланишга руҳий тайёр эмасликларини даъво қилмоқдалар. Дунёнинг турли минтақаларидаги бундай қарашлар ва ҳаракатларни халқлар озодлигини бўғишга, улар устидан ҳукмронлик ўрнатишга интилиш деб тушуниш мумкин. Собиқ Иттифоқ парчаланиб кетганидан сўнг баъзи империяча фикрловчи сиёсатдонлар ва уларнинг назариётчилари қарашларида ҳам ирқчилик кайфиятлари пайдо бўлганини кузатиш мумкин. Бундай қарашларнинг асоссиз эканини ҳаёт кўрсатмоқда.

Маълумки, ирқлар одамларнинг иккиламчи, ташқи, наслий хусусиятлари (баданининг ранги, юз-бош тузилиши каби

белгилари) бир хил бўлган тарихий шаклланган гуруҳлардир. Дунёда европа, мўғул ва негрлик белгиларига қараб ажратиладиган уч асосий ирқ бор. Инсоннинг жисмоний тузилиши асослари (суяк, мушак, мия ва тананинг бошқа аъзолари) барча ирққа мансуб кишиларда бир хилдир. Бутун инсоният ягона биологик турга – «*homo sapiens*»га мансубдир. Тарихий тараққиёт давомида ирқларнинг аралашуви, ирқий белгиларининг ўзгариши содир бўлиб келган ва у ҳозир ҳам давом этмоқда. Барча ирқлар маданий тараққиётга бирдек қобилиятлидирлар. Ирқий камситиш илмий жиҳатдан ўринсиздир. Ирқчилик инсониятга қарши жиноятдир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида барча ирқлар ва миллатларнинг тенг ҳуқуқлилиги белгилаб қўйилган. Бу қоида жаҳон ҳамжамиятининг халқаро ҳуқуқ меъёрларига жавоб беради ва ирқчиликни инкор этади.

ИСЛОМ ФУНДАМЕНТАЛИЗМИ — Қуръон ва ҳадисларни сўзма-сўз талқин этувчи, илк исломга қайтишга қаратилган ўз ақидаларини кенг тарғиб қилувчи, диний консерватив руҳдаги йўналишга нисбатан ишлатиладиган атама. Аслида «фундаментализм» сўзи XX аср бошида америкалик протестантларнинг бир гуруҳига берилган ном бўлса-да, охириги пайтларда жаҳон матбуотларида мутаасиб ислом жангариларини фундаменталистлар деб аташ одат тусига кирди. Ислом фундаментализми турли-туман йўналиш ва кайфиятдаги гуруҳларни ўз ичига олади. Уларнинг баъзилари сиёсий жабҳада, инқилобий ва ҳатто террористик усуллар билан қонуний ҳокимиятга қарши курашда ўзларини намоён этсалар, бошқалари тарғибот-ташвиқот ишлари, диний таълим, турли жамоат ташкилотлари, мактаб, университет, оммавий ахборот воситаларига кириб бориш, айниқса, фойдаланиш осон бўлган аудио-видео кассеталарни тарқатиш билан шуғулланади. Ислом фундаментализми учун умумий бўлган ғоялар-гўёки динсиз ёки «соф исломдан чекинган» давлат раҳбарларини жисмонан йўқ қилиш ва, ниҳоят, уларнинг таъбири билан айтганда, исломда «ширк» (бутпарастлик)ка барҳам беришдир. Азиз авлиёлар қабрларига эъзоз билдириш, масалан, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро ва Баҳоуддин Нақшбанд

каби тасаввуф тариқатлари асосчиларининг руҳи-покларини ҳурматлаш ҳам ислом фундаментализми талқинида бутпа-растликка киради. Транспорт ва коммуникация воситаларининг тараққиёти юз бераётган, халқаро алоқалар тобора эркинлашаётган ҳозирги даврда ислом фундаментализми вакиллари ўз ҳаракатларини бутун дунё бўйлаб ёйишга интилмоқдалар. Кейинги вақтларда рўй бераётган террористик ҳаракатлар бу ҳодисанинг нақадар хавфли эканлигини ва унга қарши бирлашган ҳолда курашиш лозим эканлигини яққол кўрсатмоқда.

ИСТИБДОД МАФКУРАСИ — босиб олинган халқ ёки юртни турли йўл ва воситалар билан тутқунликда сақлаб қолишга, унда яшайдиган кишилар тафаккурини қарам қилишга қаратилган ғоявий қарашлар, мафкуравий усуллар тизими.

Истибдод бирон-бир давлатнинг ўз иқтисодий, сиёсий, маданий, геостратегик ва бошқа тор манфаатларидан келиб чиққан ҳолда бошқа халқ ёки давлатни босиб олишга интилган, босиб олган, унинг маданияти, тили, урф-одатларини йўқ қилишга, барча соҳаларда ўз ҳаётий стандартларини, қарашларини зўрлик билан жорий этишга уринган жойда ва вақтда юзага келади. Истибдод мафкураси эса ана шундай тафаккур тарзи ва амалиётининг гўё тўғри эканини ҳар томонлама асослашга, тушунтиришга, адолатли деб баҳолашга ва кенг халқ оммаси онгига сингдиришга қаратилган қараш ва ғоялар тизимидан иборат бўлади.

Инсоният босиб ўтган тарихий йўлга назар ташлар эканмиз, истибдод мафкураси ирқчилик, фашизм, шовинизм каби кўринишларда намоён бўлганини кўрамиз. Улар биридан фақат айрим жиҳатларига кўра фарқланса-да, моҳиятан тўқиб чиқарилган, ҳеч қандай илмий заминга эга бўлмаган, эркисизлик ғоясини сохта мезонлар асосида асослашга қаратилган бўлади.

Афсуски, инсонийликка хилоф бўлган, башариятнинг келажаги ва бир бутунлигига хавф соладиган бундай мафкура шакллари янги минг йилликда ҳам ўзининг мудҳиш қиёфасини дунёнинг турли бурчакларида намоён қилмоқда.

ИСТИҚЛОЛ (арабча – озодлик, мустақиллик, эркин бўлиш) — инсон, миллат, давлатнинг эркин ривожлана олиш имкониятини ифода этувчи тушунча.

«Истиқлол» ибораси «мустақиллик» сўзи учун ўзак ҳисобланади ва унга нисбатан бирламчи асос вазифасини ўтайди. Араб тилидан кириб келган бу сўзлар асрлар давомида қўлла-ниб, халқ тафаккурига сингиб кетган. Аслида, мустақилликка эришиш истиқлолнинг тўла маънода воқеликка айлангани, яъни бошқаларга тобе бўлмай, ўз эрки билан яшаш, ўзини-ўзи бошқариш ва ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойилларининг тўла-тўқис амалга ошганини билдиради. Истиқлол, кўп ҳолларда, сиёсий жиҳатдан эркин бўлишни англа-тади, мустақиллик барча соҳаларда тўла-тўқис озодликка эришилганини, ихтиёри тўлиқ ўзида эканини ифодалайди.

1991 йил 31 августда ўз истиқлолини қўлга киритган Ўзбекистонда мустақил ривожланишнинг ўзига хос ва мос йўли - тараққиётнинг ўзбек модели тамойиллари асосида ҳуқуқий демократик давлат барпо этилмоқда. Собиқ мустабид тузуми даврида муомаладан чиқариб қўйилган «истиқлол» ва «мустақиллик» сўзлари бугунги кунда тилимизда кенг қўлла-ниб, маънавиятимизни бойитишга хизмат қилмоқда.

ИСТИҚЛОЛ МАФКУРАСИ — миллат ва давлатнинг мустақил ривожланишини таъминлашга қаратилган ғоявий-назарий қарашлар тизими. У истибдод мафкураси ва амалиётига қарши, озодликка интилиш зарурати туфайли пайдо бўлади. Унинг асосий вазифаси озод ва эркин тараққиёт йўлидаги олижаноб мақсадлар атрофида халқни бирлаштириш, улкан бунёдкорлик ишларига сафарбар этиш, унда ғоявий иммунитет, мустаҳкам эътиқод асосларини шакллантиришдан иборат бўлади.

Истиқлол мафкураси мустақилликка эришгунча орзу, мақсадни ифодалаш, кейинроқ шу мустақилликни мустаҳкамлаш омилidir. Ҳар икки ҳолатда ҳам унинг халқни уюштириш, сафарбар қилишдан иборат асосий вазифалари ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Озодлик йўлидаги интилишлар қонга ботирилганини кўрсатувчи мисоллар жаҳон халқлари тарихида кўплаб топилади. Шундай бўлса-да, улар олға сурган ҳаётбахш қарашлар ҳеч қачон изсиз кетмаган. Кўхна та-

рих бу ғоялар янги шароит ва вазиятларда мустақиллик учун курашнинг янги тўлқинларини тайёрлашга хизмат қилганидан далолат беради. Миллий озодлик ғоясининг мустақилликка эришилгандан кейинги даврдаги характерли хусусиятлари унинг олдида турган янги ва вазифаларда ёрқин намоён бўлади. Бу даврда у мустақилликнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий ва маънавий асосларини мустаҳкамлашни ғоявий жиҳатдан таъминлашга хизмат қилади.

Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкураси истибдод иллатларига барҳам бериш, мустақиллик, озодлик ва бунёдкорлик каби қадриятларнинг маъно-мазмунини чуқур англаб етиш, уни одамларнинг қалби ва онига сингдириш, жамият ҳаётида огоҳлик, ҳамкорлик, миллий тотувлик муҳитини таъминлаш, республикамизнинг халқаро ҳамжамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида барқарор ривожланиш йўлига чиқиб олиши, ўз мустақиллигини ҳар томонлама мустаҳкамлаши учун аҳамиятли бўлган ғоявий қарашлар тизимини узида ифодалайди.

ИУДАИЗМ (ЯХУДИЙЛИК) — яҳудий халқининг яқка-худодликка асосланган дини. Дин ва миллатнинг номи Исроилда мавжуд бўлган ўн икки қабиладан бирининг асосчиси Яхудонинг исмидан келиб чиққан.

Моҳиятан, иудаизм асосида Яхве томонидан Мусога Тур тоғида ваҳий қилинган 10 қоида ётади. Улар жумласига Яхвени ягона деб, ундан бошқа худоларни тан олмаслик, бут, санам ва расмларга сиғинмаслик, Худо номини беҳудага тилга олмаслик, шанба кунини муқаддас кун деб билгани ҳолда уни худо учун бағишлаш ва бошқалар киради. Айни пайтда, отанани ҳурмат қилиш, одам ўлдирмаслик, зино ва ўғирлик қилмаслик, сохта гувоҳлик бермаслик ва яқинлари эга бўлган нарсаларга куз олайтирмаслик қоидалари ҳам иудаизмнинг асосий қоидаларидир.

Иудаизмнинг Рош аш-Шана — қамарий тақвимга асосланган янги йил, Йом-Кипур — қиёмат куни, гуноҳкорларнинг Худо томонидан кечирилиши, инсонлар бир-бирларини кечирадиган кун, қишлоқ хўжалиги ишларининг яқунланишига, шунингдек, яҳудийларнинг Мисрдан чиқиб чўлдаги қирқ йиллик сафарларини эслашига бағишланган Суккот- «Қуша»,

эрамиздан аввалги XVI асрда Мусо пайғамбар бошчилигида яҳудийларнинг Миср асирлигидан озод бўлишига бағишланган – Песах, Худо томонидан яҳудий халқига Мусо орқали 10 та ақидани ичига олган «қонун»нинг инъом этилишини нишонлаш билан боғлиқ Шовуэс байрамлари мавжуд.

Яҳудийлар бутун дунёга тарқаб кетганлар, уларнинг ўрта Осиёда пайдо бўлиши Буюк ипак йўли билан боғлиқ. Улар ўзлари яшаётган мамлакат халқлари тилида сўзлашсаларда, Тавротда кўрсатилган диний, миллий урф-одатларини йўқотмаганлар. Ҳозирги даврда иудаизм Исроил давлатининг дини бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистонда 2001 йилнинг 1 июлига қадар яҳудийларнинг 8 та диний ташкилоти рўйхатга олинган.

ИЧКИ ИШЛАРГА АРАЛАШМАСЛИК — халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларидан бири; бир давлатнинг бошқа бир давлат ишларига аралашмаслиги.

Ҳар бир мустақил давлат ўзининг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий тузилишига, ўз ҳудудига, чегаралари, аҳолиси ва бошқа атрибутларига эга бўлиши лозим. Ушбу белгиларнинг мавжудлиги муайян бир давлатнинг макондаги ўрни ва нуфузини белгилайди. Агар давлат бу белгиларга эга бўлса-ю, аммо ички ёки ташқи сиёсатини мустақил олиб бора олмаса, бу унинг суверен давлат сифатидаги моҳиятини йўққа чиқаради.

Ички ишларга аралашмаслик тамойили давлатнинг ўз ҳудуди доирасида амалга оширилади ва бутун фаолиятида тўла мустақиллигини англатади. Бунда давлатнинг ички ҳуқуқлари ва вазифалари доирасига тааллуқли бўлган барча масалаларда ўз сиёсатини ўзи белгилаши тамойили амал қиладди. Масалан, жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши, инсон ҳуқуқларини руёбга чиқариш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ҳоказолар борасида бир давлат бошқаси билан ҳамкорлик қилиши мумкин. Аммо бу ҳолда ҳам бир давлат иккинчисининг ички ишларига аралашмаслик тамойили ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Бу тамойилга кўра, ҳар бир мустақил давлат халқаро ташкилотларга аъзо бўлиш ёки бўлмаслик, халқаро шартномаларда қатнашиш ёки қатнашмаслик, тарафдор бўлиш ёки бетараф қолиш каби масалаларни ўзи мустақил ҳал қилиши лозим.

Мамлакатимиз узоқ мустамлакачилик азобини тортиб, мустақилликка эришди. Республикамизнинг бошқа давлатлар ички ишларига аралашмаслик талабига содиқлиги давлатимизнинг Президент Ислом Каримов раҳбарлигида олиб борилаётган сиёсатида яққол намоён бўлмоқда.

ИҚТИСОДИЙ МУСТАҚИЛЛИК — муайян бир мамлакатнинг шу мамлакатда мавжуд ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш воситаларига, табиий ва маънавий бойликларга ва шу бойликлар туфайли яратилган маҳсулотдан тушган миллий даромадга ва уни тақсимлашга ягона эгаллик қилиши.

Ўзбекистон мисолида иқтисодий мустақиллик умумжаҳон цивилизациясига, давлат ва жамият қурилишининг халқаро тажрибаларига, миллий анъаналарга, ижтимоий қадриятларга асосланган.

Иқтисодий мустақилликни таъминлашнинг асоси — мамлакатнинг иқтисодий ва молиявий барқарорлиги, унинг бир маромда мувозанатни сақлаган ҳолда ривожланишидир.

Иқтисодий барқарорлаштириш - бозорни шакллантириш бўйича қонунлар билан белгиланган муқаррар жараён. У танглик ҳолатига барҳам беришга қаратилган. Бунда ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари даражаси ўртасидаги мувофиқликка иқтисодий қонунлар орқали эришилади. Бозорда талаб билан таклиф ўртасида қулай мувозанат юзага келади.

Жаҳон тажрибасида иқтисодий барқарорлаштиришнинг бир неча кўринишлари мавжуд: 1) монетар ёндашув бўлиб, у пулнинг қадрсизланиши даражасини пасайтириб туришга, пул ҳажмини кескин камайтириш ҳисобига пул муомаласини барқарорлаштиришга асосланган. Бундай ёндошув чуқур иқтисодий қайта ўзгартиришларни таъминламайди, аксинча, ишлаб чиқаришнинг моддий ҳажмлари камайишига, инвестиция фаолияти тўхтаб қолишига олиб келади; 2) ишлаб чиқаришни ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириб, таркибий ўзгаришларни амалга оширади, иқтисодий номутаносибликларга барҳам беришга асосланиб ёндашади.

Ўзбекистонда иқтисодиётни барқарорлаштиришнинг ўзига хос йўли танланди. Бу йўл қуйидагилардан иборат:

- макроиқтисодиётда мувозанатни сақлаш;
- таркибий ўзгаришларни таъминлаш;
- ишлаб чиқаришнинг барча даражаларида давлат таъсирини мувофиқлаштириш ва юксак меҳнат интизомини таъмин этиш;
- аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш;
- пулнинг қадрсизланишини тўхтатиб қолиш чораларини куриш;

- давлат бюджети ва корхоналар молиявий аҳволини барқарорлаштириш имкониятини яратиш;

- тўлов баланси ва давлат валюта резервлар ҳолатини яхшилаш, сўмни айирбошлаш, сўм курсининг барқарорлигини таъминлаш.

Ички имконият, салоҳият ва захираларимизнинг чексиз бой ва ранг-баранг эканлигини кўзда тутиб, давлатимиз иқтисодий мустақиллик йўлида муваффақиятли одимлаб бормоқда.

ИҚТИСОДИЁТНИ ЭРКИНЛАШТИРИШ — Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш билан боғлиқ жараёнларни ифодаловчи тушунча.

Иқтисодиётни эркинлаштиришдаги бош вазифа, энг аввало, давлатнинг назоратчилик ва бошқарувчилик функцияларини қисқартириш, унинг корхоналар хўжалик фаолиятига, биринчи галда, хусусий бизнес фаолиятига беҳуда аралашувини чеклашдан иборат. Бунинг учун тегишли ҳуқуқий замин, ташкилий ва иқтисодий шарт-шароит ва кафолатлар яратилмоқда.

Иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнида кичик, ўрта ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш орқали мулкдорлар синфини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. У ишсизлик даражаси пасайиши, барқарорлик ва фаровонлик кафолати бўлиб хизмат қилади. Иқтисодиётни эркинлаштириш ташқи иқтисодий фаолиятни, валюта бозорини эркинлаштириш билан чамбарчас боғлиқ. Бу мамлакат иқтисодиётига хориж сармояларининг янада кўпроқ жалб этилиши, янги техника ва технологияларнинг кириб келишига йўл очади. Бу жараёнлар, ўз навбатида, мамлакат иқтисодиёти ўсиши ва Ўзбекистоннинг экспорт салоҳияти ортишида муҳим ўрин тутади. Бу эса Президент Ислом Каримов томонидан асослаб

берилган иқтисодий эркинлаштириш тўғрисидаги қарашларда назарда тутилганидек, кишиларда янгича иқтисодий тафаккурни шакллантириш, уларнинг дунёқарашини ўзгартириш, ҳар бир кишига ўз меҳнатини сарфлаш соҳаси ва шакллари мустақил белгилаш имкониятини яратиб беришни тақозо этади.

КАЛОМ (арабча - равон нутқ, жумла, гап, сўз) — исломда муайян мантикий далилларга таяниб, диний таълимотни асослашга ҳаракат қилувчи назарий илоҳий илми. Қалом турли диний-сиёсий гуруҳлар (хорижийлар, қадарийлар, жабрийлар ва ҳ.к.) пайдо бўлиши билан боғлиқ баҳслар жараёнида вужудга келди ва тараққий қилди. «Ҳақ» ислом йўли тизими Х асрга келиб ишлаб чиқилди ва буни ал-Ашъарий (873-935) ва ал-Мотурудий (870-944) амалга оширдилар. Шундан сўнг Қалом улар асос солган икки мактабни англаувчи атамага айланди.

Ашъария каломи, асосан, шофийлар орасида тарқалган бўлса, Мотурудия каломи ҳанафий доираларида кўп таърафдорларга эга бўлди, хусусан, Мовароуннаҳр мусулмонларининг асосий ақидасига айланди.

КАТОЛИЦИЗМ (грекча-умумий, жаҳон) — христианликда православлик ва протестантлик каби кенг тарқалган асосий диний оқимлардан бири. Католицизм диний таълимот ва черков ташкилоти сифатида асосан 1054 йилдаги черковлар бўлинишидан кейин вужудга келган.

Католицизм протестантликдан фарқли ўлароқ, фақат муқаддас ёзуви (Библия) эмас, балки муқаддас ривоятни ҳам ўз таълимотининг манбаи сифатида эътироф этадиган ғоялар таъсирида шаклланди. Унга кўра, Рим папаси Исонинг ердаги ноиб, унинг ҳокимияти эса жаҳон ибодатхоналари ҳокимиятидан юқори ҳисобланади. Шунингдек, Биби Марямни бениҳоя улуғлаш, унинг илоҳий тарзда ҳомиладор бўлганини, Исонинг вақтинча осмонга кўтарилиб кетганини эътироф этиш католицизмга хос бўлган хусусиятлардир. Айни пайтда, католицизм ўрта аср файласуфи Фома Аквинскийнинг диний қарашларига асосланишни ҳам таъкидлаш зарур.

Католик черкови ўзининг ягона маркази - Ватикан давлатига эга, унинг бирдан-бир бошлиғи эса Рим папасидир. Католицизмда асрлар давомида ибодат лотин тилида олиб борилган, уларни иккинчи Ватикан собори (1962-1965) миллий тилларда ўтказишга рухсат берган.

Ватиканнинг халқаро сиёсатдаги ўрни кўп миллионли католиклар жамоасининг мавжудлигига асосланган. Ватикан жаҳоннинг 116 давлати билан дипломатик алоқалар урнатган. Унинг тахминан 2 мингга яқин монахлик орденлари бўлиб, улардан энг йириги иезуитлар, францис-канлар, салезианцлар, капуцинлар, бенедиктлар, доминиканлардир.

1993 йилги маълумотга кура, дунёдаги католикларнинг умумий сони 800 миллиондан зиёд бўлиб, улар асосан Италия, Испания, Португалия, Франция, Бельгия, Польша, Венгрия, Чехия, Словакия, Болтиқбуйи мамлакатларида, Австралия ҳамда Лотин Америкаси давлатларида яшайди.

Ватикан “Адженциа Интернационале Фидес” (АИФ) номи информацион агентлигига ва турли ўлкаларда нашр этиладиган юздан ортиқ газета ва журналларига эга. Шунингдек, Ватиканнинг 32 тилда эшиттиришлар олиб борадиган радиоси ҳам бор.

КОМИЛ ИНСОН — миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғояларидан бири. Комил инсон ғояси ва уни амалга оширишга бўлган интилишлар инсоният цивилизациясининг маъно-мазмунини ташкил қилади.

Тарихга назар ташласак, ҳар қандай жамиятда комилликнинг энг асосий кўрсаткичи инсоннинг эзгуликка, ижтимоий бахт-саодатга, гуманистик ғояларга муносабатида ҳамда уларга асосланган амалий фаолиятида намоён бўлади. Яъни жамиятнинг умумий ривожига, инсоният цивилизациясига ижобий таъсир кўрсатувчи комиллик мезони инсонни, шахсни баркамол қилиш орқали жамиятни бахтли, саодатли қилишдан иборат бўлиб келган.

Инсондаги комиллик, энг аввало, унинг фикр, тафаккур ва амалий фаолият эркинлигини англашидадир. Шу маънода, буюк юнон файласуфи Сукротнинг: «Ўзлигини англа!», - деган даъвати ҳам инсоннинг ўз насл-насабини, ҳаёт мазмуни-

ни, кишининг келажак авлодлар олдидаги маъсулият ва мажбуриятини англашга қаратилган чақириқдир.

Комил инсон ғоясини миллий истиқлол ғоясидан ажратиб бўлмайди. Бошқача айтганда, комил инсоннинг моҳияти, аввало жамиятни баркамол қилиш йўлидаги саъй-ҳаракатларда намоён бўлади.

Комил инсон ва жамият муносабатларида ўзаро боғлиқ бўлган икки жараёни куриш мумкин. Биринчиси комил инсоннинг жамият тараққиётига ижобий таъсир қилиши. Комил инсон ғоясининг мавжудлиги ва у билан боғлиқ амалиёт жамият ривожланиш даражасини белгилайдиган мезон сифатида намоён бўлади. Зеро, биз ҳар қандай жамиятни унда яшаётган кишиларнинг хатти-ҳаракатларига қараб баҳолаймиз. Иккинчиси жамиятнинг характери унинг комил инсонни тарбиялаш борасидаги имкониятларида, унга бўлган муносабатида намоён бўлади. Яъни эркинлик, мустақиллик комил инсон ғоясини амалга ошириш учун тегишли шарт-шароит яратади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда комил инсонни тарбиялаш учун ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий-ташкилий вазифалар давлат сиёсатининг энг муҳим ва устувор йўналиши этиб белгиланган. Зеро, баркамол авлод келажаги учун қайғурмаган халқ, миллат ва давлатнинг истиқболи бўлмайди.

КОНСЕРВАТИЗМ (лотинча. “conserv”-сақлаб қолмоқ) — ижтимоий ҳаётнинг мавжуд ҳолатини, тартиб ва қоидаларини, эскиликни сақлаб қолиш ва янгиликка, ўзгаришга қаршилик қилиш. У ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида намоён бўлиши мумкин.

Сиёсий консерватизм мавжуд сиёсий тузумни ўзгартирмай сақлаб қолишга тарафдорликдир. Жамият тараққиёти табиий равишда сиёсий тизимнинг ҳам такомиллашиб, янгилашиб боришини тақозо этади. Шундай экан, мавжуд ҳолатни давр талаби асосида ўзгартиришга қаршилик қилиш ва эскириб қолган усуллардан воз кеча олмаслик тараққиётга тўсқинлик қилади. Бу нафақат сиёсатда, балки ишлаб чиқариш, фан ва таълим, маданият ва санъатда ҳам қолоқликка олиб келади. Шунинг учун ҳам консерватизм ижтимоий ҳаётга салбий таъсир ўтказувчи ҳолатдир.

Ўзбекистондаги янгилашни жараёни ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларидаги туб ислохотлар консерватизмдан холи бўлишга ундайди. Зеро, ўзгариб, ривожланиб бораётган дунёда давомли ислохотлар ва ўзгаришларсиз илғор бўлиш қийин. Кундалик ҳаётимизда баъзи ҳолларда учраши мумкин бўлган консерватизмдан холи бўлиш амалга оширилаётган ишларимизда муваффақият қозониш, янгиликлардан фойдаланиб, янада самарали фаолият юритиш имконини беради.

КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ (лотинча “constituo”-ўрнатиш) — жамият ҳаётини қабул қилинган қоида ва қонунларга қатъий риоя этган ҳолда ташкил этиш ва бошқариш жараёнини ифода этувчи тамойил.

Конституционализм ғояси фақат жамиятнинг қонуний-ҳуқуқий асосларига таяниб қолмасдан, балки ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий, ахлоқий тамойилларнинг уйғунлигини ҳам ифодалайди. Бошқача айтганда, давлат тизими, унинг таркибий тузилиши, жамиятдаги умумий қонун-қоида ва талабларнинг иқтисодий ривожланиш жараёнлари, инсонларнинг маънавий камолоти, юксак ахлоқийлиги билан уйғунлашган ҳолда мамлакатнинг Асосий қонуни — Конституцияда акс этиши конституционализм ғоясининг моҳиятини намоён қилади. Бунда жамият аъзоларининг конституционализмни, демократик ўзгартиришларни амалга оширишнинг тарихий заруратини англабгина қолмай, балки уни чинакам эркинлик, мустақиллик ва фаровонлик асоси, деб билишга эришиш муҳим аҳамиятга эга. Бу ғояни амалга ошириш ва унинг самарадорлиги жамият аъзоларининг ҳуқуқий маданият даражасига боғлиқ бўлади. Зеро, қабул қилинган қонунлар сони эмас, балки уларнинг ҳеч бир истисносиз ижро этилиши муҳимдир. Шунинг учун ҳам, бир томондан, конституционализм ҳуқуқий маданиятнинг намоён бўлиши, иккинчи томондан, ҳуқуқий маданият ривожини сифатида майдонга чиқади.

Ҳақиқий конституционализм қонунлар устуворлиги, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари даражаси, ижтимоий-сиёсий кафолатлар характери, уларнинг умуминсоний тамойилларга мослиги билан белгиланади. Чинакам демократияга интилаётган жамият ўз халқи манфаатларини, уларнинг ор-номуси, кадр-қиммати-

ни, эркинликларини конституционализм ғояларига асосан мухофаза қилишга қодир бўлган тақдирдагина кучли, қудратли бўлган давлатчиликнинг ҳуқуқий асосларини яратади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда конституционализм ғоясига асосланган давлат тизимининг демократик тамойиллари шаклланди. 1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинди. Бозор муносабатларига ўтиш, эркин демократик жамият қуришнинг ҳозирги босқичида, тараққиётнинг ўзбек моделига мос бўлган қонуний-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш механизмлари вужудга келди.

КОНСТИТУЦИОН БУРЧ — адолатли-ҳуқуқий демократик, давлат ва замонавий жамият қуришнинг ҳамда улар ривожланишининг зарурий шартларидан бири. Барча илғор давлатлар конституцияларида фуқароларнинг бурчларига алоҳида ўрин ажратилган. Мустақил Ўзбекистон уз Конституциясида фуқароларнинг бурчларини белгилашда халқимизнинг тарихий хусусиятларига, илғор мамлакатлар тажрибасига суянади.

Конституцион бурч - Ўзбекистон Конституцияда белгилаб қўйилган, фуқаролар томонидан бажарилиши шарт бўлган мажбуриятлардир.

Фуқароларнинг конституцион бурчлари қуйидагилардан иборат:

- барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларини бажарадилар;

- Ўзбекистон Республикасининг ҳар бир фуқароси Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдир;

- фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб-асрашга мажбурдирлар;

- маданият ёдгорликлари давлат мухофазасидадир;

- фуқаролар атроф-табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар;

- фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар;

- Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш мамлакат ҳар

бир фуқаросининг муқаддас бурчидир; - фуқаролар, қонунда белгиланган тартибда, ҳарбий ва муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар.

1992 йилдаги Ўзбекистон Конституциясининг 1978 йилги ва бошқа конституциялардан, бурчлар масаласида, бирмунча фарқлари бор. Масалан, 1978 йилдаги Конституцияда фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари битта бобда берилган. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида фуқароларнинг бурчлари алоҳида бобда кўрсатилган.

Конституцион бурчлардан ташқари, ноконституцион бурчлар ҳам бор (масалан, ота-онага ҳурмат, фарзандларга ғамхўрлик, меҳнат ва ишлаб чиқариш интизомига риоя қилиш ва ҳоказо).

КОНСТИТУЦИЯ (лотинча «constitutio» — тузилиш, тартиб) — давлатнинг асосий қонуни.

Маълумки, ҳар бир давлатда унинг ички ва ташқи ҳаётини тартибга солиш ва давлат механизмининг режали ишлаб туришини таъмин этиш учун юзлаб ва минглаб турли қонунлар ҳамда қонуности актлари қабул қилинади. Уларнинг баъзилари иқтисодга, баъзилари сиёсатга, баъзилари эса маданият ва ҳаётнинг бошқа соҳаларига тегишли бўлиши мумкин. Буларсиз давлат ўз вазифаларини бажара олмайди. Аммо юзлаб ва минглаб қабул қилинган барча қонунлар ва қонуности актлари давлат ҳаётининг жузъий, яъни айрим томонларига бағишланган бўлади. Бу қонунларнинг ҳаммасини бир мақсад, бир ғоя ва бир тартибга буйсундирадиган ягона умумдавлат асосий қонуни керак. Ана шу энг асосий, энг кенг, энг муҳим қонун Конституция дейилади. Яъни, содда қилиб айтганда, Конституция қонунларнинг қонунидир. Шу сабабли Конституция барча бошқа қонунлар, қарорлар, кўрсатмалар ва ечимлардан юқори туради, уларга нисбатан энг олий манбадир. Конституциянинг талаблари ва шартлари фуқаролар, идоралар ва бошқалар томонидан қай даражада инобатга олинаётганлиги, бу талаблар ва шартларга давлатнинг турли тармоқлари ёки ижтимоий ташкилотлар томонидан риоя қилинаётганлигини назорат қилиб бориш махсус давлат идораларига топширилади (масалан, Конституциявий суд, Олий суд ва бошқалар).

Конституциялар кишилик жамияти тараққиётининг буюк ютуқларидан биридир. Конституция - давлатдаги тартиб-қоидаларнинг ҳуқуқий асоси. Инсоният ўзининг кўп асрлик тарихий тажрибаси асосида давлатда Конституция бўлиши шарт эканлиги ҳақидаги хулосага келди. Конституция йўқ жамиятда маълум даражада ижтимоий тартибсизлик, ҳуқуқий тушунмовчилик, сиёсий бошбошдоқлик ва талафотга кенгроқ урин қолади. Конституция мустақиллик тенглик, демократия ва инсонпарварлик учун курашнинг мевасидир.

Конституциялар баъзи давлатларда олдиндан тайёрланиб, ёзилиб, муҳокамадан сўнг қабул қилинади. Баъзи мамлакатларда эса Конституция турли даврларда қабул қилинган қонунларнинг мажмуасидан иборатдир. Ва, ҳаттоки, расмий қабул қилинган Конституцияси йўқ давлатлар ҳам бор (масалан, Буюк Британия). Улар қонунлар соҳасидаги анъаналарга суянади. Конституция давлатда тартиб ва қоида учун ҳуқуқий қуролдир. У барча фуқароларга тенглик, барча ижтимоий ташкилотларга уларнинг демократия ва ҳуқуқий давлат қоидалари асосида фаолият кўрсатиши учун зарур шарт-шароитлар яратиб бериши керак.

Конституцияда жамиятдаги ижтимоий синфлар ва табақалар ёки сиёсий партиялар ҳамда жамоатчилик ҳаракатларидан бирига ёки бир нечтасига имтиёз бериш мумкин эмас. Конституция мамлакатда ижтимоий тузум ва давлат тузилишининг ҳуқуқий асос ва қоидаларини белгилайди, давлат органлари тизими, унда уларнинг ташкил этилиши ва фаолиятига тегишли умумий қоидалар, сайлов тизими, фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари ва бурчлари акс этади. Конституцияга ўзгариш ва қўшимча киритиш тартиблари ҳар бир давлатда алоҳида белгиланган бўлади. Конституция давлатдаги барқарорлик ва изчилликнинг омилдир.

Тарихда биринчи Конституция 1778 йилда АҚШда қабул қилинган ва ҳозиргача у кучда.

КОНФУЦИЙЛИК (асосчиси милоддан олдинги 551-479 йилларда яшаган хитойлик Қун-фуцзи) — ижтимоий-ахлоқий ғоялари билан машҳур бўлган Хитойдаги етакчи фалсафий мактаблардан бири. Конфуцийликда инсон тарбиясида

муроса, сабр-қаноат, кечиримлилик, бағрикенглик гоялари муҳим ўрин тутишига эътибор қаратилган. Бу таълимотнинг “Шахс ўзи учун шахс эмас, балки жамият учун шахсдир” деган гояси ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Конфуций фалсафий гояларининг ижодий ривожини, унинг муқобил кўриниши бўлган моизм таълимотида ўз ифодасини топган (асосчиси Мо-цзи бўлиб, милоддан олдинги 479-431 йилларда яшаган). Бу мактаб намояндалари ижтимоий этика муаммоларига алоҳида эътибор бериб, ахлоқий меъёрларнинг бажарилиши учун қаттиққўл ҳокимият лозим, деб ҳисоблаган. Конфуций ёшлар тарбиясида маънавий камолотнинг ўрнини мутлақлаштиради. Шу билан бирга, у ижтимоий тенглик бўлиши учун жамиятнинг барча аъзолари учун умумий мажбурий меъёрлар, ҳамма учун манфаатли мезонлар зарур деб ҳисоблайди.

Ҳозирги даврда ҳам Хитойдаги давлат, жамият қурилишида Конфуций гояларидан кенг фойдаланилмоқда.

КОСМОПОЛИТИЗМ (грекча “kosmopolites” - дунё фуқароси). -- «жаҳон давлати» тузишни ва «жаҳон фуқаролиги»ни тарғиб қилувчи таълимот. “Ватан — инсоннинг киндик қони тукилган тупроқ, уни камол топтирадиган, ҳаётига маъно-мазмун бахш этадиган табаррук маскандир. У аждодлардан авлодларга қоладиган буюк мерос, энг азиз хотира. Ватан — ота-боболаримизнинг ҳоқиқатлари жо бўлган, вақти-соати етиб ҳар биримиз бош кўядиган муқаддас заминдир”.

Космополитизм жаҳон миқёсида ахборот айирбошлаш имкониятлари ошиб бораётган ҳозирги даврда “Ватан” тушунчаси нисбий характерга эга эканини рўқач қилади. Бу оқим жамият тараққиётининг дастлабки, инсон ижтимоий-ойлавий муҳитдан ташқарида яшаши мумкин бўлмаган даврларида “Ватан” тушунчаси муайян аҳамиятга эга бўлмаган, деб уқтиради. Унингча, бугунги кунда айрим инсонларнинг Ватанга боғланиб қолиши шахс эркинликларининг чекланишига олиб келмоқда эмиш. Айни пайтда, космополитик қарашлар ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий муносабатларнинг глобаллашув жараёни Ватан туйғусини глобал миқёсда тасаввур қилиш имкониятларини беради, деган назарияга ҳам асосланишини таъкидлаш зарур.

Ҳақиқатда эса Саҳрои Кабирда яшаётган бадавийлар ҳам, экологик вазияти ниҳоятда оғир ҳудудларда яшаётган кишилар ҳам, миллатидан қатъи назар, паспортига «америкалик» деб ёзилган кишилар ҳам ўзлари яшаётган табиий-ижтимоий муҳит – Ватан туйғусига эга бўлган, унинг дахлсизлигини муқаддас билган бизнинг замондошларимиздир: Айтиш мумкинки, Ватан туйғуси – инсон маънавий камолотининг энг муҳим мезони бўлиб ҳисобланади. Ватанга муҳаббат инсон маънавиятини шакллантирувчи омиллардандир. Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, “Инсон ўзлигини англагани, насл-насабини билгани сари юрагида Ватанга муҳаббат туйғуси илдиз отиб, юксала боради. Бу илдиз қанча чуқур бўлса, тугилиб ўсган юртга муҳаббат ҳам шу қадар чексиз бўлади”.

КУБРОВИЙЛИК — ўрта асрлардаги суфийлик тариқатларидан бири. Унга халқ ичида Нажмиддин Кубро номи билан машҳур бўлган Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Хивақий ал-Хоразмий (1145–1221) асос солган. Буюк ажодимиз шариат ва тариқат илмининг донишманди бўлгани учун «Кубро» (улуғларнинг улуғи), «Нажмиддин» (диннинг юлдузи) лақабларини, муридлар тарбиялашдаги маҳорати учун эса «Шайхи валитарош» (вакилларни вояга етказувчи) унвонини олган. Асосан Ўрта Осиёда тарқалган кубровия тариқатини қабул қилган суфийлар ўртасида овоз чиқармай зикр қилиш амалда бўлган.

Нажмиддин Кубро инсон заковати ва ақлий-ҳиссий қобилятига юксак баҳо берган. “Валоят (валийлик) одам боласига азалдан насибадир, чунки одам Парвардигорнинг суйган махлуқи, у одамга ақл, ички нур берган, уни барча мавжудотдан афзал қилиб яратган” каби фикрлар Нажмиддин Кубро қарашларининг асосини ташкил этади.

Шайх Нажмиддин Кубро хонақоҳда мурид тарбиялашнинг ўзига хос усулларини ишлаб чиқади, тариқат манзилларини босиб ўтиш ва покланиб маърифатга эришиш учун ўнта шартни бажариш лозим эканини асослаб беради. “Рисолат ут-туруқ” (Тариқатлар рисоласи) ва “Ал-усул ал-ашара” (Ўнта усул) каби китобларида суфийлар тарбиясида қуйидаги ўнта талабнинг муҳимлиги қайд этилади: тавба, зуҳд, таваккул, қаноат, узлат, зикр, таважжух, сабр, мууроқаба, ризо.

Тавба — амалларнинг боши. Ўз гуноҳларини англаб, Аллох таоло олдида тавба қилган ва бундан кейинги ҳаётини фақат илоҳий эзгуликка бағишлашга аҳд қилган одамгина тариқатга кира олади.

Зухд — тақво, парҳез демак. Тавба қилган киши ҳаромдан ҳазар қилиб, ҳалолликка юз тутиши, Аллоҳдан қўрқиб, у маън этган ишларни қилмаслиги лозим.

Таваккул — ўз амаллари, фикри ва ишларида ёлғиз Аллоҳга суюниш демак. Ризқни Аллоҳ белгилайди ва инсон амаллари ҳам Аллоҳ иродаси доирасида бўлиши керак. Чунки яхшилик ва ёмонлик, тўқлик ва очлик, бойлик ва камбағаллик ҳам Аллоҳ томонидандир.

Қаноат — камолотнинг энг мақбул йўли ҳисобланади. Модомики, инсон фаришта билан ҳайвон ўртасида турувчи махлуқ экан, унда жисм ва руҳ кураши мавжуд бўлиб, камолот ана шу жисм талабларини енга олиш ва руҳ талабларини кўпайтириш билан қўлга киритилади.

Узлат — инсон руҳи ажралиш ва ёлғизланиш босқичларини босиб ўтмаса, мутлақ покланмайди. Узлат сўфийларнинг чилла ўтиришлари, хилватлари билан амалга оширилган.

Таважжух — ўз-ўзи билан кураш. Зоҳид ҳамма вақт Яратганга юзланиб, ундан мадад сўраб, унга томон интилмоғи керак.

Сабр — зоҳиднинг эътиқоди, ниятини синаш. Ҳақ йўли оғир ва мушкул йўл. Унинг азобу уқубатларига сабр қилган кишиларгина мақсадга эришади.

Муроқаб — кузатиш, тафаккур-шуурга берилиш демакдир. Тавба-тазарру, зикру тоат, сабру садоқат билан ўз маърифатини ошириб борган зоҳид, бора-бора осойишта бир ҳолга келади. Руҳи тўлишиб, тасаввури кенгайди, унга ғайб асрори эшиклари очилади.

Зикр — сўфий одам ҳар дамда, ҳар доим Аллоҳнинг исмларини тилидан қўймаслиги лозим. Калималарни, дуоларни мунтазам такрорлаб туриши билан қалбига Аллоҳ таоло сифатлари жойланади.

Ризо — сўфий Аллоҳ қудрати, илмини чуқур ҳис қилгани ҳолда, ўзини буткул унинг иродасига топширади ва Аллох олами билан ҳузурлана бошлайди. Ҳақ унга ва у Ҳаққа яқинлашади.

Умуман олганда, кубровийликни одамларни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан етук қилиб тарбиялашга йўналтирилган назария ва амалиётнинг ўзига хос кўриниши сифатида баҳолаш мумкин.

КУЧЛИ ДАВЛАТДАН - КУЧЛИ ЖАМИЯТ САРИ – Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамияти барпо этишнинг Президент Ислом Каримов томонидан асослаб берилган концепцияси. У давлатчилик борасидаги тараққиёт йўлимизни ҳам акс эттиради.

Ўзбекистон ўз мустақил давлатчилигини қўлга киритганидан сўнг жаҳон цивилизациясининг тарихий тажрибаларига асосланган ва республикамизнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олгани ҳолда, одил, демократик давлат ва эркин фуқаролик жамияти барпо этишни стратегик вазифа қилиб белгилади. Ушбу вазифани амалга оширишда кучли давлатдан - кучли жамият сари бориш концепцияси амалий ҳаракат дастури бўлиб хизмат қилмоқда.

Одамларнинг сиёсий онги, сиёсий маданияти ва фаоллиги юксалиб боргани сари давлат вазифаларининг нодавлат тузилмалар ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтиши, маҳаллаларнинг нуфузи ва мавқеининг ортиши, уларга кўпроқ ҳуқуқлар берилиши кучли жамият асосларини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади. Сиёсий ҳаётни эркинлаштириш жараёнида жамиятни бошқариш борасидаги вазифа (функция)лар икки йўналишда қайта тақсимлаб борилади. Биринчиси, давлат марказий идораларининг айрим ҳуқуқ ва вазифалари маҳаллий ҳокимиятларга ўтказилади. Маҳаллий ҳокимият идоралари ҳуқуқ ва вазифаларининг бир қисми фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари зиммасига ўтказилади. Иккинчиси, жамоат ташкилотларининг ҳуқуқ ва масъулиятини ошириш, давлат ваколатларининг бир қисмини улар зиммасига ўтказиш.

Мамлакатимизда бошқарув, жамоатчилик билан алоқадор вазифаларни ўз зиммасига оладиган бир қатор нодавлат-нотижорат ташкилотлар, турли фондлар вужудга келди ҳамда улар жамият ҳаётида муҳим ўрин тутмоқда. Айниқса, маҳаллий ўз-ўзини бошқаришнинг миллий модели бўлган ма-

ҳалланинг фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришдаги аҳамияти беқийсдир. Республикамизда жамоат ташкилотларининг кўпайиши, уларнинг кундалик ҳаётимиздаги аҳамияти ортаётгани фуқаролик жамияти асослари тобора мустаҳкамланиб бораётганидан далолат беради.

КЎППАРТИЯВИЙЛИК — 1) жамиятда бир неча сиёсий партиянинг мавжудлиги; 2) жамиятнинг эркинлиги, демократлашуви ва сиёсий хилма-хиллик даражасининг муҳим кўрсаткичи. Мазкур тамойил жамиятда турли партияларнинг эркин фаолияти учун ижтимоий ҳуқуқий шарт-шароит яратишни кўзда тутди. Бундай шароитда партиялар ўз дастур ва сиёсатларини Конституция асосида амалга ошириш имкониятига эга бўлади. Бу борада жаҳондаги илғор мамлакатларнинг тажрибаси катта аҳамиятга эга. Жамиятнинг пеш-қадам ва фаол аъзоларидан ташкил топган сиёсий партиялар ушбу мамлакатлар ҳаётида ўзига хос ва салмоқли ўрин тутди. Бу уларнинг жамиятни эркинлаштириш, сиёсий плюрализм муҳитини шакллантиришдаги фаолиятида яққол кўзга ташланиб туради. Кўппартиявийлик тоталитар давлатлар учун ёт бўлса, демократик жамият ҳаёт тарзининг ажралмас таркибий қисмидир. Муайян мамлакатдаги сиёсий эркинлик ва инсон ҳуқуқлари таъминланганлиги даражаси ҳам ана шу тамойилга нисбатан аниқланади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, кўппартиявийлик тамойилини амалга ошириш учун имконият яратилди.

Ўзбекистон Конституциясида ва Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонунида кўппартиявийликнинг ҳуқуқий асослари ўз аксини топган. Мамлакатимизда мавжуд бўлган Ўзбекистон Халқ демократик партияси, Адолат социал-демократик партияси, Фидокорлар миллий демократик партияси ва Миллий тикланиш партиялари ана шу асосда фаолият юритади.

ЛИБЕРАЛИЗМ (лотинча “liberalis” - эркинлик) — ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида эркинлик устувор бўлишини, жамиятнинг эволюцион ривожланиш йўлини эътироф этувчи ва асословчи назария, амалиёт, ижтимоий-сиёсий ва мафқуравий оқим.

Либерализм гоёси, узининг маъно-моҳиятига кўра, мурофа фалсафаси бўлиб, волюнтаризм, субъективизм, догматизм, радикализм ва абсолютизмнинг ҳар қандай кўринишларини рад қилади. Шахс манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларининг устуворлиги, умуминсоний ахлоқий қадриятлар ва миллий маънавий асосларга таяниш, гоёлар эркинлиги тамойилларининг тарихий тараққиётга мос узгариши, ижтимоий-сиёсий тизимда кескин зиддиятга бормаслик либерализмга хос хусусиятлардир. Либерализм учун бир хил андозадаги, қатъий белгилаб қўйилган ахлоқий меъёр ва қонун-қоидалар мавжуд эмас. Шунинг учун либерализм гоёси жамият сиёсий тизимини динамик узгартиришни зўравонликсиз амалга оширадиган куч ва имкониятларни топишга интилиш билан характерланади. Либерализмнинг асосий тамойили - ҳуқуқлар, имтиёзлар, имкониятлар тенглиги шароитида ҳаётнинг барча соҳаларидаги эркинликни таъминлашдир. Либерализмдаги эркинлик рақобатлашаётган гоёларнинг барчасига ривожланиш учун имконият яратади. Демак, либерализм, бир томондан, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари устуворлигига, иккинчи томондан, жамиятнинг маънавий-ахлоқий меъёр ва қадриятларига асосланиши билан узининг умуминсоний моҳиятини намоён қилади.

Жамият ривожланиши билан либерализм гоёлари ҳам узгариб бормоқда, уларнинг мақсад ва вазифаларида ички бирлик вужудга келаётир. Улар ҳозирги даврда неолиберализм шаклида намоён бўлмоқда. XX асрнинг сўнги ўн йиллигида дунёнинг қарама-қарши тизимларга бўлиниш жараёнининг барҳам топиши билан либерализм гоёларида ҳам ўзига хос йўналишлар пайдо бўлди. Жумладан, Ўзбекистонда эркин демократик ҳуқуқий давлатнинг шаклланиши либерализм гоёларининг янги тамойиллар билан бойиганини кўрсатмоқда. Президент Ислам Каримов томонидан ишлаб чиқилган бозор муносабатларига ўтишнинг машҳур беш тамойилининг ҳаётга жорий этилиши Ўзбекистондаги либерализм гоёларининг миллий хусусиятларини намоён қилади.

Замонавий либерализм инқилобий ўзгаришлардан, сиёсий қарашлардаги радикализмдан воз кечиш, муқобил гоёларнинг мавқеини эътироф этиш ва ҳурмат қилиш, халқаро му-

носабатларда сиёсий плюрализм тамойилларига амал қилиш, сайлов тизимини демократик тамойиллар асосида ташкил этиш, турли шаклдаги ҳокимият тармоқлари фаолияти мустақиллигини таъминлаш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ишининг фуқаролар томонидан назорат қилинишига эришиш каби мақсад ва вазифаларни ўз ичига олади.

Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш даврида бу вазифаларнинг изчил амалга оширилишида либерализм ўзининг ижобий, ҳаётий мазмунини намоён қилмоқда. Чунки ғоялар эркинлиги, ижтимоий-сиёсий ҳаёт эркинлигининг асосидир.

МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ МУАССАСАЛАР — 1) театрлар, музейлар, кинотеатрлар, кутубхоналар, клублар, маданият уйлари ва саройлари каби ташкилотларни қамраб олувчи тизим; 2) миллий истиқлол ғоясини одамлар қалби ва онига сингдиришнинг муҳим воситаси. Маданий-маърифий муассасалар фаолиятидан кенг фойдаланиш, кишилар дунёқарабини юксалтириш, одамларга рухий, маънавий озик берадиган тадбирлар мажмуини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бу соҳада фаолият кўрсатаётган ташкилот, муассаса ва ходимларнинг долзарб вазифасидир.

Айни пайтда, маданий-маърифий муассасаларда ўтказиладиган анжуманлар, кундан-кунга оммавийлашиб бораётган давра суҳбатлари, баҳс-мунозаралар, юртимизнинг машҳур кишилари - ёзувчи, шоир, олимлари билан учрашувлар истиқлол мафкурасининг мазмун-моҳиятини жамиятимиз ҳар бир аъзосига тушунарли тарзда асослаб беришда катта аҳамиятга моликдир.

Маданий-маърифий масканларнинг аҳоли, аввало, ёшларимизни ҳаётга муҳаббат руҳида тарбиялашдаги ўрни ниҳоятда беқиёс. Айниқса, ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш даврида маданият ва санъат муассасаларига эътибор кучаймоқда. Бу муассасалар фаолиятини янада кучайтириш, ғоявийбадий саёз, қадриятларимизга ёт бўлган асарларни саҳнага олиб чиқмаслик ҳам жуда зарур иш ҳисобланади.

МАТЕРИАЛИЗМ (лотинча “materialis” - моддий) — борлик, олам, табиат, жамият ва одамнинг мавжудлиги, яшаш ва

ривожланиш хусусиятларини талқин қилишда модда (материя) ва унинг хоссаларини устувор деб билишга асосланган фалсафий йўналиш. Антик даврда кишиларнинг ташқи оламни объектив мавжудлигига стихияли ишониши тарзида пайдо бўлган материализм, кейинчалик илмий-фалсафий тараққиёт давомида, муайян дунёқараш сифатида шаклланди. Материализм тарафдорлари бўлган файласуфлар таълимоти асосини моддийликнинг бирламчилиги ва рухийликнинг иккиламчилиги ҳақидаги ғоя ташкил қилади. Материализмни ҳам яхлит таълимот деб бўлмайди. Табиатни тушунишда материалист, жамият ёки рухийатни тушунишда идеалист бўлган файласуфлар ҳам бор.

Онгни ва, умуман, маънавийликни материянинг маҳсули деб қарар экан, материализм уларни ташқи оламнинг инъикоси деб баҳолайди. Бу эса, ўз навбатида, идеалистик йўналишдаги таълимотларнинг аҳамиятини пасайтириш анъаналари пайдо бўлишига олиб келди. Айниқса, марксизм таълимотида фалсафанинг партиявийлиги ғояси асосида материализм илғор, тараққийпарвар кучларнинг дунёқараши, идеализм эса реакцион кучларнинг мафкурасидир, деган тушунча устуворлик қилди. Совет даври фалсафасида эса бундай нуқтаи назар мутлақ ҳақиқат даражасига кўтарилди. Кўп минг йиллик жаҳон фалсафа тарихи тараққийпарвар материализм ва реакцион идеализм кураши тарихи деб кўрсатилди. Бу эса фалсафа тарихини сиёсийлаштириш ва илмий жиҳатдан сохталаштиришга олиб келди.

Аслида материализмга баҳо беришда иккита жиҳатни бири-биридан ажратиш керак. Бир томондан, табиат, жамият ва инсон тараққиётида моддий омилларни асос қилиб олувчи фалсафий материализм турли фан ютуқларини умумлаштириш, илмий билимлар ўсишига, илмий методларнинг такомиллашувига бир қадар кўмаклашди. Бу ҳол, ўз навбатида, ўрта асрларда фан ва техниканинг ривожланишига муайян таъсир кўрсатди. Иккинчи томондан, материализм томонидан идеалистик қарашларнинг мутлақ инкор қилиниши фалсафа ривожига ўта салбий таъсир қилди. Шарқ, шу жумладан, Марказий Осиёлик мутафаккирларнинг фалсафий таълимотлари камситилди. Материя бирламчи, онг иккиламчи, яъни унинг пассив инъикоси деб қараш кишилар ақли, та-

факкури ва маънавий омилларнинг жамият тараққиётидаги ўрни ва аҳамияти камситилишига олиб келди.

Холбуки, материализм ва идеализм бир-бирини бутунлай инкор этувчи таълимотлар эмас. Фалсафада бу икки оқимнинг ҳам ўз ўрни бор. Улар доирасида ривожланган фалсафий тафаккур натижалари бир-бирини тақозо қилади, табиат ва жамиятдаги моддий ва маънавий жараёнларнинг ўзига хослиги, бирлиги ва боғлиқлигини тўлароқ билишга имкон беради.

МАЪНАВИЯТ (арабча - маънолар мажмуи) — кишиларнинг фалсафий ҳуқуқий, илмий, бадий, ахлоқий, диний тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи. Шу нуқтаи назардан қараганда, И.А. Каримовнинг «Маънавият ҳақида гап кетар экан, мен, аввало, инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойитадиган, унинг иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний кучни тасаввур қиламан», - деган фикрлари диққатга сазовордир.

Маънавият инсоннинг бутун умри давомида унинг кучига куч қўшишга ақл, идрок ва заковатини кенгайтириб, мустаҳкамлашга хизмат қилади. Маънавият ва маънавий бойликлар, кадриятлар, давлат, миллат, шахснинг бебаҳо хазинаси ва тараққиёт манбаидир.

Хар бир миллатнинг ўз маънавиятини чуқур англаши, онгининг таркибий қисмига айлантириши миллатнинг бўлган ишончини мустаҳкамлайди, эътиқод ва кадр ҳиссини бойитади. Шунинг учун ҳам истибодод даврида ҳукмрон мафкура доирасида миллий маънавиятга эътибор берилмади, тўғривоғи, у хар жиҳатдан камситилди. Оқибатда, ўзбек халқи ўз маънавий меросининг кўпгина қатламларини ўрганишдан маҳрум бўлди.

Мустақиллик туфайли ўзбек халқининг кўп асрлик бой тарихий, илмий, маданий ва диний меросини ўрганиш, ундан халқнинг умумий ва бебаҳо мулки сифатида фойдаланишга кенг йўл очилди. Маънавиятимизнинг қадимийлигини, мазмунан чуқурлиги ва ранг-баранглиги, бугунги кундаги салоҳияти чексиз эканини тўла равишда кўрсатмоқ учун «Авесто»дан бошлаб, Форобий, Навоий, Бобур, Фурқат, Бехбудий, Фитрат, Чўлпон ва Авлоний орқали то ҳозирги кунгача бўлган яхлит манзараси яратилмоқда.

Мустақиллик айни пайтда маънавиятнинг ажралмас қисми бўлган миллий тил ва маданиятни тараққий эттириш, миллий ўз-ўзини англаш, миллий ҳис-туйғулар, гурурни, ватанпарварликни ўстириш ва мустаҳкамлашга ҳам йўл очганини таъкидлаш зарур. Мустақил Ўзбекистоннинг тараққиёти жамият аъзоларининг, ҳар бир шахс ва айниқса, ёшларнинг маънавий камолоти, истиқлол ғояларининг кишилар онгига, кундалик ҳаётига чуқурроқ сингишига боғлиқдир.

Келажаги буюк Ўзбекистонни барпо этишда фаол қатнашаётган ҳар бир фуқаро ўз мамлакати, халқи, миллатининг ажралмас бўлаги эканини англаши – миллий маънавият ва онгнинг таркибий қисмидир.

Илғор миллат ва ривожланган давлат бўлишнинг зарурий шартларидан бири – бой маънавиятга эга бўлишдир. Шу сабабдан Президент И.А. Каримов: «Маънавият – инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди», деб таъкидлайди. Шундай экан, маънавият ва маърифатни кўтариш, тарғиб қилиш, бойитиш, ҳар бир фуқаронинг юксак маънавий даражасини таъмин этиш энг долзарб масалалардан биридир.

МАФКУРА (арабча - фикрлар мажмуи) — муайян ижтимоий гуруҳ, қатлам, миллат, жамият, давлат манфаатлари, орзу-истак ва мақсад-муддаolari ифодаланган ғоявий-назарий қарашлар ва уларни амалга ошириш тизими. Унда манфаатлари ифодаланаётган куч ва қатламларнинг ўтмиши, бугунги куни ва истиқболи ўз ифодасини топади.

Инсоният тарихида турли-туман мафкуралар мавжуд бўлган. Турли халқлар ва ижтимоий кучларнинг ғоявий раҳнаmolари, мутафаккир ва арбoblари, ўзларининг манфаат ва мақсадларидан келиб чиқиб, мафкуравий таълимот ва дастурлар ишлаб чиққанлар. Мафкуралар муайян диний, фалсафий таълимот асосида яратилади, маълум илмий қараш ва ахлоқий тамойилларга таянади. Мафкуралар ўз моҳияти ва таъсир кучига кўра жамиятни бирлаштириши ёки уни бири-бирига қарама-қарши тарафларга бўлиб юбориши, давлатнинг жаҳондаги обрў ва мавқеини ошириши ёки тушириши, халқларни юксакликка кўтариши ёки таназзулга дучор эти-

ши мумкин. Юксак мақсадлар, бунёдкор ғояларга асосланган мафкуралар ижтимоий-иқтисодий тараққиётга туртки бўлади, маънавиятни юксалтиради, инсонларни улугвор ишларга сафарбар этади. Озодлик, эркинлик, мустақиллик, тинчлик, ҳамкорлик ғоялари асосида шаклланган, эзгу мақсадларга хизмат қиладиган мафкуралар бунёдкорлик хусусиятига эга бўлади.

Вайронкор ғоялар асосида шаклланган мафкуралар эса жамият тараққиётига ғов бўлади, миллат ва халқларни асоратга солади. Бундай мафкуралар, ўз мазмун-моҳиятига кўра, ҳукмрон, мустабид, тажовузкор, босқинчилик, экстремистик, ақидапарастлик шаклларида намоён бўлади.

Собиқ Иттифоқ даврида мафкурага умуминсоний қараш шаклланмаган, бунга йўл қўйилмаган эди. Унга тўғри ва холисона баҳо бериш имкони мустақиллик туфайли очилди. Президентимизнинг «Тафаккур» журнали Бош муҳаррири ва «Фидокорлар» газетаси муҳбири саволларига берган жавобларида мафкурага чуқур илмий таъриф берилган.

МАФКУРА ЭВОЛЮЦИЯСИ — муайян мақсад ва манфаатларни ифода этувчи ғоявий-назарий қарашлар тизимининг вужудга келиши, ривожланиш ва интиҳога етиш жараёнини ифодаловчи тушунча. Ҳар қандай мафкура жамиятда янги пайдо бўлган ижтимоий-сиёсий кучларнинг талаб-эҳтиёжлари ва мақсад-муддаоларини ифода этувчи янги ғоявий тизим сифатида вужудга келади. Мазкур миллат ёки ҳаракатнинг етакчи кучлари, сиёсий арбоблари, идеологлари ижтимоий онгдаги орзу-интилиш ва руҳиятдаги ҳис-туйғуларни бир тизимга соладиган таълимот ҳамда дастурлар яратадилар. Ғоявий тарбия воситалари ва фаоллари орқали бу ғоялар онг ҳамда руҳиятга сингдирилади. Бу ғоялар кўпчилик онгини эгаллагач, уларни ҳаракатга келтириб, мақсад сари етаклайдиган кучга айланади.

Мафкура вақти келиб, ўз соҳиблари тарих майдонидан тушса-да, лекин мафкуравий мерос сифатида янги даврда ҳам ўз таъсирини сақлаб қолиши мумкин. Бу нафақат эзгуликка хизмат қиладиган, балки ўз моҳиятига кўра, ғайриинсоний бўлган мафкура шакллари ҳам тегишлидир.

МАФКУРА ЯККАҲОКИМЛИГИ — муайян бир давлат, жамият ёки ижтимоий гуруҳ давлатларда ягона мафкуранинг тўла ҳукмронлигини унга хос тамойилларнинг ўзгармас ақидалар тарзида жамият ҳаётида қатъий ва мутлақ тартибда ўрнатилишини ифодалайдиган тушунча.

Мафкура яккаҳокимлигининг моҳияти шундаки, бунда бирон-бир мафкуравий тизим жамиятдаги барча қатламлар манфаатларини ифода этувчи ягона илмий, энг адолатли мафкура деб эълон қилинади. Ўзининг моҳияти ёки бирон-бир жиҳати билан ундан фарқ қилувчи ғоя ва қарашлар, мафкураларга эса ёт ва душман мафкуралари сифатида қаралади. Оқибатда миллионлаб кишиларда мутелик, лоқайдлик, боқимандалик, маҳдудлик, ўзга ғояларга ҳадиксираб қараш руҳияти шаклланади, жамиятнинг маънавий ривожига, илм-фан равнақига жиддий зарар етказилади.

Тарихий тажриба шундан далолат берадики, «...яккаҳокимликка интилган, мутлақ ҳақиқатни даъво қиладиган мафкуранинг истиқболи йук. Чунки у яккаҳукмронлик ўрнатиш баробарида, ўзини бойитиб борадиган манба - фикрлар ранг-баранглиги ва қарашлар хилма-хиллигидан узилиб қолади. Собиқ Иттифоқ даврида етмиш йилдан зиёд яккаҳукмронлик қилган коммунистик мафкуранинг таназзули бунинг яққол исботидир».

Тарихда яккаҳукмронликка интилувчи мафкураларнинг энг кўп тарқалган шакли ақидапарастликдир. Бундай мафкуралар Осиё ва Европа давлатлари тарихида муайян даврларда ҳукмронлик қилган. Ўрта асрларда Ғарбдаги ақидапарастлик мафкураси (инквизиция) ҳурфикрлилик ривожига, жамият тараққиётига тўсқинлик қилди. Юзлаб алломалар, ақлзаковат соҳиблари унинг қурбонига айланди. Бундай салбий анъана коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида ҳам давом эттирилди, кўплаб моддий ва маънавий йўқотишларга сабаб бўлди. Ғарбда юзага келган фан ва техниканинг янги ютуқлари кўр-кўрона инкор этилди, генетика ва кибернетика, политология, конфликтология, аксиология каби фанлар “реакцион” ва “сохта” деб эълон қилинди. Психология, социология, культурология, семиотика, бионика, информатика назарияси, эргономика каби фан соҳалари етарли даражада

ривожлана олмади. Аксарият миллий қадриятлар, урф-одат, анъаналар эскилик сарқити деб эълон қилинди. Натижада куплаб маданият дурдоналари изсиз йўқолиб кетди. XX асрнинг 30-йилларида Италия ва Германияда фашизм ҳам ана шундай ҳукмрон мафкура даражасини эгаллаган эди. Унинг оқибатида дунёдаги миллионлаб инсонларнинг бошига чексиз кулфатлар ёғилди.

Миллий истиқлол ғояси мамлакатимизда бирон-бир мафкуранинг мутлақлашуви, яккахоким ақидага айланишига йўл қўймайди. У фикрлар ранг-баранглигига асосланади, ижтимоий ҳаёт, сиёсий ташкилот, мафкураларнинг хилма-хиллигига таянган ҳолда, жамиятнинг самарали ривожланишини таъминлашга хизмат қилади.

МАФКУРАВИЙ БЕҚАРОРЛИК — кишилиқ жамиятга хос муайян хусусиятлардан бири бўлиб, у мафкуравий соҳадаги тамойилларнинг қарор топмагани, доимий ва муқим бўлмагани каби маъноларни англатади. Бу тушунча гоҳида ижтимоий ҳаётда мафкураларнинг алмашиб туриши жараёнини изоҳлаш учун ҳам қўлланилади. Мафкуравий беқарорлик муайян бир ҳудудда давлат тизими ўзгарадиган, умуман, бирон-бир ижтимоий-иқтисодий тузумдан бошқасига ўтиш даврида юзага келади. Шу нуқтаи назардан олганда, мафкуравий беқарорликни муайян тарихий шароитда юзага келадиган ғоявий ўзгарувчан ҳолат, деб ҳам аташ мумкин.

Жамиятнинг янгилашиш босқичларида одатда эски тизим, эски турмуш тарзи билан биргаликда ўша тизим мафкураси ҳам юз тубан бўлади. Бундай ҳол маълум даражада мафкуравий бўшлиқни юзага келтиради. Мафкуравий бўшлиқ ва мафкуравий беқарорлик ҳамоҳанг, чунки бундай пайтда вазиятдан фойдаланиш илинжида турли ғаразли мақсадларни кўзлаган мафкуралар ҳам бош кутаради. Агарда ана шундай ҳолатда эҳтиётсизликка йўл қўйилса, жамият ҳалокат ёқасига келиб қолиши мумкин. Том маънодаги мафкуравий беқарорлик ана шунда пайдо бўлади. Юзага чиққан турли бегона, ёт мафкуралар билан янгидан шаклланаётган миллий мафкура ўртасида муросасиз кураш боради. Бу кураш томонларнинг ўзаро вақтинча-

лик муваффақиятлари тарзида кечиши мумкин. Бундай беқарорлик ижтимоий ҳаётга жуда катта салбий таъсир кўрсатади.

МАФКУРАВИЙ ВАЗИЯТ — муайян минтақа ёхуд мамлакат ҳаётида мафкураларнинг ўрни ва мавқеи, улар ўртасидаги муносабатлар билан боғлиқ жараён ва шарт-шароитлар мажмуи. Масалан, XX асрнинг 90-йилларига келиб, жаҳонда социализм лагери барҳам топди. Дунё сиёсий харитасида ўзларининг мустақил тараққиёт йўлини белгилаб олган ўнлаб суверен давлатлар пайдо бўлди. Айни пайтда, социалистик ғоялар ҳукмрон бўлиб келган худудни мафкуравий жиҳатдан бўлиб олиш билан боғлиқ вазият юзага келди. Бу вазият буюк давлатчилик шовинизми, диний экстремизм, тажовузкор миллатчилик каби мафкуравий таҳдидларда намоён бўлмоқда.

Бундай вазиятда фақатгина кучли, халқ иродасини ўзида акс эттирган ғояларгина мамлакатни, жамиятни ёт ғоялар таъсиридан, мафкуравий тазйиқлардан муҳофаза қила олади. Мафкуравий вазият ўз характери, ҳаракатлантирувчи кучлари ва юзага келиш сабабларига кўра қулай ёки ижобий, ноқулай ёки салбий тусга эга бўлади.

Агар мамлакатда миллийлик руҳи билан суғорилган, халқнинг эзгу-мақсадларини ўзида акс эттирадиган, жамиятнинг турли қатламларини бир мақсад томон йўналтирадиган ғоялар ҳукмронлик қилса, у ҳолда бундай мамлакатда қулай ёки ижобий мафкуравий вазият вужудга келган ҳисобланади.

Турли хил мафкуралар мавжуд бўлса-да, улар жамиятни ягона умуммиллий мақсадга йўналтирмаса, халқ бегона ғоя ва мафкуралар тазйиқидан холи бўлмаса, бу мафкуралар кишиларнинг орзу-истакларини юзаки акс эттирса, у ҳолда мамлакатда ноқулай, салбий, таъбир жоиз бўлса, хатарли мафкуравий вазият вужудга келади. Бундай ҳолатда мамлакат парокандаликка учраб, жамият ўз тараққиёт йўлини йўқотиши ва боши берк кўчага кириб қолиши мумкин.

Ёш мустақил давлатлар учун мафкуравий вазият масаласи жуда катта аҳамиятга эга. Чунки бундай давлатларнинг келажаги, тараққиёт йўли ана шундай мафкуравий вазиятнинг қандайлигига кўп жиҳатдан боғлиқ. Шунингдек, мафкуравий вазият жамиятда янги мафкуранинг шаклланиши, ривожланиши ва

халқ онгига сингдирилиши борасида амалга оширилаётган ишларни, муайян ҳудуд ёки минтақадаги хилма-хил мафқураларнинг ҳукмронлик учун бўлган ўзаро курашларини ҳам англистичини унутмаслик зарур. Айни пайтда, мафқуравий вазият янги, шаклланаётган мафқура билан ўз “вазифа”сини бажариб бўлган ёки адо эта олмаган мафқура ёхуд унинг қолдиқлари ўртасида мурасасиз кураш боришини ҳам ифодалайди.

МАФҚУРАВИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ ГЛОБАЛЛАШУВИ — ғоявий таъсир ўтказиш имкониятларининг кенгайиши оқибатида унга Ер юзининг барча минтақалари тортилганлигини, мафқуравий кураш умумбашарий миқёс касб этганини ифодаловчи тушунча. Инсоният тарихининг ҳозирги босқичи ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий, маданий ҳаётнинг барча соҳаларида халқаро муносабатларнинг интеграциялашуви ва интенсивлашуви билан характерланади. Хусусан, алоқа воситаларининг ривожланиши, уларнинг компьютерлаштирилиши, электрон почта, интернет, космик теле-радио алоқа тизимлари техник-технологик воситаларининг кучайиб кетиши билан ахборот алмашув, бинобарин, ғоявий таъсир ўтказиш имкониятлари ҳам тобора кенгаймоқда.

Мафқуравий глобаллашув жараён бир-биридан тубдан фарқ қиладиган икки йўналиш ва анъанада намоён бўлмоқда. Биринчидан, инсоният цивилизацияси тарихида эришилган ҳар қандай моддий ва маънавий қадриятларнинг умуминсоний жиҳатлари тарихий макон доирасидан чиқиб байналмилаллашиб, универсаллашиб бормоқда. Бошқача айтганда, миллийлик ва умуминсонийлик тамойилларининг интеграциялашув жараёни кечмоқда. Иккинчидан, миллатлар ва давлатларнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-маданий ривожланишидаги беқарорлик, улар манфаатларидаги ўзига хосликни мутлақлаштириш инсониятга, шу жумладан, ўз миллатининг келажагига хавф туғдирадиган салбий ҳодисаларнинг мафқуралашган ҳолда глобаллашувига олиб келмоқда. Бу халқаро терроризм, экстремизм, фундаментализм ва наркобизнес ҳодисаларида намоён бўлмоқда. Бирон-бир ҳудуд ёки мамлакатда пайдо бўлаётган ғоялар

тез фурсатда бутун жаҳонга ёйилмоқда. Натижада одамзод маълум бир давлатлар ва сиёсий кучларнинг манфаатларига хизмат қиладиган, олис-яқин манбалардан тарқаладиган, турли мафкуравий марказларнинг босимини доимий равишда сезиб яшамоқда.

Бу жараённинг энг муҳим хусусиятларидан бири турли мамлакатларни мафкуравий забт этиш мақсадининг ғоят катта иқтисодий манфаатлар билан чирмашиб кетганидир. Мафкуравий глобаллашув савияси паст аудио ва видеокассеталар, ахлоқсизлик, тубанлик ва ёвузликни тарғиб қиладиган «санъат асарлари»нинг ҳам кенг тарқалишига сабаб бўлмоқда. Ғоявий-мафкуравий тазйиқ ва тажовузларнинг олдини олиш учун эса ҳар бир миллат, давлат ўзининг ғоявий-мафкуравий дахлсизлигини таъминлайдиган чора-тадбирларни қўриши зарур бўлиб қолмоқда. Ана шундай тадбирлар изчил амалга оширилганда мафкуравий жараёнларнинг глобаллашуви ғоявий қарашлардаги муайян фарқлардан қатъи назар, умуминсоний кадриятлар, тинчлик ғояларига содиқликнинг камол топишига шароит яратади, умуминсоний цивилизация тараққиётининг муҳим омилига айланади.

МАФКУРАВИЙ ИММУНИТЕТ (лотинча “immunitatis” – бирор нарсадан озод этиш) — шахс, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамиятни турли зарарли ғоявий таъсирлардан ҳимоялашга хизмат қилувчи тизим.

Иммунитет тиббий тушунча бўлиб, у организмнинг доимий ички муайянлигини сақлашга, турли ташқи таъсирлардан, инфекциялардан ҳимоя қилишга қодир бўлган реакциялар мажмуини ифодалайди. Соддароқ қилиб айтганда, иммунитет - организмнинг уз-узини турли касалликлардан ҳимоя қила олиш қобилиятидир.

Мафкуравий иммунитетнинг ўзига хос хусусиятлари сифатида қуйидагиларни ажратиш мумкин. Биринчидан, инсоннинг умумий иммунитет тизими туғма бўлса, мафкуравий иммунитет шакллантириб борилади. Иккинчидан, у ҳар бир авлод учун алоҳида хусусиятга эга бўлади. Учинчидан, иммунитет тизими шакллангандагина жамиятда мафкуравий дахлсизлик таъминланади.

Мафкуравий иммунитет тизимининг асосий ва биринчи элементи билимдир. Аммо билимларнинг ҳам тури кўп. Масалан, буюк давлатчилик шовинизми ёки агрессив миллатчилик мафкураси тарафдорлари ҳам муайян «билим»ларга таянадилар. Шундай экан, мафкуравий иммунитет тизимидаги билимлар объектив бўлиши, воқеликни тўғри ва тўлиқ акс эттириши, инсон маънавиятининг бойиши, халқ ва жамият тараққиётига хизмат қилиши лозим. Улар ўз моҳият эътиборига кўра, Ватан ва миллат манфаатлари билан узвий боғлиқ бўлмоғи керак.

Мафкуравий иммунитет тизимининг иккинчи асосий элементи ана шундай илғор билимлар замирида шаклланадиган баҳолар, қадриятлар тизимидир. Зеро, билимлар қанчалик объектив ва чуқур бўлса, унинг замирида юзага келган баҳолар, қадриятлар ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади. Бир сўз билан айтганда, қадриятлар тизими мафкуравий иммунитетнинг имкониятларини белгилаб беради ва зарарли ғоялар йўлида мустаҳкам қалқон бўлиб хизмат қилади.

Аммо билимлар ва қадриятлар тизимининг ўзи мафкуравий иммунитетнинг моҳиятини тўлиқ ифода эта олмайди. Зеро, бу икки элемент мафкуравий иммунитетнинг учинчи муҳим элементи, яъни ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ва маърифий соҳалардаги мақсадлар тизими билан боғлиқ. Бундай аниқ мақсадлар тизими бўлмас экан, инсон, миллат ёки жамият, гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона кўринишдаги мафкуравий тазйиқларга бардош бериши амримаҳол.

МАФКУРАВИЙ МАРКАЗЛАР — муайян ғояни илгари сурувчи, тарғибот ва ташвиқотнинг турли усул ва воситалари орқали одамлар онги, руҳиятига таъсир этувчи кишилар уюшмаси, ташкилот ёки муассасалар. Ўзининг характери, мақсадига қараб маълум партия, гуруҳ, кишилар уюшмаси ёки давлат мафкуравий марказ ядросини ташкил этиши мумкин.

Мафкуравий марказ ўз ҳаракат дастури, мафкурани тарғиб қилиш восита ва усулларига эга бўлиб, унда муайян ғояга ишонтириш, уюштириш, сафарбар этиш, маънавий руҳий рағбатлантириш, ғоявий тарбиялаш, мафкуравий иммунитетни сақлаш кабилар муҳим ўрин тутади.

Мафкуравий марказлар ўз фаолиятини яширин ва ошкора йўл билан амалга оширади. Жаҳон тажрибасидан шу нарса маълумки, айрим мафкуравий марказлар, масалан, фашизм ўз мақсадини ошкора эълон қилиб, зўравонлик йўли билан сингдирган. Мафкурани яширин йўл билан тарғиб қилишда вайрон қилувчи гоё ўзининг сохта жозибаси, алдов ва макр билан омма онгини заҳарлаб жамиятда ҳукмрон мавқени эгаллаб олишига алоҳида эътибор берилган.

Бугунги кунда уларга қарши соғлом мафкурани тарғиб қилишда таълим-тарбия даргоҳлари, илмий, маданий-маърифий муассасалар, маҳалла, оила, турли жамоат ташкилотлари, меҳнат жамоалари фаолияти муҳим ўрин тутати. Бу соҳада фан ва илмий муассасаларнинг аҳамияти катта бўлиб, улар аҳолининг ижтимоий-руҳий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, мафкуравий тарбиянинг самарали йўллари тадқиқ этиш, турли мафкуравий таҳдидлар ва хавф-хатарларнинг олдини олишнинг илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Шунингдек, жамоатчилик фикри, аҳоли турли қатламларининг руҳияти, интилишлари, қизиқишлари, қарашларини социологик тадқиқотлар, анкета суров усуллари орқали ўрганиш ва таҳлил қилиб бориш ҳам турли зарарли гоёларни тарқатадиган мафкуравий марказларга қарши курашдаги муҳим воқеалардан биридир.

МАФКУРАВИЙ МАҚСАД — ижтимоий қатлам, сиёсий гуруҳ, миллат, жамият манфаатлари, орзу-интилишлари ва хоҳиш-иродасини ифода этувчи тушунча.

Мазмун-моҳиятига кўра, эзгу ниятларни ўзида акс эттирадиган, халқ томонидан эътироф этиладиган, қўллаб-қувватланадиган ижобий ва ғаразли ниятларни ифодалайдиган салбий, шаклига кўра ички ҳамда ташқи ёки геосиёсий мафкуравий мақсадларни фарқлаш лозим.

Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкурасининг асосий мақсади озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Халқ оммасини миллий гоё атрофида бирлаштириш, кишиларни маънавий-руҳий жиҳатдан улуғвор ишларга тайёрлаш ва сафарбар этишдан иборат. Пировард натижа-

га эришишнинг йўллари, восита ва усуллари ҳам ушбу мақсаддан келиб чиқади.

Ташқи ёки геосиёсий мафкуравий мақсадлар ўз мазмун ва моҳиятига кўра давлатнинг халқаро майдондаги мавқеини мустақамлашга йўналтирилган бўлиб, бундай мақсадлар ўзаро манфаатли ҳамкорликка асосланган бўлса — ижобий, бошқа халқлар ва давлатларга мафкуравий тазйиқ ўтказишга қаратилган бўлса — салбий характер касб этади.

МАФКУРАВИЙ МУАММОЛАР — ғоявий беқарорликка чек қўйиш, мафкуравий бўшлиқни тўлдириш, мафкуравий таҳдиднинг олдини олиш, мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш билан боғлиқ масалалар мажмуи. Бундай муаммолар жамият ҳаётининг бир тарихий босқичидан иккинчисига ўтиш даврида жиддий аҳамият касб этади.

Дунёда ранг-баранг дунёқарашлар, турли миллий, диний, сиёсий оқимларнинг ўзига хос ғоялари мавжуд. Уларнинг баъзилари ўзаро уйғун ҳолда бир-бирларини тақозо этса, айримлари бир-бирига мутлақо зиддир. Ғоялар, мафкуралар кураши натижасида дунёнинг айрим минтақаларида оммавий қирғинлар, фожеалар юз бераётган бўлса, бошқа ҳудудларда баъзи давлатларнинг юксак даражада ривожланаётганини кузатиш мумкин. Демак, ҳар қандай давлат ёки мамлакатнинг тақдири кўп жиҳатдан мафкуравий муаммоларнинг қандай ҳал қилинишига ҳам боғлиқ.

Мафкуравий муаммолар ичида мафкуравий хавф, таҳдидни бартараф этиш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга. Ҳозирги кунда жиддий мафкуравий хавф сифатида диний экстремизм, миллатчилик, шовинизм, маънавий қашшоқлик, ахлоқсизликни тарғиб қилишга асосланган ғоявий қарашлар тизими ва амалиётини кўрсатиш мумкин. Бу хавф ва таҳдидларни бартараф этиш масаласи ҳам мафкуравий муаммолар доирасига киради. Жумладан, Ўзбекистон ҳам бугун муайян мафкуравий муаммоларни ҳал қилиш йўлида самарали ишларни олиб бормоқда. Бу, аввало, мустабид мафкура асоратларини бартараф этиш, миллий тараққиётга хизмат қиладиган, халқнинг дунёқарашига мос бўлган соғлом мафкурани шакллантириш билан боғлиқдир. Зеро Президентимиз уқтир-

гани каби: «...мафкура ҳар қандай жамият ҳаётида зарур. Мафкура бўлмаса одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар. Иккинчидан, қаердаки мафкуравий бўшлиқ бўлса, уша ерда бегона мафкура ҳукмронлик қилиши ҳам тайин. Бунинг исботи учун хоҳ тарихдан, хоҳ замонамиздан кўплаб мисоллар келтириш қийин эмас».

МАФКУРАВИЙ ПЛЮРАЛИЗМ (лотинча pluralis - хилма-хиллик, ранг-баранглик) — ижтимоий-сиёсий ҳаётда турли қатлам, партия, гуруҳлар манфаатларини ифода этувчи ғоявий ранг-барангликни, қарашлар ва фикрлар хилма-хиллигини ифодаладиган тушунча.

Мамлакатда илғор ғоялар, мафкуралар қанча кўп бўлса, тараққиётнинг самарали йўлини танлаб олиш учун имкониёт шунчалик кенг бўлади. Фикрий кураш мафкураларнинг маъно ва мазмун жиҳатидан бойишига, бир-бирини тўлдиришига хизмат қилади.

Мафкуравий плюрализм ижтимоий тараққиётга хизмат қиладиган янгидан-янги ғояларнинг пайдо бўлишига, турли халқлар, элатлар, миллатлар ва сиёсий гуруҳларнинг манфаатларини умумий тарзда рўёбга чиқишига шароит яратади. У муқаррар суръатда кўппартиявийлик тизимини тақозо этади. Сиёсий партиялар эса ўзлари мансуб бўлган қатламлар, сиёсий гуруҳларнинг манфаатлари, интилишлари, орзу-умидларини умумлаштирган ҳолда ўз ҳаракат дастурлари орқали намоён қилади.

МАФКУРАВИЙ ПОЛИГОН — одамлар ва халқларнинг қалби ва онгини эгаллашга қаратилган турли ғояларнинг синов майдони.

Одатда «полигон» деганда қурол-аслаҳа ва техникани синаш, қўшинларни ҳарбий тайёргарликдан ўтказиш ёки ҳарбий соҳада тадқиқотлар олиб бориш учун мўлжалланган махсус майдон тушунилади. Тарих ўзга ҳудудларни забт этиш мақсадида ишлатиладиган уруш қуролларининг узлуксиз такомиллашиб борганини кўрсатади. У найзалардан тортиб автоматик қуролларгача, замбараклардан ер юзининг ҳар қандай нуқтасига беҳато етиб борадиган қитъалараро баллис-

тик ракеталаргача бўлган узоқ такомил йўлини босиб ўтди. Бу қуроллар босиб олинishi керак бўлган ҳудудлар аҳолисини жисмонан йўқ қилишга қаратилган эди. Бугунги кунда эса ўзга ҳудудларни забт этиш учун уларнинг аҳолисини жисман маҳв этиш шарт эмас. Зеро, турли мафкуравий таъсирлар оқибатида онги ва шуури забт этилган, қараш ва кайфиятлари «маъқул» йўналишга ўзгартирилган маҳаллий аҳоли кўмагида ҳар қандай бойлик, табиий ресурсларга эгаллик қилиш мумкин. Бу эса шу жой аҳолисининг онги ва қалби ёт ва бегона ғоялар синаб қуриладиган майдонга айланганини билдиради.

Президентимиз таъкидлаганлари каби ҳозирги давр ғоявий қарама-қаршиликлар мураккаб тус олган, мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам хавфлироқ бўлиб бораётган даврдир. Хусусан, мамлакатимиз ичида ўзларининг зарарли ғояларини тарқатишга ҳаракат қилган, ёшларни чалғитиш, онгини захарлаш, улар ёрдамида мамлакатни ўз тараққиёт йўлидан четлатиб юборишни кўзда тутган ваҳҳобийлар, «ҳизбут таҳрир»чиларнинг ҳаракатларини айнан шундай баҳолаш мумкин.

Бугунги кунда мафкура полигонларида муайян гуруҳлар ва давлатлар ўзларининг ғаразли манфаатларини ифода этаётган турли тажовузкор ғояларни синовдан ўтказмоқдалар. Уларнинг ортида кишиларни, энг аввало, маънавий-мафкуравий жиҳатдан тобе қилиш, пировард-натижада эса буткул қарам қилиб олиш мақсади ётади. Бу катта-катта ҳудудларни, айниқса, бой табиий ресурсларга эга бўлган минтакаларни эгаллаб олишнинг энг қулай ва камхарж усулидир.

МАФКУРАВИЙ ПРОФИЛАКТИКА — ижтимоий институтлар томонидан амалга ошириладиган турли шакллардаги ғоявий-тарбиявий, маънавий – мафкуравий ишлар мажмуи бўлиб, у бутун ғоявий тарбия тизимини қамраб олади. Мафкуравий профилактика ғоявий бўшлиқни тугатиш, мафкуравий парокандаликнинг олдини олиш ёки бирор-бир ҳудуд, қатлам, гуруҳни ёт ва зарарли ғоялар таъсиридан халос қилиш мақсадида амалга оширилади. Бунда ғоявий таъсирнинг хилма-хил усул ва йўлларидан фойдаланилади, турли воситалар қўлланилади.

Мафкуравий профилактика тезкор ва қисқа суръатларда ёки аста-секин, босқичма-босқич амалга оширилиши мумкин. Биринчи ҳолатда зудлик билан чора-тадбирлар қўллаш лозим бўлса, иккинчи ҳолда доимий ва собитқадамлик билан иш олиб бориш кўпроқ натижа беради.

Мафкуравий иммунитет тизимини шакллантиришда ҳам мафкуравий профилактиканинг ўрни катта. Зеро, у моҳиятан, ёт ғояларнинг кириб келишининг олдини олиш ва уларни йўқотишга қаратилган чора-тадбирларга таянади.

Таълим-тарбия ва тарғибот-ташвиқот тизими мафкуравий профилактикани амалга оширишга ёрдам беради. Соғлом мафқурани халқ қалби ва онгига сингдиришга хизмат қиладиган ижтимоий тузилмалар, оила, мактаб, маҳалла, давлат ва жамоат ташкилотлари ҳам унда ўз ўрнига эга. Шунингдек, Ватан, халқ манфаатларини, дўстлик ва биродарликни, ўзаро ҳурмат ва бағрикенгликни тарғиб-ташвиқ этувчи эртақлару дostonлар, қўшиқлару рақслар, турли куруниш ва мазмундаги маънавий-маърифий тадбирлар мафкуравий профилактикани амалга ошириш шакллари дир.

МАФКУРАВИЙ СИЁСАТ — муайян ғоявий қарашлар тизимини одамлар онгига сингдириш, зарарли маънавий-мафкуравий таъсирлар, турли курунишдаги тазйиқларнинг олдини олишга қаратилган услуб ва воситалар ҳамда уларни ишлаб чиқиш, тартибга солиш ва бошқариш билан боғлиқ фаолият мажмуи.

Мафкуравий сиёсатни мафкуравий вазифаларни амалга ошириш учун бўлган ҳаракат тарзида ҳам тушуниш мумкин. Бу вазифалар муайян мамлакат ёки халқнинг дунё ҳамжамиятида тутган ўрни, нуфузи, халқаро иқтисодий, сиёсий, дипломатик алоқалардаги мавқеи, тараққиёт даражаси каби бир қатор кўрсаткичлардан келиб чиқади. Масалан, мустақил Ўзбекистон шароитида миллий истиқлол мафқурасини яратиш орқали миллий хавфсизликни таъминлаш ва мустаҳкамлаш масаласи долзарб аҳамиятга эга.

Одатда ички ҳамда ташқи мафкуравий сиёсат бир-биридан фарқланади. Ички мафкуравий сиёсат мамлакат, халқнинг ўз олдига қўйган стратегик мақсадларидан келиб чиқиб,

тараққиётнинг янги бир босқичга кўтарилиши учун фуқароларни сафарбар қилиш вазифасини ўтайди.

Ташқи мафкуравий сиёсат, ўз халқи ва мамлакатининг халқаро майдондаги нуфузини мустаҳкамлаш, мустақил тараққиётнинг халқаро муносабатлар билан боғлиқ жиҳатларини таъминлаш ҳамда бегона мафкураларнинг таъсиридан ҳимоя қилишга қаратилган бўлади.

Мафкуравий сиёсатнинг самарадорлиги унинг қандай воситалар, усуллар ва шаклларда юритилишига боғлиқ. Бу ўринда ижтимоий тараққиётдаги турли гуруҳлар, синфлар ва қатламлар манфаатларининг ҳисобга олиниши муҳим аҳамиятга эгадир. Мафкуравий таъсир ўтказиш йўллари омма учун қанчалик яқин, тушунарли ва табиий бўлса, ижтимоий-гуманитар фанлар ютуқларига таянган ҳолда ташкил этилса, мафкуравий сиёсат шунчалик самарали бўлади.

МАФКУРАВИЙ ТАЖОВУЗ — муайян миллат, жамият, давлатнинг тинчлиги ва барқарорлигига қарши қаратилган, сиёсий ва конституцион тузумни заифлаштириш ва бузишга йўналтирилган, фуқаро ва жамият хавфсизлигига таҳдид солувчи гоъвий-назарий қарашлар ва унга асосланган амалиёт мажмуи.

Мафкуравий тажовуз ёвуз кучлар ва ҳар хил марказлар томонидан бирон-бир мамлакатга нисбатан ичкаридан ёки ташқаридан туриб бевосита амалга ошириладиган гоъвий бузғунчиликнинг бир шаклидир. Улар ўз жирканч мақсадларига эришиш учун ҳар қандай усуллардан, одамларнинг диний, миллий ҳиссиётлари, ҳаётда мавжуд бўлган ижтимоий-иқтисодий қийинчиликлардан, шунингдек, замонавий техника, телекоммуникация воситаларидан усталик билан фойдаланишга ҳаракат қиладилар.

Бугунги кунда мафкуравий тажовуз деганда, аҳолининг маълум бир қатламлари, айниқса, ёшларнинг қарашларини ўзларига маъқул бўлган йўналишда ўзгартириш, бузғунчи гоълар, диний экстремизм, ахлоқсизлик гоъларини синдириш каби ғаразли мақсадлар тушунилади. Бундай тажовуз фуқароларни қонуний ҳокимият органлари фаолиятига ҳалақит қилиш, зўравонлик хатти-ҳаракатларини амалга оширишга ундаш ёки уларни Конституцияда кўзда тутилмаган

бошқа тузилмалар билан алмаштиришга чақиринишда намоён бўлмоқда.

Миллий истиқлол ғояси ўзининг мазмун-моҳияти билан ана шу каби мафкуравий тажовузларга қарши тура оладиган кишиларни тарбиялашга хизмат қилади. Бу борада барча фуқароларнинг огоҳлиги, фаоллиги, эзгу ғояларга хизмат қилишга тайёрлиги катта аҳамият касб этади.

МАФКУРАВИЙ ТАРБИЯ — инсон, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамият дунёқарашини шакллантиришга, уларни муайян мақсадларни ифода этадиган ғоявий билимлар билан қуроллантиришга йўналтирилган жараён.

Жамиятдаги ҳар бир ижтимоий куч ёки аҳоли қатламлари ўз манфаат ва мақсад-интилишларини ифода этувчи ғоялар тизимини яратгач, бошқа гуруҳларни ҳам шу ғоялар таъсирига тортишга, ўз тарафдорлари сафини кенгайтиришга ҳаракат қилади. Ғоялар адолатли ва ҳаққоний бўлиб, кўпчиликнинг талаб-эҳтиёжларига мос келса, бу соҳадаги тарбия воситалари таъсирчан, тарбиячилар эса фаол ва фидойи бўлса, ғоявий тарбиядан кўзланган мақсадга эришилади.

Жамият, халқ ҳали ўз манфаатларини англаб етмаган, ўз мафкурасини шакллантириб, мақсадлари сари сафарбар бўлмаган ҳолларда бегона ва зарарли ғоялар таъсирига тушиш эҳтимоли ортиб боради. Бу эса ғоявий тарбияни йўлга қўйиш, соғлом мафкура тамойилларини аҳоли қалби ва онгига муттасил сингдиришни долзарб вазифага айлантиради.

Ўзбекистон шароитида мафкуравий тарбиянинг асосий вазифаси- халқимизнинг озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлидаги асрий орзу-истаклари, мақсадларини, миллий истиқлол мафкурасининг моҳиятини кенг жамоатчиликка тушунтириш ва, айниқса, ёшлар онгига сингдиришдан иборатдир.

Мафкуравий тарбия жамиятда, авваламбор, оила, мактабгача ёшдаги болалар муассасалари, мактаблар, лицей, коллежлар, олий ўқув юртлири, оммавий ахборот воситалари, жамоат ташкилотларининг биргаликдаги фаолиятини тақозо қилади. Узлуксиз таълим тизими мафкуравий тарбияни олиб борувчи асосий бўғиндир. Зеро, мафкуравий мақсадларни ки-

шилар ва, айниқса, ёшлар онгига сингдириш вазифаси асосан таълим тизими орқали амалга оширилади.

МАФКУРАВИЙ ХАВФСИЗЛИК — шахс, миллат, жамият, давлатнинг хилма-хил шаклларда намоён буладиган мафкуравий тажовузлар, турли мафкуравий марказларнинг бузгунчилик таъсиридан ҳимояланганлик даражасини тавсифловчи тушунча. Мафкуравий хавфсизликни таъминлаш деганда, жамият маънавий ҳаётида бўшлиқ пайдо бўлишининг олдини олиш, ўзининг пировард мақсадларига мос ва унга хизмат қиладиган ғоялар тизимини шакллантириш, уни муттасил мустаҳкамлаб бориш, фуқароларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришдек жараёнлар назарда тутилади.

Мафкуравий хавфсизликка ташқи ва ички омиллар ўз таъсирини ўтказиб туради. Бугунги кунда турли хил мафкура марказлари ва полигонларининг Ўзбекистонда янги жамият қуришга тўсқинлик қилиш учун ғаразли ниятларига эришишда мамлакатимиз фуқароларидан “қурол” сифатида фойдаланишга интилишларида мафкуравий хавфсизлик учун реал ташқи таҳдидлар мавжудлигини кўрамыз. Шунингдек, қўшни давлатлардаги терроризм, диний экстремизм ва мавжуд сиёсий беқарорлик ҳам мамлакатимиз мафкуравий хавфсизлигига ўз таъсирини ўтказади.

Ўзбекистон Республикасида миллий хавфсизликни таъминловчи ички омил - жамиятнинг сиёсий-ижтимоий, ахлоқий ва маънавий салоҳиятидир. Бундан ташқари, мафкуравий хавфсизлик халқимизнинг асрий анъаналари, тили, дини, маънавияти ва миллий ривожланишига хизмат қилувчи умуминсоний қадриятларга асосланади. Шунингдек, давлат идоралари, жамоат ташкилотлари ва уюшмалари, маданий-маърифий муассасалар томонидан амалга ошириладиган тарбиявий ишлар, маънавий-маърифий тадбирлар тизими мафкуравий хавфсизликни таъминлашнинг зарурий шартидир. Мамлакатимиз мафкуравий хавфсизлиги илмий асосланган ижтимоий сиёсатга, ҳуқуқий маданиятга, жамиятнинг маънавий етуклиги ва демократиялашувига узвий равишда амалга ошириладиган ғоявий тарбияга таянади. Жамият, давлат ва

шахс мафкуравий хавфсизлигини таъминлаш давлат сиёсатининг таркибий қисми ҳисобланади.

МАФКУРАВИЙ ТОЛЕРАНТЛИК (БАҒРИКЕНГЛИК)

— хилма-хил қараш, интилиш, ёндашувга эга бўлган ва турли мафкуравий позицияда турувчи кучларнинг жамият ва миллат манфаатлари йўлида ҳамкорлик қилишини, эзгу мақсадларни кўзлаб, ҳамжихат фаолият юритишини ифодаловчи тушунча.

1995 йил 16 ноябрда Парижда ЮНЕСКОнинг йигирма саккизинчи сессиясида қабул қилинган “Бағрикенглик таъминоти декларацияси” ер юзидаги барча мамлакатларда мафкуравий бағрикенгликни шакллантиришнинг умумназарий асосидир.

“..Бағрикенглик – бизнинг дунёмиздаги турли бой маданиятларни, ўзини ифодалашнинг ва инсоннинг алоҳидалигини намойён қилишнинг хилма-хил усуллари хурмат қилиш ва тўғри тушунишни англатади, самимият, очиқ мулоқот, ҳурфикрлик, виждон ва эътиқод эркинлигини вужудга келтиришга чорлайди. Бу фақат маънавий бурчгина эмас, балки сиёсий ва ҳуқуқий эҳтиёж ҳамдир. Бағрикенглик – тинчликка эришишни мушарраф қилувчи ва уруш маданиятсизлигидан тинчлик маданиятига элтувчи воситадир».

Мафкуравий бағрикенглик ғояси жамиятда асрлар давомида шаклланиб келган бунёдкор ғоялар, эзгу ниётлар ва мақсадларнинг руёбга чиқиши учун замин тайёрлаб беради. Ҳозирги даврда мафкуравий бағрикенглик ғояси жамиятдаги барча қатлам, ижтимоий гуруҳ ва миллатларнинг эзгулик йўлидаги ҳамкорлигини назарда тутди ва мамлакатда тинчлик, барқарорликни мустақкамлашнинг муҳим шартини ҳисобланади.

Ўзбекистон халқи дунёвий давлат, эркин фуқаролик жамияти қурмоқда. Барпо этилаётган жамиятимизнинг сиёсий-ҳуқуқий асослари ишлаб чиқилган ва кўпчилик томонидан қўллаб-қувватланаётган бугунги кунда, эзгу мақсадларга йўналтирилган мафкура фаолияти учун бир хил шароит ҳамда имкониятлар яратиб берилмоқда.

МАФКУРАНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ — миллатлар ва давлатлар, турли ижтимоий-сиёсий кучларнинг ўз ғоявий тизимларини яратиш ва тарғиб қилишдан кўзлаган мақсад-муддаолари ҳамда ўз мафкуралари орқали ҳал қилиши лозим бўлган вазифалар мажмуи.

Ҳар қандай мафкура: а) муайян ғояни одамлар онги ва руҳиятига сингдириш; б) аҳолининг турли гуруҳларини бирлаштириш; в) кўзланган мақсад ва ниятларга эришиш учун одамларни сафарбар этиш; г) уларни маънавий-руҳий рағбатлантириш; д) аҳолини, айниқса, ҳаётга кириб келаётган ёш авлодни ғоявий тарбиялаш ва мафкуравий иммунитетни шакллантириш; е) бошқа мафкуравий ва ғоявий таъсирлардан ҳимоя қилишдек бир қатор вазифаларни бажаради.

Юксак ғояларга асосланган, манфаатлар ва фикрлар хилма-хиллигини эътироф этадиган мафкуравий тизимлар ўз соҳибларини тараққиётга элтади. Тор миллий ё синфий талаб-эҳтиёжларни бошқа халқлар ёки гуруҳлар ҳисобига қондиришини ният қилган мафкуралар охир-оқибат барбод бўлади, ўз тарафдорларини таназзул ва ҳалокатга дучор этади.

МАҲАЛЛИЙЧИЛИК — кишиларда ўзлари туғилиб ўсган жой билан боғлиқ ҳолда шаклланадиган ҳудудий яқинлик туйғусининг салбий шаклда намоён бўлиши. У кишиларнинг уруғ-аймоқчилик ва қон-қариндошлик алоқалари билан боғланган бирлигини ҳам англатади. Президент И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик муносабатларини таҳлил қилиб, шундай таъкидлайди: «Уруғ-аймоқчиликни ажратиб турувчи белги — унинг аъзоларининг бир жойда тупланганлигидир. Шунинг назарда тутиш керакки, бунда машғулот турларининг умумийлиги, маънавий манфаатлар, дунёқарашларнинг муштараклиги эмас, балки айнан туғилган жойнинг умумийлиги асосий белгидир».

Маҳаллийчиликнинг энг номақбул томони маҳалла, ҳудуд, минтақа манфаатларини жамият манфаатларидан устун қўйишдир. Жамиятда бундай қараш ва муносабатлар тизимининг мавжуд бўлиши давлатнинг ҳудудий яхлитлиги, барқарорлиги

ва тараққий этишига салбий таъсир кўрсатади. Маҳаллийчиликнинг кучайиши, ўз навбатида, ҳудудларнинг ўзини-ўзи чегаралаб қўйишига, мавжуд ҳужалик ва ижтимоий алоқалар тизимининг кучсизланишига, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий таназзулига олиб келиши ҳам мумкин. Шунингдек, давлат ичида муайян ҳудуд ўзининг устунлигини таъминлаш мақсадида ўзларига бузғунчилик ғояларини шиор қилиб ҳокимият учун курашадиган экстремистик ва қўпоровчилик гуруҳларини вужудга келтириши ҳам мумкин.

Маҳаллийчиликнинг ҳар қандай кўриниши жамият учун хавфлиликни тушунган ҳолда унинг келиб чиқишининг олдини олиш ва бинобарин, бу иллатга йўл қўймаслик муҳим вазифа ҳисобланади. Бу вазифани амалга оширишда миллий истиқлол мафқурасининг ўрни беқиёсдир. Бу мафқура ўз аҳамиятига кўра, жамиятимизда яшовчи барча халқлар, миллатлар ва элатларнинг асосий мақсадлари ва орзу-умидларини амалга оширишга хизмат қилади, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик ғояларига қарши кураша олади. У халқнинг маънавий камолотига, маърифатига асосланиб, кишилар онгида умуммиллий гуруҳ туйғуси билан бирга, мамлакатимизнинг барча ҳудудларида яшайдиган ватандошларимизнинг маданияти ва кадр-қиммати ҳурмат қилинишини таъминлашга даъват этади.

МЕҲНАТ ЖАМОАЛАРИ — корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар, ишчи ва ходимларнинг фаолиятини амалга оширувчи ижтимоий бирлашмалар бўлиб, инсон умрининг асосий қисми ўтадиган, унинг тафаккури, ҳаётга муносабати шаклландирган ижтимоий-маънавий муҳитдир. Улар кишида “жамоавийлик”, “меҳнатсеварлик”, “омилкорлик”, “адолат” тушунчалари, меҳр-оқибат туйғуларини тарбиялайдиган ўзига хос маскан ҳисобланади.

Меҳнат жамоалари фуқаролар ўзини-ўзи бошқарув тизимининг муҳим бўғини бўлиб, давлат ва жамият бошқаруви, назорати ишларида, меҳнаткашларнинг турмуш шароитини яхшилашда фаол иштирок этадилар. Улар турли миллат ва динга мансуб одамларни дўстлик ва ҳамжиҳатлик, ўзаро манфаатдорлик асосида ҳамкорлик қилиш, миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги асосида яшаш ва ишлашга ўргатади. Бу

эса, ўз навбатига, соғлом маънавий-мафкуравий муҳитни вужудга келтиришда муҳим омил вазифасини бажаради.

МИЛЛАТ (арабча - халқ) — муайян ҳудудда истиқомат қиладиган, умумий тил, маданият, урф-одат, қадриятлар ва руҳий яқинлик билан фарқланувчи этноижтимоий бирлик.

Маълумотларга кўра, Ер юзига 1600 дан ортиқ миллат булиб, уларнинг сони бир неча ўн мингдан бир неча юз миллионгачани ташкил этади.

Сон жиҳатидан миллатлар тўрт гуруҳга бўлинади; а) энг кўп сонли миллатлар (хитойлар 1 миллиарддан ортиқ; ҳиндлар, америкаликлар, руслар, японлар юз миллиондан ортиқ); б) кўп сонли миллатлар (50 миллиондан юз миллионгача - инглизлар, французлар, испанлар, турклар ва бошқалар); в) йирик миллатлар (10 миллиондан 50 миллионгача-ўзбеклар, португаллар, поляклар ва бошқалар); г) кам сонли миллатлар (ҳар бири бир неча ўн мингдан бир миллионгача).

Миллатларнинг сони уларнинг буюклиги ёки гегемонлиги учун асос бўла олмайди. Зеро, барча миллатлар тенг, озод ва эркиндир. Ана шу тамойил жаҳон сиёсатининг зарур қондаси ҳисобланади. Мустақилликка эришган юртимизда бугунги кунда 130 дан ортиқ миллат вакиллари яшамокда. Мамлакатимизда бу тамойилга амал қилиниши эса барча миллатларнинг раванқи, гуллаб-яшнаши учун хизмат қилмоқда.

МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК — миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғояларидан бири; муайян ҳудуд, давлатда турли миллат вакиллариининг баҳамжиҳат яшаши, ҳамкорликда фаолият юритишини ифодаловчи тушунча.

Ер юзидаги 1600 дан ортиқ миллатдан бор-йўғи 200 га яқини ўз давлатчилигига эга, холос. Бундай шароитда бутун дунёда миллатлараро тотувликни таъминлаш учун уларнинг манфаатлари, руҳияти, интилишларини мунтазам ўрганиб бориш, сиёсий-ижтимоий ҳаётда буни доимо эътиборга олиш зарур.

Жаҳон тажрибаси миллатлараро тотувликни таъминлашга бир ёқлама, юзаки ёндашув жиддий муаммолар келтириб чиқаришини кўрсатди. Хусусан, давлатга ўз номини берган (титул) миллат билан ўша жойда яшайдиган бошқа миллат ва

элат вакиллари орасидаги муносабатлар жиддий эътиборни талаб қилади. Акс ҳолда, жамият ҳаётидаги тинчлик ва барқарорлик издан чиқиши мумкин. Бу масала бизнинг мамлакатимиз учун ҳам жуда муҳим. Ўзбекистон ҳудудида қадимдан кўплаб миллат ва элат вакиллари баҳамжиҳат истиқомат қилиб келган. Улар ўртасида асрлар давомида миллий низолар бўлмагани халқимизнинг азалий бағрикенглигини кўрсатади. Миллатлараро муносабатларда уйғунлик вужудга келган мамлакатларда кўп миллатлилиқ жамиятнинг сиёсий-иқтисодий ривожланишига самарали таъсир этади. Мамлакатимиз Конституциясида, “Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади”, – деб таъкидланиши, “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонунда эса барча фуқароларга ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий ва мулкый мавқеи, ирқий ва миллий мансублиги, жинси, маълумоти, тили, динга муносабати, машғулотининг тури ва хусусиятидан қатъи назар, тенг сайлов ҳуқуқининг берилиши белгилаб қўйилганлиги ана шу бағрикенгликнинг замонавий сиёсий-ҳуқуқий ифодасидир.

“Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналарини ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади”. Конституциямизда белгилаб қўйилган ушбу қоида ҳам ҳаётда ўзининг амалий ифодасини топишда. Республикамизда миллий-маданий эҳтиёжларни қондиришнинг муҳим механизмига айланган 120 га яқин миллий-маданий марказ фаолият кўрсатаётгани фикримизнинг далилидир. Бундан буён ҳам қўлга киритилган ютуқларни янада мустаҳкамлаш, мамлакатимизда яшаб келаётган миллатларни ўзаро ҳамжиҳатлик руҳида тарбиялаш миллий истиқлол мафкурасининг асосий мақсадларидан биридир.

«МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАФКУРАСИ – ХАЛҚ ЭЪТИҚОДИ ВА БУЮК КЕЛАЖАККА ИШОНЧДИР» (“FIDOKOR” газетаси муҳбири саволларига жавоблар) — Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг миллий истиқлол мафкурасига бағишланган фикр-мулоҳазалари баён этилган

асари. У 2000 йил 8 июнда «FIDOKOR» газетасида эълон қилинган ва муаллиф асарларининг 8-жилдига киритилган. Бу асар «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» (-Т., Ўзбекистон, 2000) рисоласи учун асосий манбалардан бири бўлган.

Миллий истиқлол мафкурасининг ҳаётимиздаги ўрни, асосий тамойиллари, кундалик эҳтиёжга айланиши, унинг мақсадлари ва устувор ғоялари, мафкуравий таҳдидлар тўғрисидаги муҳбир саволларига Президент И.А.Каримовнинг берган жавоблари мазкур асарнинг мазмун-моҳиятини ташкил этади.

Асарда мафкура жамиятни соғлом, эзгу мақсадлар сари бирлаштириб, уни уз муддаоларига эришиши учун маънавий-руҳий куч-қувват берадиган пойдевор бўлиб келгани, одамларнинг уларнинг интилишларини ўзида ифода этганлиги таъкидланади. Шу боис, мамлакатлар ўз тараққиёт йўлини, эртанги кун уфқларини ўзининг миллий ғояси, миллий мафкураси орқали белгилаб олишга интилади. Ислом Каримов фикрича, «Мафкуранинг ҳаётийлиги унинг халқ табиатига, турмуш ва тафаккур тарзига нечоғли мос бўлиши, энг муҳими, жамиятнинг миллий манфаатларини, орзу-интилишларини қай даражада акс эттириши билан ўлчанади. Фақат шундай мафкурагина ҳаёт ва давр синовларига бардош беради, одамлар унга ишониб, ўзининг имон-эътиқоди сифатида қабул қилади. Шундагина у энг замонавий қуролдан ҳам кўра кучли руҳий-маънавий қудрат касб этади» (Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Асарлар, 8-жилд, 491-бет).

Шунинг учун ҳам асарда эндиликда ядро майдонларида эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар кўп нарсани ҳал қилишига алоҳида урғу берилади. Мафкура дунёсида бўшлиққа йўл қўйиб бўлмаслиги, шундай ҳолат юз берган тақдирда бўш қолган мафкура майдонидан бизга бегона, орзу-интилишларимизга мутлақо ёт ғоялар ўрин эгаллаши мумкинлиги асосли далиллар орқали ёритилади. Шунингдек, турли мафкуравий таъсирлар салбий оқибатларга олиб келмаслиги учун одамларимиз, авваламбор, ёшларимизнинг имон-эътиқодини, иродасини мустаҳкамлаш, уларни мустақил фикр-

ловчи баркамол инсонлар этиб тарбиялаш, уларда ота-боболарнинг муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатини қарор топтириш зарурлиги таъкидланади.

Асарда жамиятимиз ўз олдига қўйган эзгу муддао ва вазифаларни аниқ-равшан белгилаб олмасдан туриб, миллатимизнинг асрий анъана ва урф-одатларини, ўзлигимизнинг асосий хусусиятларини мужассам этадиган миллий мафқурани шакллантириш мумкин эмаслиги исботлаб берилган. Шу муносабат билан мамлакатимиз сиёсий ва давлат қурилишининг асосий хусусиятлари, жамиятнинг иқтисодий асоси, унинг юксак маънавий-ахлоқий қадриятларга таяниши, Ватан туйғусини тарбиялаш, она тилига муҳаббат масалалари, миллий қадриятларимиз ҳам миллий мафқуравий тарбиямизнинг бир қисми бўлиши лозимлиги, бунда оила ва маҳалланинг роли муҳимлиги, миллий хусусиятларимизнинг умуминсоний қадриятларга уйғун бўлиши зарурлиги, муқаддас динимизнинг, маърифатнинг ўрни беқиёслиги, тарихимизнинг ҳаққоний ёритилиши каби масалалар илмий-назарий ва амалий жиҳатдан ёритиб берилган. Миллий мафқура концепциясини яратишда бу масалаларга ҳам алоҳида эътибор қаратиш лозимлиги, бунда унинг фалсафий моҳияти муҳим ўрин тутishi алоҳида уқтириб ўтилган.

Ислом Каримов мафқуравий таҳдидларни баргараф этишдаги асосий омилларга тўхталар экан, ҳар қандай таҳдид ёки таҳлика олдида ваҳимага тушмасдан, ана шу кураш ва синовларга доимо тайёр туришга, огоҳ ва сергак бўлишга даъват этади: «...ўз мустақил фикрига эга бўлган, ўз кучига, ўзи танлаган йўлининг тўғрилигига ишонган инсон доимо келажакка ишонч билан қарайди. У жамиятдаги фикрлар хилма-хиллигидан чўчимайди, балки замонавий билим ва фалсафий қарашларига, ҳаёт ҳақиқатига суянган ҳолда ҳар қандай ғаразли ният, таҳдид ва интилишларни фош қилишга қодир бўлади» (Асарлар, 8 – жилд, 506-бет.)

Саволларга жавобларда миллий мафқура аҳамиятига тўхталар экан, муаллиф: «Миллий мафқура - бу халқнинг, миллатнинг ўтда ёнмайдиган, сувда чўкмайдиган ўлмас эътиқодидир», - деган қатъий хулосага келади. Умуман олганда, мазкур мулоқот Ислом Каримовнинг миллий мафқура борасидаги таълимотини чуқур ифода этганлиги билан қим-

матлидир. Ундаги назарий қоидалар, дастурий йўл-йўриқлар миллий истиқлол ғоясини ҳаётга татбиқ этишда катта аҳамият касб этади.

МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАҒКУРАСИННИНГ АСОСИЙ СИФАТЛАРИ — унинг мазмун-моҳияти, мақсад ва вазифалари ҳамда намоён бўлиш хусусиятларида ўз аксини топади. Ўзаро узвий алоқадорликда намоён бўладиган бу талаблар қуйидагилардан иборат:

- тарихий хотирани уйғотиш, ўтмишдан сабоқ чиқариш ва ўзликни англаш мезони бўлиш;

- халқимизни туб мақсадлари ифодаси ва жамият аъзоларини бирлаштирувчи ғоявий байроқ вазифасини ўташ;

- инсон қалби ва онгига ижобий таъсир этадиган тушунча ва туйғулар, гўзал ва ҳаётий ғоялар тизимини ўзида мужассам этиш;

- ҳар бир фуқаронинг эзгу ниятларини рўёбга чиқаришига имкон берадиган энг мақбул йўлни кўрсата олиш;

- миллат, халқ ва жамиятни бирлаштирувчи куч, юсак ишонч-эътиқоднинг манбаи бўлиш;

- Ўзбекистонда яшовчи барча халқ, миллат, элат, ижтимоий қатлам ва дин вакилларига бирдай тааллуқли бўлиш;

- мамлакатимиз аҳолиси онги ва қалбида «Ўзбекистон — ягона Ватан» деган туйғуни юсак даражада шакллантиришга хизмат қилиш;

- турли миллат, қатлам, дин вакиллари, сиёсий партия ва ижтимоий гуруҳлар мағкурасидан устун турадиган социал феномен — ижтимоий ҳодиса мазмунига эга бўлиш;

- бирон-бир дунёқарашни мутлақлаштирмаслик ёки бирон-бир куч, партия ёки гуруҳ қўлида сиёсий қуролга айланмаслик;

- ҳар қандай илғор ғояни ўзига сингдириши ва ҳар қандай ёвуз ғояга қарши жавоб бера олиш;

- субъективизм, волонтаризм каби иллатлардан холи ва жамоатчиликнинг холис фикрига таянувчи объектив мағкура бўлиш;

- сўз билан ишни, назария билан ҳаётни бирлаштира олиш;

- давр ўзгаришларига қараб, ўзи ифодалайдиган ғоя, манфаат, мақсад-муддаоларни амалга оширишнинг янги-янги во-

ситаларини тавсия эта олиш, яъни янгича вазиятга тез мослашадиган ҳозиржавоб ва ижодий бўлиш.

Миллий истиқлол мафкураси ана шу қайд этилган сифатларга эга бўлган тақдирдагина жамият ҳаётида етакчи маънавий-маърифий омилга айланиши ва кутилаётган муҳим вазифаларни бажара олиши мумкин.

МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАФКУРАСИНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ — унинг амал қилиши жараёнида ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бунда унинг мафкура сифатидаги умумий ва хусусий тамойилларини кўрсатиш мумкин.

Миллий истиқлол мафкурасининг умуман “мафкура” тушунчасига хос хусусиятлари, мақсад ва вазифалари, амал қилиш тамойиллари бўлиши табиий. Бу борада унга ижтимоий воқеликнинг инъикоси экани, жамият тараққиётининг муайян босқичига мос келиш, ҳаёт ҳодисаларини акс эттириш, амалга ошириладиган тарғибот ва ташвиқот тизими сифатида намоён бўлиш каби умумий тамойиллар ҳосдир.

Шу билан бирга, миллий истиқлол мафкураси Ўзбекистонда озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт яратишга қаратилган умуммиллий ҳодиса сифатида қуйидаги бир қатор ўзига хос амал қилиш тамойилларига ҳам эга:

-мамлакатнинг мустақиллигини мустаҳкамлашга хизмат қилиш;

-давлатимизнинг ҳудудий яхлитлиги ва сарҳадлари дахлсизлигини таъминлашга ёрдам бериш;

-қонун устуворлигини таъминлаш;

-демократия ва ўзини-ўзи бошқаришнинг ҳаётда мустаҳкам ўрин эгаллашига асосланиш;

-миллий ва умуминсоний кадриятларнинг уйғунлигига таяниш;

-халқаро ҳуқуқ қоидаларига мос келиши;

-иқтисодий плюрализм ва хилма-хил мулкчиликнинг эркин шаклланишини таъминлаш;

-давлатнинг бош ислохотчи эканлиги ва мамлакатда ижтимоий барқарорликнинг таъминланганлигига таяниш;

-виждон эркинлиги ва фикрлар ранг-баранглиги муҳитини шакллантириш;

-ўтиш даврида аҳолининг ижтимоий ҳимояланганлиги,

жамият ҳаёти барча соҳаларининг эркинлашуви, ислохотларнинг тадрижийлиги жараёнларига хизмат қилиши.

Мазкур тамойилларнинг барчаси бир-бири билан чамбарчас алоқада ва боғлиқликда намоён бўлади. Бу, ўз навбатида, уларнинг республикамизда яшовчи барча миллат ва элат вакилларининг умумий манфаатларини, халқимизнинг асрлар мобайнида интилиб келган орзу-идеалларини, олижаноб мақсад-муддаоларини ўзида мужассам этиши билан белгиланади.

МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАФКУРАСИНING АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ — Президент Ислон Каримов томонидан кўрсатиб берилган бўлиб, «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласида қисқа ва мухтасар тарзда баён қилинган. Уларнинг энг асосий жиҳати хусусиятларнинг умуминсоний мазмун-моҳиятида тула-тўқис ўз аксини топгани билан белгиланади.

Шу маънода, миллий истиқлол мафкураси:

-Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, миллий ва умуминсоний қадриятлар, демократия тамойилларига асосланади. Бинобарин, у қонунийликка, умумэътироф этилган талабларга, умумбашарий тамойилларга ва миллий манфаатларга мос келади;

-халқимизнинг асрлар давомида шаклланган юксак маънавияти, анъана ва удумлари, улуғ бобоқалонларимизнинг ўлмас меросидан озиқланади. Бу миллий мафкурамизнинг чуқур тарихий ва бой маънавий асосга эга эканидан далолат беради;

-адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик ғоялари ҳамда халқимизнинг ишонч ва эътиқодини акс эттиради. Биламизки, бу улуғ ғоялар истиқлол сари интилган ҳар бир халқнинг эзгу мақсади, ишонч ва эътиқоди бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади;

-юрт тинчлиги, Ватан равнақи ва халқ фаровонлигини таъминлашга хизмат қилади. Бу тамойил унинг жамият аъзоларини аниқ мақсад сари сафарбар қилувчи, уларни бу йўлда уюштирувчи маънавий омил сифатида моҳиятга эга эканини ифодалайди;

- жамият аъзоларини, аҳолининг барча қатламларини Ўзбекистоннинг буюк келажагини яратишга сафарбар этади. Бу олижаноб мақсадларга эришиш фуқароларнинг ҳамжиҳатлигига, ўзимизнинг бурчимизни қай даражада англашимиз, эртанги кунга бўлган ишончимизга кўп жиҳатдан боғлиқдир;

- миллати ва динидан қатъи назар, мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси қалбида она Ватанга муҳаббат, мустақиллик ғояларига садоқат ва ўзаро ҳурмат туйғусини қарор топтиради. Бу қоида ҳар бир фуқаро онгига Ватаннинг муқаддаслигини сингдиришга хизмат қилади;

- жамоатчилик қалби ва онгига фикрлар хилма-хиллиги, виждон эркинлиги каби демократик тамойилларига риоя қилган ҳолда маърифий йўл билан сингдирилади.

Миллий истиқлол мафкураси яхлит тизим бўлганидан унинг барча хусусиятлари ўзаро алоқадорликда ва узвий боғлиқликда намоён бўлади.

МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАФКУРАСИНING АСОСИЙ ҒОЯЛАРИ — халқимизнинг мустақил тараққиёт йўлидаги бош ғоясидан келиб чиқадиган ва ўзининг маъно-моҳияти, фалсафаси, жозибаси билан уни тўлдириб, фуқароларимизнинг қалби ва онгига янада чуқурроқ сингдиришга хизмат қиладиган бунёдкор ғоялардир. Ушбу ғояларнинг мазмун-моҳияти ва асосий хусусиятлари Президент Ислом Каримов асарларида уз ифодасини топган. Булар қуйидагилардир:

- ватан равнақи;
- юрт тинчлиги;
- халқ фаровонлиги;
- комил инсон;
- ижтимоий ҳамкорлик;
- миллатлараро ҳамжиҳатлик;
- диний бағрикенглик.

Миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғоялари маърифатли дунёда эътироф этилган умумий қонун-қоидалар ва халқаро андозалар, умуминсоний тамойиллар ва қадриятларнинг устуворлиги, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига оғишмай амал қилиш, демократия ва гуманизм каби тамойилларнинг талабларига тўла-тўқис мос келади.

МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАҒКУРАСИННИНГ БОШ ҒОЯСИ — Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг асарларида асослаб берилган бўлиб, мамлакатимиз тараққиётининг асосий мақсад-муддаоларини ифодалайди. Улар «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисола-сида қуйидагича таърифланган: «Ўзбекистон халқининг миллий тараққиёт йўлидаги бош ғояси – озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Бу ғоя халқимизнинг азалий эзгу интилишлари, бунёдкорлик фаолиятининг маъно-мазмунини белгилайди. Ҳар бир инсон учун муқаддас бўлган Мустақиллик, Озодлик, Ватан ободлиги, шажнинг эркинлиги ва фаровон ҳаёт тушунчалари, юксак кадриятларини ўзида мужжасам этади.

Миллий истиқлол мағкурасининг бош ғоясида озодлик сўзининг устувор ва етакчи ўринда туриши мустақиллик барча орзу-интилишларимиз, амалий фаолиятимиз ва ёруғ келажакимизнинг асоси эканидан далолат беради.

Истиқлол мағкурасининг бош ғояси узвий равишда унинг маъно-моҳиятини тўлдирадиган, халқимиз, жамиятимиз ҳаётида ҳақиқий байроқ бўлишига хизмат қиладиган, жамиятимизнинг бугунги тақдири ва келажакига боғлиқ бўлган туб манфаатларимизни акс эттирадиган бир қанча ғояларни тақозо қилади».

МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАҒКУРАСИННИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИ — мамлакатимизда рўй бераётган туб узгаришлар, ҳаётнинг барча соҳаларидаги ислохотлар билан узвий боғлиқдир.

Миллий истиқлол мағкурасининг ижтимоий-иқтисодий асослари «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласида қисқа ва мухтасар тарзда баён этилган:

-бу мағкура оила ва фуқарони муносиб турмуш даражасини таъминлайдиган фаровон ҳаётга эришишга чорлайди;

-ҳар бир инсонни, у қайси шаклдаги мулкчилик асосида меҳнат фаолияти билан шуғулланмасин, ўз манфаатини халқ ва Ватан манфаатлари билан уйғун ҳолда кўришга даъват этади;

-мулкдор одамлар жамият ичида, халқ орасида фақат бойлиги билан эмас, балки юксак маънавий фазилатлари билан

ҳам ажралиб туриши зарурлиги, «шахсий ва оилавий фаровонликка эришиш имконияти ҳар кимнинг ўз қўлида», деган ҳаёт ҳақиқатини замонавий дунёқараш сифатида шакллантиради;

- «Ҳар бир фуқаронинг фаровонлиги – бутун жамиятнинг фаровонлиги» ғоясини илгари суради.

Булардан ташқари, мулкнинг хилма-хиллиги, иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш, бу соҳадаги плюрализмни ва соғлом рақобатни янада юксак даражада ривожлантириш ҳам истиқлол мафкурасининг ижтимоий-иқтисодий асослари қаторига киради. Шу билан бирга, миллий истиқлол мафкураси бу соҳаларда ана шу тамойилларнинг қадрланиши ва мустаҳкамланиши ҳамда фуқароларимиз ҳаётининг таркибий қисмига айланиши учун хизмат қилади.

МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАФКУРАСИНING МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ — ҳар қандай мафкура муайян мақсадларга хизмат қилади, бу йўлда хилма-хил вазифаларни бажаради. Бу мақсад ва вазифалар пировард-натигага эришишнинг йўллари, восита ва усуллари белгилайди. Маълумки, мафкуранинг асосий мақсад ва вазифалари қуйидагиларда намоён бўлади:

- одамларни муайян ғояга ишонтириш;
- шу ғоя атрофида уюштириш;
- ғояни амалга ошириш учун сафарбар этиш;
- кишиларни маънавий-руҳий жиҳатдан рағбатлантириш;
- ғоявий тарбиялаш;
- ғоявий иммунитетни шакллантириш;
- ҳаракат дастури бўлиш.

Ана шу умумий жиҳатлардан ташқари, миллий истиқлол мафкурасининг мазмун-моҳиятидан келиб чиқадиган ўзига хос мақсад ва вазифалари ҳам бор. Президентимиз Ислам Каримов алоҳида таъкидлагани каби: «Халқни буюк келажак ва улуғвор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшаётган миллати, тили ва динидан қатъи назар, ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодати учун доимо масъулият сезиб яшашга чорлаш, аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий қадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишга эришиш, юксак фазилатли ва комил инсонларни тарбиялаш,

уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидойиликни ҳаёт мезонига айлантириш миллий истиқлол мафқурасининг бош мақсадидир». Ушбу мақсад бири-бири билан ўзаро боғлиқликда намоён бўладиган бир қатор вазифаларни амалга оширишни тақозо қилади. Бу вазифаларнинг энг асосийларидан бири мустақил ва эркин тафаккурни шакллантиришдир. Президентимиз таъкидлаганидек: «Эндиги асосий вазифа кишиларимизнинг мустақил фикрлашга ўрганиши, ўзига ишончи ортиб боришидир. Чунки тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйиқлардан, қулликдан қутилмаса, инсон тўла озод бўлмайди».

Миллий истиқлол мафқурасининг яна бир вазифаси жамиятда соғлом маънавий муҳит яратишдан иборат. Бу эса, ўз навбатида, ҳурфикрли, мутелик ва журъатсизликдан холи инсонни тарбиялаш вазифаси билан боғлиқ. Фақат ҳурфикрли, ўз билими ва кучига ишониб яшайдиган инсонгина мутелик ва журъатсизликдан холи бўлади. Ана шундай инсонгина озод ва обод Ватанни барпо этади, эркин ва фаровон ҳаётни ярата олади.

Юртдошларимиз тафаккурида ўзлигини англаш, муқаддас қадриятларимизни асраб-авайлаш, ватанпарварлик каби туйғуларни камол топтириш ҳам миллий истиқлол мафқурасининг асосий вазифалари қаторига киради. Бу эса, ўз навбатида, мафқураимизнинг ўтмишни келажак билан боғлаш, тарихий хотирани тиклаш ва унга садоқат ҳиссини тарбиялаш каби вазифалари билан узвий алоқада намоён бўлади.

Шу билан бирга, миллий истиқлол мафқурасининг халқимизга хос бўлган имон-эътиқод, инсоф-диёнат, саховат, ҳалоллик, меҳр-оқибат, шарму ҳаё каби фазилатларни юксалтириш, мамлакатимизнинг кўп миллатли халқи онги ва қалбида «Ўзбекистон – ягона Ватан» деган тушунчани шакллантириш ҳамда мустақкамлашга хизмат қилиш каби вазифалар ҳам бор.

Кенг халқ оммасини бирон-бир ғоянинг илғор ва инсонпарвар эканлигига ишонтирмоқ учун, аввало, мазкур ғоя халқ ҳаётига яқин, бевосита дахлдор бўлиши, иккинчидан, уни одамлар онгига етказишнинг энг замонавий ва қулай мафқуравий восита ҳамда усулларидан фойдаланиш керак бўлади. Бунда жамият-

даги сиёсатнинг устувор йўналишлари, мақсад ва вазифаларини мафкуравий жиҳатдан асослаш, айниқса, муҳимдир.

Замон руҳи, халқ психологияси, одамларнинг эҳтиёж ва талаблари мафкурада ҳар томонлама акс этиши, бугунги ҳаётнинг энг долзарб муаммолари, унинг стратегик мақсадлари билан узвий боғланишига эришиш мафкуравий вазифаларни бажаришда ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Бу эса мафкуранинг ҳаёт ҳодисаларига ҳозиржавоб бўлиши, ёт ва зарарли ғояларнинг хуружига ўз вақтида зарба бериши каби вазифалар билан узвий боғлиқдир. Ана шундай мафкурагина халқимиз, айниқса, ёш авлодда мустақкам мафкуравий имунитет ҳосил қилиш, аҳолининг турли қатламлари орасида мафкуравий профилактика олиб боришнинг самарали йўллари билан фойдаланиш каби долзарб вазифаларни бажара олади.

Миллий истиқлол мафкураси халқнинг мақсад ва интилишларини ифода этади, халқ руҳини кўтаради, уни эзгулик ва бунёдкорлик ишларига даъват этади, жамият дуч келган муаммолар ечимини топишга ёрдам беради. У жамият аъзоларининг бунёдкорлик фаолиятининг ўзига хос мезони вазифасини ҳам бажаради. Яъни ҳар бир юртдошимизнинг интеллектуал-маънавий салоҳияти миллий ғояларни қай даражада ҳаётга татбиқ эта олишида, аждодлар орзу-умидини қай даражада рўёбга чиқара билишида яққол намоён бўлади.

Миллий истиқлол мафкурасининг яна бир муҳим вазифаси кишиларни яратувчан фаолиятга сафарбар этиши, ғоявий ҳимоя воситаси эканлиги билан белгиланади. У халқнинг, миллатнинг ўтда ёнмайдиган, сувда чўкмайдиган ўлмас эътиқоди сифатида ёш авлодни тарбиялашнинг беқиёс омилдир. Шу маънода, миллий истиқлол ғояси ёшлар ҳаётининг маъноси ва мазмунини белгилайди, миллат, Ватан равнақи, буюк келажакни барпо этиш учун яшаш ва курашиш чинакам инсоний саодат эканлигини яққол кўрсатади.

Хуллас, миллий истиқлол мафкурасининг барча вазифалари ягона мақсадга – Ватанимиз мустақиллигини мустақкамлаш, юртимизда озод ва обод Ватан барпо этиш, эркин ва фаровон жамият қуриш учун хизмат қилади. Мафкуранинг асосий мақсади ушбу йўлда халқимизни жипслаштириш, кишилар онгида мустақил дунёқараш ва огоҳлик ҳиссини тар-

биялаш, комил инсонни вояга етказиш, фуқароларимизда бегона ва бузғунчи ғояларга қарши мустаҳкам мафқуравий иммунитетни тарбиялаш билан узвий боғлиқ бўлиб қолаверади.

МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАФҚУРАСИНИНГ УМУМ-БАШАРИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ — унинг умуминсоний мазмунидан келиб чиқади.

Президент Ислом Каримов асарлари асосида тайёрланган «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласида мафқураамиз таянадиган қуйидаги умумбашарий тамойил ҳамда қоидалар кўрсатилган:

- қонун устуворлиги;
- инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва ҳурфикрлилик;
- турли миллат вакилларига ҳурмат ва улар билан баҳам-жиҳат яшаш;
- диний бағрикенглик;
- дунёвий билимларга интилиш, маърифатпарварлик;
- ўзга халқларнинг илғор тажрибалари ва маданиятини ўрганиш ва ҳоказо.

Ушбу қадриятлар асосида шаклланган истиқлол мафқураси, ўз моҳиятига кўра, халқаро талабларга, умуминсоний қадриятларнинг устуворлиги тамойилларига мос келади, уларни миллий даражада намоён бўлиши учун имкон яратади.

Шу билан бирга, у мамлакатимизда яшаётган барча миллат ва элат, дин ва қатлам вакилларининг умумий мақсад-муддаоларини ифодалайди, халқимиз ўтмиши ва келажагини бир-бири билан боғлайди, унинг асрий орзу-истакларини амалга оширишга хизмат қилади. Бу эса мазкур мафқуранинг жаҳондаги демократик жараёнлар, тинчлик ва барқарорлик, инсон ҳуқуқлари ва виждон эркинлиги каби умумбашарий қадриятлар мазмунига мослигини кўрсатади.

МИЛЛИЙ МАНФААТ — миллат, халқ ҳаётини белгилайдиган, унинг фаолиятини маълум мақсадларга йўналтирадиган ижтимоий муносабатлар, миллий эҳтиёжлар, тафаккур даражаси, маънавий салоҳият, руҳияти, анъана ва қадриятлари тизимидир. Миллий манфаатлар эҳтиёжларни қондирувчи шароит ва қадриятлар билан бирга, уларни яратиш,

таъминлашни белгиловчи ижтимоий тизимга, муносабатлар ва тамойилларга асосланган бўлади. Улар муайян миллат ва халққа мансуб алоҳида кишилар ёки бирор-бир давлат фуқароси бўлган одамларнинг шахсий манфаатлари билан узвий боғлиқ бўлиб, бу манфаатларнинг уйғунлашувини ифодалайди. Шу маънода, у умумий манфаатлар мажмуидир.

Манфаатлар халқлар орасидаги ҳар қандай фаолиятдаги кураш, рақобат ёки ҳамкорлик асосида ётади. Унинг таъсирчанлик қудрати ҳам шунда. Миллат ёки мамлакат аҳолисининг ижтимоий аҳволини инъикос этар экан, у миллий тараққиёт кучларини ҳаракатга ундовчи муҳим омил вазифасини бажаради. Миллий манфаатнинг намоён бўлишида унинг умуминсоний манфаатлар билан уйғунлигига эришишга ёрдам берувчи ижтимоий механизмда умумбашарий қадриятлар муҳим ўринни эгаллайди. У миллий эҳтиёжларни қондиришдан манфаатдорлик билан бутун дунёдаги инсон тараққиёти йулидаги мақсадлар орасидаги бевосита алоқани мустаҳкамлашга ёрдам беради.

МИЛЛИЙ МАФКУРА — миллатнинг этноижтимоий бирлик сифатида мавжуд бўлиши ва ривожланишини, эркин ва озод тараққиётини ғоявий асослаш, таъминлашга қаратилган қарашлар тизими.

Шундай бўлса-да, «миллий мафкура»ни фақат битта миллат ёки халқнинг мафкураси деб тушуниш тўғри эмас. У муайян давлат ёки жамиятнинг умумий мафкураси маъносини ҳам англатади. Чунки «миллий» сифати «миллат» сўзидан келиб чиққан бўлиб, нафақат муайян этник бирлик, балки «давлат» маъносини ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. Масалан, «миллий даромад», «миллий қуролли кучлар» бирикмаларида у айнан «давлат» сўзининг маънодоши сифатида ишлатилади. «Миллий мафкура» тушунчаси ҳам Ўзбекистонда яшаб унда фаолият кўрсатаётган барча миллат вакилларига тегишлидир.

Миллат ҳудудий, иқтисодий, сиёсий ва этник алоқалар (маданият, тил, ўз-ўзини англаш) умумийлиги замирида юзага келадиган этно-ижтимоий бирликдир. Шунинг учун ҳам миллий мафкуранинг таърифида ана шу хусусият ўз ифодасини топган. Миллий мафкуранинг бундай хусусияти Президентимиз асар-

ларида асослаб берилган. Юртбошимизнинг мавжуд айрим мафкуравий таҳдидлар юзасидан билдирган мулоҳазаларини таҳлил қилиш асосида ҳам шундай хулосага келиш мумкин. Зеро, ислом халифалигини ёки янги бир кўринишдаги собиқ иттифоқни тиклашга, тарихимизни сохталаштириш, турли ғайриилмий талқинлар ёрдамида алоҳида ўзбек миллати йўқ, деган қарашни сингдиришга ҳаракат қилаётган мафкуралар айнан бизнинг миллат сифатида мавжуд бўлишимиз, ривожланишимиз, жаҳон халқлари ўртасида ўзимизнинг муносиб ўрнимизга эга бўлишимизга қарши қаратилгандир. Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, «Лекин биз ўзимизни ҳамisha мустақил миллат — ўзбек халқи сифатида ҳис этиб келганмиз ва бу билан фахрланамиз. Бунга тарихий, илмий, маданий асосларимиз бор»

Шундай экан, миллий мафкура ўзлигимизни, бир бутунлигимизни таъминлашга, айни пайтда, унга таҳдид солувчи кучлар, қарашларга қарши курашга йўналтирилган, ҳаётий заруратни акс эттирадиган ғоявий-назарий қарашлар тизими сифатида намоён бўлиши, шубҳасиз.

МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТ (лотинча «mens» — ақл, идрок, зеҳн, фаҳм-фаросат) — миллатнинг тарихан шакллланган тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, яшаш ва фикрлаш тарзи, муайян ижтимоий шароитларда камолга етган қобилияти ва руҳий қуввати. Бу тушунча миллатга хос анъаналар, расм-русмлар, урф-одатлар, диний эътиқодни ҳам ўз ичига олади. Ўз навбатида, у муайян миллатга мансуб кишининг турмуш тарзи, фикрлаши, дунёқарашини ҳам бир қадар белгилайди, гоҳида уни баҳолаш учун асос бўлади.

Миллий менталитетни ўрганиш ва унинг даражасини аниқлаш долзарб ва нозик муаммо бўлиб, ниҳоятда эҳтиёткорлик ҳамда жиддий ёндашувни талаб қилади. Миллий менталитетни фақат миллатнинг нуфузи, ўтмиши ёки мавжуд турмуш шароити, унинг тарихда қарам ёки мустақил бўлганлиги билангина аниқлашга уриниш жиддий хатоликларга олиб келиши мумкин. Буни аниқлаш учун кўпгина омиллар эътиборга олиниши, улар ўзаро қиёсланиши, ушбу миллат яшаб турган шарт-шароит, тарихий давр, унинг руҳияти ва бошқа қатор жиҳатлар ҳам атрофлича ўрганилиши шарт.

Мустақиллик бошқа халқлар қатори, ўзбек халқи олдида ҳам ўз менталитетини ўрганиш, уни тиклаш ва бойитиш учун улкан имкониятлар очиб берди. Бу менталитетнинг шаклланиш жараёни деярли уч минг йиллик тарихга эга. Ўтмишда халқимиз бутун инсониятнинг моддий ва маънавий маданиятини ўзининг бебаҳо дурдоналари билан бойитган. Аммо мустабид тузум даврида у ўз тарихини, анъаналарини, маданиятини, урф-одат ва қадриятларини тула-тукис ўрганиш имкониятидан маҳрум эди. Чунки уша даврда бирон-бир миллатнинг тарихи, миллий маданиятини ривожлантириш ҳукмрон мафкура мақсадларига тубдан зид эди.

Миллий истиқлол мафкураси мамлакатимиз фуқароларининг асрлар давомида шаклланган маънавияти, урф-одатлари, анъаналари ва қадриятларидан озикланади. Бу жараёнда Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги, комил инсон, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик ғояларини юрдошларимиз онги ва қалбига жо қилиш уларда замонавий менталитет ҳосил бўлишининг асосий шартларидан биридир.

МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР — миллат учун муҳим аҳамиятга эга бўлган этник жиҳат ва хусусиятлар билан боғлиқ қадрият шакллари. Дунёда ўзига хос қадриятлари бўлмаган миллат йўқ. Миллий қадриятлар миллатнинг тарихи, яшаш тарзи, маънавияти ҳамда маданияти билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Ўзбекистон мустақилликка эришиши туфайли миллий қадриятларга эътибор кучайди. Зеро, миллий қадриятлар мамлакатимиз мустақиллигини мустаҳкамлайдиган маънавий асослардан биридир. Халқимизнинг асрлардан-асрларга мерос тарзида келаётган миллий қадриятлари узоқ тарихий жараёнда шаклланган. Улар она юртга эҳтиром, авлодлар хотирасига садоқат, катталарга ҳурмат, ҳаё, андиша каби хусусиятларнинг устуворлиги, бошқа халқларникига ўхшамайдиган урф-одатлар, расм-русмлар, маросимлар ва анъаналар билан тавсифланади.

Маълумки, қадриятлар муайян шароитларда шаклланади. Шу сабабли, улар маҳаллий, миллий, минтақавий шакл-

лар ва умуминсоний шакл ва мазмунда мавжуд бўлади. Маҳаллий қадриятларнинг энг етуқлари ва миллий манфаатларга мослари аста-секин сараланиб, умуммиллий даражага кўтарилади. Миллий муҳит қадриятларни яратиш ва саралашнинг асосий манбаидир: у миллий қадриятларнинг энг яхшилари-ни вояга етказиб, жаҳон миқёсига олиб чиқади.

МИЛЛИЙ ҒОЯ — миллатнинг ўтмиши, бугуни ва истиқболини ўзида мужассамлаштирган, унинг туб манфаатлари ва мақсадларини ифодалаб, тараққиётга хизмат қиладиган ижтимоий ғоя шакли.

Миллий ғоя ўз моҳиятига кўра, халқ, миллат тақдирига дахлдор бўлган, қисқа ёки узоқ муддатда ҳал этилиши керак бўлган вазифалар ва мўлжалларни ҳам акс эттиради. Ўз даврида (1941- 1945 йилларда) фашистлар босиб олган Францияда «қаршилиқ кўрсатиш» ғоясининг миллий ғоя даражасига кўтарилгани ва Франциянинг озод этилиши билан ўз аҳамиятини йўқотгани фикримизга далил бўла олади.

У ёки бу ғоянинг миллий ғоя сифатида майдонга чиқиши миллатнинг ўтмиши, мавжуд ҳолати билан бевосита боғлиқдир. Зеро, ана шу икки негизга таянган ҳолдагина у миллатнинг қисқа ёки узоқ вақтда эришиши лозим бўлган мақсад-муддаолари ва мўлжалларини тўғри ифодалай олиши мумкин.

Том маънодаги миллий ғоя охир-оқибатда озми-кўпми инсоният тақдирига таъсир қилади. Шу маънода, ҳар қандай миллий ғояда умуминсоний моҳият мавжуд бўлади. Аммо аниқ бир миллат еки умуман инсоният учун аҳамиятли бўлган ғоялар ҳам бор. Айтайлик, «Миллий яраш» ғояси фуқаролар уруши кетаётган давлат учун ҳаётий мазмунга эга бўлса, «Манфаатли ҳамкорлик» ғояси дунёнинг барча мамлакатлари учун бирдек аҳамиятлидир. Ҳар бир халқ ўз тарихининг *бурилиш* нуқталарида, аввало, мафкура масаласини, унинг ўзагини ташкил этадиган, ўзига хос ўқ, бирлаштирувчи ядро вазифасини ўтайдиган ижтимоий ғояни шакллантириш муаммосини ҳал қилади.

Мамлакатимиз учун миллий ғоя ҳақидаги масаланинг бугунги амалий аҳамияти шундаки, биз ўтиш даврини бошдан кечирмоқдамиз. Айнан шундай пайтда аҳолининг турли қат-

ламлари манфаатларини ҳимоя қилувчи мафкураларнинг шаклланишига шароит туғилиши мумкин. Шундай экан, миллат, жамиятнинг пароканда бўлиб кетишига йўл қўйиб бўлмайди. Акс ҳолда, сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий ислоҳотлар ўз аҳамиятини йўқотади, мустақиллик йўлида ғов пайдо бўлади. Баъзи собиқ иттифоқ давлатларида жамиятнинг бир-бирига қарама-қарши турувчи кучларга бўлиниб кетгани ёки айрим қўшни мамлакатларда маҳаллийчилик заминида жамиятни бўлиб юборишга уринишлар бўлаётгани ҳам катта сабоқ бўлмоғи лозим.

Мамлакатимизда олиб борилаётган оқилона сиёсат тўғрисида бизда ана шундай бўлинишларнинг олди олинди. Бугунги кунда ана шу натижаларни мустаҳкамлаш, иқтисодий ва сиёсий барқарорликни, фуқаролар ва миллатлараро тоғувликни сақлаб қолиш ҳам фарз, ҳам қарзидир. Бунинг йўли эса битта, у ҳам бўлса, жамиятнинг барча қатламлари, ҳар бир аъзоси учун бирдай қадрли бўлган миллий ғоя ва мафкурани ишлаб чиқишдир.

МИЛЛИЙ ҒУРУР – 1) шахс, ижтимоий гуруҳнинг миллий ўз-ўзини англаши асосида шаклланадиган, аждодлари қолдирган моддий, маънавий меросдан, ўз халқининг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси, ўзга миллатлар олдидаги қадрқиммати, обрў-эътиборидан фахрланиш ҳиссини ифодаловчи тушунча. Бу туйғу қўйидаги шаклларда намоён бўлади: миллатнинг ютуқлари, обрў-эътибори билан фахрланиш, унинг муаммоларига бефарқ қараб турмаслик; ўз элига, миллатига жонкуяр бўлиш; ўз миллатининг моддий, маънавий меросини асраб-авайлаш; халқ одатлари, анъаналари, қадриятларини ҳурмат қилиш, уларни бойитиш ва такомиллаштириш; ўз миллатига меҳр-муҳаббатини амалий фаолиятда намоён қилиш.

Соғлом миллий ғурур ўзга миллатга мансуб кишиларга ҳурмат-эҳтиром кўрсатишни тақозо қилади. Бундай туйғуга эга маънавий етук киши миллийликни миллатчиликдан, ҳақиқий миллий ғурурни миллатпарастликдан фарқ қила олади, бошқа миллат вакилларининг иззат нафси ва ғурурини камситмайди.

Мустақиллик кишилар миллий ғурурини ошириб, уни халқ, Ватан, аждодлар хотираси олдидаги масъулиятни ҳис қилиш-

дек мазмун билан бойитмоқда. Бундай шароитда Ватанимиз мустақиллигидан фахрланиш, мамлакатимизда озод, фаровон ва эркин ҳаёт қуриш йўлида фаол меҳнат қилиш, жаҳон ҳам-жамияти ютуқлари, универсал технологиялардан фойдаланиш миллий гурурни оширадиган омиллардир. Бу эса, ўз навбатида, юртдошларимизнинг кучи, салоҳияти, бунёдкорлик фаолияти-ни кўп жиҳатдан белгилайди, уларни ўзларида соғлом миллий гурур туйғусини шакллантириш учун тинмай изланишга са-фарбар этади.

МИЛЛИЙЛИК — муайян халққа хос бўлган, уни бош-қалардан фарқини кўрсатувчи хусусиятлар мажмуи.

Миллийлик миллатнинг тарихи, қадриятлари, анъана-лари, маданияти, яшаш тарзида яққол намоён бўлади. Мил-лийликни билиш ва англаш учун миллатлар ўртасидаги фарқ-лар ва тафовутларни ҳам ўрганмоқ зарур. Аммо бу миллат-лар орасидаги фарқларни мутлақлаштириш эмас, балки уларни яқинлаштирувчи томонларга ҳам эътибор беришни талаб қилади. Бошқа миллатларнинг ютуқ ва ижобий таж-рибаларини ўрганиш, уларни ўзлаштириш миллийликни бойитади ва ривожлантиради.

Инсоният тарихида XX аср миллийликнинг ўсиши, мил-лий давлатчилик тамойили устуворлик касб этгани билан ха-рактерланади. Бу асрда мустамлакачилик тизими барбод бўлди, ўнлаб янги мустақил давлатлар шаклланди. Ана шу аср сўнгида Ўзбекистон ҳам мустақилликка эришди, ўз миллий давлат-чилик анъаналарини тиклади.

Мамлакатимизда маънавий тараққиёт умуминсонийлик-нинг устуворлиги ва миллий қадриятларга садоқат тамойил-ларининг уйғунлигига асосланадиган бўлди. Бунда Президент Ислам Каримов томонидан асослаб берилган миллий ривож-ланишнинг ўзимизга хос ва мос йўли — тараққиётнинг ўзбек моделини амалга ошириш муҳим аҳамият касб этмоқда.

МОДЕРНИЗАЦИЯ (ингл. modernization - ўзгариш, янгиланиш, замонавийлаштириш) — 1.Индустриаллаштириш, саноатлаштириш даврида аграр, тарихий ва замонавий

жамиятлар тараққиётининг янги босқичга кўтарилишини ифода этувчи ижтимоий жараён. У жамият ҳаётининг барча жабҳалари: иқтисодиёт, сиёсат, ижтимоий ва маънавий-маърифий соҳанинг модернизация қилинишини тақозо этади. Модернизацияни француз олими Э. Дюркгейм ижтимоий дифференциялашув, немис социологи М.Вебер эса рационаллашув жараёни сифатида талқин этади. 2. Америка функционализм мактаби вакиллари томонидан 1950-60-йилларда тақлиф этилган ижтимоий тараққиёт модели. Унга кўра, модернизация жараёнининг мазмун-моҳиятини ифодаловчи асосий омил — ижтимоий тараққиёт, иқтисодий ривожланишга тўсқинлик қилаётган анъанавий қадриятлар ўрнига замонавий ёндашувларнинг вужудга келишидир. Фарб илмий адабиётида жаҳондаги бир қанча ривожланган мамлакатлар мазкур ёндашувларга таяниб, модернизация босқичидан кейинги — постмодернизациялашган жамиятга қадам қўйгани, унга хос хусусиятлар, муаммо ва зиддиятлар атрофлича тадқиқ ва таҳлил этилмоқда. Ривожланаётган мамлакатларнинг аксариятида эса жамият ҳаётининг барча соҳаларини модернизация қилиш моделларига асосланган ҳолда, ўзига хос тараққиёт йўллари изланмоқда ва амалиётга татбиқ қилинмоқда. Президент Ислом Каримов томонидан Ўзбекистоннинг иқтисодий, ижтимоий, интеллектал салоҳияти, табиий захиралари, жўғрофий ҳолати, бой маданий-маънавий меросига таянган ҳолда яратилган, назарий ва амалий жиҳатдан асосланган тараққиётнинг ўзбек модели концепцияси жамиятни янгилаш, мамлакатни модернизация и ислоҳ этишга, унинг дунёдаги мутараққий давлатлар қаторидан ўрин олишига хизмат қилади. Президентимиз Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида қилган маърузасида мамлакатимиз ривожланиш стратегиясини белгилашда “бошқариладиган иқтисод” ёки “бошқариладиган демократия” моделлари бизга тўғри келмаслиги ҳақида тўхталиб, “давлат ва жамиятни ислоҳ этиш ҳамда модернизация қилишда ўзбек моделининг босқичма-босқичлик тамойилига бундан буён ҳам қатъий амал қиламиз” деб таъкидлаган эди. Маърузада мамлакатимизни 2005 йил ва келгуси даврда модернизация ва ислоҳ этишнинг асосий

вазифалари ҳам белгилаб берилган. Биринчидан, қонунчилик ҳокимияти бўлмиш Парламентнинг роли ва таъсирини кучайтириш, ҳокимиятнинг қонунчилик, ижро ва суд тармоқлари ўртасида янада мутаносиб ва барқарор мувозанатга эришиш; иккинчидан, ҳокимиятнинг учинчи тармоғи — суд-ҳуқуқ тизимини янада либераллаштириш; учинчидан, демократик янгилашни жараёнини чуқурлаштириш ва фуқарорларнинг эркинликларини таъминлашнинг муҳим шarti — оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш учун демократик андозаларни жорий этиш бу уйча аниқ ва изчил чораларни амалга ошириш; тўртинчидан, давлатимиз ташқи сиёсати маъно-мазмуни ва мақсади Ўзбекистон манфаати билангина белгиланиши; бешинчидан, бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодий янада эркинлаштириш (Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократиллаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т., “Ўзбекистон”, 2005).

МУСТАМЛАКАЧИЛИК — кучли давлатлар томонидан зўрлик билан эгалланган мамлакат ёки ҳудудни сиёсий ва иқтисодий мустақилликдан маҳрум этиб, ўзига бўйсундириш, қарам қилиш ғояси асосидаги ўзга халқ ёки мамлакатларни босиб олиш, талаш сиёсати. Тарихдан мустамлакачилик империяларнинг шаклланиши ва ўзга давлатларни босиб олиши билан боғлиқ эканлиги маълум.

XX аср бошига келиб, деярли бутун дунё йирик мустамлакачи давлатлар (Буюк Британия, Франция, Германия, Италия, Испания, Нидерландия, Португалия, АҚШ, Япония, Россия) томонидан босиб олинган эди. Мустамлака мамлакатлар билан бир қаторда иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан заиф ва қарам бўлган ярим мустамлакалар ҳам мавжуд эди. Ҳукмрон кучлар ва уларнинг монополистик бирлашмалари мустамлака ва қарам мамлакатлардан хом ашё манбаи, даромад олиш бозори, сармоя қўйиш соҳаси, шунингдек, ҳарбий ҳаракатлар ҳамда янги жойларни эгаллаб олиш учун таянч майдони сифатида фойдаландилар. Мустамлака ва қарам ўлкаларнинг халқларини эксплуатация қилиш ва эзиш ҳисобига мустамлакачилар катта даромадга эга бўлди. Қарам ўлкалар

эса аграр хом ашё етиштириладиган бир томонлама ишлаб чиқаришга асосланган қолоқ иқтисодиёт билан қолавердилар.

Мустамлакачи давлатларнинг дунёни қайтадан бўлиб олишга бўлган интилиши 1914-1918 йиллардаги Биринчи жаҳон урушининг келиб чиқишга олиб келди. Уруш оғриқларидан азият чекаётган халқларнинг миллий-озодлик ҳаракатлари кучайиб борди. Иккинчи жаҳон уруши (1939-1945)дан сунг эса жаҳон мустамлакачилик тизимининг тез емирилиши ва қулаши бошланди. Масалан, «Африка йили» деб ном олган 1961 йилда Африканинг 21 та давлати мустақилликка эришган эди. Утган даврда мустамлакачиларнинг каттиқ қаршиликларига қарамай, кўплаб мустамлака ва қарам давлатлар озодликни қўлга киритдилар ва ўзларининг сиёсий ҳамда иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаб бормоқдалар. Мустамлакачилик барҳам топган ҳозирги шароитда, реакцион мустамлакачи кучлар ҳали ҳам турли усуллар ва шаклларда ўзларининг иқтисодий ва сиёсий мавқеларини сақлаб қолишга интиломқдалар.

Ўзбек халқи ҳам ўз бошидан мустамлакачиликнинг аянчли даврини ўтказди. Аввал Россия империяси, сунг собиқ совет империясининг мустамлакачилик сиёсати мамлакатимиз тараққиёти учун тўсиқ бўлиб келди. Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришган бўлса-да, қўлга киритилган истиқлолни ҳар томонлама мустаҳкамлаш бугунги куннинг асосий вазифаси бўлиб қолмоқда. Зеро, ўз таъсир доирасини сақлаб қолмоқчи ёки қарам қилишни орзу қилаётган мустамлакачи кайфиятдаги сиёсий кучлар ватанимиз бойликларига, халқимиз озодлигига кўз олайтиришни қўймаяптилар. Ўз манфаатларига эришиш йўлида ҳар қандай усул ва найранглардан фойдаланувчи, мустамлакачилик ғоялари билан қуролланган кучларнинг асл қиёфасини очиб ташлаш, уларга қарши мафкуравий иммунитетни шакллантиришда миллий истиқлол ғоясининг имкониятларидан тўла фойдаланиш давр талабидир.

МУСТАҚИЛЛИК МАФКУРАСИ — жамият аъзоларининг, ижтимоий гуруҳлар, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари, миллатлар ва элатлар, оммавий ҳаракатлар, диний уюшмалар, ёшлар, хотин-қизлар, фахрийлар, тадбир-

корлар ва бошқа ижтимоий субъектларнинг умумий манфаат ва муддаоларини ўзида акс эттирувчи ва мужассамлаштирувчи, уларнинг хатти-ҳаракатларини, фаолиятини, фикр-зикрини ягона бир мақсадга - мустақилликка эришиш ҳамда уни мустақамлашга йўналтирувчи ғоялар ва билимлар мажмуи. Мустақиллик мафкураси мустақилликка эришиш ва уни мустақамлаш орқали жамият ривожланишини тезлаштирадиган муҳим омиллардан биридир.

Мустақил бўлмаган давлатнинг, миллатнинг, жамиятнинг кучи, имкониятлари, салоҳияти, моддий ва маънавий бойликлари, маблағлари, асосан, унинг устидан ҳукмрон давлатни ва ижтимоий тузумни мустақамлашга сарфланади. Бунинг натижасида, қарам халқлар ўз тараққиётида орқада қоладилар, жамият ривожланиши сустлашади, мустабид давлат пировардида инқирозга юз тутаяди.

Қарамлик, мутелик ва тобелликка қарши курашиш ва давлатнинг, халқнинг мустақиллигига эришиш - жамият тараққиётининг муҳим омилларидандир. Бундай курашга халқни, оммани мустақиллик мафкураси сафарбар қилади. У оммага қарамликнинг ҳақиқий башарасини очиб кўрсатади, хато ва нуқсонларини танқид қилади, халқни камситувчи моҳиятини фош қилади. Шу билан бирга, мустақиллик мафкураси мустақилликка эришиш халқ олдида қандай янги истиқболлар очишини кўрсатади, жамиятнинг келажакдаги ривожланиш йўллари белгилаб беради. Бу фикрларнинг тасдиғини жаҳондаги барча мустақил давлатлар мисолида кўрамиз. Ҳар бир халқнинг энг етук, онгли ва шижоатли фарзандлари мустақиллик мафкурасининг ижодчилари ва ижрочилари бўлганлар. Ҳозир ҳам шундай.

Мустақиллик мафкурасининг Ўзбекистонда босиб ўтган йўли ниҳоятда қийин ва мураккаб бўлди. XIX асрнинг иккинчи ярмигача хон ва амирлар ҳар қандай илғор мафкурани, шу жумладан, миллий мафкурани таъқиб этдилар. 1865-1917 йилларда ўлкамиз чоризмнинг мустамлакасига айланди ва хур фикр айтиш, миллий мафкурани ўртага ташлаш имконияти бўлмади. 1917 йилдан то 1991 йилнинг кузигача Ўзбекистон «қизил империя»нинг исканжасида бўлди ва ақида-лаштирилган марксизм-ленинизм назарияси ҳамда мафкурасига ҳамнафас бўлмаган ҳар қандай фикр, ғоя рад этилди.

Шу сабабли, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб юрти- мизнинг оташин фарзандлари томонидан айтилган мустақил- лик мафкураси ғоялари юзага чиқарилмади. Бу туғрида Му- қимий, Фурқат, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Боту, Сўфизода, Абдулла Авлоний ва ўнлаб бошқа шоир, ёзувчи, мутафаккирлар айтган фикрлар пинҳоний ҳолда қолиб кетди.

Эндиликда Ўзбекистон халқининг мустақил мафкураси шаклланиб, у кун сайин мазмунан ва шаклан бойиб бормоқ- да. Мустақиллик мафкураси ҳозирги Ўзбекистон шароитида ҳар бир фуқаро томонидан қуйидаги вазифаларни бажаришга қаратилган:

- мустақилликни мустаҳкамлашга хизмат қилиш;
- Ўзбекистон мустақиллигининг сиёсий, иқтисодий, ма- даний-маънавий заминларини яратишнинг фидойиси бўлиш;
- мустақилликни мустаҳкамлашнинг асосий шarti — жа- ҳон андозалари даражасидаги рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришга эришиш;
- ҳар кун ва ҳар қадамда Ўзбекистонда тинчлик ва бар- қарорликни таъмин этишда фаол қатнашиш;
- инсон энг олий қадрият эканлигини билиш ва шунга хизмат қилиш;
- миллатлар ва элатлар ўртасида дўстлик, қардошлик, ҳамкорлик, тотувлик йўлида иш олиб бориш;
- бозор иқтисодиётининг ва муносабатларининг барча то- монлари ва илмини ўзлаштириш ҳамда уларни ўз амалий фаолиятига татбиқ этиш;
- Ўзбекистоннинг бошқа давлатлар билан ҳамкорлигини қўллаб-қувватлаш;
- мутелик, маҳдудлик, норасолик, боқимандалик кай- фияти ва хиссиётларига қарши курашиш;
- бошқаларнинг ўтмиш сарқитларидан қутулишига ёрдамлашиш.

Мустақиллик мафкурасининг назарий асослари ва ама- лий вазифалари Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов асар- ларида батафсил ёритилган.

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ — Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги ҳақида бир қанча

ҳуқуқий ҳужжатлар мавжуд: улардан биринчиси, 1990 йил 20 июнда Ўзбекистон Олий Кенгашининг II сессиясида қабул қилинган Мустақиллик Декларациясидир. Унда ўзбек халқининг давлат қурилиши тарихи, тажрибаси, ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи асосида давлат мустақиллиги эълон қилинди. Бу ҳужжатда давлат суверенитетининг асосий атрибутлари бирма-бир баён этилади. Мустақилликнинг иккинчи асосий ва энг муҳим ҳуқуқий ҳужжати Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш Баёнотидир. Бу ҳужжат 12-чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг навбатдан ташқари VI сессиясида 1991 йил 31 августда қабул қилинган.

Ўзбекистон мустақиллигини кафолатловчи учинчи ҳуқуқий манба «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида»ги ҳужжат ҳисобланади. Бу ҳужжатда республика бундан буён «Ўзбекистон Республикаси» деб аталиб, 1 сентябрь — «Мустақиллик куни», умуммиллий байрам ва дам олиш куни деб эълон қилинди.

Мустақилликнинг ҳуқуқий асоси конституциявий ҳужжат — «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Қонун бўлиб, барча тарихий ҳужжатлар орасида асосийсидир, дейиш мумкин. Чунки унда Ўзбекистоннинг Мустақиллик Декларациясига ва Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллиги тўғрисидаги Баёнотига асосланиб, давлат мустақиллиги асослари, давлат суверенитети атрибутлари баён этилган.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси суверенитетининг асосий ҳужжати Ўзбекистон Республикасининг Асосий қонуни - Конституциясидир. У Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 12-чақириқ II сессиясида, 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган бўлиб, унинг биринчи боби давлат суверенитетига бағишланган. Бу ҳужжатлар фақат мустақилликнинггина эмас, балки ҳуқуқий давлат шаклланишининг юридик асосидир.

МУСТАҚИЛЛИК ҒОЯСИ — мустамлакачилик асоратида бўлган миллат ва халқларни, уларга мансуб бўлган илғор кишиларни озодликка, ўз эркини қўлга киритишга ундайдиган ғоя. Ана шу ғоя асосида улар эзгулик ва озодлик учун

курашга отланадилар, ана шу йўлда жон фидо қиладилар. Бу борада замон, давр ва ҳудуднинг ўзгариши воқеалар жараёнини ўзгартирмайди, яъни жамият тараққиётининг ҳар бир даврида мустақиллик ғояси, асосан, бир хил тамойилларга (эрк ва озодлик учун курашга) таянган фаолият учун маънавий омил бўлади. Масалан, милоддан илгари македониялик Искандар ёки ўрта асрлардаги Чингизхон босқинидан сўнгги истибдоддан қутулиш учун халқимизнинг олиб борган кураши ана шундай тамойилларни акс эттиради.

Мустақиллик ғояси асосидаги кураш ниҳоясида истиқлолга эришилганидан сўнг бу ғоя ушбу мустақилликни мустаҳкамлаш, авайлаб асраш йўлидаги маънавий омилга айланади.

МУХОЛИФАТ (арабча «мухолифат» - келишмовчилик, тескарилашиш, қарама-қаршилик, зиддият) — расмий сиёсатга, ҳукмрон қарашларга мос бўлмаган нуқтаи назар, алоҳида сиёсий йўл, демократиянинг муҳим белгиси.

Мухолифат уч хил бўлиши мумкин: а) парламент доирасида; б) ундан ташқарида; в) сиёсий партиялар ичида. Ички партиявий мухолифат муайян партия раҳбариятининг расмий сиёсатига қарши чиқувчи кишилар гуруҳидан иборат. Парламент мухолифати ушбу олий қонун чиқарувчи давлат органига сайланган, аммо унда озчиликни ташкил этувчи, ҳукумат таркибига кирмайдиган депутатлар ёки партиялар фракцияларидан таркиб топади. У ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг муҳим масалалари юзасидан давлат раҳбарияти ва ҳукуматининг йўлидан фарқ қилувчи йўлни тутиши мумкин.

Амалий мухолифат, Конституция ва қонунларга хилоф равишда иш тутувчи мухолифатдан фарқли ўлароқ, миллий тараққиётнинг умумхалқ манфаатларига мос йўлини қўллаб-қувватлаш билан бир қаторда, унинг рўёбга чиқарилишининг муқобил дастурларини илгари суради, бу ишда йўл қўйилган камчилик, хато ва нуқсонларни қидиради, топади ва танқид қилади. Бунда унинг қонунчилик доирасида иш тутиши, оммавий ахборот воситалари ва парламент минбаридан (агар мухолифат вакиллари депутат этиб сайланган бўлсалар) фойдаланиш имкониятига эга бўлиши лозим.

Сохта демократик шиорлар остида оммани ғайриқонуний ҳаракатларга ундовчи эҳтиросли муҳолифлар фаолияти қандай мудҳиш, ёш мустақил давлатлар учун нақадар қимматга тушувчи оқибатларга олиб келиши мумкинлигини қатор собиқ шўро республикалари (Тожикистон, Грузия, Озарбайжон ва бошқалар) мисолида яққол кўриш мумкин.

Халқаро демократик меъёрларга тўла жавоб берувчи Конституция, «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонун ва бошқа қонунларнинг қабул қилиниши билан Ўзбекистонда сиёсий муҳолифат фаолияти учун зарур шарт-шароит ва имкониятлар яратилди. «Биз, - дейди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов, - расмий ҳокимият билан ғоявий ва амалий жиҳатдан рақобатлаша оладиган, амалий таклифлар кирита биладиган, жамиятимизнинг турли сиёсий қатламлари манфаатларининг ифодачиси тариқасида майдонга чиқа оладиган муҳолифатни кўришни истаймиз. Мустақил мамлакатимизда тобора чуқурлашаётган демократик ислохотлар мантиқи айни шундай сиёсий муҳолифат шаклланишини тақозо этмоқда».

Мустақил Ўзбекистоннинг муҳолифат масаласида олиб бораётган сиёсати алоҳида ўрганилишга сазовордир. Бу сиёсатнинг тарихий, анъанавий илдизларини, унинг халқ менталитети, яъни аклий салоҳиятининг ўзига хослиги билан боғлиқлиги ва бошқа қирраларини тадқиқ этиш энг долзарб ва муҳим назарий масалалардан биридир. Шуниси диққатга сазоворки, «Ўзбекистонда муҳолифат йўқ» деган масалага асосан Ғарб сиёсий арбоблари ва жамоат намоёндалари эътибор берадилар. Чунки уларнинг онгида кейинги икки-уч аср ичида Оврупо тарихи, ижтимоий жараёнлари таъсирида ижтимоий ва сиёсий ҳаёт тушунчаси ва андозаси пайдо бўлган.

Ваҳоланки, ғарб муҳолифати ва унинг андозалари асосан Оврупонинг кейинги бир ярим - икки асрлик тарихи асосида шаклланган ва уни бутун *инсоният учун ягона мезон* дейиш фақат ҳали-ҳали биз Оврупо марказийлик қарашлари ва назарияларининг таъсирида эканлигимиздан далолат беради, холос. Ғарб муҳолифати Оврупода зиддиятлар, қонли воқеалар, инқилоблар, исёнлар, баррикада жанглари ва парламентлар ҳам очиқ майдонлардаги даҳанаки жанглар билан тўла XVIII-XIX асрлар давомида юзага келди ҳамда

Оврупонинг ўша даврдаги ўзига хос талаб ва шартларига жавоб берар эди.

Шарқ эса асрларгина эмас, минг йиллар давомида мухолифатга эмас, оқил, адолатли, бамаслаҳат иш юритадиган давлат ва жамият раҳбарига суянган. Бунинг учун Форобийнинг жамиятшуносликка оид ғояларини, Амир Темурнинг давлатни бошқариш санъатини, Алишер Навоийнинг «Садди Исқандарий» ва бошқа тарихий ҳамда адабий асарларини таҳлил этмоқ бизга мухолифатни мустақил Ўзбекистон шароитида тушуниш учун бой фикрий ва руҳий озуқа беради.

МУҚОБИЛЛИК (арабча «муқобала» - бир-бирига қарама-қарши бўлган икки фикрдан, нарсадан бирини танлаш) — фақат икки имкониятдан бирини оддийгина танлаш эмас, балки бир-бирига зид бўлган имкониятлардан бирини танлаб олишни ҳам билдириши мумкин. Муқобиллик, бундан ташқари, бир-бирига зид икки йул, имконият ва шу қабилардан ё унисини, ё бунисини танлаш зарурияти, танлашга мажбур бўлмоқ деган мазмунни ҳам билдиради.

Муқобиллик ҳамма соҳаларда - билишда, сиёсатда, иқтисодда, ижтимоий ҳаётда ва бошқа тармоқларда учрайди.

Бир-бирини инкор қилувчи икки имкониятдан бирининг танланиши, айниқса, сиёсатда яққол кўринади (масалан, давлат бошлиқларининг сайланишида муқобил номзодларнинг қўйилиши). Маълум бир мақсадга эришиш учун танланган у ёки бу назариядан фойдаланишда муқобиллик масаланинг ечиш усули ҳисобланади.

Ўзбекистон изчил демократик қоидаларга содиқ давлат сифатида ўз сиёсий ҳаётида барча сайловлар муқобиллик асосида ўтиши тарафдори эканини намойиш қилмоқда. Бу демократик қоида, биринчи маротаба, кенг миқёсда, давлатимизда, 1991 йил 29 декабрда давлат Президентини сайлаш жараёнида амалга оширилди.

НЕОФАШИЗМ — фашизмнинг янги, замонавий шакли, ўта тажовузкор, милитаристик ва шовинистик кучларнинг қарашларини ифодаловчи реакцион сиёсий оқим. Бундай кучларнинг демократик йул билан ҳокимиятни эгаллай олмасликлари, ошқора террористик диктатурага олиб боради. Зеро,

демократик тизимда тор реакцион гуруҳларнинг манфаатлари кенг халқ оммасининг иродаси билан инкор этилаверади. Шу важдан фашизм ҳар доим ҳарбий диктатура кучига таянади. Неофашистик гуруҳлар ва партиялар сиёсий манфаатлари мос тушган ҳукмрон доиралар билан яқин алоқада бўладилар. XX асрнинг 20–40 йилларидаги фашизм сингари, неофашизм ҳам ашаддий шовинизм, ирқчилик ва жаҳолатпарастлик мафкурасига суянади.

Ҳозирда неофашистик кайфиятдаги гуруҳлар турли мамлакатларда ўзларини кўрсатиб қелмоқда. Германияда юзлаб шундай гуруҳлар турли сиёсий кўпоровчиликлари билан демократик жараёнларга халақит бермоқда. Англияда “Миллий фронт”, Голландия, Бельгия, Япония, Скандинавия мамлакатларидаги ашаддий “унг”лар фашистик руҳдаги фаолиятини тўхтатмаётир. АҚШ ва Россия каби қудратли давлатларда ҳам неофашистик гуруҳлар ва ташкилотлар иш олиб бормоқда. Улар гоҳ ошкора (турли шиорлар ва мақсадлар остида), гоҳ яширин ҳаракатда бўлади. Фашистик руҳдаги сиёсий ҳаракат ва уюшмаларнинг асл башарасини очиб ташлаш, уларни ижтимоий хавфли ҳаракатларига чек қўйиш, ғояларининг асосиз ва зарарли эканини кўрсатиб беришда инсонпарвар ва тараққийпарвар ғояларнинг аҳамияти каттадир.

Неофашистлар халқаро кескинлик, милитаризм ва қуролланиш пойгаси тарафдоридир. Бу уларга кўзланган мақсадларга эришиш учун қулай вазиятни юзага келтиради. Ўзбекистон халқининг қалбидан тобора чуқурроқ ўрин олаётган миллий истиқлол ғояси ҳар қандай ғайриинсоний, шу жумладан, ғояларнинг ҳам ҳар қандай кўринишини инкор этади.

ОЗОД ВА ОБОД ВАТАН, ЭРКИН ВА ФАРОВОН ҲАЁТ БАРПО ЭТИШ — миллий истиқлол мафкурасининг бош ғояси. Инсоннинг ижтимоий-сиёсий моҳияти фақат озодлик ва эркинлик шароитидагина тўла-тўқис намоён бўлади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон халқининг миллий тараққиёт йўлидаги асосий мақсади — озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш бўлиб, бу ғоя миллатимизнинг азалий орзу-умидларини, интилишларини, бунёдкорлик фаолиятининг маъно-мазмунини ифодалайди.

Тарихга назар ташласак, сиёсий жиҳатдан озод ва эркин бўлган даврларда юртимизнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаёти гуллаб яшнаганини, аксинча, мустамлакачилик шароитларида у чуқур инқирозларни бошидан кечирганини кўрамиз. Мустақиллик миллий қадриятлар, маданият ва анъаналарни, маънавиятни тиклаб, одамларимиз қалбида миллий гурур ва ифтихорни, озод ва обод Ватан туйғуларини камол топтиришга замин яратди.

Миллий истиқлол мафкурасининг бош ғоясида мустақиллик, озодлик, эркинлик тушунчаларининг устувор ва етакчи ўринда туриши, Ватан озодлиги барча орзу-интилишларимиз, истиқлолни мустаҳкамлашга доир амалий фаолият кулами ва йўналишлари учун асос эканлигидан далолат беради. Зеро, “Биз учун мустақиллик - ўз эркинлигимизни англашгина эмас, балки, аввало, ўз ҳаётимизни ўз иродамиз билан ва миллий манфаатларимизни кўзлаган ҳолда ташкил этиш, ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қуриш ҳуқуқидир”⁵.

Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт ғояси: биринчидан, ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган, киндик қонимиз тукилган муқаддас заминнинг дахлсизлигини, хавфсизлигини таъминлаш; иккинчидан, маънавий-руҳий жиҳатдан миллий узлигимизни англаш ва унинг ифодаси бўлган қадриятларни сақлаш, бойитиш ва авлодларга мерос қолдириш; учинчидан, эркесвар халқимизнинг асрий орзу-умидлари бўлган мустақилликни мустаҳкамлашга барчани сафарбар қилиш; туртинчидан, ҳар бир кишининг фаровонлиги давлат, миллат фаровонлиги асоси эканлигини англаган ҳолда ташаббускорлик, тадбиркорлик билан фидокорона меҳнат қилишга асосланади, бешинчидан, бу ғоя келажакка қаратилган бўлиб, халқни уюштириш, сафарбар қилиш вазифасини бажаради, олтинчидан, бу ғояда мамлакатимизда яшаётган барча миллат вакилларининг пировард мақсадлари ифодаланган бўлиб, у кишиларни келажакка чорловчи улугвор ва жозибали шиор тарзида намоён бўлади. Бу ғояни халқимиз онги ва қалбига чуқур сингдириш мустақилликни мустаҳкамлаш, буюк келажак қуриш ва Ўзбекистонни илғор давлатлар қаторига қўшилиш жараёнининг муҳим омилидир.

ОЗОДЛИК ҒОЯСИ — мазлумларни ўз эрки учун курашга чорлайдиган, қуллик ва қарамликнинг ҳар қандай кўринишини инкор этадиган умуминсоний ғоя. Бу ғоя инсоният тарихининг азалий йўлдоши, ўтмишдан ҳозирга қадар ўз аҳамиятини сақлаб келаётган эзгу қадриятни ифодалайди. Унинг мазмун-моҳиятини бир неча йўналишда талқин ва таҳлил қилиш мумкин. У ижтимоий маънода — жамият ҳаётининг қандайлиги ва қай тарзда ташкил этилганлигини, сиёсий маънода — мустақил ва эмин-эркин яшашни, иқтисодий маънода — мулк ва моддий бойликларга барчанинг тенг эга бўлиш имкониятини, маънавий маънода — инсон ва жамиятнинг турли тазйиқлардан холислиги, фикр, эътиқод, ва сўз эркинлигини англатади.

Озодлик ғояси инсоният тарихида учмас ном қолдирган кўпгина алломалар, мутафаккирлар ҳаёти ва ижодининг мазмунини ташкил этган. Алишер Навоийнинг қуйидаги рубойиси бу ғоянинг асл моҳиятини акс эттиради: «Ғурбатда ғариб шодумон бўлмас эмиш. Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш. Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса, Булбулға тикандек ошиён бўлмас эмиш».

Озодлик ғоясини умуминсоний, миллий ва шахсий нуқтаи назарлардан ҳам талқин қилиш мумкин. Умуминсоний жиҳатдан, бу ғоя бутун ер юзида тараққиёт ва эркинлик учун курашаётган кишиларнинг музаффар байроғи, демократик жамият ва давлатлар ҳаётининг устувор тамойилларидан бирини ифодалайди. Миллий жиҳатдан, у ҳар бир миллат ва халқнинг ўз мустақил тараққиёт йўли, ўз тақдирини ўзи белгилай олиши, миллий давлатчилигига эга бўлиши имкони борлигини англатади. Шахсий даражада озодлик — инсон ҳақ-ҳуқуқларининг рўёбга чиқиши, унинг ижтимоий-маънавий жиҳатдан эркинлигини билдиради.

Бу ғоя миллий истиқлол мафқурасининг асосий тушунчаларидан бири «Озод ва обод Ватан» иборасида ўз ифодасини топган.

“ОЛЛОҲ ҚАЛБИМИЗДА, ЮРАГИМИЗДА” (“Туркистон-пресс” ахборот агентлиги мухбирининг саволларига жавоблар) — Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг ислом динининг мустақил Ўзбекистон ҳаётидаги аҳамияти ҳақидаги ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий асари. У

Ўзбек ва ғарб тилларида 1999 йил март ойида рисола ҳолида чоп қилинган ва муаллиф асарларининг 7-жилдига киритилган.

Асарда И.А.Каримов 1999 йил 16 февралда Тошкентда рўй берган воқеалар, уларнинг сабаблари ва иштирокчилари хусусида билдирилган турлича фараз-тахминлар, тусмолгумонларга аниқлик киритади. Мутассиб террорчиларнинг ҳақиқий динга алоқаси йўқлигини, муҳолиф кучларнинг Ўзбекистоннинг дин борасидаги сиёсатида кескин ўзгаришлар рўй бериши тўғрисидаги шов-шувлари асоссиз эканлиги кўрсатилган.

Тарихимизни, бугунги кунимизни, миллий хусусиятларимизни, ислом динининг Ўзбекистон ҳаётидаги аҳамиятини, унинг одамлар руҳий дунёсига кўрсатилган таъсирини яхши тушунмаслиги, бу муаммонинг негизига етиб боролмаган айрим кишилар содир бўлган воқеаларни бир ёқлама талқин қила бошлаган эдилар. Президент ушбу ҳолатларга муносабат билдирар экан, ота-боболаримиз дини бўлмиш ислом дини юртимиздаги миллионлаб кишилар қатори унинг ҳам дунёқарашига асос бўлганлигини, бутун борлиги, маънавий олами мазмунини ташкил этишини катта масъулият билан таъкидлайди.

Асарда муаллиф ислом динининг қон-қонимизга чуқур сингиб кетгани ҳақида қатор ҳаётий далилларни келтиради, асос-эътиборли маънавий-маърифий фикрларни ўртага ташлайди. Чунончи, “Биз ўз миллатимизни мана шу муқаддас диндан айри ҳолда асло тасаввур қила олмаймиз ... биз мана шу ёруғ кунларда яшаётганимиз учун юрту элимизнинг тинчлиги учун, фарзандларимиз бағримизда эмин-эркин униб-ўсаётгани учун Оллоҳ таоллога доимо шукроналар айтамыз. Туғилганда қулоғимизга азон айтилади, оила қурганимизда шаръий никоҳ ўқитилади, дунёдан кўз юмганимизда жаноза ўқитилади... Демак, дин бизнинг қон-қонимизга, онгу шууримизга шу қадар теран сингиб кетганки, уни ҳеч қандай куч, ҳеч қандай ташвиқот билан чиқариб бўлмайди” (Асарлар, 7-жилд, 350-351-бетлар). Шунга кўра, И.А.Каримов халқимизнинг минг йиллик тарихини, бугунги маънавий ҳаётини, дину диёнатини “Оллоҳ бизнинг қалбимида, юрагимизда”, - дея мухтасар ифода этади ҳамда халқ ҳақида, унинг миллий хусусиятлари, диний ҳиссиётлари ҳақида

кур-курона ҳукм чиқариб бўлмаслигини алоҳида таъкидлайди. Айни чоғда, асарда оқ-қорани, дўст-душманни танийдиган халқимиз дин нима-ю, сохта ақидалар нималигини, ким пок ниятли художўй инсон-у ким мунофиқ риёкор эканини яхши билиши уқтириб ўтилади ҳамда ислом дини ва ислом фундаментализми тушунчаларини бир-бирига аралаштириб юбориш ҳолларига нисбатан жиддий эътирозлар билдирилади.

Пировардида “Оллоҳ бизнинг қалбимизда, юрагимизда” асари мазмунидан бир қатор мантиқий хулосалар келиб чиқади. Биринчи, ислом дини деганда, халқимиз, аввало, Оллоҳ ва унинг расулини, мана шу қутлуғ заминимизда туғилиб вояга етган, муборак номлари бутун мусулмон оламида чексиз эҳтиром билан тилга олинадиган Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Абдухалиқ Гиждувоний, Махмуд Замаҳшарий каби улуг имомлар ва пири комилларни тасаввур қилади. Иккинчидан, сиёсий мақсадларга эришиш йўлида диндан фойдаланиш, айниқса, ўз Ватанига қўл кўтариш, ноҳақ бировнинг қонини тўкиш исломнинг инсонпарварлик мазмун-моҳиятига мутлақо зиддир.

Умуман олганда, И.А.Каримовнинг “Оллоҳ бизнинг қалбимизда, юрагимизда” асари эркин фуқаролик жамияти, дунёвий давлат қураётган Ўзбекистонда ҳеч қачон диний давлатлар ҳокимият учун курашга, сиёсат, иқтисодиёт ва қонунчиликка аралаштишга асос бўла олмаслиги билан қатъий равишда аҳамиятлидир. Шу билан бирга у ҳуррият кушандаси бўлган мутаассиблик, ақидапарастликнинг жиддий хавфидан ҳам огоҳ этувчи асардир. Қолаверса, ушбу асар ислом дини халқимиз учун ҳам имон, ҳам ахлоқ, ҳам диёнат, ҳам маърифат эканлиги тўғрисидаги дастурий ғояни асослаб бергани билан диққатга сазовордир.

ОМБУДСМАН (шведча «ombudsmen») — ҳукумат идоралари фаолиятини тафтиш, назорат қилувчи мансабдор шахс ёки вакил. Омбудсман Оврупа ва Америкада кенг тарқала бошлаган «ҳуқуқий давлат» тушунчасининг маҳсулидир.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга кiritгач халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидаларидан бири сифатида инсон ҳуқуқи ва эркинликларини муҳо-

фаза қилиш ва унинг кафолатини таъминлашга муҳим эътибор қаратди. Бинобарин, инсон ҳуқуқи ва эркинликларини ҳамма нарсадан устун қўйилиши Ўзбекистон Конституциясининг асосий моҳиятини ташкил қилади.

Ўзбекистондаги ҳозирги туб ислохотлар жараёнида республика Олий Мажлиси мансабдор шахслар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, давлат органлари фаолиятида инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан парламент назоратини амалга ошириш мақсадида Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) лавозимини таъсис этди ва бу ҳақида махсус қонун қабул қилди. Қонун устуворлиги, ошкоралик, инсон ҳуқуқлари соҳасида умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқ нормалари устуворлигини тан олиш Вакил (Омбудсман) фаолиятининг асосий тамойиллари ҳисобланади.

Омбудсман (Вакил) қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- 1) фуқаролардан тушган шикоятларни кўриб чиқиш;
- 2) аризачи ўз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиши учун фойдаланишга ҳақли бўлган воситаларни кўрсатиш;
- 3) шикоятни унинг моҳияти бўйича ҳал этишга ваколатли мансабдор шахсга ёки ташкилотга бериш;
- 4) аризачининг тегишли ҳужжатларини кўриб чиқишни рад этиш асосларини кўрсатиш.

Вакилнинг хулосасини олган мансабдор шахс ёки ташкилот уни дарҳол кўриб чиқиши ва бир ойдан кечиктирмай жавоб йўллаши шарт. Вакилга кўмаклашиш учун Олий мажлис томонидан Вакил ҳузурида фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилиши бўйича жамоатчилик асосида ишлайдиган комиссия тузилади. Комиссия ўз фаолиятида Олий Мажлиснинг кенгаши тасдиқлайдиган Низомга амал қилади.

ПАНАМЕРИКАНИЗМ («пан» — «ҳамма» ва «америка» сўзларидан олинган) — тарихий жараённи гўё АҚШ ҳамда Америка қитъаси бошқа мамлакатлар тарихий тақдири, иқтисодиёти ва маданияти муштараклиги мавжудлиги тўғрисида

далилларга зид ҳамда бузиб талқин этишга қурилган сиёсий доктрина. П. Шимолий Америка империализми томонидан АҚШнинг Лотин Америкаси давлатларига иқтисодий, сиёсий, қатор ҳолларда эса тўғридан-тўғри ҳарбий экспансиясини «асослаш» учун қўллаб келинган.

АҚШ XIX аср бошидаёқ Лотин Америкаси мамлакатларининг мустақиллик учун курашда ўз кучларини бирлаштиришга бўлган интилишларини қўллаб-қувватлаш баҳонасида бу минтақада ўз таъсирини кучайтиришга интилган. 1823 йилда АҚШ ҳукумати Монро доктринасини эълон қилган. Ушбу доктринанинг Европа давлатларининг Америка қитъаси ишларига аралашувига қарши қаратилган «Америка америкаликлар учун» шиори кейинчалик «Америка АҚШ учун» тарзида талқин этила бошланди.

XIX аср охирларида АҚШ ўзининг Лотин Америкасидаги экспансиясини амалга ошириш ҳамда мазкур минтақадан бошқа капиталистик давлатларни (айниқса, Буюк Британияни) сиқиб чиқариш учун Америкалараро конференция (1-Панамерика конференцияси 1889-1990 йилда бўлиб ўтган) ва Панамерика иттифоқидан фойдалана бошлади.

Империализм даврида АҚШ ўзининг Куба, Мексика, Гаити, Никарагуа, Колумбия, Панама, Доминикан Республикаси ва Лотин Америкасининг бошқа мамлакатларида кўпдан-кўп интервенцияларини Америка давлатларининг «манфаатлари муштарақлиги» тўғрисидаги баёнотлари билан оқлашга уринган.

П. ниқоби остида АҚШнинг Лотин Америкаси мамлакатларига экспансияси, айнқса, Иккинчи жаҳон уруши йилларида (1939-1945) ҳамда ундан кейинги даврда кучайди. АҚШ Лотин Америкасидаги иқтисодий ҳамда ҳарбий-сиёсий мавқеини мустаҳкамлашга интилиб, 1948 йилда Америка давлатлари ташкилотини ташкил этишда фаол қатнашган, 1961 йилда эса «Тараққиёт учун иттифоқ» номини олган Лотин Америкаси мамлакатларига «ёрдам кўрсатиш» дастурини ишлаб чиққан.

АҚШнинг Лотин Америкаси давлатларига ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий босими мафкуравий суқилиб кириш билан

мустаҳкамланиб борган. Бу, айниқса, Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Ғарбий яримшарга «коммунистик аралашув»га қарши кураш ниқоби остида амалга оширила бошланди. АҚШ Лотин Америкаси давлатларининг «коммунистик хавфдан» ҳимоячиси сифатида 1961 йилда Кубага аксилинқилобчиларнинг бостириб киришларида иштирок этди ҳамда 1962 йилда Кубани Америка давлатлари ташкилотига аъзоликдан маҳрум қилди.

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг АҚШ Ғарбий Европада татбиқ эта бошлаган «очиқ эшиклар сиёсати»ни амалга оширишга киришди. Бу глобал иқтисодий сиёсат Америка Қўшма Штатларининг геосиёсий концепцияси асосига қурилган бўлиб, жаҳонга глобал универсал бозор сифатида қарашни назарда тутди. Мазкур жаҳон бозори «очиқ эшиклар сиёсати»га хизмат қилиши керак эди.

«Очиқ эшиклар сиёсати» Панамериканизм ва Монро доктринасининг янги шароитлардаги кўриниши бўлиб, АҚШ учун янги бозорларни эгаллаш ҳамда бошқа мамлакатлар иқтисодиётини мустамлака қилишга қаратилган эди. Бу сиёсат моҳияти ҳақида АҚШнинг собиқ давлат котиби Дин Ачесон шундай деган эди: «Хорижий бозорларни ҳеч бир чеклашларсиз эгаллаш Америка иқтисодий тараққиёти ва равнақ топишининг энг асосий шартидир. Шунинг учун бизга янги бозорлар зарурлигини тушуниб етиш керак. Бу бозорлар эса хориждадир». Америка Қўшма Штатларининг «Очиқ эшиклар сиёсати» кўпгина сиёсатшунослар фикрича, ўз вақтида фашистлар Германиясининг Лебенсраум доктринаси - янги бозорларни («Ҳаётий ҳудудлар»ни) эгаллаш сиёсатидан унчалик фарқ қилмасди. Буни таниқли немис сиёсатшуноси Отто Мауль Американинг «Очиқ эшиклар сиёсати» орқали янги бозорларни ишғол этиши иқтисодий мустамлака орқали «Ҳудудлар босиб олинishi каби самара беради», деб таърифлаган эди. Ушбу олимнинг айтишича, «Очиқ эшиклар сиёсати» моҳият жиҳатидан «Ғарбий ҳаракатларни иқтисодий воситалар орқали олиб боришнинг худди ўзгинасидир». Америкалик сиёсатшунос Исаяя Боуман ҳам «Очиқ эшиклар сиёсати»ни очикдан-очик «Ҳаётий ҳудуд»ларни эгаллашга қиёслани бежиз эмас.

АҚШ томонидан бу сиёсатни ўтказишдан қуйидаги мақсадлар кўзда тутилган:

1. Жаҳонда «АҚШнинг ҳал қилувчи даражада устуворлигини», демакки Американинг дунёда бир ўзи ҳукмронлигини ўрнатишни таъминлаш.

2. «Очиқ эшиклар» тартибини глобал даражада ўрнатиш. Бошқача қилиб айтганда, Монро доктринаси билан бутун жаҳонни қамраб олин. Вашингтонлик мафкурачилар худди шуни «Панамериканизм», деб атайди. Бу тушунча шунингдек, «эркин дунё», «жаҳон эркин бозори иқтисодиёти» беозор атамалари орқали ҳам ифода этилади.

АҚШнинг геосиёсий мақсадлари ўзининг энг яқин иттифокчилари – Ғарбий Европа ва Япониянинг жаҳон бозоридаги мавқеини иложи борича заифлаштиришга ҳам қаратилган эди. Чунки Панамериканизм сиёсати кучли рақибларнинг пайдо бўлишига йўл қўймасликни кўзда тутарди. Шу сабабли ўз вақтида Германия томонидан Урта Европа бозори, Япония томонидан Панамериканизмга қиёсланиб, Паназиатизмни ташкил этишга бўлган ҳаракатлари АҚШнинг «Очиқ эшиклар сиёсати» қудратига дош беролмади

ПАНИСЛОМИЗМ — ислом дини билан боғлиқ диний-сиёсий концепция бўлиб, унинг асосида бутун дунё мусулмонларини бирлаштириш ва ягона мусулмон давлатини тузиш лозимлиги ҳақидаги тасаввур, тушунча ётади. Панисломизм 19-асрнинг охирларида Шарқ мамлакатлари европаликлар томонидан колониал тузумга маҳжум этила бошлаган даврда вужудга келган.

ПАНСОВЕТИЗМ — узоқ вақт давомида собиқ совет давлати доирасида яшаш натижасида ижтимоий-маданий ҳаётда зўрлик билан юзага келтирилган муайян яқинлик, иқтисодий алоқадорлик ва боғлиқликни мутлақлаштиришга асосланган қарашлар тизими. Бундай қарашлар заминида ўз умрини яшаб бўлган собиқ совет мафкураси ғояларини қайтадан тирилтиришга, шу йўл билан яна эски тузумни тиклашга, бир сўз билан айтганда, миллий ўзлигимизни йўқотишга қаратилган интилишлар ётади.

Бундай кучлар йиллар давомида турли халқлар бирга яшаб, бир давлат доирасида ҳаёт кечиришган, бир-бирларига аралашиб, қўшилиб, кўникиб кетишган, энди бу иттифоқни бузиб бўлмайди, деган фикрни сингдирмоқчи бўладилар. Уларнинг фикрича, собиқ иттифоқ инсоният тарихини турли динларга мансуб бўлган, бир-биридан иқтисодий уклади, маданияти, анъаналари билан фарқ қиладиган халқларнинг биргаликда яшаши тажрибаси билан бойитган эмиш.

Бу гоё тарафдорлари мустақилликка эришган халқлар эски "оила" таркибига қайтишни хоҳлайдиларми, йўқми деган саволни ўзларига беришни эп кўрмайдилар. Чунки ҳамма учун дахлдор масалаларни ҳануз фақат биз ҳал этиш ҳуқуқига эгамиз, деб ҳисоблайдилар. Замонавий ҳақиқатни кўриб, кўрмасликка оладилар. Ғаразли мақсадларига эришиш учун найранг йўли, тарихий далилларни бузиб талкин қилиш, улардан ўз манфаатлари йўлида устамонлик билан фойдаланишдек риёкорликдан ҳам қайтмайдилар. Бунда оммавий ахборот воситалари орқали психологик таъсир ўтказишнинг янгидан-янги усуллари билан фойдаланадилар.

Хусусан, миллий ҳаётимизга хос муайян хусусиятларни очикдан-очик қоралаш, ерга уриш ёки айрим тарихий воқеа, ҳодисаларни умуман бўлмагандек, жаҳон маданияти, илму фанига улкан ҳисса қўшган улғу алломаларимизнинг бизга алоқаси йўқдек қилиб кўрсатиш йўлидаги уринишлар шулар жумласидандир.

ПАРЛАМЕНТ (французча «parler» - сўзламоқ, сўзлаш)— расмий сўзлашиш жойи маъносини англатади.

Парламент биринчи бор XIII асрда Англияда давлат ҳокимиятининг вакиллик органи сифатида вужудга келиб, XVII-XVIII асрларда бошқа мамлакатларга ёйилди.

Мустақил Ўзбекистоннинг парламенти Олий Мажлис деб аталади.

Парламент қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. У қонун бўйича белгиланган сондаги депутатлардан иборат бўлиб, ҳудудий сайлов округлари бўйича, одатда, кўппартиявийлик асосида белгиланган ёшга тўлган фуқаролардан сайланади.

Парламент давлат, сиёсат, хўжалик, ижтимоий-маданий қурилишнинг энг муҳим масалаларини ҳал қилиш ҳуқуқига эга. У ўз фаолиятида, эркин муҳокама қилиш ва ошкора ҳал этиш, қонунчилик, фуқароларни давлат ва жамоат ишларига жалб қилиш, жамоатчилик фикрини доимо ҳисобга олиш қоидаларига асосланади.

Парламент ваколатига мамлакат конституциясини қабул қилиш, унга ўзгаришлар, қўшимчалар киритиш, ички ва ташқи сиёсатнинг асосий йўналишларини белгилаш, стратегик давлат дастурини, қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимияти тизимининг ваколатларини аниқлаш, давлат таркибига янги ҳудудларни қабул қилиш ёки уларни давлат таркибидан чиқариш ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш, бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш, маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини тартибга солиш, республика чегараларини ўзгартириш, давлат бюджетини қабул қилиш, унинг ижросини назорат этиш, юқори лавозимларга тайинлашларни ва бошқа ваколатларни амалга ошириш киради.

Мустақил Ўзбекистон давлати парламентининг фаолияти унинг янги, инсонпарвар, демократик жамият қуриш манфаатлари йўлида хизмат қилаётганидан далолат бериб турибди.

ПАТЕРНАЛИЗМ (лотинча *paternus* – оталарча, *paternota*) — кишилар онгига «оталарча ғамхўрлик» ва «ижтимоий шериклик» ғоясини синдиришга қаратилган қараш ва фаолият мажмуи. Ана шу мақсадларда амалга ошириладиган тадбирларнинг бутун бир тизимини ўз ичига олади. Масалан, қариялар, ёшлар, кам таъминланганлар ёки иқтидорли кишиларга ёрдам уюштириш, ишчи ва хизматчиларнинг меҳнатига рағбатлантирувчи ҳақ тўлаш, спорт ва маданий-оммавий тадбирларни пул билан таъминлаш ва шу кабилар. Майда акцияларни чиқариш ва уларни меҳнаткашлар орасида тарқатиш, ишчиларнинг фойдада қатнашиши каби ҳаракатлар ана шунга қаратилган. Бу тадбирларнинг ҳаммаси жамиятда ғоявий жиҳатдан ҳамкорликни вужудга келтиришга ёрдам беради.

Патернализм ўзида инсонпарварлик, ҳамкорлик ғояларини ифодалаб, халқнинг умумий қизиқиш ва интилишларини акс эттиргани учун кўп ҳолларда жамиятни бирлаштириб, унинг равнақи учун хизмат қиладиган омил ҳисобланади. Шарқда бундай ҳаракатлар «патернализм» номини олмаган бўлсада, узоқ тарихга эга. Масалан, XX асрда дунё ҳамжамияти томонидан эътироф этилган япон тараққиёт модели азалий патерналистик ғоялар - «фуқаролик бурчи», «япон руҳи», «умуммиллийлик», «фидойилик», «ватанпарварлик», «жамоага садоқат», «катталарга ҳурмат» каби тушунчаларга асосланиб, юксак натижаларга эришган.

Ғарб мамлакатларида патернализм индивидуализмни мутлақлаштиришга эътироз тарзида шаклланди. Бунда индивидуализмнинг биров билан бировнинг иши бўлмаслиги, ҳар ким ўз билганича яшаши қабилдаги баъзи тамойилларидан фарқ қиладиган ижтимоий муносабатлар назарда тутилади. Патерналистлар бундан фарқли равишда бошқаларнинг иши, ташвиши билан қизиқадилар, уларни оталиққа олиб, ғамхўрлик қиладилар. Бу биздаги жамоавийлик тамойилларига тўғри келади.

Бугунги кунда инсоният тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолган патерналистик тенденциялардан бири ижтимоий ҳамкорлик бўлиб, у турли миллат, ирқ, дин, қатламга мансуб бўлган шахсларнинг жамиятни ривожлантириш йўлидаги ҳамжиҳатлигини англатади.

Ҳозирги замонда эзгулик йўлида турли кишиларнинг ана шундай ҳамкорлиги тарихий заруратдир. Бу, ўз навбатида, одамларнинг муштарак ғоялар йўлида ҳамжиҳатликда ҳаракат қилиши учун имкон яратади.

ПОСТИНДУСТРИАЛ ЖАМИЯТ — XX асрнинг иккинчи ярмида Ғарбда жамият тараққиётининг белгиловчи асосий омилларига таянган ҳолда вужудга келган концепция.

Мазкур назария асосан икки йўналишда ривожланмоқда. Европа иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тараққиёт ғояларига таянган биринчи йўналиш А.Турен, Ж.Фурастье, Р.Дарендорф сингари олимлар номи билан боғлиқ. Унинг иккинчи йўналиши америка либерализми анъаналари негизида вужудга келиб, Э.Бжежинский, К.Боулдинг, Ж.К.Гелбрейт, О.Тоффлер.

Г.Кан, Ф.Фукуяма, Л.С.Туроу, К.Омае, Е.Гидденс каби та-
ниқли олимлар асарларида ривожлантирилган. “Постиндуст-
риал жамият” тушунчаси дастлаб америкалик олим Дэниел
Белл (1919 й. туғилган) томонидан илмий муомалага киритил-
ган. “Мафкуранинг интиҳоси”(1960 й.), “Постиндустриал жа-
миятнинг вужудга келиши”(1973 й.), “Капитализмнинг мада-
ний зиддиятлари”(1976 й.) каби асарларида ўтган асрнинг 70-
йилларида шаклланиб келаётган даврга (илмий адабиётда у
“информацион”, “технотрон”, “посткапиталистик”, “суперин-
дустриал”, “посттамаддуний” деб ҳам юритилади) хос муҳим
белгиларга эътибор қаратган эди. Унинг назарида, асосий
ишлаб чиқариш омили индустриализмдан олдинги даврда
 (“-протоиндустриализм”) – қўл меҳнати, индустриализм даври-
да — техник қурилма бўлган эди, постиндустриал босқичда
эса билим, ақлий салоҳият ҳал қилувчи аҳамият касб этиши
лозим. Олимнинг таъкидлашича, бу даврда ишлаб чиқарил-
ган моддий бойликларнинг миқдори эмас, сифати, аниқроқ
айтганда, одамларнинг турмуш даражаси, ижодий, интел-
лектуал меҳнат асосий омилга айланиши зарур эди. Модо-
мики шундай экан, тараққиётнинг постиндустриал босқи-
чида юксак ақлий салоҳиятга эга бўлган олимлар, муҳан-
дис ва мутахассислар жамиятнинг етакчи кучи(элитаси),
технологик кашфиёт ва ихтироларнинг ижодкорига айлан-
моғи даркор.

Бу ғоя ривожига постиндустриал жамият назарияси етакчи
вакили Ж.К.Гэлбрайтнинг қўшган ҳиссаси айниқса салмоқли-
дир. “Мулчилик жамияти”(1952), “Америка капитализ-
ми”(1952), “Янги индустриал жамият”(1967), “Иқтисодий на-
зариялар ва жамият мақсадлари(1976)” “Давр ва ҳаёт”(1986)
сингари асарларида олим Америка жамияти иқтисодий ва
ижтимоий-сиёсий тараққиётининг асосий омиллари, етакчи
ҳаракатлантирувчи кучлари ҳақида фикр юритиб, постин-
дустриал босқич ҳокимиятнинг технократия ва бюрократия-
(*элита*) табақа вакиллари қўлида бўлиши билан белгилани-
шини таъкидлайди. Бу ҳол, унинг назарида, жамият ил-
мий-технологик ривожига ва такомиллашувига хизмат қила-
ди. Аммо у Фарб жамиятига хос зиддиятларни ҳам инкор

этмайди. Масалан, “Бизнинг давримиздаги ҳаёт” эсдаликлар китобида бу ҳақда шундай деб ёзади: “Иқтисодиёт ва жамият манфаатлари” асарини ёзишга киришганимда постиндустриал жамият зиддиятларининг тобора чуқурлашиб бораётганига имон келтирдим, жамият ва корпорациялар мақсадлари бир-бирига у қадар мос эмаслигини англаб етдим. Жамият уз манфаатларини ҳимоя этишда давлатга таянишга мажбур. Аммо, шуниси эътиборга лойиқки, реал ҳаётда корпорациялар давлат устидан ҳукмронлик қилаётганига гувоҳ буламиз. Дейлик, “Женерал моторс”, “Женерал дайнемикс”, “Женерал электрик” ёхуд бошқа йирик корпорация раҳбари Вашингтондаги истаган эшикни оёғи билан тепиб кириши ва барча масалаларни бирпасда ҳал қилиб чиқиш имкониятига эга. Табиийки, оддий фуқаролар, кичик бизнес вакиллари бундай имкониятдан батамом маҳрумдирлар”.

ПОСТМОДЕРНИЗМ (“пост”- кейин, “модернизм” - ўзгариш, янгиланиш, яъни модернизмдан кейинги ўзгариш, янгиланиш демак) — XX асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган, жамият тараққиётининг бир босқичдан (индустриализмдан) юқорироқ босқичга (постиндустриализмга) ўтиши жараёнида иқтисодиёт, ижтимоий ҳаёт, сиёсат ҳамда маданий-маърифий соҳада рўй берадиган туб ўзгаришларни назарий жиҳатдан талқин этишга доир концепция.

Ижтимоий-фалсафий фикр доирасида мазкур концепция асосан икки йўналишда ривожлантирилмоқда. Биринчи йўналиш француз олимлари Ж.В.Лиотар, Ж.Бодрийар, М.Фуко ва бошқ., иккинчи йўналиш немис олимлари Ю.Хабермас, Х.Д.Клигенманн, Р.Инхарт. Эътиборли жиҳати шундаки, постмодернизм концепцияси вакиллари асарларида нафақат “постмодернизм”, балки “постиндустриал жамият” тушунчалари бирдек қўлланади. Чунки ҳар иккиси жамиятнинг сифат жиҳатдан ривожланиши тенденцияларини ёритиб берадиган тушунчалардир. Фарқи шундаки, бири (“постиндустриал жамият” тушунчаси) ижтимоий-иқтисодий соҳадаги ўзгаришларни талқин этса, иккинчиси (“постмо-

дернизм”) маданий соҳадаги янгиланишни ифодалайди. Аммо, бу концепцияларни бирлаштирувчи муҳим бир жиҳатга эътибор қаратиш лозим: ҳар иккиси постиндустриал жамият ҳаётининг барча соҳаларига хос бўлган иллат — капиталократия, яъни фақат даромадга интилиш, бойликка ружу қўйиш, маънавий қашшоқлик, ҳатто санъат ва маданиятни ҳам даромад манбаига айлантиришни хаспўшлайди. Америкалик машҳур олим, Гарвард университетининг профессори Жорж Сантаяна Американинг жуғрофий кенгликлари кишилар маънавий қашшоқлигига зид экани ҳақида тўхталиб, америкаликлар маданиятини Саҳрои Кабирга қиёслайди (қаранг: Медведев А. Похищение Европы. Ч.1. Искусство. Торговля. Война. СПб., 1999, 15-бет). Постмодернизм ҳосиласи — америка оммавий маданиятини таҳлил этган Ф. Леже сармоя, пул, бойлик жамият ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олаётгани ҳақида фикр юритиб, шундай дейди: “Америкада на анъана, на урф-одат, на миллий санъат бор. Бунда ягона ҳукмдор — доллар” (уша манба, 25-бет). Таниқли иқтисодчи ва файласуф Ф. Субетто америкалик олима Ранд мисолида долларга сифинишнинг гоят ёрқин тимсолини тасвирлайди. “Фалсафа доктори Айн Ранд, — деб ёзади у, — Америка университетларида альтруизмнинг хато экани ҳақидаги маърузалари билан шуҳрат қозонган. Унинг фикрича, кишилар индивидуалистик (худпарастлик) интилишлари орқалигина моддий фаровонликка эришиши мумкин... Бу хонимнинг бўйнида америка долларини акс эттирувчи тимсол-туғнағич доимо осифлиғ. Бу унинг қарашларини ошкор этади: альтруизм урнига эгоизм, инсонга муҳаббат урнига бойликка сифиниш” (Субетто А. Постмодерн как форма “мертвящей сущности” капиталорационализации экономики, культуры и науки. // Экономическая теория в XXI веке. М., Экономистъ, 2004, 251-бет). Таъкидлаш жоизки, бойликка интилиш — инсон ҳаётининг бош мақсади экани ҳақидаги дунёқараш америка оммавий маданиятининг илдиз-илдизига сингиб кетган. Масалан, Дисней мультфильмларининг бош қаҳрамонларидан бири — бойлик учун ҳамма нарсадан воз кечадиган Скруж тоғадан ўрнак олиш кераклиги зимдан

ёшлар онгига сингдирилади. Бундай “тарбия”нинг тарихий илдизлари анча узок. Айтайлик, Америка “отала”ридан бири Бенжамен Франклин “Ёш тадбиркорга маслаҳатлар”рида шундай ўғит беради: “Агарда сен кун давомида бир цент ҳам ишлаб топмаган бўлсанг, билгингки, бир кунлик умринг зое кетибди”.

Бундай дунёқараш ва ғояларнинг хатарли жиҳати шундаки, у барча мамлакатлар учун андаза сифатидагина тавсия этилаётгани йўқ, балки бор восита ва имкониятлар(иқтисодий, сиёсий, мафкуравий) воситасида кенг тарғиб этилмоқда ва сингдирилмоқда. Масалан, айрим ривожланган Ғарб мамлакатлари саноат маҳсулотлари, ахборот ва мафкуравий таъсир кўрсатиш билан чекланмай, ғарбона қарашлар, андозалар ва оммавий маданият намуналарини мунтазам равишда дунё халқлари турмуш тарзи, онгу шуурига, бир сўз билан айтганда, улар ҳаётининг барча жабҳаларига “экспорт” қилишга интилмоқда.

ПРАГМАТИЗМ (юнонча “прагма” — иш, ҳаракат) — XIX–XX асрда кенг тарқалган фалсафий таълимотлардан биридир. У XIX асрнинг 70-йилларида АҚШда шаклланиб, кенг ривожланди ва ушбу мамлакат маънавий ҳаётига катта таъсир килди. Прагматизмнинг асосий ғоялари Ч.Пирс, ке-йинроқ эса У.Жемс, Дж.Дьюи, Дж.Г.Мид асарларида ҳар томонлама асослаб берилган. Буюк Британия (Ф.К.С.Шиллер) ва бошқа мамлакатларда ҳам прагматизм ўз тарафдорларига эга.

Ўтмиш фалсафасини, XIX асрда Англия, АҚШ университетларида ўқитилаётган фалсафани ҳаётдан ажралиб қолган, мавҳум, кузатувчан характерга эга, деб билган прагматизм вакиллари “фалсафани таъмирлаш” дастури билан чиқдилар. Улар фалсафа борлиқ ва билишнинг илк асосларини идрок этишдан иборат бўлиб қолмаслиги керак, балки кишиларнинг олдида кўндаланг бўлиб турадиган, турли ҳаётий вазият, фаолият жараёнида улар дуч келадиган муаммоларни ҳал қилиши лозим, деб ҳисоблайдилар.

Прагматизм, амалиётда инсонга нима кўпроқ фойда берса, ўшанга кўпроқ аҳамият бериш зарур, деган ғояни илгари суради.

ПРОТЕСТАНТИЗМ (лотинча protestans, protestantis – норозилик билдирувчи, омма олдида исботловчи) — христианликдаги (православие ва католиклик билан бирга) уч асосий йўналишдан бири. XVI асрда Европада католикларга қарши қаратилган реформация ҳаракати билан боғлиқ жуда кўп мустақил черковлар ва секталар пайдо бўлди. 1526 йилда Шпейер рейхстаги немис лютерчи-князлари талаби билан ҳар бир немис князи ўзи ва фуқароси учун хоҳлаган динни танлаш ҳуқуқига эгаллиги тўғрисида қарор қабул қилди. Аммо 1529 йилда 2-Шпейер рейхстаги бу қарорни бекор қилди. Бунга қарши империянинг бир қанча шаҳарлари аҳолиси ва 5 та князь «протест» (норозилик) билдиришди. «Протестантизм» термини шу сўздан келиб чиққан.

Протестантизм худонинг борлиги, унинг уч қиёфада намоён бўлиши, жоннинг ўлмаслиги, жаннат ва дўзах ҳақидаги, ваҳий ва бошқалар тўғрисидаги умумхристиан тасаввурларини эътироф этади. Шу билан бирга, протестантизм 3 та янги тамойилни - шахсий эътиқод билан нажот топиш, динга ишонувчи барча кишиларнинг руҳоний бўлиши мумкинлиги ва Библиянинг олий нуфузи тўғрисидаги қарашларни илгари суради.

Протестантизмда руҳоний билан қавм ўртасидаги ақидавий фарқ тан олинмайди, черков иерархияси бекор қилинади, руҳоний қавмларнинг тавбасини қабул қилиш ва уларни гуноҳлардан фориғ этиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб, жамоага ҳисоб беради. Руҳонийларнинг оила қуриши ман этилмайди.

Протестантизмда ўлганларга бағишлаб дуо ўқиш, азиз-авлиёлар шарафига турли-туман байрамлар ўтказиш, муқаддас марҳумларга ва иконаларга сиғиниш бекор этилиб, ибодат уйлари ортиқча ҳашамлар, иконалар, ҳайкаллардан холи қилиниб, қўнғироқлар олиб ташланди. Протестантизм черковни дунёвийлаштиргач, монастирлардан ва монахликдан ҳам воз кечди. Протестантизмда ибодат ниҳоятда содда-лаштирилди, ваъз, дуо ва ҳамду сано куйлаш она тилида ўтказиладиган бўлди.

Библия - протестантизмнинг ягона манбаи деб эълон

қилинди, бошқа муқаддас ривоятлар рад этилди. Библия миллий тилларга таржима қилинди, уни ўрганиш ва шарҳлаш «гуноҳ» ҳисобланмади, балки ҳар бир художўйнинг энг муҳим бурчи бўлиб қолди.

Протестантизмнинг илк шакллари: лютерчилик, цвингличилик, кальвинизм, унитаризм ва социнчилик, анабаптизм ва менночилик, англиканликдир. Кейинроқ, «сўнгги протестантизм» шакллари: баптистлар, методистлар, квакерлар, адвентистлар, Иегова шоҳидлари, мормонлар ёки «Охират авлиёлари», «Нажот армияси», «Христиан фани», пятидесятниклар ва бошқа диний оқимлар пайдо бўлди. Бу оқимларнинг кўпчилиги «диний уйғониш», илк христианлик ва реформация идеалларига қайтиш шиори остида ташкил топди.

Ҳозирги вақтда протестантизм дунёнинг барча қитъаларида тарқалган. Унинг маркази – АҚШда, бу ерда баптист, адвентист, Иегова шоҳидлари ва бошқаларнинг қароргоҳлари жойлашган. 1948 йилдан Жаҳон черковлари кенгаши фаолият кўрсатмоқда.

РАДИКАЛИЗМ (лотинча, “radix” — томир, илдиз, узак) — 1) мақсад-муддаони кескин, муросасиз амалга ошириш; 2) у ёки бу ишдаги мавжуд аҳволни тубдан ўзгартиришга интилиш; 3) ижтимоий-сиёсий ҳаётда XIX асрда вужудга келган сиёсий оқим.

Ҳозирги кунда радикализмнинг ўнг, сўл ва муътадил кўри-нишлари мавжуд. Ўнг радикализм ҳаётни зудлик билан қайта кўриш, бунда эскини бутунлай йўқотиш, фақат янгига таяниш лозим, деб ҳисобласа, сўл радикализм жамият тараққиётида эскига, олдинги даврларга қайтиш, янгиликлардан кўра ақидаларга таяниш зарур, деган қарашни илгари суради. Муътадил радикализм кўпроқ реформистик ғоялар тарафдори бўлганидан жамият ҳаётида пишиб етилган муаммоларни ҳал қилишда ишни пайсалга солмаслик лозим, деган тамо-йилга таянади. Радикализмнинг бу шаклидан Иккинчи жаҳон уруши арафасида Америкада Рузвельт бошчилигида, урушдан кейин эса кўпгина Европа мамлакатларида амалга оширилган реформалар жараёнида фойдаланилди. Афсуски, ради-

кализм кўпроқ мўътадил ҳолда эмас, балки ўнг ва сўл шаклларда учрайди.

XIX асрда радикализмнинг кескин сиёсийлашув жараёни содир бўлди, у ҳокимият тепасига чиқишга даъвогарлик қилиб, барчани мададга чақирган ҳолда, бунга қуролли йул билан эришишга очиқдан-очиқ урина бошлади. Бу айниқса, ҳокимиятни зўрлик билан эгаллаб олган марксистик партиялар фаолиятида яққол намоён бўлди.

XIX аср бошларида жаҳон иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта ўзгаришлар юз бера бошлади. Айни шу шароитларда большевизм, фашизм соф радикал ғояларни мутлақлаштириш йулидан борди. Бугунги кунда дунё саҳнида диний софлик ниқоби остида давлат ҳокимиятига даъвогарлик қилаётган радикал диний ҳаракатлар ва ташкилотлар ҳам фаолият кўрсатмоқда.

Умуман олганда, радикализм ҳамisha ижтимоий барқарорлик, тинчлик ва жамоат тартибига жиддий путур етказадиган, жамият ҳаётини издан чиқарувчи, вайронкор омил сифатида намоён булади.

РЕСПУБЛИКА (лотинча «res» - иш ва «publikus» - ижтимоий; умумхалқ иши) — давлатни бошқаришнинг асосий шаклларида бири. Бошқаришнинг республика шакли урнатилган мамлакатларда давлат ҳокимиятининг олий органлари муайян муддатга сайланиб қўйилади.

Тарихда республиканинг ҳар хил турлари булган. Қадимги Юнонистон ва ўрта асрлар давридаёқ, айрим давлатлар бошқариш шаклига кўра, аристократик ёки демократик республика шаклида булганлар. Қадимги даврда - Спарта ва Рим. ўрта асрларда - Генуя, Венеция, Флоренция, Буюк Новгород ва Псков шаҳар-давлатлари аристократик республика шаклида булганлар. Демократик республика қадимги Греция - Афинада урнатилган бўлиб, фуқаролар учун умумий сайлов ҳуқуқи жорий қилинганлиги, ҳар йили қонунларнинг қайтадан тасдиқланганлиги ва мансабдор шахсларнинг қайтадан сайланганлиги, олий ҳокимият органи - Халқ мажлиси эканлиги билан характерланади.

Республиканинг турли шакллари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги фикрлар қадимги давр мутафаккирлари Демокрит, Платон, Аристотель, Цицерон ва Полибий, урта асрларда эса Фома Аквинский, Марселий Падуанский, Форобий, янги даврда Никколо Макиавелли, Жан Боден, Гуго Гроций, Бенедикт Спиноза, Томас Гоббс, Джон Локк, Шарл Луи Монтескье, Жан-Жак Руссо, Томас Джефферсон, Вилгельм Фридрих Гегель асарларида учрайди. XIX-XX асрларга келиб, республика давлатни бошқаришнинг энг кенг тарқалган шаклига айланди. Ҳозирги даврда республиканинг учта асосий тури мавжуд: президентлик республикаси, парламентар республика ва аралаш республика.

Президентлик республикаси Америка Қушма Штатлари, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Гватемала, Замбия, Кения Колумбия, Мексика, Парагвай, Перу, Сальвадор каби мамлакатлар учун хос давлатни бошқарув шаклидир. Унинг ўзига хос хусусиятлари: унчалик ривожланмаган ёки ривожланмаган кўппартиявийлик тизимининг таркиб топганлиги; президент бир вақтнинг ўзида давлат ва ҳукумат бошлиғи эканлиги; президентнинг бевосита халқ ёки махсус ташкил этилган коллегиял орган томонидан сайланиши; президентнинг парламентдан мустақиллиги; бош вазир лавозимининг йўқлиги; ҳукуматнинг президент томонидан тузилиши.

Парламентар республикада кўппартиявийлик тизими ривожланган бўлиб, мамлакат аҳолиси давлат ҳокимиятининг олий қонун чиқарувчи органи - парламент депутатларини маълум бир муддатга сайлайди; парламент сайловларида ғалаба қозонган партия раҳбарлари ҳукуматни тузадилар, агар ҳеч бир партия вакиллари парламентда кўпчилик уринларни ололмаса, коалицион (аралаш) ҳукумат ташкил қилинади; давлат бошлиғи - президент парламент томонидан сайланади; ҳукумат бошлиғи Бош вазир бўлиб, реал ҳокимият унинг қўлида тўпланади, ҳукумат парламент олдида жавоб беради; ҳукумат таркибини парламент белгилайди, унинг қабул қиладиган қарорларига ўз таъсирини кўрсатади, бутун ҳукуматни ёки унинг айрим аъзоларини истеъфога жўнатади. Парламентар республикада бошқариш, қонун чиқариш, давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишда президент эмас, балки

бош вазир ҳал қилувчи ролни ўйнайди. Давлатни бошқаришнинг парламентар республика шакли ҳозирги даврда Олмония Федератив Республикаси, Италия, Ҳиндистон, Австрия, Албания, Бангладеш, Исроил, Польша, Руминия, Туркия каби мамлакатларда ўрнатилган.

Аралаш республикада президентлик ва парламентар республикаларнинг асосий хусусиятлари биргалашиб ўз аксини топади. Унинг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, президент билан ҳукумат ўртасида тўғридан-тўғри юридик алоқа заифдир. Президент бевосита халқ томонидан маълум муддатга сайланади. У бевосита ҳукуматга раҳбарлик қилмайди. Ҳукуматни Бош вазир бошқаради. Парламент билан ҳукумат ўртасида келиштириб бўлмайдиган низо келиб чиққанда, президент конституцияга биноан, парламентни ёки унинг қуйи палатасини тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга. Қонун билан белгиланган муддат ўтгандан сўнг, халқ томонидан сайланган ҳокимият органларининг ваколати тугатилади ва уларга қайтадан сайлов ўтказилади. Аралаш республика шакли ҳозирги даврда Франция ва Россия Федерацияси учун хосдир

80- йилларнинг охири ва 90-йилларнинг бошида собиқ СССР ҳудудида ниҳоятда мураккаб сиёсий ва мафкуравий-назарий вазият мавжуд пайтда, Ўзбекистондаги муайян вазиятни инобатга олиб, ижодий равишда республикавий бошқаришнинг шундай шакли танлаб олиндики, у Президент республикаси, парламентар республика ва аралаш республикага хос томонлар ва жиҳатларни ўзида мужассамлаштиради. Бу нарса давлатимизни ҳозирги замоннинг мураккаб вазиятида талаб даражасида бошқариш имконини беради.

РЕФЕРЕНДУМ (лотинча «refeendum» — қилиниши лозим бўлган хабар) — муҳим масалаларни умумхалқ муҳокамасига қўйиш орқали ҳал қилиш; демократик бошқариш жараёнида қўлланиладиган тадбирлардан бири.

Референдум жамиятни демократик асосда бошқаришни таъминлашга ёрдам беради, барча демократик давлатларда ўтказиб турилади, ўтказиш олдиндан белгилаб қўйилади. Референдум умумхалқ сўрови, сайловлар тарзида амалга оширилиши ҳам мумкин. Асл маънодаги референдум унда қатнашадиганларнинг эркинлигига асосланади, халқнинг ижти-

мой фикрини ифодалайди. Референдум натижалари мажбурий қонун тусига кириши ёки умумий бир фикрни ифодалашди, директив характер касб этмаслиги ҳам мумкин. Масалан, кўпгина мамлакатлардаги президентлик ёки давлат вакиллик органларига сайлов натижалари эълон қилингани ва тасдиқланганидан сўнг кучга киради. Бу референдумда кўп овоз олган номзод голиб ҳисобланади ва натижаларга кўра лавозимни эгаллайди. Мажбурий референдум сайлов корпуси томонидан тасдиқланган, мажбур бўлмаган референдум эса сайлов корпуси ташаббуси ёки олий ҳокимият томонидан тақдим этилган лойиҳа асосида ўтказилади. Шунингдек, бутун жамият миқёсида, давлат субъектларида маҳаллий референдум, ҳудудий бирликларда ўтказиладиган маъмурий-ҳудудий референдум шакллари мавжуд. Референдум йўли билан қабул қилинган қарорлар олий кучга эга бўлиб, бошқа ана шундай референдум орқали ўзгартирилиши мумкин.

САЛБ ЮРИШЛАРИ — урта асрларда черков ҳомийлиги остида Шарққа қилинган юришлар. Тарихда саккизта салб юришлари маълум бўлиб, улар 200 йил давом этган. 1095 йилда Франциянинг Клерман шаҳридаги майдонда Рим папаси халойиқни «Исо пайғамбарнинг тобутини ғайридинлар (яъни мусулмонлар) қўлидан қутқазиб олиш учун» Шарқ мамлакатларига қарши отланишга чақирди. Шарққа қилинган юриш қатнашчилари кийимларига қизил матодан салб белгиси тикиб олишгани учун ҳам юриш қатнашчиларини салбчилар, юришларнинг ўзи эса салб юришлари деб аталган.

XI аср охирларида Европадаги иқтисодий-ижтимоий ҳаёт оғир бўлиб, қаҳатчилик, чорва нобудгарчилиги, юқумли касалликлар кенг тарқалган эди. Ночорлик ва очарчилик қишлоқ аҳолисини туғилиб ўсган жойларидан оммавий кетишга мажбур этган. Ана шундай вазиятда Шарққа юриш қилиш орқали бу ҳолатдан қутулиш мумкин деган қарашлар устувор бўла борди. Айни пайтда, жамиятнинг айрим қатламлари янада бойиш, ерга эга бўлишга интилар эди. Черков паноҳи остида салб юришларида қатнашиш улар учун айни муддао бўлди. Салб юришларининг асосий кучи - мақсади уруш, қароқчилик, талончилик орқали бойиш бўлган рицарлар эди.

1096 йилнинг баҳорида Ғарбий Европа деҳқонлари Қуддусга юриш қилди, салжуқийлар уларни биринчи тўқнашувдаёқ қириб ташлади.

1096 йилнинг кузида эса Франция, Германия, Италия мамлакатларидан йирик феодаллар раҳбарлигидаги Шарққа йўл олган рицарлар отрядлари 1099 йили қаттиқ ҳужумдан кейин Қуддусни истило қилдилар. Салбчилар Сурия билан Фаластиннинг денгиз қирғоқларидаги тор соҳилида уз давлатларини барпо қилдилар.

Шарқ халқлари салбчиларга қарши бир неча марта қўзғолон қилишган. Мусулмонлар Миср султони Салоҳиддин бошчилигида кучли давлат тузиб, салбчилар қўшинини Қуддусдан ҳайдаб чиқарганлар.

«Муқаддас шаҳарни» қайтариб олиш учун салбчилар янги юриш уюштирган, аммо бу юриш ҳам муваффақиятсиз тугаган.

XII асрда папа Иннокентий III Шарққа томон яна бир юришни ташкил этди. Салбчилар 1204 йилда Византия пойтахтини босиб олишган. Маҳаллий халқ қарийб 50 йил босқинчиларга қарши озодлик кураши олиб бориб, ниҳоят, 1261 йилда уларни Константинополдан ҳайдаб чиқарди.

Тарихдан болалар салб юришлари деб ном олган ҳодиса ҳам маълум. 1212 йили Франциянинг Вандом қишлоғида Стефан исмли чўпон бола «Мен худо томонидан муқаддас ерни озод қилишга юборилдим», – деб эълон қилгач, минглаб болалар унинг ортидан эргашадилар. Франциянинг Марсель портига тўпланган 350 мингдан ортиқ болаларни икки савдогар Мисрга олиб бориб, қул сифатида сотиб юборади.

Салбчилар ўзининг Сурия ва Фаластиндаги ер-мулкларини йўқота бошладилар, ниҳоят, сўнгги, саккизинчи салб юришидан кейин XIII аср охирларида мусулмон мамлакатларидаги бойликларининг ҳаммасидан маҳрум бўлдилар.

Хуллас, вайронкор ғояга асосланган ва қарийб 200 йил давом этган босқинчилик урушлари бўлган салб юришлари ана шу тариқа тамом бўлди. Салбчилар бу юришларда ғоят катта талафот кўрдилар, аммо кўзлаган мақсадларига ета олмадилар.

Салб юришлари Европа учун муайян таъсирга ҳам эга бўлди. Европаликлар шарқликлардан янги деққончилик экин-

ларини етиштиришни ўргандилар. Европага ўрик, лимон, шакарқамиш кабилар маъқул бўлиб, уларнинг алоҳида навлари олиб кетилди. Шунингдек, европаликлар шамол тегирмони, шойи туқиш, ойна ясаш, металлга ишлов беришни ўрганиб, кундалик турмушда фойдаландилар. Аммо буларга қарамасдан, бузғунчи ғоя асосидаги салбчилар юриши диний фанатизм, ақидапарастликдан иборат бўлган ғайриинсоний воқеа эди. Орадан икки – икки ярим аср вақт ўтгач, Галилей, Коперник, Кампанелла, Бруно каби юзлаб ақл-заковат соҳибларининг бошларига кулфат келтирган мутаассиблар, яъни инквизиция ғоясини яратувчилари ҳам ана шу салбчиларнинг давомчилари эди.

СИЁСИЙ ИНСТИТУТЛАР — жамиятнинг қарор топган давлат ташкилоти муассасалари ва ундаги лавозимлар таркиби. Улар муайян сиёсий фаолиятни амалга оширадилар. Собиқ Иттифоқ даврида сиёсий институтлар жамиятнинг сиёсий тизими (системаси) деб юритилиб, унинг таркибига коммунистик партия, давлат, меҳнат жамоалари, касаба уюшмалари, комсомол ва бошқа ташкилотлар киритилган. Шўролар иттифоқи барбод бўлгач, унинг сиёсий тизими ҳам барҳам топди.

Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигини қўлга киритиши ўз моҳияти, йўналиши ва вазифалари жиҳатидан бутунлай янги сиёсий институтларни майдонга келтирди. Булар Ўзбекистоннинг 1992 йилда қабул қилинган Конституциясида қонуний мустақамланган. Янги сиёсий институтлар фаолиятидаги мақсад ва маслаклар муштараклиги мустақил Ўзбекистоннинг ички ва ташқи сиёсати муваффақиятини таъминлашга хизмат қилади.

Сиёсат - бу давлатни, жамиятни бошқариш санъати ва маҳорати, турли табақа ва гуруҳларнинг ўзаро муносабатлари билан боғлиқ фаолият доирасидир.

Ўзбекистон Конституциясининг 10-моддасида таъкидлангани, жамиятнинг бирон-бир қисми, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ва алоҳида шахс Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас. Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган республика Олий Мажлиси ва Президенти - давлат ва ижро этувчи

ҳокимият бошлиғи иш олиб бориши мумкин. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг бу вазифаларни бажариш борасидаги таъсирчан иштироки ҳам муҳим омиллардандир.

Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик тамойиллари асосида амалга оширади. Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида мажбуран ўрнатилмайди.

Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари эътироф этилади. Жумладан, ҳозир фаолият кўрсатаётган Ўзбекистон Халқ демократик партияси, Адолат партияси, Миллий тикланиш партияси, Либерал демократлар партияси, Фидокорлар партияси ва «Халқ бирлиги» ижтимоий ҳаракати, бошқа сиёсий институтлар мафкураларнинг ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланадилар. Улар ўз низом ва дастурларига эгадирлар, Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар. Озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас. Диний ташкилотлар ва бирлашмалар ҳам бўлиб, улар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Уларнинг фаолият доирасини қонунлар билан белгиланганга нисбатан чеклаш ёки тақиқлаб қўйиш фақат суд қарори асосидагина амалга оширилиши мумкин.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Вакил (Омбудсман) институти, Олий Мажлис (парламент) ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти, Инсон ҳуқуқлари бўйича республика миллий марказининг ташкил этилиши ва фаолияти инсон ҳуқуқларига риоя этишни умуммиллат даражасида ривожлантиришга қаратилгандир. Мазкур янги институтлар фаолиятининг асосий йуналиши фуқаронинг ўз ҳуқуқлари, бурч ва мажбуриятларидан яхши хабардор бўлиши учун шахс

хуқуқларининг конституциявий кафолатларини кенг ва ошкор рўёбга чиқариш, мансабдор шахслар, бошқарув органлари фаолияти устидан назорат (омбудсман) функциясини амалга ошириш, яъни фуқаролардан келиб тушаётган шикоятларни бевосита кўриб чиқиш ва текшириш тарзида қондиришдир.

Сиёсий институтлар борасида мустақил Ўзбекистон замон талаблари ва демократик ҳуқуқий давлат даражасида иш олиб бормоқда.

СИЁСИЙ МАДАНИЯТ — умумий маданиятнинг муҳим тури; жамият аъзолари, миллат, ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар ҳамда ҳар бир фуқаронинг давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини тушуна билиш қобилияти, таҳлил қила олиш даражаси ва сиёсий вазиятга қараб, мустақил равишда ўз хатти-ҳаракатларини белгилаш ҳамда уларни амалга ошириш маданияти. Олдиндан кўра билиш истеъдоди, ҳаракат йўналишини узгартириш, назарий ва амалий йўналишларни аниқлай олиш, тарафдорлар топиш, ижтимоий жараёнларнинг тезлигига таъсир ўтказиш сиёсий маданиятнинг жиҳатларидан саналади.

Давлатимиз, жамиятимиз мустақиллик шароитида олиб бораётган сиёсатининг энг биринчи мақсади халқимиз учун, юртимизда яшаётган ҳар бир инсон учун муносиб ҳаёт шароити барпо этиш, тинч, осуда ва фаровон ҳаётимизни мустаҳкамлашдир. Ҳар бир фуқаронинг сиёсий маданияти мамлакатда барқарорлик, фуқаролар тотувлиги ва миллатлараро муро-са, иқтисодий муваффақиятларни таъминлаш, республиканинг ҳар бир фуқаросига истиқболга фаровон ҳаёт кечириш учун шароит яратишга қаратилган бўлиши керак. Маҳаллий ўзини-ўзи бошқарувда, парламент сайловларида мустақил сиёсий куч сифатида сиёсий партияларнинг иштирок этиши Ўзбекистонда юксак сиёсий маданиятга эришиш учун жиддий қадамлар қўйилаётганидан далолат беради.

Мустақил Ўзбекистон аҳолиси сиёсий маданияти юксаклигининг яна бир кўрсаткичи юртнинг барқарорлигида, турли сиёсий оқимларнинг ижобий тарзда ўзаро ҳамжихат бўлиб ҳаракат қилишида намоён бўлмоқда. Бозор иқтисодиётининг зарур ҳуқуқий инфратузилмасини яратиш сиёсий маданият-

нинг муҳим кўрсаткичларидандир. Ўзбекистонда ўтказилаётган сиёсий-ҳуқуқий ислохотнинг туб моҳияти ва мазмуни, давлат мустақиллигига эришишдан ташқари, демократияни – халқ ҳокимиятини ҳар тарафлама кенгайтириш ва чуқурлаштиришдан иборат. Давлат, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари ва оммавий ҳаракатлар ўз сиёсатларида халқнинг эркини, дунёқарашини, манфаатини ифодалаб фаолият олиб боришлари ҳам юксак сиёсий маданиятнинг аломатидир.

Сиёсий маданиятнинг асослари халқ эрки, иродаси билан белгиланиши лозим. Жамият сиёсий маданиятининг энг юксак кўрсаткичи кишиларнинг давлат олиб бораётган ички ҳамда ташқи сиёсатни, унинг асосий йўналишлари ва мазмунини, уни амалга ошириш усул ва услубларини тўла тушунишида ва тўла тушунтира билишидадир. Бу мезонларга амал қилиш натижасида ҳозирги даврда Ўзбекистонда давлат ва жамоат ишларини бошқаришдаги сиёсий маданият ва аҳоли фаоллиги ўсиб бормоқда.

Сиёсий маданият сиёсий тизимнинг энг муҳим белгиси сифатида кишиларнинг давлат ва жамоат ишларини бошқаришда бевосита ёки билвосита иштирокини ифода этади. Ижтимоий ҳаёт кун тартибига қўяётган масалаларнинг мураккаблиги, сиёсий ҳаётда юз бераётган жиддий ўзгаришлар, жамиятни олижаноб мақсадларга етаклашнинг ўта масъуллиги давлат ва жамоат бошқариши билан юқори малакали мутахассислар шуғулланишини тақозо этади. Юксак ахлоқий хислатлар ва сиёсий онгга, маданиятга эга бўлган бундай мутахассислар сиёсий маданиятнинг шаклланишида етакчи ўрин тутаяди.

Сиёсий маданият халқ, ватан, давлат ва жамоат манфаатларига хизмат қилиш, бошқариш ишлари билан боғлиқ вазифаларни моҳирона ҳал этиш, жамоатчилик фикрига таяниш, кишиларни бирлаштириш, ташаббусини қўллаб-қувватлаш, мақсадлар сари етаклаш каби қобилиятларга бориб тақалади. Сиёсий маданият ахлоқий хислатларга таянгандagina бошқаларга ибратга айланади.

Сиёсий маданият жамиятнинг барча аъзоларига тааллуқлидир. Фуқароларнинг давлат ва жамоат ишларида фаол иштирокисиз демократик жамият қуриб бўлмайди. Давлатнинг

ички ва ташқи сиёсатидан, бошқариш тизимлари фаолиятидан, кундалик ижтимоий ҳаётдан яхши хабардор бўлиш, давлат ва жамоат бошқаришида бевосита ва билвосита иштирок этиш орқали фуқаролар ўзида сиёсий маданиятни шакллантиради. Сиёсий маданиятни шакллантириш ва юксалтириш давлатнинг асосий вазифаларидан бири ҳамдир. Маҳалла қўмиталари, хотин-қизлар қўмиталари, оқсоқоллар кенгашлари, ёшлар ташкилотлари, касаба уюшмалар, санъаткорлар, ижодкорлар, бизнесменлар, тиббиёт ва маориф ходимларининг кўнгилли бирлашмалари кабиларнинг фаолияти орқали ҳам аҳолининг сиёсий маданияти намоён бўлади.

Сиёсий маданиятнинг яна бир муҳим хусусияти шундан иборатки, у ҳар бир мамлакатнинг, ҳар бир давлатнинг муайян ва маълум шарт-шароитларида шаклланади. Шу боисдан, ҳар бир мамлакат ва ҳар бир миллатнинг сиёсий маданияти ўзига хос томонлар ва хусусиятларга эга. Мустақил Ўзбекистон шарқона сиёсий маданият йулидан бормоқда, кўп жиҳатдан куч билан ғарб назариётчилари ва амалиётчилари томонидан чоракам бир аср давомида бизга киритилиб келган ҳаддан ташқари соддалаштирилган, қўпол ва сийқа инқилобийлик ўрнига миллий анъаналаримиз ҳамда тарихимиз сабоқлари асосида яратилган тадрижийлик, яъни секин-аста, босқичма-босқич ўзгариш ва такомиллашиш орқали ривожланмоқда.

СИЁСИЙ ПАРТИЯ (лотинча «party» — қисм, гуруҳ; эски ўзбекчаси, арабча «фирқа» — гуруҳ, тўда) — умумий ғоя ва манфаат, ижтимоий-сиёсий мақсадлар асосида одамларни ихтиёрий равишда уюштирувчи турғун ташкилот, фуқаровий жамият билан давлатни бир-бирига боғловчи энг муҳим воситалардан бири, ҳозирги замон ҳуқуқий демократик давлати ҳаётининг зарурий омилларидан бири.

Дунёнинг ривожланган мамлакатларида сиёсий партиялар сайлов тизими воситасида марказдаги ёки жойлардаги ҳокимиятни қўлга киритиш ёхуд ундаги лавозимларни сайловда олган улушларига қараб мутаносиб равишда тақсимлаб олишга ҳаракат қиладилар.

Сиёсий партияларнинг фаолияти қуйидаги асосий йўналишларда олиб борилади: 1) ўз фаолиятининг мақсадларини

аниқлаш ва белгилаш, ўзининг сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий, диний, бадиий қарашлари тизимини яратиш ва уларни кенг омма орасида ёйиш; 2) жамият аъзоларининг турли манфаатларини ўз фаолияти ва ҳужжатларида мумкин қадар кенг қамраб олиб, уларнинг энг маъқуллаган партиясига айланишга интилиш; 3) турли органларга сайловларни ташкил қилиш ва ўтказишда ниҳоятда ўринли ва долзарб шиорларни ўртага ташлаб, сайловчиларнинг мумкин қадар кенг доирасининг овозини ўз фойдасига ола билиш; 4) сиёсий партия қаторига янги аъзоларни тортиш ва саралаш йўли билан унинг етакчи ҳамда билагонлари табақасини шакллантириш; 5) партия дастурида кўрсатилган вазифалар ва ваъдаларни қонун чиқарувчи ҳамда ижроия давлат органлари орқали амалга оширишга ҳаракат қилиш.

Биринчи, энг ибтидоий ва камсонли сиёсий партиялар XVII-XVIII асрлар инқилоблари даврида шакллана бошладилар. XIX аср охирига келиб, демократик тартиблар кенгайиб, сайловлар тизими, парламентлардаги жойлар учун кураш кескинлашгани сари, сиёсий партиялар ҳаёти ва фаолияти янги поғонага кўтарилди. Сиёсий кураш сахнасига ишчилар синфининг чиқиши эса сиёсий партиялар масаласини жамият сиёсий ҳаётидаги энг жиддий ва муҳим омиллардан бирига айлантirdи. XIX аср охири - XX асрнинг биринчи ярмида сиёсий партияларнинг фаолияти энг юксак нуқтага чиқди. Ҳозирги замон сиёсий партиялари фаолиятида «умуммиллий», «умумдавлат» ва «умуминсоний» шиор ва шу куннинг энг долзарб муаммоларини ўртага ташлаш, аҳолини ўз атрофида уюштириш масалаларида устуворлик касб эта бошладилар.

Марказий Осиёда сиёсий партиялар тузиш учун тарихий-ижтимоий талаб XIX асрнинг охири - XX асрнинг бошларида юзага кела бошлади. Бунинг икки асосий сабаби бор эди: биринчидан, жамиятдаги илғор ижтимоий кучларни бирлаштириб, халқнинг сиёсий фаоллигини ошириш, халқ орасида маърифат нурларини сочиш; иккинчидан, оммани шу тарзда уюштириб, уни, авваламбор, чор Россияси таркибида мухториятга эришишга даъват қилиш, кейинчалик эса ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маънавий кучларни йиғиб, ўлка-

да мустақил миллий давлат яратиш масаласини ўртага ташлаш. Илк ўзбек жаҳидлари ва маърифатпарварларининг бу борадаги ҳаракатлари, ёзма ва оғзаки фикрлари, агар уларни чуқур таҳлил этсак, шундай хулоса ясаш учун етарли асос беради. Аммо бу орзу ва мақсадларнинг амалга ошиши дастлабки қадамлардан оқ жиддий қийинчиликларга дуч келди. Бу, биринчидан, хоризм ҳокимиятининг сиёсати, иккинчидан, Россия социал-демократиясининг бузғунчилик фаолияти эди. Чунки большевикларнинг дастури бўйича барча миллий минтақалардаги миллий уйғониш ва миллий-озодлик ҳаракатлари фақат ишчилар партияларига бўйсунган тақдирдагина тўғри йўлда деб топилади, акс ҳолда эса, миллий хоинлик деб қораланади. Шу боисдан, 1917 йилгача бўлган даврда Марказий Осиё минтақасида сиёсий, назарий ва ташкилий жиҳатдан етук сиёсий партиялар шаклланиб улгурмадилар. Коммунистик партиядан бошқа сиёсий партия ишчи-деҳқонлар учун ортиқча ва шу сабабли кераксиз деб, сиёсий партиялар тузиш тақиқланган эди. Социализм қуриш йилларида (1917-1936) хоризм даврида шакллана бошлаган сиёсий ташкилотлар ва уларнинг раҳбарлари узил-кесил йўқ қилиб ташланди, минглаб ўзбек, қозоқ, туркман, тожик, қирғиз зиёлилари, жамоат арбоблари ва мутафаккирлари бадарға ва сургун қилинди, шўро концлагерларида қафасиз кумилди.

Мустақил Ўзбекистон сиёсий партияларнинг шаклланиши ва фаолияти учун зарур шарт-шароитларни яратиб берди (қаранг: Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси», Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партияси», Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати - Ўзбекистон Либерал демократик партияси, Ўзбекистон «Фидокорлар» миллий демократик партияси ва «Ўзбекистон Халқ демократик партияси»).

СИЁСИЙ ТУЗУМ — давлат ички тузилиши жиҳатларининг ўзаро алоқалари ва таъсирининг энг муҳим, доимий хусусиятларини ифодаловчи ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг мажмуаси. йиғиндиси. У сиёсий ҳокимиятни, умуман, давлат муассасалари тизимини ва уларнинг асосий ташкилий

шаклларини белгилаб беради. Сиёсий тузум ҳар бир мамлакатнинг мавжуд шарт-шароитларини инобатга олиб белгиланади. Сиёсий тузум, одатда, мамлакат конституциясида ва шу асосда чиқарилган бошқа қонуний ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилади.

Сиёсий тузумда қуйидаги хусусиятлар мавжуд:

1) давлат томонидан муҳофаза этиладиган давлат, жамият ва шахс орасидаги муайян муносабатлар тизими, давлат ҳокимиятининг ижтимоий-иқтисодий ва ташкилий-сиёсий негизлари, ушбу ҳокимиятни амалга ошириш усуллари, фуқароларнинг ҳуқуқий мақоми;

2) давлат ҳокимиятининг олий ва бошқа органлари тизими, ваколатлар нисбати, уларни ташкил қилиш тартиблари;

3) мамлакатнинг ҳудудий тузилиши.

Ўзбекистон Республикасининг сиёсий тузуми 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституцияси, шу асосда қабул қилинган конституциявий қонунлар ҳамда бошқа расмий ҳужжатлар билан белгиланган.

Ўзбекистонда сиёсий тузум ҳокимиятни қонунчилик, ижро ва суд ҳокимиятларига тақсимлаш тамойили асосида тузилган. Ўзбекистон Республикаси олий ҳокимият органларини қонунчилик органи - Олий Мажлис, давлат раҳбари ва ижро ҳокимиятининг бошлиғи - Президент, олий ижро органи - Вазирлар Маҳкамаси ташкил қилади.

Алоҳида тармоқларни бошқариш марказлашган тартибда иш қўрадиган вазирликлар, давлат қўмиталари ва концернлар томонидан амалга оширилади.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари вилоят, Тошкент шаҳар, шаҳарлар ва туманларнинг халқ депутатлари кенгашлари ва ҳокимликлардан иборат.

Ўзбекистон таркибига ўзининг олий ҳокимият органлари - Жўқорғи Кенгес ва Министрлар Кенгашига эга бўлган Қорақалпоғистон Республикаси ҳам киради.

Суд ҳокимияти тизими қонунчилик ва ижро ҳокимиятидан мустақил иш юритадиган, беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суд, Олий ҳужалик суди, Қорақалпоғистон Республикасининг Олий суди ва Ҳужалик судидан, шу муддатга тайинла-

надиган вилоят судлари, Тошкент шаҳар суди, туман, шаҳар ва хўжалик судларидан иборат.

Қонунларнинг бажарилиши устидан назорат олиб бориш республика Бош прокурори ва унга бўйсунувчи жойлардаги прокурорларнинг вазифасидир.

Мустақил Ўзбекистоннинг сиёсий тузуми, бинобарин, ҳозирги даврдаги илғор давлатларнинг тажрибасини, халқимизнинг тарихий анъаналари ва мукамал жамият тўғрисидаги орзу-умидларини, мутафаккирларимиз ва жамиятшуносларнинг тавсияларини ўзида мужассамлаштирган.

СИЁСИЙ ҲАЁТНИ ЭРКИНЛАШТИРИШ — ижтимоий ҳаётни демократлаштириш ва янада чуқурлаштириш, аҳолининг сиёсий фаоллигини кучайтириш, сиёсий партия ва жамоат ташкилотларининг жамият ҳаётидаги аҳамиятини ошириш, фикрлар хилма-хиллигини таъминлаш, фуқаролар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш билан боғлиқ жараёнларни ифодаловчи тушунча.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг иккинчи босқичи мобайнида ҳаётни эркинлаштириш аввало фуқароларнинг сиёсий, иқтисодий фаоллигини ошириш, инсоннинг ўз қобилиятини рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароитларни яратишни тақозо қилади. Мана шундагина инсонлар ўз хоҳиш-иродаларини эркин баён этиш, ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва уни ҳимоя қилиш имконига эга бўладилар.

Сиёсий ҳаётни эркинлаштириш кўппартиявийлик муҳити билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Зеро, ҳар бир партия ўзи таянадиган ижтимоий гуруҳ манфаатларининг ҳимоячиси сифатида ўзининг аниқ дастурини намоён қилиши зарур.

Нодавлат тузилмалар, жамоат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятини ривожлантириш ҳам сиёсий ҳаётни эркинлаштиришнинг муҳим шартидир. Одамларнинг сиёсий онги, маданияти, фаолияти юксалиб боргани сари давлат вазифалари нодавлат тузилмалари ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиб борилади. Бу жараёнда ўзини - ўзи бошқарадиган идоралар, маҳаллаларнинг нуфузи ва мавқеини ошириш, уларга кўпроқ ҳуқуқлар бериш катта аҳамиятга эгадир.

Сиёсий ҳаётни эркинлаштириш жамиятимизда фикрлар хилма-хиллиги ва қарашлар ранг-баранглигини, инсон ҳуқуқлари, эркинликларини жаҳон андозалари асосида таъминлаш, фуқаролар онгида ҳуқуқий, демократик қадриятларни мустаҳкамлашни ҳам қамраб олади. Шунинг учун ҳам Ислом Каримов “ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва қобилиятига таяниб яшайдиган, атрофида рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабатда бўладиган, шу билан бирга, ўз шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин шахсни шакллантириш учун барча зарур шарт-шароитларни яратиш даркор”, деб таъкидлаган эди.

СИНТОИЗМ (японча - худо йўли) — японларнинг миллий дини. У милоднинг VI -VII асрларида вужудга келган. Қадимий японларнинг тушунчаси бўйича «син» ёки «ками», яъни худолар инсонни ўраб турган барча нарсалар - осмон, ер, тоғлар, дарёлар ва дарахтларда ўз ифодасини топади.

Синтоизмга буддавийлик жуда кучли таъсир кўрсатган. Ушбу динга эътиқод қилувчилар буддавийликка тақлид қилиб ибодатхоналар қурганлар ва ўз худолари тасвирини ясаганлар. Синтоизм ва буддавийлик динлари бир-бири билан яқин. Буддавийлик ибодатхонасида синтоизм худолари тасвирлари қўйиладиган алоҳида жойлар ажратилган. IX асрда иккала дин руҳонийлари биргаликда яшаш - «рёбу-синто» (икки бирлик) қондасини ишлаб чиққан. Унга кўра, ҳар икки дин қушилиб, ягона динга айланиши назарда тутилган, лекин бу мақсад амалга ошмади. 1867-1868 йиллардаги Мейдзи ислоҳоти натижасида Японияда императорнинг дунёвий ҳокимияти тикланиши оқибатида синтоизмнинг тўла расмий дин эканлиги тан олинди. Бу табиий ҳол эди, чунки синтоизм император ҳокимиятининг илоҳийлигини тарғиб этарди.

Император ҳатто буддавийликни бутунлай ман этиб, синтоизмни ягона дин деб эълон қилишга уринди. Бироқ бу ниятини амалга ошира олмади, чунки буддавийлик дини ҳам японлар ҳаётига чуқур сингишга улгурган эди.

Синтоизмни ягона динга айлантириш мумкин бўлмаганидан сўнг, ҳукмрон доиралар томонидан бу икки динни бир-биридан

ажратиб юборишга уринишлар булди. Аммо бунинг ҳам уддасидан чиқа олмадилар. Шундан сунг 1869 йилда Японияда диний эътиқод эркинлиги эълон қилинди.

Бугунги кунда чақалокқа дуо ўқиш, никоҳ ўқиш каби-ларни синтоистлар ибодатхонасида, дафн этиш, хотирлаш каби маросимларни эса буддавийлар ибодатхонасида утказиш расм бўлган.

Синтоизм таълимотининг асосини император ҳокимиятининг илоҳийлиги тўғрисидаги ақида ташкил этади. Император — (микадо) худо Аматерасунинг авлоди. Шунинг учун ҳам ҳар бир япон миллатига мансуб шахс императорнинг муқаддас хоҳиши олдида бош эгишга мажбур. Император саройи муқаддас жойдир.

Синтоизмда Аматерасу (куёш худоси), Сусаново (бурон худоси), Инари (деққончилик ҳомийси) асосий худолар ҳисобланади. Синтоизм худолари пантеонлари қаторидан Япония императорлари ҳам жой олганлар. Шунингдек, бу динда муқаддас жойлар, айниқса, тоғлар, Фудзияма вулқони алоҳида эъзозланади.

СОҒЛОМ МАФКУРА — умуминсонийликнинг устуворлиги тамойилига таянадиган, ижтимоий тараққиётни таъминловчи эзгу ва бунёдкор ғоялар тизими. Жамият тараққиётига салбий таъсир кўрсатадиган, одатда, унинг таназзули, ҳалокатига сабаб бўладиган фашизм, коммунизм, диний-экстремизм каби носоғлом мафкура шаклларида фарқли ўлароқ, соғлом мафкура инсоният тараққиётини тезлаштиради, халқ фаровонлиги, Ватан равнақига имкон яратади.

Соғлом мафкура жамиятдаги мулкий плюрализм, фикрлар ранг-баранглиги, куппартиявийлик шароитига мос келади. У давлат доктринаси эмас балки муайян жамиятнинг ҳаёти ва тараққиётини таъминлайдиган умумий тамойилларни ифодалайди. Бундай шароитда давлат ана шу тамойилларга барча фуқароларнинг амал қилишини ҳуқуқий кафолатлайди.

Соғлом мафкурага эҳтиёж бугунги кунда тарихий заруратга айланди. Зеро, бундай мафкурасиз жамият самарали тараққий эта олмайди.

Маълумки, кишилар онгига ўрнашиб қолган эскича мафкуравий қарашлар қолипидан чиқиш мураккаб руҳий жараён-дир. Ўтиш даврига хос бўлган қийинчиликлардан бири ҳам одамлар тафаккури, руҳиятида туб ўзгаришларга эришишдир. Зеро, эски мустабид тузум даврида кишилар онгига фақатгина бир мафкура “абдий”, “ўзгармас”, “мутлақ” деб сингдирилган эди.

Бугунги кунда ана шундай мафкуравий якка ҳокимликка барҳам берадиган, умумхалқ манфаатларига мос келадиган, аҳолининг барча табақалари, қатламларининг талаб-эҳтиёжлари, мақсадлари, интилишлари, орзу ва истакларини қондирадиган соғлом мафкурага эҳтиёж пайдо бўлди. Миллий истиқлол ғояси ана шу заруратнинг натижаси сифатида вужудга келди.

СУВЕРЕНИТЕТ (французча «souverainite» - олий ҳокимият) — давлатнинг ички ва ташқи сиёсатдаги тўла мустақиллиги.

Давлат суверенитети ҳақидаги ғоя XVI асрда француз олими Жан Боден томонидан илгари сурилган. У суверен бўлмаган давлатни давлат деб ҳисобламаган. Ж.Боден бунда давлатнинг олий ҳокимиятини назарда тутган. Суверенитет халқнинг тўла ҳукмронлиги ёки халқ бошқаруви тўла-тўқис таъминланган ҳолатдир.

1. Давлат суверенитети мустақил ички ва ташқи сиёсат олиб бориш, ўз ҳудудининг дахлсизлигини таъминлаш; қонунларни қабул қилиш; уруш ва тинчлик масаласини ҳал қилиш; суд ҳокимиятини амалга ошириш; мансабдор шахсларни тайинлаш; мустақил валютага эга бўлиш кабиларни тақозо қилади.

Халқаро ҳуқуқнинг ривожига жараёнида давлат суверенитети ҳақидаги ғоя муттасил такомиллашиб, мазмунан бойиб борди. Кўплаб халқаро ташкилотлар, айниқса, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ҳужжатларида, давлатлар конституцияларида бу ғоя ўз ифодасини топган. Республикамининг мустақиллиги давлат суверенитетининг асосидир. Ўзбекистон Конституцияси 1-моддасида «Ўзбекистон — суверен демократик республика» эканлиги белгилаб қўйилган.

2. Халқ суверенитети ғояси XVI асрда яшаган Европа олими Мирсилиий Падуанский томонидан илгари сурилган. Ке-

йинчалик ҳуқуқшунос олим Иоганн Алтузи (1557-1638) ўзининг «Сиёсат», француз мутафаккири Жан Жак Руссо «Ижтимоий шартнома ёки сиёсий ҳуқуқ тамойиллари» асарларида бу ғояни ривожлантирганлар. Бу ғоя XVIII асрдаги француз инқилобидан сунг, «Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси» (1889 йил) қабул қилиниши билан янада катта аҳамият касб этди. Бу таъсир натижасида қабул қилинган Франция Республикаси Конституциясининг 3-моддасида «Миллий суверенитет халқники бўлиб, халқ уни ўз вакиллари ва референдум орқали амалга оширади», - дея эътироф этилган. Бу тамойил жаҳондаги аксарият мамлакатлар конституцияларида ҳам ўз ифодасини топган. Хусусан, Ўзбекистон Конституцияси 7-моддасида «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади», - дейилган. Халқ суверенитети ғояси тамойиллари қуйидагилардир: а) ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи халқдир; б) барча қонунлар халқ томонидан қабул қилиниши лозим; в) ҳукумат халқ томонидан сайланиши ва халқ назорати остида ўз фаолиятини амалга ошириши зарур.

Шарқда суверенитетнинг мазмун-моҳияти мустақиллик тушунчаси орқали ифодаланади. Истиклол даврида республикамиз ўз суверен ҳуқуқларига тула-тўқис эга бўлган мустақил мамлакат эканлигини намоён қилмоқда.

ТАВРОТ (қадимги яҳудийча “тора” - қонун) — яҳудийлик динининг муқаддас китоби. У Мусо пайғамбарнинг илоҳий қонунларини ўз ичига олган беш китоби, яъни Муқаддас Китоб (Библия)нинг “Ибтидо”, “Чиқиш”, “Левит”, “Чўлда” ва “Амр-лар” деган беш китобидан иборат. Баъзи адабиётларда қадимги Аҳдда учрайдиган китобларнинг ҳаммасини (39 китоб) ёки Библияни ҳам “Таврот” деб ишлатиш ҳоллари учрайди.

ТАМОЙИЛ — бирор-бир таълимот, дунёқарашнинг асосий, бирламчи қондаси, бошқарувчи ғоя, фаолиятнинг асосий йўналиши. Шунингдек, инсоннинг борлиққа муносабатини,

унинг хатти-ҳаракати ва фаолияти меъёрларини белгиловчи ички омил ҳам тамойил ҳисобланади.

ТАРИХИЙ ХОТИРА — инсон маънавиятининг ажралмас қисми, ўтмишни билиш, уни қадрлаш, ундан сабоқ олиш натижаси. Бу борада Президент Ислон Каримовнинг «Тарихий хотирастиз — келажак йўқ» номли асари катта аҳамиятга эга. Унда ўтмишга холис ёндашиш, уни қадрлашга алоҳида эътибор қаратилган. Зеро, тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди, уларни дилга жо этиб, бунёдкорлик ва яратиш йўлидан изчил боришга ундайди.

Буюк мутафаккир Беруний таъкидлаганидек, “ўтмиш келажакнинг калитидир”. Уни билиш имконига эга бўлиш муҳим. Мустақиллик туфайли халқимиз тили, маданияти, урф-одатлари, анъаналари, қадриятларини, бир сўз билан айтганда, ўз тарихини билиш имконига эга бўлди.

Тарихни илмий ўрганиш натижалари ҳозирги Ўзбекистон замини жаҳон цивилизациясининг бешикларидан бири бўлганини кўрсатади. Бу қадимий маданият ўчоғидан қўплаб атоқли алломалар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Жаҳон цивилизациясининг ривожига юртимизнинг салмоғи катта. Қадим замонларда қурилган мураккаб сув иншоотлари, шу кунгача қимматини йўқотмаган осори атиқаларимиз бу заминда азалдан деҳқончилик, ҳунармандчилик, меъморчилик ва шаҳарсозлик маданияти юксак бўлганидан далолат беради. Энг қадимги тош ёзувлар, битиклардан тортиб кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, кимё, фалакиёт, меъморчилик, деҳқончиликка оид минглаб асарлар бизнинг беқиёс маданий ва маънавий бойлигимиз, фахримиздир. Бундай катта маданий меросга эга бўлган халқнинг келажаги ҳам порлоқ бўлиши аниқ.

Тарихий хотира қанчалик бой, мазмунли бўлса, халқ шунчалик уюшган, ҳамжиҳат, улуғвор ишларни бажаришга қодир бўлади. Тарихий хотиранинг ўзига хос жиҳатларидан яна бири ўз ўтмишидан фахрланиш туйғусидир. Дунёда ҳудуди Ўзбекистондан бир неча марта катта бўлган баъзи давлатлар ҳам аҳолиси ўтроқ бўлиб яшашни бошлаган мозийнинг

азалийлиги, ўнлаб шаҳарларининг тарихи 2500 йилдан ортиқроқ эканлиги билан ғурурлана олмайди.

Бир сўз билан айтганда, тарих шундай манбаки, у инсоннинг ўзини англаши, жамият олдидаги бурчи, аждодлар руҳи олдидаги маъсулиятини тўғри тушунишига, истиқболни тўғри белгилашга имкон беради.

«ТАРИХИЙ ХОТИРАСИЗ—КЕЛАЖАК ЙЎҚ» — Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ватанимиз тарихига янгича ёндашиш, унга адолатли ва холис баҳо бериш, тарих фани ва унинг бугунги аҳволига бағишланган асари. У «Мулоқот» журналининг 1998 йил 5-сонида эълон қилинган ва муаллиф асарларининг 7- жилдига киритилган.

Асарнинг мазмуни Президентимизнинг: «Миллатнинг маданий савияси унинг ўз тарихига бўлган муносабати билан белгиланади», деган фикрларида ниҳоятда лўнда ифодаланган. Асарда республикамиз олимлари зиммасига Ватанимиз тарихига янгича ёндашиш, унинг турли жараёнлари ва воқеаларига адолатли баҳо бериш, қадимги даврдан то бизнинг замонамизгача бўлган бой ўтмишимизни аниқ ёндашувлар асосида ўрганиш, тадқиқ этиш ва шу йўл билан тарихий онгни шакллантириш зарурлиги муҳим вазифа қилиб қўйилган.

Ислом Каримовнинг бу ўта мураккаб ва долзарб вазифани олимлар олдида қўйиши ҳаққоний тарих яратилиши жараёнида халқимиз, мамлакатимиз ўтмиши ҳақида ёт қарашларга асосланган аксари сохта, гайриилмий мулоҳазаларга ўрин қолдирмайди. Асарда неча минг йиллик тарихимизни ўрганиш масаласи қўйилар экан, табиатан ўзбек бунёдкор халқ экани, ўтроқ ҳолда яшагани, унинг Беруний, Бухорий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва Мирзо Бобур каби улуғ зотларга ворислиги исботлаб берилади. Айни чоғда И.А.Каримов тарихчи олимларни халқимизнинг миллий туйғусини, миллий ғурурини уйғотадиган тарихий-илмий тадқиқотлар олиб боришга, теран хулосалар чиқаришга чақиради: «Тарихни билмай туриб мафкураининг фалсафий негизларини англаб бўлмайди, чунки мафкураининг фалсафий асослари ўз даврида тарихий ҳақиқат туфайли туғилган. Лекин бизда та-

рих ва фалсафани узвий боғлиқ ҳолда ўрганиш малакаси етарли эмас. Аслида тарих ва фалсафа мантиқий равишда бир-бирини тақозо этадиган, керак бўлса, тулдирадиган, тараққиёт жараёнлари ҳақида яхлит тасаввур берадиган, оққорани фарқлашга асос бўладиган фанлардир».

Демак, халқимизнинг тарихий тараққиёт йўлини фалсафий идрок қилишда ҳиссиз баёнчиликдан, илмий саёзлик ва фикрий чекланганлик иллатларидан қутулмоғимиз керак.

Асарда Ватанимиз тарихини мустақиллик гоёлари асосида янгидан яратиш вазифаси қўйилган. Зеро, миллат, давлат, жамият тақдири ҳал бўлаётган паллада ўзлигимизни англаш, маънавий илдизларимизни унутмаслик катта аҳамиятга эга. Шўро даврида тарихимиз атайлаб сохталаштирилганини эътиборга олсак, асл тарихимизни тиклаш қонуний зарурият ҳамдир. Тарихни англаш нафақат бугунги куннинг муаммоларини ҳал қилишда, балки келажак учун ҳам катта аҳамиятга молик. Зотан, ўтмишни билмай туриб, ҳозирги давр моҳиятини билиш ва келажакдаги мақсад-муддаоларни тўғри белгилаш қийин.

Ҳаққоний тарихни билмасдан, уни фалсафий таҳлил қилмасдан, ўзликни англаш, юксак маданият, маънавият ва маърифатга эришиш мумкин эмас. Тарихий ҳақиқатни тиклаш учун бизга мерос сифатида етиб келган манбаларни жиддий ўрганиб, ўтмишга янгича ёндашишимиз даркор. Бешафқат давр синовларидан омон қолган, энг қадимги тош ёзувлар, битиклардан тортиб, бугун кутубхоналар хазинасида сақланаётган қулезмалар синчиклаб урганишни кутиб турибди. «Биз, — дейди И.А.Каримов, — ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур». Асар ҳаққоний тарихимизни барпо этиш учун кўп минг йиллик бой ўтмишимизни тадқиқ этишнинг соф илмий-назарий изланишларга асосланган яхлит концепциясини ва янги дастурини аниқлаб олишни долзарб вазифа қилиб қўйганлиги билан ниҳоятда аҳамиятли. Шунингдек, асарда мустақиллик шароитида ҳаққоний тарихимизни яратиш учун даставвал бу соҳадаги муассасалар таркибини ва иш услубини ўзгартириш, олий ва ўрта махсус ўқув юртларидаги тарих факультетларининг мавқеини оши-

риш, ўқувчилар ва талабалар учун янги дарсликлар яратиш долзарб вазифа экани таъкидланган. Унда таълим-тарбия муассасалари фаолиятини такомиллаштиришга қаратилган бир қатор чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ва уларни ҳаётга татбиқ этиш масалаларига ҳам эътибор қаратилган. Назарий ва амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган бу асар миллий истиқлол ғоясининг тарихий илдизларини урганишда дастуриламал бўлиб хизмат қилади.

«ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ» — Амир Темурнинг ҳарбий ва сиёсий фаолиятдан маълумот берувчи, унинг давлат тузилиши ва уни бошқариш хусусидаги қарашлари баён этилган асар.

Асар икки қисмдан таркиб топган. Биринчи қисм Темурнинг давлатни барпо этиш ва мустақкамлаш, қўшинларни ташкил этиш юзасидан тузуклари, режаларидан иборат. Қўшиннинг жанговар тартиби жадваллар воситасида ифодаланган. Иккинчи қисмдаги 13 кенгаш ва унинг бўлакларида Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келиши ва ҳарбий юришлари тафсилотлари берилади. Асар муаллифи зукко сиёсатдон ва йирик давлат арбоби сифатида ўз давлатининг тузилишини, мансабдорларнинг ҳуқуқ ва бурчларини белгилаб беради. „Темур тузуклари“ муаллифининг фикрига кўра, ҳар бир тождор ўз давлатининг таянчи бўлган ижтимоий-сиёсий гуруҳларга суянган ҳолда иш олиб бориши, уларнинг ёрдамида раият, қўшин ва давлатни идора қилиши зарур.

Амир Темур давлатни бошқаришда вазирлар, амирлар ва вилоят волийларига алоҳида аҳамият берган. Вазирлар, асар муаллифининг фикрича, қуйидаги тўрт сифатга эга бўлишлари шарт: 1) асиллик ва тоза наслик, буюклик; 2) ақлу фаросат; 3) сипоҳу раият аҳволидан хабардорлик ва уларга хушмуомалада бўлиш; 4) сабру бардошлилик ва мулойимлик.

Амир Темур ободончилик, кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштирганларни рағбатлантиришга катта эътибор берган. Хусусан, асарда «Хароб бўлиб ётган ерлар эгасиз бўлса, холиса (давлат ерларини бошқарувчи маҳкама) тарафдан обод қилинсин, агар эгаси бўлса-ю, обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини

обод қилиб олсин. Яна амр қилдимки, хароб бўлиб ётган ерларда қоризлар қурсинлар, бузилган кўприкларни тузатсинлар, ариқлар ва дарёлар устида кўприклар солсинлар, йўл устида, ҳар бир манзилгоҳга рабоблар қурсинлар», – деган фикрларни ўқиймиз.

«Темур тузуклари»ни ўқиб Амир Темурга хос бўлган муҳим фазилатлар билан ҳам танишиш мумкин. Жумладан, «Менга ёмонликлар қилиб, бошим узра шамшир кўтариб. ишимга кўп зиён етказганларни ҳам илтижо билан тавбатазарру қилиб келгач, ҳурматлаб, ёмон қилмишларини хотирамдан ўчирдим», – деб ёзади у. Асарда бундай мисолларни кўплаб топиш мумкин.

Бугунги кунда миллий истиқлол ғоясини шакллантиришда «Темур тузуклари» муҳим назарий манбалардан бири сифатида катта аҳамият касб этмоқда.

ТОТАЛИТАРИЗМ (“totalitare”- бутунлик, тўлалик, мукаммаллик, “totalis” жами, тўла) — жамият ҳаётининг барча соҳаларини давлат томонидан тўла назорат қилиш, демократик ташкилотларни таъқиб қилиш, конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларни тугатиш, ҳар қандай шахс, ижтимоий қатлам, гуруҳ манфаатларини давлат манфаатларига бўйсундирилишини талаб қиладиган сиёсий ғоялар тизими ва улар асосида шаклланадиган давлат тузуми.

Тоталитар бошқарув шакли жорий қилинган мамлакатларда жамият ҳаётининг барча соҳаларида давлатнинг тўла ҳукмронлиги ўрнатилади, ошқора ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг фаолияти устидан қаттиқ назорат олиб борилади, демократик ташкилотлар фаолияти чеклаб қўйилади. Бу ғоя тарафдорлари ўта марказлашган ҳокимият тизими ўрнатилган кучли давлатни ташкил қилиш, мамлакатни бошқаришда яқкаю ягона куч ёки партиянинг ҳукмронлигини таъминлашга, алоҳида эътибор бердилар. Жамиятда барча давлат органлари, мансабдор шахслар фаолияти ва омма ҳаёти устидан тўла назоратни ўрнатиш, давлат ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини марказий ташкилот томонидан белгилаб берилиши, давлатга раҳбарлик қилишни яқка шахс қўлида тўплашдек ғоялар устуворлик қилади. Тарихдан маълум бўлган фа-

шистик тузумлар ва собиқ Совет иттифоқи ва унинг иттифоқ-дошлари бунга мисол бўлиши мумкин.

Тоталитар бошқарув тизимидаги давлатда жамиятнинг барча соҳаларида муайян мафкуранинг якка ҳокимлиги мавжуд бўлади. Мафкура якка ҳокимлиги бўлган жамиятнинг эса келажаги йук. Тоталитар тузум эрта ёки кеч ҳалокатга учрайди.

Тоталитар тузум ҳукмрон бўлган собиқ иттифоқ ўрнида юзага келган, ўз мустақиллигини қўлга киритган давлатларнинг барчаси бу тузумдан, давлатни тоталитар бошқарув шаклидан воз кечди. Ҳозирги кунда мустақил Ўзбекистон ўз олдига ҳуқуқий демократик жамият қуришни мақсад қилиб қўйган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 34-моддасида “Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшши, оммавий ҳаракатларда иштирок қилиши ҳуқуқига эгадирлар. Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимият вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва кадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас”, - деб ёзиб қўйилган.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида турли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилишга қодир бўлган парламент туркумидаги катор сиёсий партия ва ҳаракатлар, турли жамғарма ва институтлар фаолият кўрсатмоқда.

Ҳар қандай демократик жамият тоталитар тузумга ва унинг мустабид мафкурасига тубдан қарама-қаршидир. Демократик жамиятда ҳеч қандай мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас. Бу тамойил Ўзбекистонда ҳам қонун билан белгилаб қўйилган.

Миллий истиқлол ғояси тоталитаризмга зид бўлиб, фикрлар хилма-хиллигига асосланган ҳолда, бутун Ўзбекистон халқининг умуминсоний қадриятлар устуворлигига таянадиган мақсад ва муддаоларни, орзу-умидларни, эҳтиёж ва манфаатларини ифодалайди. У халқимизни собиқ тоталитаризм асоратларидан, турли ижтимоий-иқтисодий, сиёсий бирлик ва бошқа асосларда дунёни бўлиб олишга уринаётган зарарли ва бузғунчи мафкуралардан муҳофаза қила олади

ТЕНГ ҲУҚУҚЛИ ВА ЎЗАРО ФОЙДАЛИ ҲАМКОРЛИК — геостратегик манфаатларни рўёбга чиқариш йўлида амал қилинадиган тамойиллардан бири.

Ушбу тамойил геостратегик манфаатларни рўёбга чиқариш ва давлатлараро алоқаларни мустақкамлашнинг энг оқилона йўлидир. Бу тамойил турли минтақаларда геостратегик манфаатлардаги уйғунликка эришиш ва жаҳон миқёсида тараққиётни таъминлашга ёрдам беради. Ана шу сабабдан ҳам Ўзбекистон ўз мустақиллигининг биринчи кунлариданоқ мазкур тамойилга амал қилиб келмоқда.

ТЕРРОРИЗМ (лотинча. “terror” – қўрқув, даҳшат) — маълум ёвуз мақсадлар йўлида, куч ишлатиб, одамларни жисмоний йўқ қилишдан иборат бўлган ғояга асосланган зўравонлик усули. Қўрқитиш ва даҳшатга солиш орқали ўз ҳукмини ўтказишга уриниш террорчиликка хосдир. У иқтисодий, сиёсий, диний, ғоявий, ирқий, миллий, гуруҳ, индивидуал шаклларда намоён бўлиши мумкин. Таъқиб, зўравонлик, қўпурвчилик ва қотиллик террорчиликнинг ҳар қандай кўриниши учун умумий хусусият бўлиб, гуманизм, демократия, адолат тамойилларига зиддир. Шунинг учун терроризм қандай “байроқ” остида амалга оширилмасин, моҳиятан инсониятга, тараққиётга, эзгуликка қарши жиноятдир.

Иқтисодий манфаатларни қўзловчи ва моддий бойликларни ўзлаштиришни мақсад қилиб олган террорчилик кенг тарқалган. Унда рақибларини ёки уларнинг яқинларини жисмоний йўқотиш, ўғирлаб кетиш, зўравонлик, тажовуз билан қўрқитиб, ўз ҳукмини ўтказишга уриниш, бойликларини ўзлаштириб олиш йўлларида фойдаланилади.

Кейинги йилларда интеллектуал ва оммавий ахборот соҳаларида террорчилик элементларидан фойдаланилмоқда. Муайян мафкуравий полигонларнинг муттасил тарқатаётган ахборотларидаги ёвуз ва зарарли ғоялар оқими, телеэкранлар орқали доимий намоиш этиладиган жангари фильмлар, болаларга мўлжалланган, бузғунчи ғоялар асосида ишланган ўйинлар, компьютер тармоқлари дастурларини ишдан чиқарадиган “вируслар”ни тарқатиш бунга мисол бўла олади.

Ўзларининг ёвуз ниятларига эришиш учун ҳокимиятни қўлга киритишни кўзловчи кучларнинг зўравонлиги ва қўпоровчилиги сиёсий террорга мисол бўлади. Сиёсий терроризм нафақат жинойтчи гуруҳлар, ҳатто баъзи реакцион агрессив руҳдаги расмий сиёсий доиралар ва кучлар томонидан уюштирилиши ва қўлланиши ҳам мумкин.

Чоризм империясининг колониал ва шовинистик сиёсати, совет империясининг ғоявий қатағонлари халқимизга қарши ўзига хос террор эди. Бугунги кунда ҳам мустақил ривожланиш йўлидан бораётган мамлакатимизга нисбатан ғаразли ният билан қаровчи “ёвуз” кучлар террорчилик йўли билан тараққиёт йўлимиздан чалғитишга, бизни қарамликка, асоратга солишга уринмоқда. Улар ватанфуруш хоинлардан ҳам, террорчиликни “қасб” қилиб олган, “буюртма” бўйича қўпоровчилик ва босқинчилик билан шуғулланувчи ёлланма халқаро террорчи, жинойтчи гуруҳлардан ҳам фойдаланмоқда. 1999 йил февраль воқеалари, Америка Қўшма Штатларида 2001 йил 11 сентябрда содир бўлган воқеалар террорчилар ўз мақсадлари йўлида ҳеч нарсадан тап тортмасликларини кўрсатиб турибди.

Терроризм қандай байроқ кўтариб чиқмасин, қандай шиорлар билан ниқобланмасин, унинг реакцион, жинойткорона моҳиятини фарқлаб олиш, ёвуз ниятини очиб ташлаш онгли, ҳурфикрли инсоннинг, ҳар бир ватанпарвар фуқаронинг бурчидир.

ТРАНЗИТОЛОГИЯ — XX асрнинг 80-90-йилларида Фарбда либерал демократия таълимоти негизда вужудга келган ҳамда адоҳида мамлакат ёки бир гуруҳ давлатларнинг авторитар ҳолатдан демократияга ўтишини (транзит қилинишини) назарий жиҳатдан асослашга йўналтирилган концепция. Мазкур концепциянинг шаклланиши ва ривожлантирилишида “Тамаддунлар тўқнашуви” назариясининг муаллифи Самуэль Хантингтоннинг “Учинчи тўлқин: демократлаштириш учинчи минг йиллик бўсағасида” (1991) асари муҳим ўрин тутди. Муаллиф XX асрнинг 80-90-йилларида жаҳоннинг кўплаб минтақаларида рўй берган глобал ўзгаришлар (жумладан, Совет Иттифоқининг парчаланиб, 15 мустақил давлатнинг вужудга келиши) таҳлили асосида дунё

миқёсида демократиянинг “учинчи тўлқини” бошланганини таъкидлайди. Жаҳон сахнасидаги бундай сиёсий ўзгаришлар Фарб давлатлари, айниқса, АҚШ маъмурияти томонидан кўтаринкилик билан қабул қилиниб, демократияни хорижий мамлакатларга “экспорт” қилиш билан шуғулланадиган кўплаб ҳукуматга алоқадор ва нодавлат ташкилотлар ташкил этилди. Аммо мазкур ташкилотларнинг бу борадаги фаолияти кўпгина минтақа ва давлатларда жиддий қаршиликка дуч келиши демократик “транзит” амалиётини назарий жиҳатдан асослашга зарурат туғилди. Бунга жавобан К.Баум, Г. О’Доннел, Д. Рос-тоу, Т.Карл, С. Хаггард, Р.Кауфман, Ф.Шмиттер каби тадқиқотчиларнинг асарларига таянган транзитология концепцияси яратилади. Унинг моҳияти қуйидаги тамойилларда ифодаланган: биринчидан, диктаторлик тузимидан воз кечган давлат демократия томон юз бурган давлат сифатида баҳоланиши лозим; демократлашув жараёни муайян босқичлар, чунончи, “очишиш”, сиёсий либераллашув ва янги демократик тузумнинг пайдо бўлиши каби босқичларни босиб ўтиши шарт; учинчидан, эркин сайловлар демократик жамият қурилишининг асосий омили деб тан олинishi керак; тўртинчидан, демократияга ўтаётган давлатнинг иқтисодий тараққиёти, сиёсий тарихи, мавжуд институтлари, халқнинг этник таркиби, қадрият ва урф-одатлари ўтиш жараёни ва унинг натижаларини белгилловчи омил ҳисобланмаслиги даркор.

ТОТЕМИЗМ (Жанубий Америка ҳиндулари тилида “унинг уруғи” маъносини англатади) — одамнинг кўпинча бирор ҳайвон, парранда ёки афсонавий мавжудот билан алоқаси борлиги, баъзан улардан тарқалгани ҳақидаги ишонч-эътиқоддан келиб чиққан диний тасаввурлар мажмуи.

Қадимий халқлар от, ҳўкиз, илон, бўри, ит ва бошқа ҳайвонларга эътиқод қилганлар ва ўз аждодлари билан алоқадор деб билганлари туфайли улардан гўёки куч, руҳий мадад олганлар. Шу тариқа бу жонзотлар уруғ ёки қабила, кейинчалик бутун бир халқнинг сифиниш объекти - тотемига айланган. Тотемистик тасаввур, аввало, халқ иримларида, урф-одатларида ўз аксини топади.

Халқимизда бурига бўлган муносабат ҳам юқоридаги фикрларни тасдиқлайди. Масалан, тиши билан туғилган болага Бўривой деб исм қўйилади ёки бирор яқин кишиси муҳим бир иш билан бир ерга (масалан, совчиликка) бориб қайтаётган одамга “Бўрими, тулқими?!”-деб мурожаат қилинади. “Бўри!”- деган жавоб ишнинг натижаси кўнгилдагидек бўлганидан дарак беради.

Халқимиздаги от, ҳумо қуши, балиқларга топиниш билан боғлиқ тушунча ва тасаввурларда ҳам айнан шу каби қарашлар мужжасам. Бундай қарашлар баъзан, бошқа халқлар эътиқодларидан фарқ қилиши ҳам мумкин. Унинг моҳиятини англаш, урф-одатлар, расм-русмларни билишга, миллий тафаккур ва халқ психологиясини ўрганишга ёрдам беради.

«ТУРКИСТОН - УМУМИЙ УЙИМИЗ» — Ислом Қаримов томонидан илгари сурилган, Марказий Осиё давлатларининг ижтимоий-этниқ. тарихий-маданий ҳамкорлигини мустаҳкамлашга йўналтирилган ғоя.

Марказий Осиё халқлари ўртасидаги бирлик, ҳамкорлик минтақамиз мамлакатларининг иқтисодий, молиявий, табиий, интеллектуал, маданий-маърифий салоҳиятини халқлар фаровонлиги йўлида хизмат қилдириш имкониятларини кенгайтиради. Халқаро консорциумлар тузиш минтақа иқтисодиёти учун зарур бўлган турли лойиҳаларни амалга ошириш, бу ишга халқаро тузилмаларнинг инвестицияларини жалб этиш, улардан оқилона фойдаланишни ташкил этишга шароит яратади. Буларнинг барчаси Марказий Осиё давлатларининг жаҳон саҳнасида юзага келаётган минтақавий интеграция қутбларидаги муносиб ўрнини таъминлаш имконини беради.

Тошкентда «Туркистон - умумий уйимиз» конференцияси ўтказилиб, Марказий Осиё халқлари маданияти Ассамблеяси ташкил этилгани ҳам минтақада маданий-маърифий алоқаларнинг янада ривожланишига йўл очди.

Умуман олганда, «Туркистон - умумий уйимиз» ғоясининг уюштирувчилик ва яратувчилик қудрати, биринчидан, минтақа халқларининг ҳудудий, ижтимоий, этно-маданий ва диний яқинлиги натижасида юзага келган бирликни асраб-авайлаш, ривожлантиришга, иккинчидан, қон-қардош халқлар-

нинг эҳтиёж ва манфаатларини ўзаро уйғунлик асосида таъминлаш, рўёбга чиқариш имконини яратади. Учинчидан, тарихий илдизлари бир бўлган халқлар маданиятларининг ўзаро таъсири ва янада бойишига хизмат қилади. Тўртинчидан, миллий устунликка интилиш мавжуд, деган уйдирмани тарқатиш билан минтақа халқларини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳаракатларига зарба беради.

УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР УСТУВОРЛИГИ ТАМОЙИЛИ — барча халқлар учун ижобий аҳамият касб этувчи, инсониятнинг умумий манфаатига мос келувчи моддий ва маданий ҳодисалар, мезонлар, қадрли жиҳатларнинг устувор бўлишига таянган ғоялар асосидаги фаолият мажмуи. Ҳар бир одам жинси, ирқи, миллати, ёши, касби, эътиқодидан қатъи назар, авваламбор, башар фарзанди, инсондир. Шу умумий моҳият барча одамлар, миллатлар учун бирдай аҳамиятли ва қадрли бўлган предмет, ҳодиса, жараён, муносабатларни фарқлашга имкон беради.

Умуминсоний қадриятлар инсоният тарихининг яхлитлигини ифодалайди, у даврлар ўтиши ва ижтимоий ҳаётнинг ўзгариши билан бир қаторда такомиллашиб, ривожланиб, тобора кўпроқ халқларни, миллатларни, инсонларни яқинлаштирувчи, бирлаштирувчи ва камол топтирувчи кучга айланиб боради. Инсонпарварлик ва ижтимоий адолат, эркинлик ва озодлик, барқарорлик ва фаровонлик, эзгулик ва тараққиётга бўлган интилиш умуминсоний қадриятларнинг муҳим жиҳатидир.

Умуминсоний ва миллий қадриятлар узвий боғлиқ ва таъсирлашувда ўзаро бойиб боради. Умуминсоний аҳамият касб этган миллий қадриятлар барча халқлар учун муҳим қадриятга айланади. Шу жиҳатдан умуминсоний қадриятлар миллий қадриятлардан мазмунан кенгдир, келиб чиқиши бўйича барча одамзотга тегишлидир. Ҳеч бир миллатнинг бошқа халқлардан ажралган ҳолда ривожлана олмаслиги, айниқса, ҳозирги даврда бирор халқнинг яқка ўзи жаҳон цивилизациясидан алоҳида ҳолда тараққий этмаслиги маълум.

Умуминсонийлик миллий ва шахсий қадриятлар орқали намоён бўлади. Умуминсонийликнинг устуворлиги бу - ҳар

бир инсон бахтли-саодатли, озод ва эркин бўлиши, жамият-да амалга ошириладиган барча ишлар, ўзгариш ва ислохотлар инсон манфаатларига хизмат қилиши лозим, деган қарашга асосланади. Ана шу сабабдан ҳам инсон эркинлиги, унинг ҳақ-ҳуқуқларини таъминлаш, қонун устуворлиги, демократия, фикрлар ранг-баранглиги ва ижтимоий плюрализмга эришиш умуминсоний қадриятлар устуворлигига амал қилиш сифатида қаралмоқда. Бугунги кунда жаҳонда давлатларнинг ички ва ташқи сиёсатида ана шу тамойилларга амал қилиниши — умуминсонийликнинг устуворлиги ғоясига таяниш, бу ғояни амалга ошириш сифатида баҳоланмоқда.

Ҳар бир миллатнинг мавқеи унинг инсоният тараққиётига қўшаётган ҳиссаси билан ўлчанади. Миллий ва умуминсоний қадриятларни қарама-қарши қўйиш миллий худбинлик ёки халқаро низоларга олиб келиши, натижада, бутун инсоният цивилизацияси ривожига тўсиқ бўлиши муқаррар. Шунинг учун умуминсоний аҳамият касб этган қадриятларни қаерда ва қачон шаклланган, қандай миллат вакиллари яратганидан қатъи назар, эҳтиром билан тан олиш ҳамда қабул этиш тараққиётга хизмат қилади. Мустақил республикамизда миллий ва умуминсоний қадриятлар муштараклигига, халқимизнинг жаҳон ҳамжамияти билан бирга ривожланиш йўлидан боришига алоҳида эътибор берилётгани ҳам шундан.

УМУМИНСОНИЙ ҒОЯЛАР — ўз моҳияти ва миқёсига қўра башариятнинг онги ва қалбини эгаллаган, дунёдаги барча одамлар ва ҳар бир халқ учун энг юксак аҳамиятга эга бўлган, бутун инсониятнинг эзгу мақсадларига хизмат қиладиган ғоялар.

Ҳозирги замонда демократия ва гуманизм, тинчлик ва бар-қарорлик, мустақиллик ва озодлик, қонуннинг устуворлиги ва инсон эркинликлари каби қадриятлар умуминсоний аҳамиятга эга. Шунингдек, яхшилик, адолат, миллатларнинг тенг ҳуқуқлилиги, виждон эркинлиги, табиатни асраш ва шу қабилар умуминсоний ғояларга мисол бўла олади. Жамият ривожига улар хилма-хил тарзда, турлитуман шаклларда намоён бўлиб, инсон ҳаётининг маънавий мезони бўлиб хизмат қилади.

Умуминсоний ғояларнинг ҳар бир халқ мафкурасида устувор бўлиши шу халқнинг жаҳон ҳамжамиятига тенг ҳуқуқли аъзо сифатида барча билан тинчлик ва ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиши, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишининг муҳим шартидир.

Ўзбекистон халқининг миллий истиқлол мафкураси умуминсоний ғояларга таянади. Ана шу сабабдан у бой тарихий меросимизни тиклаш, миллий кадриятларни жаҳонга танитиш, фуқароларимизни умумбашарий анъаналарга содиқлик руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

ФАН — инсон фаолиятининг ўзига хос ва муҳим соҳаси; ижтимоий онгнинг муҳим шакли. Фаннинг вазифаси - борлиқ, олам ҳақидаги объектив, холис билимларни ҳосил қилиш, уларни назарий жиҳатдан тўплаш ва бир тизимга келтиришдир. Фан ўзида янги билимларни олиш ва олинган билимлардан амалий натижаларга эришишдек икки жиҳатни чамбарчас бирлаштирган.

Фаннинг асосий мақсади - оламда, кишилар дунёсида юз бераётган жараёнлар ва ҳодисаларни ўрганиш, изоҳлаш, тунцунтиришдир. Бунга фан ўзи кашф этадиган қонунлар ва олган далиллари орқали эришади. Фан тизимли равишда билимнинг янги соҳаларини очиб боради. Шу тариқа, фан-техника турли кўринишга эга бўлади. Фанни шартли равишда аниқ, табиий, ижтимоий ва техник фанларга бўлиш мумкин. Ҳозирги кунда фаннинг 2000 га яқин соҳаси мавжуд.

Фан қадим замонлардаёқ ҳаётини эҳтиёжлар сабабли пайдо бўлган. Аммо у XVII асрдан бошлаб, муҳим ишлаб чиқарувчи кучга айланди. Шу даврдан бошлаб, жамиятнинг барча муҳим соҳаларига фан сезиларли таъсир кўрсата бошлади. Фан ривожига турғунликлар, баъзан эса кескин сакрашлар, буюк кашфиётлар даври бўлиб туради. Буюк кашфиётлар туфайли фаннинг тузилиши, билиш қоидалари, услублари ўзгариб боради.

Фан учун турли соҳалардаги янгиланиш билан бирга, бу соҳалар ўртасидаги ҳамкорлик ҳам катта аҳамиятга эга. Шунингдек, фанда назариялар, илмий тадқиқотлар билан бирга, эришилган ютуқлар ва қўлга киритилган натижаларни ҳаётда қўллаш ҳам ниҳоятда муҳимдир.

XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб янги фан-техника ин-килоби юз берди. Бунда ягона «фан-техника-ишлаб чиқариш» тизими шаклланди ва унда ҳамон фан, илмий билиш етакчи-лик қилмоқда. Ана шу сабабдан ҳам кўпгина илғор мамлакат-ларда фан, интеллектуал салоҳият масаласига катта эътибор берилади. Ўзбекистон ҳам ўз истиқлолига эришганидан кейин фан ва техника ривожига кенг йўл очди.

ФАТАЛИЗМ — тақдирнинг белгилаган измига бўйсун-иш, азалий тақдирга, унинг олдиндан белгилаб қўйилганли-гига ишонилганга асосланган дунёқараш бўлиб, инсоннинг ижод-корлик ролини инкор этади. Инсон ҳаётидаги барча нарсалар унинг тақдирига азалдан битилган, инсон ўз тақдирини ўзгар-тира олмайди, деган ғоя илгари сурилади. Бундай қарашлар инсон ўз ҳаёти жараёнида пассив мавжудот сифатида ижо-дий-бунёдкорлик фаолияти билан шуғулланишига, шунинг-дек, ўз ҳаёти жилавини бошқаришига интилишига тўсқинлик қилади. Фатализмнинг негизида илоҳий детерминизм ётади. Детерминизмнинг асосида оламдаги барча табиий жараёнлар ва жонзотлар ҳаёти Оллоҳ томонидан яратилиб, бошқарила-ди, деган ғоя мужассамдир. Бу ерда детерминизмнинг ўзи икки қисмга булиниб, табиий жараёнлар космологик детерминизм сифатида эътироф этилса, инсон тақдири, унинг хулқ-атвори билан боғлиқ жараёнлар антропологик-этик детерминизм деб юритилади. Илоҳий детерминизм ўз навбатида фатализмнинг вужудга келиб ривожланишига асос яратади. Илоҳий детерми-низмга қарама-қарши бўлган дунёқараш индетерминизм деб юритилиб, Лютер, Цвингли ва Кант қарашларида детерми-низм ва индетерминизм ўртасидаги оралик босқич ҳам тадқиқ этилади. Яъни, инсоннинг эмпирик, реал табиати, унинг ҳаёти Оллоҳ томонидан белгиланади, деб қаралса-да, унинг ахлоқи, хулқ-атвори тарбияга ва ўзининг ижодий-ривожланиш имко-ният ва хоҳишига боғлиқ бўлади, дейдилар.

Илоҳий детерминизм асосида фатализмнинг вужудга келиб ривожланиши, инсон ўз ҳаётини тақдирнинг қўлига топшириб қўйишига асос яратиб, бугунги фундаменталистик ғояларнинг ривожига йўл очади. Детерминизм ва фатализм

шахсининг моддий ва маънавий камолотига гов ғоялар сифатида инсоният маънавий тараққиёти ривожига, демак жамиятдаги ижтимоий тараққиёт ривожига тўсқинлик қилади. Шунга ундаётган кучлар “тақдири азалга” унинг кучига ишонтириб, одамларни турли-хил бунёдкорлик ишларидан маҳрум этаётганлар ҳозир ҳам ундан кенг фойдаланмоқда.

Ғарбда кенг тарқалган индивидуализм ҳам инсон шахсий ҳаётининг алоҳидалигини, шахс ҳуқуқларининг мутлақлигини ва автономиясини ифодаловчи ахлоқий хусусият бўлиб, бундай қарашлар асосида шахсининг жамиятдаги автономияси ва унинг ҳуқуқларини мутлақлаштириш ётади. Шунингдек, ушбу таълимот асосида индивидуализмга мойиллик, инсон табиатининг ўзида яширинган деб ҳисобланади. Индивидуализмнинг мазмун-моҳиятига эътибор қаратиш, унинг генезисига муносабат, шахсни жамоага қарама-қарши қўйиш, шахсий манфаатларни жамият манфаатларидан устун қўйишни ифодаловчи тамойил сифатида анъанавий жамоавийлик тамойилига зиддир. Индивидуализм алоҳида шахс манфаатини жамоа манфаатидан устун кўрганидек, оила манфаатини ҳам жамият манфаатидан алоҳидаликда олиб қарайди ва устун қўяди. Индивидуализм эгоизмни вужудга келтирувчи хусусият бўлиб, эгоизм – ўз-ўзини севишдир. Яъни эгоизм ахлоқий хусусият бўлиб, у худбинликка асосланади. Шахсий манфаат, ҳар қандай ҳолатдан ҳам фойдаланиб қолиш хусусияти эгоизмни вужудга келтиради. Эгоизм моҳиятини ибтидоий жамиятларда ўзликни сақлаб қолишга интилувчи инсон табиатида шаклланиб, ривожланган хусусият бўлиб, ахлоқий-тарбиявий жараёнлар билан чамбарчас боғлиқдир. Бугунги кунда жамиятда айрим кишилар хулқ-атвори, қарашларидаги худбинлик, фақат ўзини ўйлаш руҳияти билан боғлиқ социал-маънавий ҳолатлар, ғарбона индивидуализмдан озуқа олмоқда. Лекин, дастлабки ўзликни сақлашга интилиш сифатида намоён бўлувчи ушбу феномен аста-секинлик билан ўзини ўзгалардан устун қўйиш, шахсий манфаатни жамият манфаатидан юқори қўйиш, бошқаларни менсимаслик сингари жиҳатларни етакчи ўринга чиқара бошлайди.

Инсон характерида шаклланиб ривожланган бундай ғарбона хусусият эгоцентризмни вужудга келтиради. Эгоцент-

ризм (лот. “ego” – мен, “centrums” – марказ) маъносини англатади ҳамда шахсни ўзининг шахсий мақсадлари, фикрларига таяниб, бошқа одамларнинг ҳолатини ва тилини воқеликнинг таъсирини ҳолисона қабул қила олмайди. Яъни, барча жараёнлар марказида шахсий манфаат ётганлиги яққол кўзга ташланади. Эгоцентризм шахсий мавқе сифатида ўзгаларнинг истак ва хоҳиши билан ҳисоблашмаслик, ўз фикрининг нотўғрилигини билса ҳам ўзгаларнинг фикрини инobatга олмаслик ғоясига асосланади. Бунда шахсий фикр, шахсий дунёқараш етакчи ўринга чиқиб, бошқа фикр ва мулоҳазалар гарчи прогрессив моҳият касб этсада, унга зарба бериллади, эътироф этилмайди.

ФАШИЗМ (итальянча “fascismo” – боғлам, бирлашма) — Ғарб мамлакатларида XX аср бошларидаги оғир иқтисодий, сиёсий ва маънавий бўҳронлар даврида вужудга келган ута тажовузкор ва вайронкор ғоялар асосида шаклланган ғайриинсоний назария ва амалиёт. У энг реакцион ва тажовузкор доираларнинг дунёқарашини ва манфаатини ифода этган ҳолда, очиқдан-очиқ террористик диктатурага, зўронлик ғоясига таянади. Фашизмнинг муҳим хусусияти – очиқдан-очиқ шовинизм ва иркчилик бўлиб, унинг моҳияти жамиятнинг барча тараққийпарвар қатламлари, илғор фикрли аъзоларига қарши куч ишлатишнинг энг оғир ва зарарли шаклларини қўллаш жараёнида яққол намоён бўлади. Фашизм ўз кирдикорларини яшириш ва хаспўшлаш учун сиёсий тилёгламалик, ёлғон ва бўҳтонлардан усталик билан фойдаланади.

Фашизмнинг ташқи сиёсати боқинчиликдан ва халқаро террорчиликдан иборат. XX асрнинг 30-йилларида фашистик тартиблар Италияда, Германияда, Португалияда, Испанияда ва Шарқий Европанинг бошқа бир қанча мамлакатларида ўрнатилган эди. Фашистлар Германияси Гитлер бошчилигида ва милитаристик Япония билан иттифоқ тузиб, 1939-1945 йиллардаги Иккинчи жаҳон урушини бошлаган. Бу уруш инсониятга мислсиз кулфат ва фалокатлар келтирди, фашизмнинг тула мағлубияти ва инқирози билан якунига етди. 1945 йилда Берлин конференцияси қарорлари-

га мувофиқ фашистик миллий-социалистик партия ва унинг ташкилотлари йўқ қилинди.

XX аср 70-йилларига келиб, Португалия, Греция, Испанияда ҳам фашистик тартиблар барбод бўлди. Аммо бугунги кунда ҳам баъзи мамлакатларда (Австрия, Германия ва б.) фашистик унсурларнинг муайян даражада фаоллашуви кузатилмоқда.

ФЕМИНИЗМ (француз. *feministe*, лотинча. *femina* - аёл)— аёлларни камситишлардан халос этишни тарғиб этувчи, уларнинг мавқеини жамиятдаги ижтимоий воқеалар ҳосиласи сифатида ўрганувчи оқим. Феминизм Франция буржуа инқилоби даврида вужудга келиб, хотин-қизларнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий соҳаларда эркаклар билан тенг ҳуқуққа эга бўлиши учун курашини, шунингдек, ижтимоий-сиёсий фаолиятда иштирок этишини тарғиб этади.

Тарихдан маълумки, аёллар ҳукмронлиги давридан эркаклар ҳукмронлиги даврига ўтилиши аёлларнинг жамиятда тутган ўрнини ўзгартирди, уларни жамият тараққиётидаги иштирокини рад этиб, фаолиятини оила доираси билан чеклаб қўйди. Шу даврдан бошлаб, жамият ва оилани бошқариш эркаклар қўлига ўтди, аёллар эса фарзандлар тарбияси, оила доирасида чекланиб, эркак кишига моддий ва маънавий жиҳатдан қарам бўлиб қолди.

Ижтимоий тузим ўзгариши билан кишиларнинг ўз ҳаётига нисбатан муносабати ҳам ўзгара бошлади. Ижтимоий ҳаётда адолат, озодлик, инсон қадр-қимматини эътироф этиш ғояси аста-секин етила бошлади. Айни пайтда, саноатнинг ривожланиши, шаҳарлашув жараёнининг тезлашуви арзон ишчи кучига эҳтиёжни кучайтириди. Натижада аёллар арзон ишчи кучи сифатида ишлаб чиқаришда қатнаша бошлади. Бир томондан, озодлик ғоясининг вужудга келиши, иккинчи томондан, аёлларнинг ишлаб чиқаришга қатнашуви уларнинг эркаклар каби эркин яшашга ҳақлилигини ҳамда жамият тараққиётига ўз улушини қўша олиш ғоясини вужудга келишига замин тайёрлади. 1789 йилда француз файласуфи Ж.Кондорсе «Аёлларга фуқаролик ҳуқуқини бериш ҳақида» деб номланган

мақоласини чоп этди ва аёлларнинг жамият аъзоси эканлигини таъкидлаб, миллатнинг бир қисми бир қисми сифатида уларга нисбатан муносабатни тубдан ўзгартириш керак, деган ғояни илгари сурди. 1791 йили Олимпия де Гуж «Фуқоролик ва аёл ҳуқуқи декларацияси»ни тайёрлади. Унда аёллар эркин фикрлаш ва ўз фикрини эркин эълон қилиш ҳуқуқига эга эканлиги таъкидлади. Бу декларация аёллар ҳаракатининг биринчи Манифести ҳисобланади. Ҳақ даврдан бошлаб де Гуж ва унинг тарафдорларини «Феминистлар», ҳаракатлари эса «Феминизм» деб атала бошланди.

Ҳозирг вақтда Ф. қадимий ва янги босқичларга бўлиниб урганилади.

Қадимий феминизм XVIII асрда вужудга келган бўлиб, XIX аср охиригача ўз таъсирини сақлаб келди. Бу даврда хотин-қизлар барча йирик ижтимоий ҳаракатларда иштирок эта бошлади. Францияда аёлларнинг тенглик учун курашига бағишланган илк журнал чиқа бошлади, дастлабки хотин-қизлар инқилобий клублари пайдо бўлди ва улар сиёсий курашда фаол қатнашдилар. Бу даврдаги асосий ғоя — хотин-қизларнинг оиладаги тутқунлигига қарши қаратилган бўлиб, уларнинг сиёсий тенг ҳуқуққа эга бўлишларини ҳаётнинг ўзи тақозо этади. Бунинг учун улар маълумот олишлари, эркакалар билан баробар ишлаши ва ҳақ олишини ёқлаб чиқилиши талаб қилинар эди. XX асрда АҚШ Конституциясига аёлларнинг сайланиш ва сайлаш ҳуқуқига эга экани тегишли меъёр билан мустақамланади. Бу ҳол феминизм ғоясини янада кенг миқёсда тарқалишига ҳамда янги хилма-хил феминистик оқимларнинг вужудга келишига шароит яратди.

ФИКР ҚАРАМЛИГИ, ТАФАККУР ҚУЛЛИГИ — кишилар фикри, тафаккури устидан муайян ғояларнинг ҳукмрон мавқега эгаллигини, инсоннинг содир бўлаётган воқеаларни мус-тақил баҳолаш имкониятидан маҳрум бўлганини ифодаловчи тушунча.

Инсоният доимо мустақиллик, озодлик ва эркинликка интилиб яшаган. Ижтимоий муносабатлар шаклларига мос равишда иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий эркинлик-

лар, энг аввало, фикр эркинлиги тарзида намоён бўлган. Шунинг учун ҳам бошқа миллатлар, давлатлар устидан ҳукронлик қилган мамлакатлар сиёсати ҳамиша босиб олинган халқларни тафаккур қуллигига маҳкум этишга қаратилган.

Инсоннинг муайян мафкурага, сиёсатга фикрий қарамлиги мустамлакачилик сиёсатининг энг машғум кўринишидир. Чунки фикр қарамлиги инсонни ўз-ўзини англашдан маҳрум қилиб, ундаги ижтимоий масъулият ҳиссини сундиришга, сиёсий воқеликка нисбатан лоқайдлик кайфиятининг кучайишига олиб келади. Айни пайтда, бошқача қарашлар билан ҳисоблашмайдиган мутаассиблар, манқуртлар пайдо бўлишига замин яратади. Тафаккур қуллигидан озод бўлиб, фикрлар хилма-хиллигига, плюрализмга эришиш эса тараққиётнинг оқилона йўлини танлаш имкониятини беради.

Шунинг учун ҳам ислоҳотларнинг дастлабки босқичиданоқ кишиларнинг тафаккурини уйғотиш, ташаббускорлигини, сиёсий фаоллигини ошириш маънавий ўзгаришларнинг марказига қўйилди. Чунки собиқ мустабид тузум, бир томондан, тафаккур қарамлигини рағбатлантирувчи, иккинчи томондан, эркин фикрловчи кишиларни жазолаш, жисмонан йўқ қилишнинг мукамал мафкуравий механизмини яратган эди. Шунинг оқибатида кишилар онгида сақланиб қолган юқоридан кўрсатма, буйруқ ва қарорлар кутиш каби фикр қарамлиги кўринишлари, айтиш мумкинки, ислоҳотларни амалга оширишдаги қийинчиликларга сабаб бўлди.

Демократик тамойилларга кўра ривожланаётган мамлакатларда фикрлар эркинлиги жамият тараққиётининг омили бўлганлигини тарихий тажриба кўрсатиб турибди. “Шу билан бирга, тарих сабоқлари шундан далолат берадики, ўз эркин фикрини ифода этадиган шахс, гуруҳ ёки ижтимоий қатлам, аввало, ўзининг аниқ-равшан, асосли қарашларига эга бўлиши, ўз нуқтаи назарининг оқибати учун масъулиятни ўз зиммасига олиши, баҳс-мунозара маданияти талабларига амал қилиши лозим. Яъни фикрлар ранг-баранглиги ва қарашлар хилма-хиллиги муайян жамиятнинг миллий манфаатларига, умумбашарий қадриятларига, қонун нормаларига, ахлоқий мезонларига зид бўлмаслиги зарур”.

ФУҚАРОЛАРНИНГ АСОСИЙ ҲУҚУҚЛАРИ — жаҳондаги илғор, маърифатпарвар, демократик давлатларда халқларнинг ҳуқуқий ва ҳақиқий тенглигини, ҳар бир фуқаронинг эркинлигини таъмин этиш бўйича тажрибасини ўрганиш натижасида, Ўзбекистонда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва бурчлари аниқланди. Мустақил Ўзбекистоннинг демократик моҳияти, аввало, унинг халқ манфаатларини ҳимоя қилишида намоён бўлмоқда. Инсон ҳуқуқларини ва эркинликларини ривожлантириш ва такомиллаштириш мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётининг асосий тамойилидир. Шу маънода, Президент И.А. Каримов таъкидлаганидек, «Ўзбекистон - келажаги буюк давлатдир. Бу инсонпарварлик қоидаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодларидан қатъи назар фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаб берадиган давлатдир».

Ўзбекистон фуқароларининг ўз мустақил давлатига мансублиги, унга нисбатан Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ва қонунларида белгиланган ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг жорий этилиши, уларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини давлат томонидан қўриқланишида ўз аксини топади ва улар уч гуруҳга бўлинади:

I. Ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлар: меҳнат қилиш, дам олиш, билим олиш, моддий таъминот каби ҳуқуқлардан иборат.

II. Сиёсий ҳуқуқ ва демократик эркинликлар: асосан, фуқароларнинг жамоат бирлашмалари, сиёсий партияларга уюшиш ҳуқуқи, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи, суз ва матбуот эркинлиги, мажлис ва митинглар, намойишга чиқиш ҳуқуқларидан иборат.

III. Уй-жой дахлсизлиги, шахсий ҳуқуқлар.

Бу ҳуқуқ ва эркинликлар бизнинг ҳаётида фуқаролар эркин ривожланишининг асосий омилидир.

ФУҚАРОЛИК — шахснинг муайян давлат қармоғида бўлиши, шу давлатга, мамлакат ичида ҳам, унинг ташқарисида ҳам мансуб эканлиги, шу мансубликнинг ҳуқуқий ҳужжатлар ёрдамида тасдиқланганлиги.

Фуқаролик тушунчаси жамиятнинг ҳозирги давр демократик, ҳуқуқий давлати томон ривожланишида катта йўлни босиб ўтди. У — жамиятнинг демократик ривожланишида қўлга киритилган улкан ютуқлардан бири. Фуқароликнинг жамият тараққиётидаги ижобий томони шундан иборатки, мамлакатда истиқомат қилиб турган ҳар бир кишининг муайян, аниқ санаб ўтилган ҳуқуқлари, жамиятдаги ўрни мамлакатнинг конституциясида, махсус қарор еки қонунда ёзиб қўйилган ва уларга риоя қилиш, уларни бажариш барча фуқаролардан талаб қилинади. Яъни жамиятда бошбошдоқлик, ўзбошимчалик, зўравонлик, қонунсизликка ўрин қолмайди. Чунки, бундай хатти-ҳаракатлар фуқаролик ҳақидаги қонунга хилофдир.

Фуқаролик тушунчаси қадимий Юнонистон ва Римда мавжуд бўлса-да, асосан, феодализм инқирозга учраб, жамиятдаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт демократия ва бозор муносабатлари заминига ўта бошлаганда, ҳозирги шаклида пайдо бўла бошлади ва илк бор «шаҳарли» (французча «ситуайян», англизча «ситизен», русча «горожанин-гражданин» ва ҳоказо), яъни қолоқ қишлоқдан, мустабид феодал муносабатлардан озод деган маънони билдирган. Мустақиллик эълоҳ қилингандан сўнг, ўзбек тилида ўтмишдаги «гражданлик» сўзи ўрнига «фуқаролик» деган атама қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси мустақил тараққиёт йўлига чиқиб олгач, ўз олдида асрлар давомида ўзбек халқи орзу қилган демократик, адолатли, фуқаролар жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш вазифасини қўйди, қабул қилинган фуқаролик тўғрисидаги ҳуқуқий ҳужжатларда эса ўзининг инсонпарварлик руҳида эканини намоён қилди.

Фуқаролик деганда, инсонни ҳуқуқий ёки сиёсий-ҳуқуқий томондан ҳимояланиши ва қонуний манфаатларининг ушбу давлат ичида ва унинг ташқарисида ҳимояланиши тушунилади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, фуқаролик тўғрисидаги қонун, бошқа амалдаги қонунлар, чет эл давлатлари билан тузилган шартномалар ва битимларда бу қоидалар эътироф этилди, қонуний жихатдан мустаҳкамланди.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги, янги турдаги жамият ва шахс ўртасидаги муносабатлардан келиб чиқиб, қуйидаги ижтимоий қоидаларга асосланади:

- мамлакатимиз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллатлар ва элатлар тили, динидан қатъи назар тенг ҳуқуқлилиги;
- эркаклар ва аёлларнинг тенглиги;
- фуқароларнинг шахсий, ижтимоий келиб чиқиши, мулки, ижтимоий мавқеидан қатъи назар қонун олдида тенглиги;
- фуқароликни қай тарзда қабул қилганлигидан қатъи назар, уларнинг ҳуқуқий ҳолатининг бир хил белгиланганлиги;
- бутун Ўзбекистон ҳудудида ягона фуқаролик урнатилганлиги;
- «икки давлат фуқароси» бўлиш қонун билан ман этилганлиги;
- фуқароликни олиш ва тўхтатиш тартиби ҳуқуқий ҳал этилганлиги;
- ота-оналарнинг фуқаролиги ўзгарганда, болалар фуқаролигининг ўзгариши тартиби аниқ белгиланганлиги;
- фуқаролик масалалари бўйича ҳуқуқий актларни қабул қилувчи ва ижросини текширувчи давлат органлари тизими бирлиги;
- фуқаролик масалаларига оид қарорлар юзасидан шикоят қилиш тартибининг аниқ-равшанлиги;
- фуқаролик бўйича халқаро шартномалар турлари, характери қонунда аниқ белгиланганлиги.

Янги, мустақил давлатда фуқароликка тегишли масалаларни аниқлаш жараёнида жиддий асослашни талаб қилган муаммолардан бири «икки давлат фуқароси» ёки «икки фуқаролик» муаммоси бўлди. Яъни Ўзбекистоннинг фуқароси бўлатуриб, ўзбек миллатига мансуб эмас баъзи шахслар ўзлари ёки аждодлари авваллари яшаган давлатнинг ҳам фуқароси бўлишни истадилар ва шахсий, баъзида эса жамоавий хатлар ва илтимослар билан турли давлат идораларига мурожаат қила бошладилар. Бундай илтимосларга бошдан-оёқ рад жавоби берилди. Чунки «икки фуқаролик», халқаро қонун-қоидалар ва анъаналарга биноан, фақат истисно сифатида ва фақат айрим шахсларга берилади. Кишининг Ватани ва фуқаролиги битта бўлади. «Икки фуқаролик» тарафдорлари айни вақтда бир эмас, икки стулда ўтиришни истадилар, ўзларининг беқарорликларини на-

мойиш қиладилар, мамлакатимизга нисбатан ҳурматсизлик билдирадидилар.

«Фуқаро» сўзи «фақир» сўзидан олинган ва шу сабабли тушунчани ифода этолмайди, дейиш бу борадаги иккинчи муаммо бўлди. Лекин тиллар тарихи шуни кўрсатадики, минглаб сўзлар давр ўтиши билан бутунлай бошқа маъно касб этиши мумкин (масалан, «кибернетика» сўзи аслида юнончада «денгизда кема бошқариш санъати» маъносини билдирган ва хоказо).

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ — иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаёт соҳасига тўғри келадиган тушунча. Фуқаролик жамиятининг ижтимоий-сиёсий соҳаси кўламига ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатлар, фуқароларнинг турли шаклдаги фаолияти, ўзини-ўзи бошқариш органлари, нодавлат оммавий ахборот воситалари ҳам мансубдир.

Бугунги кунда фуқаролик жамияти ташкилотлари ҳақида хилма-хил қарашлар мавжуд. Улар сўнгги йилларда давлат сектори ва хусусий тижорат сектори билан бир қаторда, ижтимоий ва иқтисодий фаолиятнинг тамоман янги бир қисми сифатида шаклланди.

Сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, кооперативлар, ишбилармонлар уюшмалари, клублар ва бошқалар фуқаролик жамиятининг ядросини ташкил этади. Ҳукумат таркибига кирмайдиган минглаб ихтиёрий гуруҳлар нодавлат ташкилотлар деб номланса, фуқаролик жамияти ташкилотлари маҳаллий фуқароларнинг минглаб турли гуруҳларини - клублар, жамоат уюшмалари, фуқаролар ҳаракатлари, хизмат кўрсатиш марказлари, жамғармалар манфатларини ҳимоя қилиш тармоқларини ташкил этишларида кўринади. Бу эса, ўз навбатида, ижтимоий тараққиёт муаммоларини ҳал этиш йўлида тармоқлар ташкил этиш, молиялаштириш, хизмат кўрсатиш ва ҳимоя қилиш масалалари устида маълум фуқаролар гуруҳлари номидан фаолият юритувчи минглаб қўшимча нодавлат, нотижорат ташкилотларининг пайдо бўлишига олиб келади. Демак, фуқаролик жамияти ташкилотлари ўзининг таркибига дав-

лат ва тижорат секторларидан ташқаридаги «учинчи секторга» тегишли бўлган барча ташкилотларни қамраб олади. Шундай қилиб, кишилар ўз турмуш тарзларини яхшилаш мақсадида ташкил этган барча турлардаги анъанавий уюшмалар, жумладан, спорт мусобақалари, регионал ва маданий уюшмалар фуқаролик жамияти ташкилотлари таркибига киради.

Ўзбекистонда «Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари» концепцияси амалиётга тадбиқ этилмоқда.

Президент И.Каримов таъкидлаганидек: «Фуқаролик жамияти мавжуд бўлмаган жойда сиёсий келишувнинг ҳам бўлмаслиги ўз-ўзидан аёнدير». Зеро, кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига ўтиш дегани давлатнинг кучлилиги йўқолади, дегани эмас. Фуқаролик жамияти қанчалик тараққий топган бўлса, давлатдаги бирдамлик, барқарорлик ва уйғунлик шунчалик мустаҳкам бўлади.

ФУҚАРОЛИК МАСЪУЛИЯТИ — жамиятнинг демократик ривожланиши жараёнида эришган ғалаба, ютуқ ва муваффақиятларига фуқароларнинг онгли муносабати, ютуқларни янада кўпайтириш ва улардан фойдаланишда фаол қатнашиши.

Фуқаролик масъулияти қадим замонлардан бери маълум. Аммо бу масъулият деярли ҳамма вақт кишининг синфий, ирқий, миллий, жинсий, диний, худудий ҳолатларига қараб, турли чекланишлар ёки имтиёзлар билан боғлиқ бўлган. Ер юзидаги барча инсон зоти, ирқи, дини, миллати, жинси, яшаб турган худудидан қатъи назар, тенг ва тенг бўлиб яшашга ҳақли эканлиги, тенгсизлик эса инсон ҳаётига четдан, ижтимоий кучлар, ҳукмрон мафкура ва сиёсий тузум томонидан киритилишини биринчи бўлиб Оврупо мутафаккирлари XVI-XVIII асрларда асослаб бердилар. Бу тараққийпарвар, илғор фикрларнинг тантанаси учун кураш, айниқса, кейинги икки аср давомида кескин тус олди. Жамиятни юксалишга ундовчи бу шиорлар ва талаблар ўзининг энг ёрқин ифодасини Улуғ француз инқилоби (1789-1793) нинг «Озодлик, Тенглик, Биродарлик» шиорида топди.

Фуқаролик масъулияти - жамиятдаги демократик ўзгаришларнинг давоми ва узвий қисми. Чунки жамият ўз демократик ривожланишида фуқароларга тенглик, озодлик, биродарликни ҳаётий воқеликка айлантирувчи турли ҳуқуқларни бериш билан чекланмайди, балки шу ҳуқуқларга риоя қилишни, ўз ҳуқуқларидан ижодий, жамият манфаатларини кўзлаб фойдаланишни талаб қилади. Шу сабабли, жамият қанчалик юксак даражада демократик бўлса, ундаги фуқароларнинг масъулияти ҳам шу даражада жиддий ва кенг қамровли бўлади. Ҳақиқий демократик жамиятда фуқаро мавжуд ҳуқуқлардан фойдаланувчи боқиманда эмас, балки бу ҳуқуқларга суяниб, жамиятнинг муаммоларини ҳал этишда фаол қатнашувчи шахс бўлиши керак.

Мустақил Ўзбекистон, фуқаролик масъулиятини аниқлар экан, бу борадаги энг илғор халқаро тажриба ва назарияларга таяниб иш кўрди.

Фуқаролик масъулияти масаласи энг жиддий диққатни талаб қиладиган ижтимоий вазифалардан биридир. Унинг моҳияти мустақиллик шароитида тубдан ўзгармоқда. Аввалги, истибдод давридаги фуқаролик масъулияти тушунчаси биринчи ўринда социалистик жамият, марксча-ленинча мафкура, жаҳон социалистик тизими, ҳукмрон партиёга садоқат, хусусий мулкчиликни инкор этиш, мустабид тузумнинг ижрочи солдати бўлишни талаб қиларди. Ўзбекистон мустақиллиги ҳақида сўзлаш, тадбиркорликни рағбатлантириш, корхоналарни ва мулкни хусусийлаштириш тўғрисида сўзлашишнинг ўзи жинойт даражасидаги фикр деб қараларди. Демак, фуқаролик масъулияти истибдодни, мафкура яккаҳокимлигини мустаҳкамлашга, тадбиркорликни бўғишга қаратилган эди. Етмиш йилдан ошиқ давом этган изчил ва мукамал ташкил қилинган коммунистча иқтисодий, ахлоқий, ижтимоий ва сиёсий тарбия ўз маҳсулини бермасдан иложи йўқ эди. Мустамлакачилик даврида чоризм томонидан босилган, эзилган, деярли йўққа чиқарилган мустақиллик ҳисси, тадбиркорлик шижоати истибдод даврида фикримиз ва фаолият доирамиздан янада узоқлаштирилди. Яқин ўтмишдан қолган бу «мерос», афсуски, онгимизга, турмуш тарзимизга, фаолият йўналишларимизга чуқур таъсир кўрсатган ва ҳозирда ҳам кўрсатмоқда.

Мустақиллигимизни мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш жараёнини жиддий равишда сустрлаштириб, ўзгаришларни амалга оширишни секинлаштираётган салбий омиллардан бири фуқаролик масъулиятининг янги маъно ва мазмунини кўплар томонидан тушунмаслик ёки бу жиддий масалага эътибор бермаслик, бефарқлик, боқимандалик, юқоридан курсатма тушишини кутиб ўлтиришдир.

Ҳозирги пайтда фуқароларнинг ҳуқуқий саводлилигини ошириш, ўрта ва майда тадбиркорликни ҳар томонлама рағбатлантиришга қаратилган ишлар, биринчи навбатда, ана шу ўтмишдан қолган нуқсон ва сарқитларни бартараф этиш, фуқароларимизда жамиятга нисбатан, мустақилликка нисбатан масъулият хиссини уйғотиш ва шакллантиришга йўналтирилган. Истибодод тузуми фуқароларнинг ҳуқуқий соҳада саводли бўлишини ортиқча деб биларди. Чунки нима тўғри, нима нотўғрилигини партия ўзининг «инқилобий виждони» асосида ҳал қилар эди. Мустақил Ўзбекистон фуқаролари ўз бурч ва ҳуқуқларини яхши билишлари - тараққиётимизнинг зарурий шартидир. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг конституциявий масъулиятларини икки гуруҳга бўлиш мумкин:

I. Ўзбекистон Республикаси ижтимоий ва давлат тузумини мустаҳкамлашга қаратилган масъулиятлар:

- Ўзбекистон Республикаси Конституциясига риоя қилиш;
- қонунларни бажариш;
- меҳнат интизомини сақлаш;
- жамоат бурчига виждон билан қараш;
- мулкнинг бозор шаклларини мустаҳкамлаш;
- турмуш қоидаларини ҳурмат қилиш;
- бошқа мамлакат фуқароларининг миллий кадр-қимматини, ҳуқуқларини ҳурматлаш, шаъни, ўзлигини ҳурмат қилиш;

- ижтимоий бурчни ҳалоллик билан бажариш;

- Ўзбекистон фуқароси деган юксак номга муносиб бўлиш.

II. Ўзбекистон манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган масъулиятлар;

- Ватан қудратини ошириш ва ҳимоя қилиш;

- Ватанни ҳимоя қилиш;

- умумий ҳарбий хизматни қонун асосида бажариш.

Мустақиллик шароитида Ўзбекистон фуқароларининг аксарияти ўз масъулиятларини тўғри тушуниб ихтиёрий равишда бажармоқдалар. Бундай ҳолатни эътироф этиш — ижобий нарса. Аммо юқорида санаб ўтилган фуқароларнинг конституциявий масъулиятларини деярли худди шундай таърифда собиқ СССР конституциясида ҳам учратганмиз. Масаланинг бу жиҳатларига шунинг учун ҳам эътиборни жалб этмоқ зарурки, фуқароларимизнинг талайгина қисми яқин ўтмишдаги, яъни собиқ СССР даврида шаклланган фикрлари, тушунчалари ва эътиқодлари, таассуротлари таъсирида қолиб келмоқдалар, мустақиллик бу борада туб ўзгаришлар талаб қилишини англаб ололмаётирлар. Мустақиллик шароитида фуқаролар масъулиятининг ҳар бир шакли ва соҳаси янги маъно ва янги мазмун касб этмоқда. Мустақиллик шароитида ҳар бир фуқаронинг саъй-ҳаракати, меҳнати, интизоми, мулкка муносабати ва ҳоказолар СССР деб аталмиш тагсиз-тубсиз, бепоен бўшлиқда йўқ бўлиб кетмайди, балки ўз юртимиз, Ватанимиз хазинасига қўшилади.

ХАЛҚ ФАРОВОНЛИГИ — миллий истиқлол мафкура-сининг асосий ғояларидан бири. Халқ фаровонлиги ҳар бир шахс ва оила фаровонлиги билан боғлиқдир. Бунда инсоннинг шахсий манфаатлари жамият манфаатлари билан уйғунлашиб кетади ва ҳар бир фуқаронинг фаровонлиги бутун жамият фаровонлигидир, деган тамойил амалга ошади.

Бу ҳақиқатни англаб етиш учун аҳоли барча қатламларининг олиб борилаётган ислохотлар моҳиятини ҳис қилиши ва бунда фаоллик кўрсатиши муҳим аҳамиятга эгадир. Бунинг учун эса кишиларнинг дунёқарашини, меҳнатга, ҳаётга, ўзига бўлган муносабатини тубдан ўзгартириш керак. Фаровон турмуш асоси эркинлик, тадбиркорлик ва ташаббускорликдир.

Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси миллати, динидан қатъи назар, шахс сифатида ўз қобилиятини, истеъдодини намоиш этиш ва ўз ҳаётини фаровон қилиш имкониятига эга. Халқимизда мулкка, ерга эгалик ҳиссини тарбиялаш, ўз кучига, ирода-

сига ишонч руҳини камол топтириш, хўжалик юритишнинг замонавий усулларига ўтиш давр талаби эканлигини англаб етиш бу борадаги устувор ва ҳал қилувчи вазифаларга киради.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг олий мақсади - халқимизга муносиб турмуш шароитини яратишдан иборат. Бу мақсадга эришиш учун жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, маънавий ва бошқа соҳаларидаги қатор муаммолар ҳал қилинмоқда.

Иқтисодий муносабатларни тубдан ўзгартириш, мулкчиликнинг муқобил шакллари таркиб топтириш ва мулкка эгалик ҳиссини тарбиялаш, эркин рақобат, тадбиркорлик, ташаббускорлик мезитини вужудга келтириш халқ фаровонлигини таъминлашнинг асосий шартларидандир.

Мамлакатимизнинг бой табиий ресурслари, фуқароларимизнинг интеллектуал салоҳияти, энг асосийси, келажакка бўлган умид-ишончи, сиёсий барқарорликнинг мавжудлиги халқ фаровонлигини таъминлаш заминидир.

ХРИСТИАНЛИК — жаҳон динларидан бири. I асрда Рим империясининг шарқий провинцияларида шафқатсиз ҳаёт шароитларидан қутқарувчи халоскор - мессия келишига умид боғлаган мазлумларнинг дини сифатида вужудга келди. Ҳозирги даврда бу динга 1,37 млрд. киши эътиқод қилади.

Христианлик IV аср бошларига келиб, Рим империясининг давлат динига айланган ва 325 йилда Аиссея соборида давлат дини сифатида эътироф этилган. Христианликнинг асосий ғояларидан бири - Исо Масихнинг самодан ерга тушиб, одамларни дастлабки гуноҳдан халос этиш учун қийноқларга ва ўлимга рози бўлгани, яна тирилиб, осмонга кўтарилиб кетгани ҳақидаги таълимотдир.

Христианлик таълимотига кўра, келажакда Исонинг иккинчи марта қайтиб келиши ва тириклару ўликларни қилган гуноҳлари учун сўроқ қилиши кутилади. Бу дин аҳлига Исонинг ўғитларига, васиятларига амал қилиш, ҳаёт машаққатларига у каби бардош бериш кераклиги, бунинг эвазига эса улар келажакда, нариги дунёда ажр (мукофот)га эришишлари тўғрисидаги фикр сингдирилади. Христианлик мафкура-

сининг таркиб топишига Шарқ диний эътиқодлари, яҳудийларнинг миссионизм характеридаги секталари, яҳудий-юнон фалсафаси ҳамда ўша давр стоиклари қарашлари сезиларли таъсир кўрсатган.

Дастлабки христианликка кейинроқ пайдо бўлган учлик (троица), дастлабки гуноҳ, худонинг зуҳр бўлиши, чўқинтириш маросими, нон ва вино тотиш маросими ҳақидаги тасаввурлар ва бошқа ақидалар маълум эмас эди. Христианлик ақидаларининг шаклланиш жараёни бир неча асрларга чўзилди. Унинг Nikeй ва Константинополь жамоа соборлари ишлаб чиққан қонун-қоидалари кўп марта тўлдирилди ва ўзгартирилди. Соборларга қадар христианларнинг турли минтақавий уюшмалари ўртасида ақидаларни қандай тушуниш масалалари юзасидан қаттиқ мунозаралар бўлиб ўтди. Айрим маросимлар, масалан, иконаларга топиниш каби масалаларнинг талқини билан боғлиқ бўлган кураш, айниқса, чўзилиб кетди.

Ташкилий жиҳатдан христианлик ҳеч қачон яхлитлик касб этмаган. У ўз тараққиёти давомида уч йўналиш - православие, католиклик ва протестантизм йўналишларига бўлиниб кетди. Уларнинг ҳар бирининг ичида ҳам бир неча оқимлар, йўналишлар бор.

XIX асрнинг 70-йиллари охирларида Ўрта Осиёга православие билан бир қаторда, бошқа йўналишдаги оқимларнинг тарафдорлари ҳам кириб кела бошлади. Улар ортидан турли секталарга мансуб христиан диндорлар - баптистлар, адвентистлар, католиклар ва бошқалар пайдо бўлди.

Ҳозирги даврга келиб, Ўзбекистонда христианликнинг уч йирик йўналиши - православие, католиклик ҳамда протестантизмнинг вакиллари эмин-эркин яшамоқда.

ШАРҚ ВА ШАРҚОНАЛИК — жаҳон ижтимоий адабиёти, шу жумладан, тарих, фалсафа, руҳият, бадий адабиёт, адабиётшунослик, этнология ва этнография, нафосат ва ахлоқ илмлари томонидан эътироф этиладиган, Шарққа, Шарқ халқлари ва мамлакатларига тегишли хислат ва хусусиятлар мажмуи.

Жамият тарихини ўрганиш шуни кўрсатадики, инсониятнинг илк ўтмиш, биринчи моддий ва маънавий маданият

масканлари Шарқда шаклланган ва инсониятнинг кейинги тараққиёти учун замин тайёрлаб берган. Шарқ деганда, асосан, Яқин Шарқ (Миср, Сурия, Ироқ, Иордания, Туркия, Яман, Судан, Қувайт ва бошқалар), Ўрта Шарқ (Эрон, Афғонистон, Мовароуннахр), Жанубий ва Жануби-шарқий Осиё (Бирма, Вьетнам, Индонезия, Таиланд, Ҳиндистон ва унга яқин ҳудуддаги давлатлар), Узоқ Шарқ (Хитой, Япония, Корея, қисман, Россия Узоқ Шарқи) тушунилади.

Демак, Шарқ жуда катта ҳудуд, унинг ўзи ранг-баранг ҳамда турли-тумандир. Аммо, шу билан бир вақтда, Шарқнинг санаб утилган тўрт қисмини бирлаштириб турувчи умумий томонлари ҳам мавжуд. У ҳам бўлса, Шарқ халқларининг босиқлиги, ҳар қандай кескин вазиятда ҳам масала ва муаммоларни тинчлик, мубоҳаса, музокара, мунозара йўли билан ҳал қилиш, борини асраб-авайлаш, йўғини эса яратиш, ҳаётнинг негизи ва замини изчил кундалик меҳнат эканлигини тан олиш ва шунга риоя қилиш, авлодларнинг узаро чамбарчас боғлиқлигини кўзда тутиб, ота-оналарга ҳамда фарзандларга алоҳида меҳрибонлик билдириш, ҳаётнинг ўткинчи эканлигини билиб, мол-дунё йиғиш, охир-оқибатда, кўпинча ижобий эмас, балки салбий натижа беришини назарда тутиш, бойлик ёки шон-шуҳратга, юксак лавозимларга эришган билан инсон зоти осмонга устун бўлолмайди, деб ҳамма вақт ўзини тия билиш - бундай ўзига хос хислат ва хусусиятлар Шарқ ва шарқоналикни ифодалашга ёрдам беради.

Шарқнинг бундай ўзига хослигининг илдизлари унинг инсоният тарихидаги ўрни билан белгиланади: Шарқ инсониятнинг гўдакликдан балогат ёшигача тарбиялаб етказган онадир. Бундай тарбиявий иш эса эҳтиёткорликни, очиқликни, изчилликни, ҳаёт зиналаридан бирма-бир чиқиб, кўтарилиб боришни талаб қилади.

Шарқ халқлари, инсоният тарихида биринчи бўлиб, ерга ишлов беришни, маданий ўсимликлар навларини табиатдан танлаб олиш йўли билан юзага келтирдилар, ўсимликларни чопиқ ва суғориш йўли билан тарбиялаб ўстиришни ҳаётга татбиқ этдилар, мураккаб ирригацион, яъни суғориш тартиб ва усулларини яратдилар, биринчи сув тегирмонлари ва обжувозларни қурдилар, дастлабки уй ҳайвонларини қўлга ўргат-

дилар, ва ҳатто, ипак қуртидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга эришдилар, ниҳоятда мукамал меъморчилик санъатига асос солдилар ва ҳоказолар. Шарқ биринчи бўлиб инсон қанчалик сабр-тоқатли, иродали, ўткир фикрли, жисмонан бақувват ва руҳан эгилмас бўлишини инсониятга намоён этди.

Янги тарих давридан бошлаб, яъни XVI асрдан Ғарб мамлакатлари ва халқлари инсониятнинг олди қаторига чиқа бошладилар. Лекин Ғарб Шарқнинг елкасига суянибгина, қолоқлик ва қашшоқлик олаmidан қутулиб чиқа олди. Ана шу сабабдан Шарқ Ғарбнинг диққатини ўзига жалб этган. Оврूपоликлар асрлар давомида Шарқ томон океанлар ёки чўллар орқали йўл қидирганлар.

Мустақил Ўзбекистон - Шарқ мамлакатларидан бири. Ўзбек халқи азалдан ўзининг босиқлиги, андишаллиги, керак-нокеракка диққат бўлаверишга йўл қўймаслиги билан ажралиб турган. Унинг бундай шарқона хислатлари бозор иқтисодиётига ўтишда мамлакатимиз фойдасига катта хизмат қилмоқда. Мустақил Ўзбекистоннинг буюк келажаги шарқоналигимизни Ғарб фани, техникаси ва технологияси билан ижодий бирлаштириш орқалигина ҳаёт воқелигига айланиши муқаррардир.

ШАРҚОНА ДЕМОКРАТИЯ — демократия тушунчасининг ажралмас таркибий қисми бўлиб, Шарқ мамлакатлари, асосан, аҳолисининг кўпчилик қисми мусулмон маънавиятидан баҳра олган ҳудудларга хос бўлган демократик қоидалар мажмуининг ўзига хос шакл ва мазмунда намоён бўлишидир. Шарқона демократия миллий босиқлик, андиша, ёши улугларга ҳурмат, ўзаро маслаҳат, ҳар қандай кескин масалада ҳам томонларнинг келишувларига асосланадиган фаолиятдир. Ана шу хусусиятлари билан ушбу ижтимоий тушунча ғарб демократиясидан фарқ қилади. Бундан ташқари, шарқона демократия, сиёсий тартибсизликлар, бошбошдоқлик ва митингбозликни миллий манфаатларга зид деб қарайди ҳамда жамият ва давлатнинг ички масалалари - ҳар қандай фундаменталистик ва қуроли кучларга асосланган ҳаракатларни қоралаган ҳолда, ўз фаолиятини ўзига хос маданият тамойиллари асосида йўлга қўяди.

Шарқона демократия ҳам, умумий демократия сингари, сиёсий плюрализм, алтернатив жараён ҳамда ҳар бир шахс

ёки гуруҳ манфаатларини ҳимоя этишни ўз фаолиятининг асосий тамойилларидан бири, деб ҳисоблайди, ушбу ҳаракатлар шарқона одоб ва қоидалар доирасида амал қилишини талаб этади.

Шарқона демократия, унинг тарихи, ижтимоий илдишлари ва рухий заминлари деярли ўрганилмаган. Чунки, яқин ўтмишдаги истибдод тузуми ва ҳукмрон мафкура, демократик қоидаларга зид ўлароқ, жамият муаммоларини фақат синфий кураш, зуравонлик, зулм, қўзғолон, исён йўли билан ҳал қилишни тавсия ва талаб қилар эди. Бу, албатта, собиқ тузум таназзулини ва ҳалокатини тезлаштирди. Қайси бир жамият, тузум ўз сиёсий фаолиятида демократик тамойилларни миллий ҳамда маҳаллий шароитлар талабларига мослаштира олмас экан, у сиёсий бошбошдоқлик ҳамда иқтисодий инқирозга маҳкумдир. Буни айрим собиқ иттифокдош республикалар мисолида кўриш мумкин.

Мустақил Ўзбекистонда Шарқ демократиясини тиклаш, асослаш ва ҳаётга татбиқ этиш бўйича катта ишлар бажарилмоқда. Чунончи, аجدодларимиз тарихий тажрибаси инobatга олинган ҳолда, бугунги кунда, мукаммал шакл касб этган шарқона демократия қоидаларига асосланган кучли ижтимоий сиёсат туфайли, республикамиз умумжаҳон миқёсида ўз ўрни ва мавқеига эга бўлиб, йилдан-йилга иқтисодий юксалиш сари дадил одимлар билан қадам ташламоқда. Бу, албатта, жумладан, шарқона демократия қоидаларига асосланган сиёсат натижасидир.

Баъзида «демократия битта бўлади, унинг шарқий ва ғарбий кўринишлари бўлиши мумкин эмас», дейдиган фикрлар ҳам айтилади. Бундай нуқтаи назар шўро тузуми ва мафкурасининг таъсирида шаклланган. Истибдод мафкураси ва назарияси бутун жаҳонни, барча инсониятни бир бутун деб қараб, шу асосда миллатлар ва миллий тилларни қўшиб юбориш, миллий расм-русум ва анъаналарнинг катта қисмини эскилик сарқити деб тан олмаслик йўлидан борди. Ва бу сиёсат қандай натижаларга ҳамда оқибатларга олиб келганлигининг шоҳиди бўлди.

Демократияга ўтмиш сабоқлари ва ҳаёт тажрибаси асосида изчил илмий қараш шундан иборатки, умуминсоний нуқтаи назардан, ҳақиқатан ҳам демократия битта, аммо бу бирлик шунинг учун ҳам ҳаётиники, у миллий шароитлар, минтақавий

хусусиятлар ва қитъавий фарқ-тафовутларни инобатга олади, яъни кишиларнинг, жамиятнинг амалиёти билан чамбарчас боғланган. Барча мамлакатлар, ҳамма халқлар демократияга интиладилар, демократик тартиб-қоидаларни ўзларининг муайян шароитларида қўллаш ва турмушга татбиқ этишнинг энг маъқул йўлларини ва усулларини топишга ҳаракат қиладилар. Ана шу жаҳон бўйлаб бораётган оммавий ҳаракат ўзининг муайян шакл ва мазмунига эга кўринишларини беради. Шу кўринишлардан бири шарқона демократиядир.

Шарқона демократиянинг мустақил Ўзбекистонда қўлланила бошлаши халқимиз томонидан катта кўтаринкилик билан қабул қилинди. Фақат биргина шуро демократияси бўлиши мумкин деб ўргатилган халқ ўзининг азалий тартиб-қоидаларини бойитиб, уларни тиклай бошлади.

ШОВИНИЗМ — миллатчиликнинг ўзига хос шакли, бошқа миллатларни менсимаслик ва ўз миллатининг уларга нисбатан устунлигини асослашга қаратилган ғоявий-назарий қарашлар тизими ва амалиёти.

Бундай қарашларнинг тарихи узоқ бўлса-да, илмий тushунча сифатида “шовинизм” атамаси француз ёзувчилари ака-ука И. ва Т. Конъярларнинг «Уч рангли кокарда» номли комедиясининг қаҳрамонларидан бири, ўзининг агрессив миллатчилиги билан ажралиб турадиган Никола Шовен номи билан боғлиқ ҳолда, XIX асрнинг биринчи ярмида пайдо бўлган.

Наполеоннинг босқинчилик урушлари ветерани бўлган, “буюк Франция”ни яратгани учун императорга сажда қилиш руҳида тарбияланган, ўта миллатчи бўлган бу реал шахс ушбу бадиий образнинг прототипи ҳисобланади. Буюк давлатчилик шовинизмнинг бир шакли бўлса, унинг энг ашаддий кўриниши инсониятга нафрат мафқураси ва сиёсати билан суғорилган фашизмдир.

Моҳиятан шовинизм миллатчиликнинг ўзига хос шакли бўлиб, бошқа миллатларнинг жаҳон тарихида тутган ўрни, бугунги кундаги мавқеи, маънавий-маданий ҳаётининг ўзига хос томонларини менсимасликка интилишида яққол кўринади. Шовинизм кўп сонли халқларнинг кўп миллатли давлат

доирасида, шунингдек, уни ўраб турган жуғрофий-сиёсий маконда ўзининг мутлақ ҳукмронлигини ўрнатишга уринишида ҳам намоён бўлиши мумкин.

Бугунги кунда шовинизм ғоялари билан қуролланган, турли мафкуравий воситалар орқали ўз таъсир доирасини кенгайтиришга интилаётган сиёсий куч ва ҳаракатларнинг асл мақсади ёшларимизнинг қалби ва онгини эгаллашдан иборат.

Ана шу сабабдан ёшларда шовинизм ва миллатчилик ғояларига қарши миллатпарварлик, маърифатпарварлик, ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик ғояларига содиқликни тарбиялаш ниҳоятда муҳим.

ЦИВИЛИЗАЦИЯ (лотинча “civilis” фуқаровий, ижтимоий) — серқирра ва мураккаб мазмунга эга бўлган ижтимоий-фалсафий тушунча. Бу тушунчани шотланд тарихчиси ва файласуфи А.Фергюссон (1723-1816) жаҳон тарихий жараёнининг маълум бир босқичини ифодалаш учун, XVIII асрда яшаган француз маърифатпарварлари эса ақл-идрок ва адолатга асосланган жамият деган маънода ишлатган эдилар. Ундан кейин ҳам цивилизация тушунчасига турлича мазмун бериш давом этди. Айримлар уни маданиятнинг, баъзан фақат моддий маданиятнинг синоними сифатида ишлатган бўлсалар, немис файласуфи О.Шпенглер, аксинча, уни маданиятнинг антиподи маъносида, яъни маданиятнинг ҳалок бўлиш жараёнини характерлаш учун, инглиз социологи ва тарихчиси А.Тойнби эса ўзига хос ва нисбатан ёпиқ бўлган жамиятларни ифодалаш учун ишлатган.

Цивилизация тушунчасини белгилашда турлича ёндашув ҳозирги вақтда ҳам сақланиб қолмоқда. Бу тушунча ҳозирда: 1) умуман кишилик жамияти ривожланишининг маълум бир босқичини (неолит даври, антик давр ёки ҳозирги замон цивилизацияси); 2) маълум бир тарихий даврдаги ишлаб чиқариш босқичини; 3) географик жиҳатдан фарқланувчи (Европа ёки Осиё цивилизацияси); 4) диний мансублигига кўра фарқланувчи (христиан ёки ислом цивилизацияси); 5) келиб чиқиши ва планетар мансублигига кўра фарқланувчи (ер цивилизацияси,

ердан ташқаридаги цивилизациялар); 6) этник асосга кўра фарқланувчи ижтимоий-маданий (қадимги Миср ёки Бобил цивилизацияси) бирликларни ифодалаш учун қўлланилмоқда.

Хар қандай илмий тушунча маълум мазмунни ифода-
лаб, муайян ижтимоий ходиса, жараёни тушунтиришга
хизмат қилмоғи, демакки, методологик аҳамиятга эга бўлмоғи
лозим. Мана шу нуқтаи назардан қаралса, цивилизация ту-
шунчасини юқоридаги маъноларда ишлатишда муайян бир
ёқламалик борлигини кўриш мумкин.

Цивилизация тарих ёки жамиятнинг сифат жиҳатидан
ўзига хослигини, у ёки бу минтақа ёки мамлакат доирасида
амал қиладиган, ишлаб чиқариш кучлари, инсон фаолияти,
маданияти томонидан белгиланадиган умумий ижтимоий
қонуниятларни ифодалайди. Буларнинг барчаси цивилиза-
цияни яхлит бирлик сифатида мавжуд бўлиши учун имко-
нийат яратади. Бу хусусиятларнинг йўқолиши цивилизация-
нинг ҳалокатини англатади. Цивилизацияни ҳудудий жиҳат-
дан шаклларга ажратганда — умумбашарий (глобал), мин-
тақавий (регионал) ва маҳаллий (зонал) тарзда намоён бўли-
ши эътироф этилади.

Қисқача айтганда, цивилизация тушунчаси муайян халқ,
мамлакат (жамият)га ёки унинг ривожланиш жараёнида си-
фат жиҳатидан фарқланувчи айрим босқичларига нисбатан
ишлатилгандагина, у аниқ илмий мазмунга ва демакки, ме-
тодологик аҳамиятга эга бўлади. Айнан этник бирликлар,
мамлакатлар даражасида цивилизациянинг ўзига хослиги,
асосий хусусиятлари яққол намоён бўлади.

Цивилизациянинг моҳиятини тушунишда унга мансуб
бўлган маданиятнинг ролини англаш муҳимдир. Агар ишлаб
чиқариш цивилизациянинг моддий асосини ташкил этса, ма-
даният ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олиб,
унинг қиёфасини, хусусиятини белгилаб беради. Халқ ҳаёти
ва маданиятининг конкрет намоён бўлишини, унинг реал мав-
жудлик ҳолатини акс эттиради.

Истиқлол йўлидан бораётган Ўзбекистон умумбашарий
цивилизациянинг таркибий қисмига, жаҳон ҳамжамиятининг
тенг ҳуқуқли аъзосига айланди. Мамлакатимизда бугунги дунё

цивилизациясининг илғор мамлакатларига хос демократик та-
мойиллар, умуминсоний қадриятлар устуворлиги қоидалари-
га амал қилинмоқда. Шу билан бирга мустақиллик минтақа-
миз цивилизацияси учун янги имкониятлар очди. Тарихи уч
минг йилдан ортадиган цивилизациямиз қадриятлари, мил-
лий давлатчилик аъаналари қайта тикланди.

ЭВДЕМОНИЗМ — бахт-саодат, роҳат-фароғатни ҳаёт-
нинг олий мақсади деб ҳисобловчи ахлоқий йуналиш бўлиб,
қадимги Юнонистон ахлоқий қарашларига, аниқроғи, Суқрот-
нинг шахснинг ички эркинлиги ташқи дунёга қарам эмаслиги
тўғрисидаги ғояси билан узвий боғлиқ. Эвдемонизм вакиллари
бахт-саодатни жисмоний ва маънавий қадриятларнинг йиғин-
диси сифатида талқин этади. Эмдемонизмнинг мумтоз вакил-
ларининг (Демокрит, Суқрот, Эпикур, Спиноза, Фейербах,
Спенсер) фикрига кўра, бахт-саодат фақатгина шахсий ҳузур-
ҳаловатда ифодаланмасдан, жамият манфаатлари, шунинг-
дек, инсоний масъулият билан узвий боғлиқ тушунчадир

ЭЪТИҚОД (арабча-ишонмоқ, имон, амин бўлмоқ) — ин-
сон фаолияти учун маънавий асос, йул-йўриқ ва мўлжал
бўлиб хизмат қилувчи, ақл, ҳис ва ирода воситасида анлан-
ган билимлар, ғоя ва тасаввурлар ифодаси бўлган тушунча.

Эътиқод инсоннинг вояга етиши жараёнида шаклланади.
Билимларнинг ўзлаштирилиши ва тўпланиб бориши ўз-ўзи-
дан кишининг ижодий, аниқ мақсадни кўзловчи фаолиятига
олиб келавермайди. Инсон бирор ишни бошлашдан аввал аниқ
мақсадни белгилаб олади. Бу эса эҳтиёжлар, манфаатлар ва
тажриба билан боғлиқ ҳолда кечиб, ўзлаштирилган билим-
ларнинг амалда қўлланиш имкониятлари ҳам баҳоланади. Шу
тарзда инсоннинг тўпланган билимлари, эҳтиёжи ва манфа-
атлари, ҳаётий тажрибаси асосида ҳаракат қилиш зарурия-
тини англаши жараёнида муайян эътиқод шаклланади. У инсон
фаолиятининг изчил, мазмунли, мантиқий, мақсадли бўли-
шига олиб келади.

Ижтимоий жиҳатдан эътиқод инсоннинг фаолиятга бўлган
муносабатини (алоқадорлик ҳолатини) ҳам ифодалайди. Би-

лим ва ғоялар инсоннинг ҳам ақли, ҳам қалби билан ўзлаштириб олинганидагина эътиқодга айланади. Инсон маънавиятининг шаклланиши давомида барча билимлар ҳам тўлиқ қабул қилинавермайди, ўзлаштирилавермайди, балки ҳар бир шахс ўзига хос қарашлар, ғоялар, ҳис-туйғуларга эга бўлади. У янги билимларни қайта баҳолайди, уларни такрор ва такрор танқидий ўзлаштиради ва англайди. Бу жараёнда кишиларнинг манфаатдорлиги даражаси, уларнинг эҳтиёж ва қизиқишлари ҳам муҳим роль ўйнайди.

Дунёни англаш жиҳатдан эътиқод онгнинг зарур элементи ҳамда инсон фаолиятининг муҳим ҳолати ҳамдир. У кишиларнинг турли ҳодиса ва жараёнларга, ғоя ва мақсадларга, ҳиссиёт ва туйғуларга бўлган қатъий ишончига таянади. Ҳар бир инсон ўз эътиқодига эга бўла олади. Бунда унинг билим даражаси, турмуш тарзи ва яшаш шароити, дунёқараши ва ижтимоий мавқеининг ҳам улкан таъсири бор.

Ҳаёт ҳодисаларига иккиланиб муносабатда бўлиш, журъатсизлик, эътиборсизлик ва бефарқлик киши эътиқодининг бўшлиғи ёки ҳатто эътиқодсизлигидан далолат беради. Бундай кишилар кўпинча бошқаларга эргашиб ёки тақлид қилиб яшайдилар. Уларда аниқ қадрият мезонлари ва мақсад бўлмайди. Шароитга қараб гоҳ у, гоҳ бу томонга оғадилар. Уларнинг фаолиятида мантиқ ва изчиллик етишмайди. Эътиқодий бўшлиқ иллати тараққиёт йўлига гов бўлиши муқаррар. Шунинг учун, кишиларда ижтимоий қадриятларга, буюк келажакка, тараққиётга бўлган ишончни, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишга бўлган эътиқодни шакллантириш долзарб вазифа бўлиб қолмоқда.

Агар эътиқод экстремистик, ирқий, шовинистик, тор сиёсий ва иқтисодий манфаатлар билан чекланган бўлса, бундай ҳолда у бузғунчиликка, беқарорликка хизмат қилиши, тараққиётга тўсиқ бўлиши муқаррар. Тараққиётга, ҳурликка етакловчи ишонч ва эътиқод билан бузғунчи, алдамчи, адаштирувчи, ёлғон “эътиқод”ни фарқлаш жуда муҳим. Миллий истиқлол ғояси мустақил Ўзбекистон фуқароларининг умумий манфаат ва қадриятларини ифодалайди ҳамда шаклла-

наётган соғлом ва баркамол авлод эътиқодининг мазмун-моҳиятини белгилайди.

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ (лотинча “*existentia*” - мавжудлик) — XX асрнинг биринчи чорагида маънавий ҳаётнинг эҳтиёжларига жавоб сифатида юзага келган фалсафий таълимот. Экзистенциализм Биринчи жаҳон урушидан кейин содир бўлган, бир томондан, тушкунлик ва парокандалик, иккинчи томондан, илмий-техник юксалиш ва технологик тараққиёт натижаларининг фалсафий ҳосиласи тарзида шаклланган. Унинг таълимотида дунёвий (Сартр, А.Камю, Хайдеггер, Мерло-Понти, С.Бовуар) ва диний (Л.Шестов, Марсель, К.Ясперс, М. Бубер) йўналишларнинг мавжудлиги унинг гоёвий жиҳатдан зиддиятли эканидан далолат беради. Бу фалсафани маърифатчилик даври рационалиزمига, “мутлоқ гоё”, объектив “мен” ва умуман тафаккурнинг буюк кучига ишонишга асосланган немис классик фалсафасига, XIX аср охири - XX аср бошларида кенг тарқалган рационалистик-позитивистик фалсафага қарши реакция сифатида ҳам қабул қилиш мумкин.

Экзистенциализм таълимоти бўйича, шахсдан ташқаридаги борлиқ фалсафа объекти эмас. Чунки инсон уни бевосита идрок эта олмайди. Инсон, унинг борлиги, маънавий ҳаёти ва муаммолари энг асосий фалсафий объект деб қаралиши экзистенциализмни прогрессив таълимотлар қаторига қўшади. Айниқса, экзистенциализмнинг инсон эркинлиги ҳақидаги гоёси диққатга сазовордир. Ғарб фалсафасида у эркинлик фалсафаси деб ҳам юритилади. Унга кўра, инсон ўз ҳаётини ўзи эркин амалга ошириши лозим. Инсон олдида турган улкан имкониятлардан қайси бирини танлаш унинг ўзига боғлиқ.

Айни вақтда эркин инсон ҳамма қилган ишлари учун ўзи масъул ва жавобгар бўлади. Бу гоё экзистенциализмнинг йирик вакили Жан-Пол Сартр ижоди ва ижтимоий фаолиятида яққол кўринади. Унинг фикрича, экзистенциализм - бу гуманизмдир. Ж.П.Сартр тинчлик учун, уруш хавфини йўқотиш, халқлар ўртасида яхши муносабатлар ўрнатилиши учун курашди. У инсониятнинг ҳар бир миллат, халқ учун, уларнинг

равнақи учун маънавий масъулияти борлиги, “мавжудлик” фақат инсоннинг тор чегарадаги ҳолати эмас, балки жамият, миллат доирасидаги мавжудлиги билан ҳам боғлиқ эканлиги ҳақидаги ғояларни олға сурди.

Экзистенциализм — ҳаёт фалсафаси сифатида ҳозирги илғор мамлакатларда инсон ҳуқуқлари масалаларини ечишда ҳам ўз ўрнига эга. Унинг турли оқим ва йўналишларига мансуб олим ва мутахассислар инеон билан боғлиқ масалаларнинг хилма-хил томонларини тадқиқ қилишда давом этмоқдалар, турли экзистенциалистик назария ва қарашларни ўртага ташламоқдалар.

ЭКСТРЕМИЗМ (лотинча “extremus” — ўта) — ижтимоий-сиёсий муаммоларни ҳал этишда ўта кескин чора-тадбирларни, фикр-қарашларни ёқловчи назария ва амалиёт.

Экстремизм мазмунига кўра - диний ва дунёвий, намоён бўлишига кўра - ҳудудий, минтақавий, халқаро шаклларга бўлинади. Экстремистик қарашлар жуда чуқур илдизларга эга бўлиб, ҳеч қачон чегара билмаган, дин, миллат, ҳудудни тан олмаган. Дунёвий экстремизмнинг сиёсий, иқтисодий, мафкуравий кўринишлари мавжуд бўлгани ҳолда, диний экстремизм барча динлар доирасида ривожланган. Диний экстремистик руҳдаги қарашларни католиклар, протестантлар, провославлар орасида ҳам учратиш мумкин.

Диний экстремизм ислом оламида ҳам кенг тарқалган. Диний экстремистлар қаерда фаолият кўрсатмасин, асосий мақсади ислом давлатини барпо қилиш бўлиб, бу мақсадга ўзаро низолар, ихтилофлар, қуролли тўқнашувлар орқали, яъни қон туқиш ва зўрлик билан эришишни кўзлайдилар.

Бу эса, мустақилликка ҳам, жамият тараққиётига ҳам катта ғов бўлади. Экстремистик гуруҳларнинг ягона мақсади ҳокимиятни қўлга олиш бўлиб, бу йўлда улар энг жирканч усуллардан фойдаланадилар.

ЭРКИНЛИК — кишилар фаолияти билан табиат ва жамиятнинг объектив қонуниятлари ўртасидаги ўзаро муносабатни улар ўрганиши асосида фаолият олиб бориш ва ҳаёт кечириш зарурлигини ифодаловчи тушунча.

Экзистенциализм вакиллариининг фикрига кўра, эркинлик инсоннинг ҳаётдаги масъулияти, ҳамма қилган ишлари учун

жавобгар бўлишидир. Теварак-атрофда қилинаётган ҳамма ишлар учун айбни сезиш - бу эркин инсонга хос хиссиётдир.

“Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”нинг биринчи моддасида: “Ҳамма одамлар ўз қадр-қиммати ҳамда ҳуқуқлари бўйича эркин ва тенг бўлиб туғиладилар...”, 18-моддасида эса: “... ҳар бир инсон фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ўз дини ёки эътиқодини ўзгартириш эркинлигини ва таълим олиш, тоат-ибодат қилиш ҳамда диний расм-русм ва маросимларни оммавий ёки хусусий тартибда адо этиш, ўз дини ёки эътиқодига яқка ўзи, шунингдек бошқалар билан бирга амал қилиш эркинлигини ўз ичига олади”, деб таъкидланади.

Ўзбекистон Республикасида барча фуқароларнинг бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эгаллиги Конституция билан кафолатланади. “Эътиқод эркинлиги” инсоннинг бирор-бир динга эътиқод қилишида ўз ихтиёри билан иш тутишини ифодалайди. У инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари ичида марказий ўринда турувчи қадриятлардан бири ҳисобланади. Эътиқод эркинлиги сиёсий, ахлоқий, илмий, диний ва шу каби хилма-хил турларга бўлинади. Инсон ўз ҳаётида шу турлардан бирига алоҳида ихлос қўйиши, шу турни ўз турмуш тарзи, хатти-ҳаракатлари, орзу-мақсадлари, интилишларини белгилловчи тамойил сифатида қабул қилиши мумкин.

“Виждон эркинлиги” эса муайян кишининг бирор динга, ғояга эътиқод қилиши ёки умуман эътиқод қилмаслигини англатади. У дунёвий ёки диний билимлар тарафдори бўлиши мумкин. Кимнинг нимага эътиқод қилиши ўзининг ихтиёрида. Бироқ, бу тамойил жамиятдаги бошқа умуминсоний талабларни ва фуқаролик бурчларини тан олмаслик, турли ақидаларни мутлақлаштириш, бошқалар учун қадрият бўлган нарсаларни менсимасликни билдирмайди.

Миллий истиқлол мафкураси шахс эркинлиги ғоясига таянади. Ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, айни пайтда ўз манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғунлаштирадиган инсонгина миллий ғоямиз тамойилларини тўғри баҳолай олади. Эркинлаштириш жараёнида инсон ҳақ-ҳуқуқини таъминлаш, гуманизм ва умуминсоний қадрият-

ларга риоя этиб яшаш жамият ҳаётининг асосий мезонига айланиб боради.

ЭТНОЦЕНТРИЗМ (юнонча “ethnos” – гуруҳ, қабила, халқ; лот. “centrum” – марказ) — алоҳида шахс ва ижтимоий гуруҳ томонидан ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини муайян этник бирлик нуқтаи назаридан баҳоланиши. Бундай ёндашув ана шу этник бирлик анъана ва қадриятлари мавқеида амалга оширилади. Э. атамаси 1883 йилда Фарб олими Гумплович ва 1906 йилда У. Самнер томонидан илмий муомаллага киритилган.

У. Самнер фикрига кўра, этник гуруҳ ичидаги муносабатлар этнослараро муносабатлардан жиддий фарқ қилади. У гуруҳ ичидаги ва гуруҳлараро муносабатларнинг узаро боғлиқлигига оид баъзи қонуниятларни ҳам аниқлади. Агар гуруҳ ичидаги муносабатлар учун ҳамкорлик ва жипслик хос бўлса, бу гуруҳ аъзоларининг бошқа гуруҳларга муносабатида шубҳаланиш, менсимаслик ва душманлик туйғулари устувор бўлади.

Э. мавқеидан фикрловчилар учун барча одамларни “биз” ва “улар”га бўлиш хосдир. Э. миллатчилик, қабилачилик, уруғчилик кўринишларида намоён бўлади. Э. тегишли этносларнинг тарихи, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидан ажратиб қараш мумкин эмас.

Э. этнослараро муносабатларнинг бир кўриниши сифатида маданиятлараро мулоқотнинг ривожланиш даражасига, шу этноснинг халқаро иқтисодий ва маданий муносабатларга қай даражада тортилганига боғлиқ.

ЮРТ ТИНЧЛИГИ — миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғояларидан бири, мамлакат барқарор тараққиётининг асосий шарти. Тинчлик – инсоннинг ҳаётий эҳтиёжи, эмин-эркин яшаши ва камол топишининг энг зарур омилидир.

Ўзбек халқи тинчликни ўз орзу-интилишлари, мақсад-муддаолари рўёбга чиқишининг шарти деб билади. Шунинг учун ҳам доимо Яратгандан тинчлик ва омонлик тилайди. Ислом Каримов тинчликнинг ҳозирги ва келажак ҳаётимиз учун аҳамиятини қуйидагича таърифлайди: “Биз - Шарқ фарзандларимиз. Шарқ мамлакатларининг қаерига борманг, одам-

лар бир-бири билан учрашганда, авваламбор, “Ассалому алайкум” дейишади. Ушбу калом арабчадан олинган бўлиб, “Сизга тинчлик ёр бўлсин” деган маънони англатади. “Салом”, яъни “тинчлик” сўзи Қуръони Каримда 40 марта учрайди. Бу муқаддас китобнинг оятларидан бирида шундай дейилади: “Меҳрибон Парвардигор томонидан одамларга олқиш маъносида “тинчлик” сўзи айтилуру”.

Инсоният тарихига назар ташласак, бир-бирига қарама-қарши бўлган тинчлик ва уруш ғоялари узаро курашиб келганини кўрамиз. Ер юзида яшовчи кишилардан “Сен она Ватанингни хонавайрон қиладиган, авлодларинг ҳаётига зомин бўладиган, чексиз ғам-андух келтирадиган урушни хоҳлайсанми”, деб сўралса, ҳар бир соғлом фикрли инсон, миллати, дини, ирқи, иқтисодий аҳволи, сиёсий мавқеи, ёши жинсидан қатъи назар, “йўқ” деб жавоб бериши аниқ. Бирок, инсоният тарихида, кейинги беш минг йилда тахминан 15 мингдан ортиқроқ катта-кичик урушлар бўлган экан. Ҳолбуки, башарият фақат тинчлик ва осойишталик барқарор бўлган тақдирдагина ўз олий мақсадларига эришади, моддий ва маънавий юксакликка кўтарилади.

Юрт тинчлиги энг азиз неъмат эканига бутун жаҳон амин бўлмоқда. 2001 йил 11 сентябрда АҚШ рўй берган террорчилик ҳаракати бу борада жаҳонда кўплаб муаммолар борлигини яна бир бор кўрсатди.

Мамлакатимиз мустақилликка эришган дастлабки кунларданок юрт тинчлигини сақлаш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Ўзбекистон дунёда биринчи бўлиб Марказий Осиёни ядро қуролидан холи майдонга айлантириш, халқаро террорчиликка қарши кураш марказини тузиш ва бошқа тинчликсевар таклифлар билан чиқди. Чунки ислоҳотларнинг натижалари айнан шу ғояни амалга оширишга бевосита боғлиқ эди. Шунинг учун ҳам миллий истиқлол мафкурасида юрт тинчлигини таъминлайдиган шарт-шароитларни яратиш масаласига алоҳида эътибор берилган.

Юрт тинчлиги - Ватан озодлиги ва мустақиллиги билан чамбарчас боғлиқдир. Бировга қарам бўлган халқ ҳеч қачон эркин ва фаровон яшай олмайди. Шунинг учун ҳам мустақил-

лик ва тинчликни асрашимиз, мамлакатимизни тажовузкор кучлардан ҳимоя қилишга доимо тайёр туришимиз лозим. Юксак маънавият, маданият, миллатнинг ғоявий ва мафкуравий етуклиги - юрт тинчлигини сақлашнинг муҳим шартидир. Халқимиз учун азал-азалдан муқаддас бўлган бу ғоя жамиятдаги турлича фикр ва қарашга эга бўлган барча куч ва ҳаракатларни бирлаштиришга, шу орқали миллий ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Президентимиз: “Бизнинг кейинги йилларда эришган энг катта ютуғимиз - бу умумий хонадонимизда қарор топган тинчлик ва барқарорлик, миллатлараро ва фуқаролараро тотувликдир. Одамларимиз тафаккурида бу қадриятнинг беқиёс аҳамиятини англаб етиш туйғуси тобора юксалиб бормоқда”, деб бежиз таъкидламаган.

Мамлакатимиздаги ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик юрт тинчлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Бу эса мамлакатимиздаги ички барқарор вазият, хорижий мамлакатлар билан тенг ҳуқуқли ҳамкорлик, ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштириш, давлат ва жамият бошқарувини демократиялаштириш, сиёсий партиялар манфаатидаги умумийликдан иборат бўлиб, давлатнинг бош ислохотчилик вазифасини изчил бажариши учун имконият яратмоқда.

ЎЗБЕК МИЛЛАТИНИНГ ЎЗ-ЎЗИНИ АНГЛАШИ —

халқ ўзини ҳақиқий мавжуд субъект, муайян моддий ва маънавий бойликларнинг ифодаловчиси, ягона тил, урф-одатлар, анъаналар, қадриятлар ва давлатга мансублигини, манфаатлар ҳамда эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб етиши жараёнида шаклланди. Ўзбек миллатининг ўз-ўзини англаши унинг миллат сифатида шаклланишининг нисбатан юқори босқичида рўй берди. Бу — мураккаб жараён бўлди. Чунки миллатимиз вакилларининг кўпчилигида ўзининг жузъий манфаатларидан умуммиллий манфаатларни устувор кўя билиш ҳисси ўта секинлик билан намоён бўлди.

Ўзбек миллатининг ўз-ўзини англаши унинг миллий онгидан фарқ қилади. Унинг миллий онги ягона тили, урф-одатлари, анъаналари, қадриятлари ва маънавиятининг пастдан

юқорига, оддийдан мураккабга томон ривожланиб бориш жараёнида намоён бўлган бўлса, бу онгнинг ўз навбатида такомиллашиши ўзбек миллатини ўз-ўзини англаш даражасига кўтарди. Миллий онгимиз миллатимизнинг ўзига хослиги асосида ривожланиб бориши бўлса, миллий ўз-ўзини англаш миллий манфаатларимизни ҳимоя қилишда ва ривожлантиришда ички маънавий-руҳий салоҳият сифатида ўзини намоён этди ва этмоқда.

Ўзбек миллатининг ўз-ўзини англаши бевосита моддий куч сифатида миллатимиз шаъни, кадр-қиммати, обрў-эътибори, ор-номуси поймол этилганда ёки унинг моддий ва маънавий манфаатларига зид ҳаракатлар ва ҳолатларда намоён бўлди. Шўро йилларида миллатимизнинг шаъни, кадр-қиммати, ор-номуси, обрў-эътибори ва манфаатлари поймол этилди. Шу боисдан миллатимиз вакиллари, қайси лавозимда хизмат қилиши, бой ёки камбағал бўлишидан қатъи назар, ягона умуммиллий куч бўлиб бирлашдилар ва миллатимизнинг узлигини ҳимоя қилдилар. Бу нарса, айниқса, ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш учун бир неча ой давом этган курашда ёрқин намоён бўлди.

Демак, ўз-ўзини англаш миллатимизнинг моддий ва маънавий манфаатларини ҳимоя қилувчи омилдир. Бу омил миллатимиз тараққиёти жараёнида иқтисодий, ижтимоий-сиёсий соҳаларда юзага келаётган муаммоларни ҳал қилишда уни жипслаштирмоқда ва умуммақсадлар йўлида ҳаракатга келтирмоқда. Ўз-ўзини англаш миллатимизнинг абадийлигини таъминлашнинг муҳим омилдир.

Ўзбек миллати тараққиётида миллий ўз-ўзини англаш жараёни Россия империяси ўлкамизни босиб олганидан кейин ўз мустақиллигимиз учун курашларда, шўролар тузуми шароитида ўзлигимизни сақлаб қолиш учун бўлган ҳаракатларда намоён бўлиб келди. Мустақилликни қўлга киритганимиздан кейин миллий ўзлигимизни англаш икки йўналишда: собиқ шўролар даврида топталган урф-одатларимиз, кадр-қимматимиз, қадриятларимизни тиклаш ва маънавий меросимизни ўзлаштиришга бўлган ҳаракатларда ҳамда янги адолатли демократик ҳуқуқ устуворлигига асосланган жамият қуриш ҳаракатларида намоён бўлмоқда. Миллат сифатида ўз-ўзимизни англашимиз бизни ўзга миллатлардан ажралиб

қолишга олиб келмаяпти, балки ўзлигимизни англаб, миллатимизнинг бошқа миллатлар билан ҳамкорлигини мустаҳкамлаб бормоқда.

Мустақиллик шароитида ўзбек халқининг ўз-ўзини англашини ривожлантириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Айни бир вақтда, Ўзбекистонда истиқомат қилиб турган бошқа миллатлар ва элатлар вакиллари ҳам миллий жиҳатдан ўз-ўзини англашлари, бунинг учун эса онг ва ҳаракатлари билан мустақил Ўзбекистон олға сураётган ва барча миллатларнинг аҳтиёж ва талабларига мос тадбирларни қўллаб-қувватлашлари зарур.

Миллий ўз-ўзини англаш масаласи фалсафа ва руҳиятшунослик фанида яхши ишланмаган соҳалардан биридир. Чо-ракам бир аср давомида ҳукмронлик қилган истибдод назарияси ва мафкураси изчиллик билан ўзбек миллатини бошқа миллатлар билан яқинлаштириш ва аста-секин қўшиб юбориш сиёсатини амалга оширди. Бу эса, миллатимизда ўзликни, ўз-ўзини англаш ҳиссини, миллий ғуруримизнинг ўсишини сустлаштирди. Ҳолбуки, тарихий тажриба шуни кўрсатадики, ҳозирги давр, бу — миллатларнинг гуллаб-яшнаш даври, демак, уларнинг миллий ўз-ўзини англаш ҳиссининг ўсиш ва мустаҳкамланиш давридир.

ЎЗБЕК ТИЛИ — ўзбекларнинг тили. Бу тилда сўзлашувчиларнинг умумий сони йигирма миллион билан йигирма беш миллион орасида бўлиб, уларнинг асосий қисмини Ўзбекистонда ва унга чегарадош бўлган мустақил давлатларда истиқомат қилиб турган ўзбек тилида сўзлашувчи ва ўзини ўзбек деб билувчи аҳоли ташкил қилади.

Ўзбек тили олтой тиллар оиласининг туркий тиллар туркимига киради ва сўзлашувчилар сони жиҳатидан турк тили ва озарбайжон тилидан сўнг учинчи ўринда туради. Ўзбек тили энг қадимий туркий ёзма тиллардан биридир. Ҳозирча ўрганилган манбаларга кўра, у деярли бир ярим минг йиллик тарихга эга. Аммо ўзбек тилининг асл тарихи бундан кўпроқ бўлиб, милoddан аввалги асрлар қаърига тақалади. Бу масалалар назарий ва методологик жиҳатдан ёритилмаган, фактик жиҳатдан ҳам тўла ўрганилмаган. Ўзбек тилининг тари-

хи, умуман, унинг ривожини туркий тиллар тарихининг таркибий қисми эканлиги назарий-методологик жиҳатдан кўриб чиқилмаган. Ўзбек тилининг асрлар давомида форс-тожик тилининг яқин ҳамроҳи бўлганлиги ва бу нарса иккала тилнинг бойишига ҳамда ривожланишига ижобий таъсир кўрсатганлиги масалалари ҳам тилшуносларнинг диққат марказидан етарли жой олганича йўқ.

Ўзбек тили жаҳондаги энг бой ва ривожланган тиллардан бири. Бу тилнинг шаклланишида, айниқса, Алишер Навоийнинг хизмати катта.

Ўзбек тилининг такомиллашиш жараёни тўрт асосий манбанинг иштирокида амалга ошган:

а) асл туркий тиллар таъсири;

б) форс-тожик тилининг асрлар давомидаги ҳар томонлама таъсири;

в) араб тилининг урта асрлардаги Шарқ фанларининг ва ислом динининг умумий тили сифатидаги таъсири;

г) XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Оврупо тилларининг таъсири. Ана шундай кўптомонлама таъсир, ўзбек тилининг грамматик жиҳатдан мукамал ва луғавий бой бўлишини, фонетик жиҳатдан хушоҳанг тил сифатида шаклланишини таъмин этди.

Ўзбек тили шеваларга бой тиллардан бири ҳисобланади. Шевалар - умуммиллий тилни бойитишнинг чексиз манбаидир.

Ҳозирги замон ўзбек тили, асосан, уч кўринишга эга бўлиб, биринчидан, шевалардан, иккинчидан, умуммиллий адабий тилдан ва, учинчидан, уларнинг қоришмаси бўлмиш кундалик жонли мулоқот тилидан ташкил топган.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, XX асрнинг 30-йилларигача ўзбек тили янги замон ўзбек миллатининг тили сифатида шаклланди, ўз тараққиёт йўлларини аниқлаб, ривожлана бошлади. Афсуски, СССР Халқ Комиссарлари Совети ва ВКП(б) МКнинг 1938 йил 13 февралдаги «Рус тилини миллий республикаларда мажбуран ўқитиш тўғрисида» қарори чиққандан сўнг собиқ шўро мамлакатада кенг миқёсда руслаштириш сиёсати амалга оширилди, ўзбек тили ҳаётнинг асосий соҳаларидан аста-секин сиқиб чиқарила бошлади.

Мустақиллик ўзбек тилини озод ва эркин ривожланишнинг шох кўчасига олиб чиқди. 1989 йилнинг октябр ойида

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди, шу асосда барча мажлислар, илмий ва амалий анжуманлар, учрашувлар, олийгоҳлардаги дарслар ва ҳаётнинг бошқа томонларига оид тадбирлар ўзбек тилида ўтказила бошлади, илмий ва илмий-оммабоп адабиёт, асосан, ўзбек тилида чоп этилмоқда. Бу борада ҳали иш кўп ва уларни бажариш, биринчи навбатда, ўзбек миллий зиёлиларининг саъй-ҳаракатларига боғлиқ.

Ярим асрдан ошиқ (1938-1991) давр ичида ўзбек тили мафкуравий, сиёсий, маъмурий жиҳатлардан улкан тазйиқ остида бўлди. У шўро жамиятининг ўғай тилларидан бирига айлантирилди. Ўзбекларнинг расмий вазиятларда юртида ўз она тилида сўзлашиши байналмилалчиликдан чекиниш деб талқин қилинди. «Ишчилар синфи шўро жамиятининг асосий ривожлантирувчи инқилобий кучи» дейилди, аммо Ўзбекистонда бу синфнинг кўпчилиги бошқа миллат вакиллари бўлгани сабабли, миллий тилимиз синфий нуқтаи назардан қаровсиз қолди. Ўзбек миллий зиёлиларига миллатчиликнинг ибтидо-си, азал манбаи сифатида қаралди, ва шу боисдан, улар мавжуд тузум тазйиқида асосан рус тилида мулоқот қилишга мажбур этилдилар. Ишчилар синфи ва миллий зиёлилардан миллий тил масаласида етарли мадад ололмаган деҳқонлар (ўзбекларнинг олтмиш фоизи) ўзбек тилида билганларича сўзлашдилар.

Ўзбек тили борасидаги ана шу тарқоқликни бартараф этиш - миллий зиёлиларимизнинг долзарб вазифасидир.

ЎЗБЕКИСТОН — «Ўзбекистон Республикаси» ва «Ўзбекистон» иборалари бир маънога эга. Ўзбекистон - Марказий Осиёнинг ўрта қисмида жойлашган мустақил мамлакат. Шимолий катта қисми мўътадил, жанубий чекка қисми субтропик минтақага мансуб. Иқлими ҳам мўътадил, илиқ, кескин континентал, ҳудуди 447,4 минг кв. км. Аҳолиси 26,0 миллион кишидан ортиқ (2005). Маъмурий жиҳатдан Қорақалпоғистон Республикаси ва Андижон, Бухоро, Жиззах, Навоий, Наманган, Самарқанд, Сирдарё, Сурхондарё, Тошкент, Фарғона, Хоразм, Қашқадарё вилоятларидан ва Тошкент шаҳридан иборат маъмурий ҳудудларга бўлинган. Пойтахти - Тошкент шаҳри (аҳолиси 2,5 миллион кишидан зиёд).

Ўзбекистон халқ хўжалигида илғор техника билан қуролланган саноатнинг юздан зиёд тармоқ ва соҳаси мавжуд. Муҳим стратегик хом ашё - пахта ва ундан қайта ишланган маҳсулотларнинг экспорти бўйича Марказий Осиёда биринчи ва жаҳонда иккинчи ўринни эгаллайди. Ўзбекистон кўпгина бошқа маҳсулотларни ҳам экспорт қилиш имкониятига эга бўлиб бормоқда. Ўзбек заминининг ҳар бир қаричи олтинга тенг. Нодир қазилма бойликларнинг ишга солиниши мамлакатнинг жаҳон бозорига чиқишини таъминлайдиган янги саноат тармоқларини, масалан, автомобилсозликни яратиш имконини бермоқда.

Ҳозирги Ўзбекистон - саноати юксак даражада ривож топган мамлакат. Вазифа бу имкониятлардан оқилона фойдаланиб, бозор иқтисодиёти шароитларида жаҳон бозорига эркин кириб борадиган рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришдадир.

Ўзбекистон ўзининг бой ўтмиши, тарихий ва кўҳна маданиятига эга.

Ўзбекистон Марказий Осиёда бундан 700-500 минг йил бурун одамзод пайдо бўлган жойлар сирасига киради. Селунгурда топилган «Фарғонтроп» (Фарғона одами) бунга мисол. Милоддан аввалги VII аср - милодий IV асрлар давомида тарихий маданий ўлкалар - Хоразм, Суғд, Бақтрия ва бошқа давлатлар шаклланган. Бу давлатлар ҳарбий-демократик тузилишга эга бўлганлар. Марказий Осиёда саклар, массагетлар, суғдликлар, бақтрияликлар сингари туркий халқларнинг қабила ва қавмлари яшаган. Ўзбекистон ўтмишда Мовароуннаҳр, Туронзамин, Туркистон номлари билан машҳур бўлиб келган. Буюк Ипак йўлида жойлашган давлатлар Шарқ ва Ғарб мамлакатларини боғловчи, уларнинг фаол савдо-иқтисодий ва маънавий ҳамкорлиги туғиладиган ва уларни ўзаро яқинлаштирувчи кўприк бўлган.

Мустақиллик учун курашган Тўмарис, Широқ, Спитамен, Муқанна, Торобий каби кўплаб халқ қаҳрамонлари тарихдан маълум.

Ўзбекистон Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий ва Ҳаким ат-Термизий, Бурҳониддин Марғиноний, ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Замахшарий, Форобий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд,

Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари буюк сиймолар яшаган табаррук заминдир. Булар жаҳон цивилизациясининг маънавий ва маърифий меросига бебаҳо ҳисса қўшган буюк алломалардир.

Хусусан, Соҳибқирон Амир Темур Марказий Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларининг каттагина қисмини бирлаштириб, ўзаро низо ва тарқоқликка чек қўйиб барпо этган буюк салтанати илм-фан, маданият ва маърифатнинг беҳад равнақини таъминлаган Шарқ Уйғониш даври макони сифатида тарихга кирди.

Ўзбек халқи 70 йилдан ортиқ ҳукм сурган ва тарих саҳнида ўзини оқлай олмай, оқибатда барбод топган шўролар тизими даврида марказга муте бўлиб яшади, ота-боболари, доно зиёлилари қатағон қилинди, маънавияти, қадрияти депсинди. Ўзбекистоннинг ўз истиқлоли ва мустақиллигини қўлга кириштириш тўғрисида бу мудҳиш ҳолатга чек қўйилди.

Ҳозирги кунда турли динга мансуб 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари бу диёрдан макон топган (уларнинг 75,5 фоизи ўзбеклар, 7 фоизи руслар, 4,2 фоизи тожиклар, 4,0 фоизи қozoқлар, 1,7 фоизи қорақалпоқлар).

Мустақиллик Ўзбекистоннинг сиёсий тизимида салмоқли ва жиддий ўзгаришларга олиб келди. Мамлакатимиз тарихида биринчи бор, муқобиллик асосида Президент сайланди. Ўзбекистон Республикасининг юксак демократик талабларига монанд Асосий қонуни - биринчи Конституцияси ва шу асосда кўпдан кўп қонунлар қабул қилинди. Ўзбекистон парламенти - Олий Мажлис илк марта кўппартиявийлик асосида сайланди. Давлат ва жамият ҳаётининг муҳим ҳуқуқий пойдевори яратилди.

Энг муҳими - Ўзбекистон иқтисодиётида босқичма-босқич туб ислоҳотлар ўтказилмоқда. Президент Ислам Қаримов илгари сурган беш тамойилга асосланган иқтисодий сиёсат тадрижий равишда амалга оширилмоқда. Аввало, деҳқонлар ер билан таъминланди. Мулк муносабатлари чуқур ислоҳ қилинди. Инсон маънавияти, юксак ахлоқ ва маданиятимизнинг янги қатламлари очилди, миллий анъаналар тикланди. Маънавий меросимиз дурдоналари она тилимизда ва бошқа тилларда кўплаб нашр этила бошланди.

Ўзбекистон жаҳон саҳнига чиқди. Ўзбекистон Мустақил-

лигини 170 дан ортиқ давлатлар тан олди, ўнлаб мамлакатлар билан дипломатик алоқа ўрнатилди.

Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Оврупо-да Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти каби ўнлаб нуфузли халқаро ташкилотларга аъзо бўлди.

Ўзбекистон ўз давлат рамзлари - байроғи, герби, мадҳияси, пойтахтига эга. Ўзбекистон таркибида суверен Қорақалпоғистон Республикаси мавжуд.

Эндиликда Ўзбекистон сиёсий ва иқтисодий мустақиллиги барқарор, суверен, демократик республикадир.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш устувор саналади.

«ЎЗ КЕЛАЖАГИМИЗНИ ЎЗ ҚЎЛИМИЗ БИЛАН ҚУРМОҚДАМИЗ» — (“Туркистон” газетаси мухбирининг саволларига жавоблар) - Президент Ислон Каримовнинг мустақиллик йилларидаги сиёсий, ғоявий, маънавий, ижтимоий тараққиёт билан боғлиқ масалалар юзасидан концептуал аҳамиятга эга бўлган мулоҳазалари баён этилган асари. У 1999 йил 2 февралда “Туркистон” газетасида эълон қилинган ва муаллиф асарларининг 7-жилдига киритилган.

Асарда И.А.Каримов мустақил тараққиёт йўли, янги тизимга ўтиш мураккаб жараён эканлигини, демократия ва ривожланган мамлакатлар даражасига бирданига эришиб бўлмаслигини таъкидлайди ва буни истиқлол йиллари берган илк сабоқлар сифатида баҳолайди. Шунинг учун ҳам асарда Ватан, миллат тақдири ҳал бўладиган қалтис вазиятларда тўғри йўлни танлай олиш учун, аввало, тарихни ва ҳаётнинг аччиқ-чучугини билиш кераклиги ҳақидаги фикр илгари сурилади. Бунда Амир Темур ҳукмронлик қилган давр ва ундан кейин кечган жараёнлар ёрқин мисол бўла олиши, буюк аждодимиз юксак тараққий топган давлат барпо этгани ва бу мамлакатда «Куч - адолатда» деган бош шиор давлат сиёсатининг, жамият ҳаётининг асоси бўлгани таъкидланади. Бинобарин, «Бу ғоя одамларга куч берган, уларда инсоф-диёнатга, эзгуликка ишонч уйғотган, чунки жамиятда адолат барқарор бўлса, миллат, халқ ҳеч қачон йўлидан

адашмайди, эртами-кечми фаровон турмушга эришади» (Асарлар тўплами, 7-жилд, 294-бет). Бу фикрлар адолат биз қураётган жамиятнинг мезони бўлмоғи даркор, деган мужим ҳаётий хулосага олиб келади.

Асарда миллий ғоя халқнинг миллий манфаатларидан келиб чиқиши ва уни ўзида ифода этиши лозимлиги ҳақидаги фикрлари янада ривожлантирилган. Дарҳақиқат, Юртбошимизнинг таъкидлашича, «Хар қандай халқни - халқ, миллатни - миллат қиладиган, унинг йўли ва мақсадларини аниқравшан, чароғон этадиган мафкура - миллий ғояни шакллантиришнинг асосий шарти - одамларнинг тафаккури, дунёқарашининг воқеликка нисбатан таъсирини инобатга олишдир» (Ўша манба, 298-бет)

Шу муносабат билан, Президентимиз мамлакатимиз мус-тақиллигига хавф солиши мумкин бўлган айрим мафкуравий таҳдидларга ватандошларимиз диққатини қаратади ва бундай таҳдидлар ислом динини сиёсийлаштириш орқали ҳокимиятни қўлга киритишга уриниш, собиқ Иттифоқни қўмсаш, ўзбек миллатининг тарихини сохталаштириш, турли хил ғайриилмий талқинлар, сиёсий шиорлар билан бизни тарихимиздан жудо қилишга уриниш тарзида намоён бўлаётганини чуқур илмий-назарий ҳамда амалий таҳлил этади. Шунингдек, асарда эркин фуқаро - мустақил фикрга эга бўлган шахс маънавиятини камол топтириш, бизнинг бош миллий ғоямиз бўлиши зарурлигига чуқур ишонч уйғотиш, умуминсоний қадриятларни ижодий узлаштириб бориш, миллий ўзига хослигимизни, асрлар синовидан ўтган анъаналаримизни, имон-эътиқод билан яшаш каби ҳаётий тамойилларимизни сақлаб, юксалтириб боришдек масалалар юзасидан ҳам атрофлича мулоҳазалар билдирилган.

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИГИ — ўзининг узоқ тарихига эга бўлган миллий давлатчилик шакли. Ўзбекистон ҳудудидаги энг қадимги давлатлар ҳақидаги асосий манбалар - “Авесто” китоби, аҳамонийларнинг миххат ёзувлари (Бехистун, Нақши Рустам, Суза, Персеполис), юнон-рим тарихчиларининг (Геродот, Генатей, Курций Руф, Арриан, Стра-

бон ва бошқалар) маълумотлари ҳисобланади. Сўнгги йилларда қадимги Бақтрия, Суғдиёна ва Хоразм ҳудудларида олиб борилган археологик тадқиқотлар кўп ҳолларда бу ёзма манбалардаги маълумотларни тасдиқлайди.

Қадимги ўзбек давлатчилигининг пайдо бўлишида 3 та босқични ажратиш мумкин. Биринчи босқич - милоддан аввалги II минг йилликнинг ўрталари - 1500 йилларни, иккинчи босқич - милоддан аввалги IX-VIII асрларни, учинчи босқич - милоддан аввалги VII-VI асрларни (қадимги Бақтрия ва катта Хоразм давлатлари) қамраб олади.

Қадимги Хоразм давлати милоддан аввал VI асрда Амударёнинг ўрта оқими қисмидан Оролга яқин бўлган ерларда вужудга келган. Бақтрия ва Хоразм давлатининг ҳудудий чегаралари Ўрта Амударё оқимидаги ерлар орқали ўтган. Хоразмнинг йирик суғориш иншоотлари мил.ав. VI-V асрларга оид. Ўлкада бу даврларга оид кўпгина шаҳар ва қишлоқлар харобаларини ўрганиш улар хом ғишт ва пахсадан қурилганини, аҳоли деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганини, шаҳарларда ҳунармандчилик ривожланганини кўрсатади.

Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида ташкил топган қадимги Суғдиёна давлати жануби-шарқда Бақтрия, шимоли-ғарбда Хоразм билан чегарадош бўлган. Суғдиёнада Афросиёб, Ерқўрғон, Узунқир каби йирик шаҳар марказлари шаклланган бўлиб, уларда қўшни вилоятлар ва давлатлар билан ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалар ривожланган.

Бу даврда Хоразм ҳудудларида ҳам йирик манзилгоҳлар мавжуд бўлиб, қишлоқларда деҳқончилик, шаҳарларда ҳунармандчилик билан шуғулланилган. Жонбосқалъа, Тупроққалъа кабилар йирик маданий марказ ҳисобланган. Ўзбекистондаги энг қадимги маҳаллий ёзув намуналари ҳам Хоразм ҳудудларидан топилган.

Македониялик Искандар, араб босқини, мўғуллар ва Чор Россияси истилолари даврида миллий давлатчилик анъаналари хавф остида қолган. Истилочилар уларни йўқотишга жонжаҳдлари билан ҳаракат қилганлар, миллий давлатчилик вужудга келган ва сақланиб қолиши мумкин бўлган кўплаб шаҳарларни вайрон қилганлар. Аммо миллий давлатчилик ғояси

халқимиз қалбидан асло ўчмаган, бунёдкор аждодларимиз бу анъаналарни тиклаб, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги учун курашганлар.

XX асрнинг охирида юз берган туб ижтимоий ўзгаришлар жараёнида Президент Ислом Каримов раҳбарлигида юртимиз озодликка эришди, ўз миллий давлатини тиклади. Мустақилликни мустаҳкамлаш, мамлакатимизда озод ва обод Ватан барпо этиш бу жараённинг асосий тамойилига айланди.

«ЎЗБЕКИСТОН - КЕЛАЖАГИ БУЮК ДАВЛАТ» —

Ислом Каримов томонидан назарий ва амалий жиҳатдан асослаб берилган бунёдкор ғоя.

Хар бир халқнинг инсоният тарихида ўзига хос, ноёб ва бетакрор ўрни бор. Лекин халқнинг буюклик сифати фақат ноёблик, бетакрорлик каби хислатлар билангина белгиланмайди. Давлат ёки миллатнинг буюклиги, биринчидан, унинг инсоният илм-фани, адабиёти, санъати, маданияти ривожига қўшган, қўшаётган ва қўшиши мумкин бўлган ҳиссаси, иккинчидан, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий салоҳияти ва имкониятлари, учинчидан, халқаро муносабатлар, минтақа ва дунё миқёсидаги ўрни каби бир қатор омиллар билан белгиланади. Шундай экан, юқоридаги ғоя бир томондан, эркин ва фаровон ҳаётни, Ватан озодлиги ва ободлигини таъминлашга, иккинчи томондан, халқимизнинг кишилик жамияти тараққиётига улuf ҳисса қўшгани, қўшишга тайёрлигини ва бунга қодир эканини ифодалайди. Энг муҳими, бундай мақсадни қўзлаш учун барча имкониятлар бор ва улар Президентимизнинг асарларида баён этилган. Айниқса «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» асарида келажаги буюк давлат, озод ва обод Ватан барпо этишнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий асослари кўрсатиб берилган. Ижтимоий ривожланишимизнинг беш тамойили, тараққиётнинг ўзбек модели, комил инсонни шакллантириш йўли, кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва бошқа соҳалардаги ислохот ҳамда ўзгаришлар буюк келажакнинг тамал тошларидир. Шунингдек, халқимизнинг келажак таянадиган утмиши, кўп минг йиллик тарихи, илдизлари бақувват бўлган, Амир Темур ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби аждодларимиз

асос солган буюк давлатчилик анъаналари бор. Хоразмий, Ахмад Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улугбек, Алишер Навоий, Имом Бухорий, Имом Термизий, Бурхониддин Марғиноний, Баҳовуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро, Ахмад Яссавий каби алломаларимизнинг улкан мероси бор. Бу меросиз дунё илм-фани, маърифати, инсоннинг маънавий-руҳий изланишларини, умуман олганда, жаҳон маданияти ривожини тасаввур қилиш қийин.

Узоқ вақт истибдод остида яшаган халқимизнинг кўплаб асл фарзандлари бегуноҳ қурбон бўлди. Тарихимиз саҳифалари кам урганилди, буюк сарчашмаларимиздан бебаҳра бўлиб келдик, кўплаб маданият дурдоналаримиз изсиз йўқолиб кетди. Мустақиллик туфайли ана шундай сиёсат ва амалиёт барҳам топиб, унинг иллатлари тугатилди ва тугатилмоқда. Бир сўз билан айтганда, халқимиз яна ўз давлати, эрки ва озодлигига эга бўлди. Шу жиҳатдан, «Ўзбекистон – келажаги буюк давлат» деган шиорда, биринчидан, ана шу озодликка ва буюк келажакка интилишимиз теран тарихий илдизларга эғалигига ишора, иккинчидан, уни англаб етиш, онгимизга сингдириш ва кўз қорачиғидек асрашга чақириқ, учинчидан, қўлга киритилган мустақилликни ҳар томонлама мустаҳкамлашга ва буюк боболаримизга муносиб ворис бўлишга даъват бор. Зеро, озод бўлмаган халқ ҳеч қачон буюк бўлолмайди, мустақиллик эса буюклик йўлида қўйилган биринчи қадамдир. Буларнинг барчаси буюк келажакка бўлган ишончимиз мустаҳкам заминга эғалигининг далолатидир. Демак, «Ўзбекистон - келажаги буюк давлат» деган ғоя юқоридаги мақсадимизни аниқ ифода этади, эртанги кунимизга ишонч туйғуларини тарбиялашга, мамлакат тараққиёти, истиқлолимиз ва истиқболимиз йўлида мустаҳкам эътиқод ва кучли ирода билан ҳаракат қилишга ундайди.

ЎЗБЕКИСТОН КОНСТИТУЦИЯСИ (Асосий қонуни) — 1992 йилнинг 8 декабрида 12 чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XI сесиясида қабул қилинган. У 6 бўлим, 26 боб, 128 моддадан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ўзбек халқининг тарихи, маданий мероси, миллий анъаналари, қадриятлари.

азалий удумлари, илдизларига таянилган, жаҳон тажрибаси, умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқий нормалар, қоидалар билан ҳамоҳанг тарзда яратилган. Ўзбекистон Конституцияси эркин ва озод шахсни, баркамол инсонни истиқлол ғояси асосида камол топтиришнинг, ҳуқуқий демократик давлат қуришнинг жамият ва шахс, улар орасидаги уйғунлик, мутаносибликни таъминлашнинг ҳуқуқий асосидир. Конституциянинг моҳияти унинг асосига қўйилган қуйидаги тамойилларда эркин намоён бўлади:

1. Давлат суверенитети тамойили. Ҳокимият суверенитети (мустақиллиги), биринчидан, унинг устуворлиги ва мамлакат ичкарисидаги мустақиллигини, иккинчидан, ушбу ҳокимиятнинг ташқи сиёсий фаолиятда, бошқа давлатлар билан ўзаро муносабатларда мустақиллигини билдиради.

2. Ҳокимият халқчиллиги тамойили. Халқчил ҳокимият ғояси Конституциянинг бутун мазмунига сингдирилган. У бутун ҳокимиятнинг ҳуқуқий жиҳатдан тўлалигича халққа тегишли эканлигини, халқ ҳокимиятни ҳам бевосита, ҳам ўзи сайлаган давлат органлари орқали амалга оширишини англатади.

3. Инсон ҳамда фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларининг устуворлиги тамойили. Ўзбекистон Конституциявий амалиётида биринчи бор республикамиз ҳар бир фуқаросининг яшаш ҳуқуқи; инсоннинг жисмоний ва маънавий дахлсизлиги; инсоннинг шахсий ҳаёт ҳуқуқи; фикр ва эътиқодлар эркинлиги ҳуқуқи; ахборот олиш ҳуқуқи, айбсизлик презумпцияси, суд ҳимояси ҳуқуқи, соғлом атроф-муҳитга эга бўлишдек табиий ва дахлсиз ҳуқуқлари эътироф этилади.

4. Давлат ҳокимиятининг бўлиниш тамойили. Бу тамойил Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятининг уч тармоғи (қонунчилик, ижроия, ва суд ҳокимияти) мавжудлигини, улар ўз вазифаларини мустақил адо этишларини кафолатлайди.

5. Сиёсий ва мафкуравий хилма-хиллик тамойили. У қонун билан тақиқланган ҳолатлардан ташқари ҳар қандай жамоат бирлашмалари фаолиятига руҳсат этилишида, «Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас»лигида намоён бўлади.

6. Демократизм - Ўзбекистон Республикаси янги Конституциясининг асосий тамойилларидан биридир. Конституция-

нинг муқаддимасидаёқ Ўзбекистон халқининг демократия, инсон ҳуқуқлари ва ижтимоий адолат ғояларига содиқлиги эълон қилинган. Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланиши, инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланиши кафолатланган.

7. Давлат ва шахснинг ўзаро масъулияти тамойили Конституцияда Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлатнинг бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқ ва бурчлари билан ўзаро боғлиқликлари қонуний мустаҳкамланганида ўз ифодасини топган.

Суверен Ўзбекистон Конституцияси – давлатимизнинг Асосий қонуни, миллий истиқлол ғояси ва мафкурасининг ҳуқуқий асосидир.

«ЎЗБЕКИСТОН – ЯГОНА ВАТАН» — республикада яшовчи барча миллат, элат, дин вакилларининг Ўзбекистонни ўз ватани сифатида тан олишини аёнлашувчи ғоя.

Ўзбекистон мустақиллигининг энг катта ютуқларидан бири юртимизда миллатлараро ва конфессиялараро тотувликнинг таъминланишидир. Унинг ҳуқуқий асослари Асосий қонунимизда мустаҳкамланган. Зеро, Конституцияда таъкидланганидек, мамлакатимизда истиқомат қилаётган турли миллат ва элат вакиллари, ирқий, миллий мансублиги, диний эътиқодидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлидир. Бугун ягона Ватан – ягона хонадон тушунчаси янгича мазмун касб этмоқда. Барча фуқароларнинг ягона оила, бутун мамлакат тақдири учун жавобгарлик ҳисси ошмоқда.

Албатта, бу борада миллий равақ, ҳар бир миллатнинг ўзига хослиги, тили ва маданиятини такомиллаштириш қонун билан кафолатлангани муҳим аҳамиятга эгадир. Шунинг учун ҳам умумий хонадон тинчлиги, осойишталиги учун масъуллик бурчи, фуқароларнинг юксак даражадаги виждон ва имон ишига айланмоқда. Шахснинг, миллат, элат вакилининг жамият олдидаги бурчи, масъулияти ошмоқда. Ўзбекистонда яшовчи ҳар бир миллат вакили республикамиздаги олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг пировард натижаси - фа-

ровонликдан, осойишталик, тинчлик ва барқарорликдан манфаатдордир. Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги – ҳамма учун муқаддасдир.

Кўпмиллатли мамлакатимиз фуқаролари орасида ҳамжихатлик ва биродарлик туйғуларини кучайтириш «Ўзбекистон – ягона Ватан» ғоясининг амалга ошишини таъминлайди.

«ЎЗБЕКИСТОН XXI АСРГА ИНТИЛМОҚДА» — Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг Ўзбекистонда XXI аср арафасида рўй бераётган чуқур ижтимоий-иқтисодий ва ғоявий-сиёсий ўзгаришларнинг назарий асослари ва амалий дастури баён этилган асарларидан бири бўлиб, у 1999 йил 14 апрелдаги биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясига маъруза сифатида ёзилган, муаллиф асарларининг 7-жилдига киритилган.

Ўзбекистон сиёсий қарамлик ва мутелик асоратидан, ғайриинсоний ғоя ҳукмрон бўлган мустабид тузумдан қутулиб, давлат мустақиллигини қўлга киритди. Мустақиллик туфайли халқимиз асрий орзусига эришди. Шу боис, эндиликда «Ўз ҳаётимизни обод қилиш, халқимиз учун муқаддас бўлган кадриятларга, улкан тарихий меросга таянган, шу билан бирга, умумэътироф этилган демократик тамойил ва меъёрларга риоя қилган ҳолда, мамлакатимизни ўзимиз хоҳлагандек қуриш имконияти туғилди» (Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда, 7-жилд, 370-бет).

Ҳаёт иқтисодиётни ислоҳ этиш ва жамиятни янгилашнинг «ўзбек модели» - танланган йўл ва тамойилларнинг тўғри эканини кўрсатди. Шунга кўра, И.А.Каримов мазкур асарда XXI аср арафаси ва унинг дастлабки йилларида мамлакатимизнинг ривожланиш стратегиясини, ислоҳотларни чуқурлаштириш ва жамиятни янгилаш борасидаги фаолиятнинг мазмун-моҳиятини ўзида мужассам этган олти устувор йўналишни белгилаб берди.

Асарда давлат, жамият қурилишини эркинлаштириш, ҳал қилиниши шарт бўлган давлат бошқаруви билан боғлиқ муаммолар мажмуи назарий-амалий жиҳатдан таҳлил этилган. Жумладан, иқтисодий, сиёсий ҳаётни, давлат ва жамият қури-

лишини эркинлаштиришни ўз моҳият эътиборига кўра, мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ўзгаришларнинг асосий бўғинига айлантириш лозимлиги таъкидланган.

Асарда жамият маънавиятини янада юксалтириш яна бир устувор йўналиш қилиб белгиланди. Бунда эркин фуқаро маънавиятини, озод шахсни шакллантириш масаласи энг долзарб вазифа қилиб қўйилади. «Бошқача айтганда, - дейди И.А.Каримов,- биз ўз ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, айни замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялашимиз керак» (Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда, 7-жилд, 381-бет).

Асарда етук, баркамол инсонни тарбиялашда халқ маънавиятининг тикланиши, бой тарихий меросимизнинг кенг ўрганилиши, миллий анъаналаримизнинг сақланиши ва мазмунан бойиши, шунингдек, маданият ва санъат, илм-фан, таълим-тарбиянинг ҳар томонлама ривожланиши алоҳида аҳамият касб этиши билан боғлиқ илмий-назарий хулосалар ҳам баён этилган. Мамлакатнинг келажаги қандай кадрлар тайёрлашга боғлиқлиги учинчи устувор йўналиш сифатида белгиланган. Бунда кадрлар тайёрлаш бўйича Миллий дастурнинг аҳамияти атрофлича таҳлил этилган.

Асарда асосий устувор йўналишлардан бири сифатида халқ турмуш даражасининг изчил ва барқарор ўсишини таъминлаш, аҳолини янада кучли ижтимоий ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириб бориш қайд этилган.

Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш бешинчи устувор йўналиш қилиб белгиланган. Шундан келиб чиққан ҳолда, асарда корхоналарни янгилаш ва техник қайта жиҳозлаш, мамлакатнинг бой табиий ва минерал хом-ашё салоҳиятидан тўла ва самарали фойдаланиш, экспортга мослашган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган қувватларни барпо этиш билан боғлиқ масалалар назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил этилган. Шунингдек, жамиятдаги барқарорлик ва тинчликни, миллатлар ва фуқаролараро тотувликни, сарҳадларимиз дахлсизлигини, мамла-

катимиз ҳудудий яхлитлигини таъминлаш вазифаси ҳам яна бир устувор йўналиш сифатида белгиланган. Ана шу вазифалар бажарилган тақдирдагина халқимиз фаровон турмушга, адолатли ҳаётга эришиши, мамлакатимиз жаҳон ҳамжамиятида ўз муносиб ўрни ва нуфузига эга бўлиши мумкинлигига алоҳида эътибор қаратилган. Бу вазифаларни бажариш учун, энг аввало, қонунчилик соҳасидаги камчиликларни бартараф этиш, қонунларнинг мукамал бўлишига эришиш, энг муҳими, қонун асосида яшашни ўрганиш лозим бўлади. Бунда аҳолининг сиёсий маданиятини ошириш, ҳар бир инсон ўзини жамиятнинг ажралмас қисми деб ҳис этиши, айниқса, ёшларнинг ҳаётдаги ўрни ва мавқеини янада юксалтириш фоят муҳим.

Умуман олганда, давлат қурилиши ва фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнини эркинлаштириш билан боғлиқ вазифалар ҳокимият барча тармоқларининг бир-биридан мустақил ҳолда иш юритиш тамойилларини мустаҳкамлаш, ҳокимият ваколатларини нодавлат ва жамоат ташкилотларига, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиш бориш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза этишни кучайтиришдан иборат. Шу каби ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ислохотларни амалга ошириш демократик жамият ва ҳуқуқий давлат қуриш, халқимизнинг тинч ва фаровон турмушини таъминлаш, жаҳон майдонида ўзимизга муносиб ўрин эгаллашнинг гарови, кафолати эканлиги асарнинг умумий мундарижасини ташкил этади.

Мазкур дастурий асар Ўзбекистон тараққиётининг XXI аср арафаси ва унинг дастлабки йилларидаги стратегик йўналишини, давлат қурилиши ва бошқаруви, жамиятни янгилаш жараёнининг моҳиятан янги босқичини белгилаб берганлиги учун ҳам ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ДАВЛАТ РАМЗЛАРИ — миллий байроқ, гимн, герб ва миллий валюта.

Ўзбекистон мустақил давлат бўлганидан сўнг, халқимизнинг азалий орзу-истаклари, эзгу интилишлари Ўзбекистон Республикасининг янги давлат рамзларида ўзининг ёрқин ифодасини топди.

Президент Ислам Каримов “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура” асарида уларга қуйидагича таъриф берган “Давлатимиз рамзлари — байроқ, тамға, мадҳия Ўзбекистон халқларининг шон-шарафи, гурури, тарихий хотираси ва интилишларини ўзида мужассамлаштиради, мана шу рамзларни эъзозлаш ўзининг кадр-қиммати, ўз мамлакатига ва шахсан ўзига бўлган ишончини мустақкамлаш демакдир”.

Ўзбекистон Конституциясининг 5-моддасида шундай деб ёзилган: “Ўзбекистон Республикаси қонун билан тасдиқланадиган ўз давлат рамзлари - байроғи, герби ва мадҳиясига эга”.

Ўзбекистон давлатининг рамзий белгиларидан бири давлат байроғидир. “Ўзбекистон Республикаси Давлат байроғи тўғрисида”ги қонун 1991 йил 18 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг саккизинчи сессиясида тасдиқланган. Республикамиз Давлат байроғи мамлакатимиз ҳудудида илгари мавжуд бўлган ғоят қудратли салтанатлар байроғига хос бўлган энг яхши анъаналарни давом эттирган ҳолда, республиканиннг ўзига хос хусусиятларини, халқимизнинг миллий ва маданий соҳалардаги ўзлигини ақс эттиради. Байроқдаги ҳаво ранг – зангори осмон ва мусаффо сувнинг, шунингдек, ер ва осмондаги ҳаёт манбаларининг рамзидир. Ҳаво ранг Амир Темур давридаги байроқнинг асосий белгиси бўлган. Оқ ранг тинчлик ва поклик тимсолидир. Ёш мустақил давлат ўз йўлида баланд давонлардан ошиб ўтиши керак. Байроғимиздаги оқ ранг йўлимизнинг мусаффо ва чароғон бўлиши учун яхши ният рамзидир. Қизил йўллар – бу ҳар бир тирик жоннинг қон томирларида уриб турган ҳаётини куч, ҳаёт рамзидир. Яшил ранг – табиатнинг тимсоли, гуркираб яшнаётган ҳаёт ва ҳосилдорликнинг рамзидир. Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи бизнинг ўтмишимиз, бугунги кунимиз ва келажагимиз рамзидир.

Ўзбекистон давлатининг рамзий белгиларидан яна бири унинг давлат тамғаси (герби)дир. «Ўзбекистон Республикасининг давлат герби тўғрисида»ги қонун 1992 йил 2 июлда қабул қилинган. Гербнинг марказида тасвирланган қанотларини кенг

ёзиб турган Хумо қуши бахт-саодат ва эрксеварлик рамзидир. Буюк бобокалонимиз Алишер Навоий Хумо қушини барча тирик мавжудотлар ичида энг саховатлиси деб тасвирлаган. Гербнинг юқори қисмида республикамизнинг собит ва барқарорлиги рамзи сифатида саккиз қиррали юлдуз тасвирланган. Унинг ичида ярим ой ва беш қиррали юлдуз ифодаланган. Қуёш тасвири давлатимизнинг йўли ҳаммиша нурли бўлиши учун билдирилган яхши ният тимсоли. Айни пайтда, у республикамизнинг ноёб табиий иқлим шароитини ҳам кўрсатиб туради. Бошоқлар - ризқ-рўзимиз бўлмиш ғалланинг тимсоли, опшоқ бўлиб очилаётган пахта чаноқлари тасвирланган ғўза шоҳлари серқуёш юртимизнинг донгини бутун дунёга таратган асосий бойлигимиз рамзи. Бугдой бошоқлари ва пахта чаноқларининг давлат байроғига ўхшаган лента билан ўраб қўйилганлиги бу республикада яшаётган халқларнинг яқдиллиги тимсолидир. Герб рангли тасвирда бўлиб, Хумо қуши кумуш рангда; қуёш, бошоқлар, пахта чаноғи ва «Ўзбекистон» деган ёзув тилла рангда; ғўза шоҳлари ва барглари, водийлар яшил рангда; чаноқдаги пахта, дарёлар, яримой ва юлдуз оқ рангда; Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи тасвирланган лента 4 хил рангда берилган.

Ўзбекистон давлатининг рамзий белгиларидан яна бири унинг давлат мадҳиясидир. «Ўзбекистон Республикасининг давлат мадҳияси туғрисида»ги Қонун 1992 йил 10 декабрда қабул қилинди.

Мадҳия давлат мустақиллигининг тимсоли бўлиб, у Ўзбекистон фуқаросида ватанпарварлик туйғуларини уйғотади. Ўз мазмуни ва шакли билан жамиятимизда яшовчи барча миллатлар ва элатларнинг, ижтимоий гуруҳлар ва ижтимоий табақалар мақсадларини акс эттиради.

Ўзбекистон давлатининг рамзий белгиларидан яна бири унинг миллий валютасидир. Миллий валюта мамлакат ҳудудида барча товар ва хизматлар учун нархларни ифодалаш вазифасини ўтовчи ва қонуний ҳимояланган ягона тўлов воситасидир. Ўзбекистонда 1993 йилдан бошлаб, мустақил пул-

кредит сиёсати олиб борила бошланди, яъни уша йили ноябрь ойида Ўзбекистон миллий валютасини киритишнинг биринчи босқичи амалга оширилди. Бунда муомалага Россия рубли билан бир қаторда Ўзбекистон сўм-купони ҳам киритилди. Иккинчи босқич 1994 йил июль ойида амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 122-моддаси ва «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида»ги Қонуннинг 11-моддасига, бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1993 йил 3 сентябрдаги қарорига асосан, 1994 йил 1 июлдан бошлаб, Ўзбекистон ҳудудида ягона тўлов воситаси сифатида «сўм» муомалага киритилди. Ўзбекистоннинг ўз миллий валютасига эга бўлиши ва «сўм» тизими иқтисоднинг барча соҳаларига киритилиши мустақилликнинг муҳим кўрсаткичларидан биридир.

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг давлат рамзлари ўзбек миллий давлатчилигига хос рамзларнинг ижодий кўриниши сифатида миллий онг, миллий ғояни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этиб, она Ватанга муҳаббат, Ватан туйғуси ва ватанпарварлик ҳиссиётларини уйғотишда маънавий омил бўлиб хизмат қилмоқда.

ҲОКИМИЯТ ТАҚСИМЛАНИШИ — 1) давлат тузумини ифодалайдиган ҳуқуқий тушунча; 2) давлат бошқарувини демократик асосда ташкил этиш тамойили; 3) жамиятда инсон ҳуқуқлари ва қонун устуворлигини таъминлашнинг муҳим шарти.

Бу тамойилга амал қилиш демократик ҳуқуқий давлатга хос хусусиятдир. У ҳуқуқий давлатни барпо этиш, қонун устуворлиги ва ҳукмронлигини амалга оширишга имкон яратади ҳамда ҳокимиятнинг суиистеъмол қилинишига қонуний тўсиқ қўяди. Мазкур тамойил мансабдор шахсларни ғайриқонуний хатти-ҳаракатлардан тияди, давлат идоралари фаолиятини уйғунлаштиришга хизмат қилади.

XVII асрда англиз файласуфи Ж.Локк (1632-1704) ва XVIII асрда француз мутафаккири Ш.Л.Монтескье (1689-1755) бу

назарияни асослаб берганлар. Уларнинг фикрича, ҳокимиятнинг қонун чиқариш, ижро этиш, судлов вазифалари бир-биридан мустақил идоралар томонидан амалга оширилади. Ҳокимиятнинг бирон-бир идора ёки якка шахс қўлида тўпланиши халқ манфаатларига путур етказди, унинг суиистеъмом қилинишига сабаб бўлади. Бу тамойил амалга оширилган мамлакатда улар бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини тўлдирувчи умумий тизимни ташкил қилади.

Ҳокимият тақсимланиши илғор демократик мамлакатлар ҳаётининг таркибий қисмига айланган.

Мамлакатимиз мустақиликка эришганидан кейин бу тамойил учун кенг имконият очилди. Республикамиз Конституциясининг 11-моддасига биноан ҳокимиятлар тақсимланиши тамойили амалга оширилади. Қонун чиқариш функциясини - Олий Мажлис, ижро функциясини - Вазирлар Маҳкамаси, суд функциясини - Конституциявий суд, Олий суд ва Олий хўжалик суди бажаради.

ҚАДРИЯТЛАР — нарса ва воқеалар, жамият, моддий ва маънавий бойликларнинг аҳамиятини ифодалаш учун қўлланиладиган тушунча. қадриятларни Фарбда «Аксиология» фани урганади. Бу атама илмий билимлар соҳасига ўтган асрнинг иккинчи ярмида немис аксиологи Э.Гартман ва француз олими П.Лапи томонидан киритилган. Аксиологияни қадриятлар тўғрисидаги фан ёки тўғридан-тўғри «қадриятшунослик» деб аташ ҳам мумкин. Ҳар бир фанга ўз номини берган асосий тушунчалар бўлгани каби «қадрият» тушунчаси ҳам «Қадриятшунослик» атамаси учун шундай асос бўла олади. Фарбда бу атама грекча «аxiо» (қадрият) ва «logos» (фан, таълимот) тушунчаларидан ташкил топган.

Қадриятлар ахлоқий қоида ва меъёрлар, идеаллар ва мақсадлардаги баҳолаш мезони ва усулларини ҳам ўзида акс эттиради. Улар ҳалоллик, поклик, ўзаро ёрдам, адолатлик, ҳақиқатгўйлик, эзгулик, тинчлик, шахс эркинлиги, меҳр-муҳаббат, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик каби фа-

зилатлар, бурч, виждон, ор-номус, маъсулият каби ахлоқий тушунчалар шаклида намоён бўлади. Қадрият ўз табиатига кўра, ижтимоий-тарихий характерга эга. Ижтимоий таракқиёт жараёнида у ўзгаради ва такомиллашади. Шунинг учун қадрият тўғрисидаги таълимотлар ҳам такомиллашиб, ривожланиб боради.

Қадриятларнинг хилма-хил шакллари бор: моддий ва маънавий, миллий, минтақавий, умумбашарий, жамият ҳаётининг соҳалари бўйича иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий; ижтимоий онг шаклларига мос келадиган ахлоқий, диний, ҳуқуқий ва бошқалар.

Қадриятлар билишнинг мақсади, уларнинг ҳақиқатга мос келиш даражасини аниқлаш мезони тарзида ҳам намоён бўлиши мумкин.

Инсон жамиятнинг энг олий қадрияти ҳисобланади. Унинг мавжудлиги, ҳаёти, яшаш тарзи, умрининг мазмуни ниҳоятда муҳим. Инсон ақл-заковати, меҳнати билан пайдо бўлган одат, удум, илмий ёки бадиий асар, кашфиёт ёки буюм вақт ўтса ҳам ўзининг кадр-қиммати билан ижтимоий аҳамият касб этиб, қадриятнинг ажралмас бир қисмига айланади. Улар кадрланадиган нарса ёки объект сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Масалан, Эйфель минораси ёки Улуғбек даврида ишлатилган устурлоб (секстант) бугун бевосита ўз вазифасини бажармайди, аммо тарихий ёдгорлик сифатида ўз аҳамияти ва қадрини сақлаб қолаверади.

Ҳозирги замонда илғор давлатлар ҳаётининг демократик тамойиллари ҳам инсон қадрини нечоғли юксакликка кўтариши билан баҳоланади. Мамлакатимиздаги туб ўзгаришлар, ислохотларнинг моҳияти ҳам ана шу тамойилдан келиб чиқади. Бу тамойилни амалга оширишда миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигига асосланган янги дунёқараш, соғлом тафаккурнинг шаклланиши катта аҳамият касб этади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг қадриятларга эътибор кучайди. Мамлакатимизда умуминсоний қадриятлар-

нинг устуворлиги эътироф этилди, миллий қадриятлар ҳамда шахс манфаатларини умумбашарий талабларга мослаштириш ва уйғунлаштириш асосий вазифага айланди.

ҚАРАМЛИК — мамлакат ва ҳудудларни босиб олиш ёки бошқа хил йўллар билан уларнинг устидан бошқа давлат ва гуруҳларнинг ҳукмронлиги ўрнатилиши оқибатида давлат ҳокимиятининг олийлик ва суверенлик белгиларидан маҳрум бўлиши. Қарам давлатлар метрополия давлатларига сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий жиҳатдан қарамлик занжирлари билан боғланган бўладилар.

Қарамликнинг ҳуқуқий шакллари 2 асосий гуруҳдан иборат: 1) халқаро-ҳуқуқий боғлиқлик — протекторат (ҳомийлик), васийлик, кондомиум ва мандатли ҳудуд; 2) давлат ҳуқуқий алоқалари.

Биринчи ҳолда қарам давлатлар юридик жиҳатдан метрополиянинг таркибий қисми деб қаралмайди ва улар ўз давлатчилигига эга бўлиши ҳам мумкин.

Қарамликнинг бир кўриниши бўлган «протекторат», яъни ҳомийлик, имзолоччи томонлар учун тенг бўлмаган шартнома асосида ўрнатилади. Унга кўра, ҳомий давлат, ўз қармоғига олган давлатнинг ташқи сиёсатини белгилаб беради. Қарам давлат, бундай ҳолларда, фақат ташқи муносабатларда қарам бўлиб қолмасдан, шу билан бирга, одатда ўз ҳомийсидан давлатнинг ички ишлари юзасидан маслаҳатчини ёки агентни ҳам қабул қилади. Шу тариқа, ҳар қандай мустақилликдан маҳрум бўлади. Масалан, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги билан чор Россияси ўртасида 1873 йилда тузилган «Дўстлик шартномаси»га кўра, бу давлатлар устидан чор ҳукуматининг «ҳомийлиги» ўрнатилди. «Дўстлик шартномаси»га кўра, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ўз давлат бошқарув тизимини ўзгаришсиз сақлаб қолдилар. Шартномага биноан, Бухоро амирлиги Россия ҳукумати тайинлаган сиёсий агентини қабул қилди. Хива хонининг фаолияти устидан назорат қилиб бориш, шу мақсадда Россия

томонидан махсус ташкил қилинган Амударё бўлимининг бошлиғига топширилди.

Иккинчи шаклдаги қарамликда эса тобе ҳудудлар, у ёки бу даражада метрополиянинг таркибий қисми, деб ҳисобланади ва бевосита метрополия ҳукумати тайинлайдиган амалдорлар томонидан бошқарилади. Қарам давлатларда ташкил этиладиган сайланадиган органлар қарам ҳудудни бошқаришда фақат маслаҳат овозига эга бўлади. Купчилик ҳолларда мустамлакалар ҳеч қандай сайланадиган органларга эга бўлмай, улар марказий ҳукумат кўрсатмаси орқали метрополия амалдорлари томонидан якка ҳолда бошқарилади. Масалан, чор Россияси томонидан 1865—1866 ва ундан кейинги йилларда босиб олинган Туркистон ерлари бевосита Россия давлатининг таркибий қисми деб ҳисобланди. Ўлкани бошқариш Россия императори томонидан лавозимга тайинланадиган ва озод қилинадиган генерал-губернаторга тегишли эди. Генерал-губернатор ўлкани яккабошчилик асосида бошқарган.

XX аср бошларида ҳам қарамлик муносабатлари, асосан, босиб олиш ва зўравонлик асосида вужудга келган бўлса, ҳозирги даврда бу муносабатларнинг вужудга келиши «маданийлашган» кўринишга эга бўлди. Ривожланган давлатларнинг тараққиётдан орқада қолган мамлакатларга бераётган иқтисодий «ёрдами» оқибатида, иқтисодий қарамлик аста-секинлик билан тўлиқ қарамликка айлана боради, деган хавф бор. Бундай қарамликка тушиб қолмасликнинг йўли — тезроқ бозор иқтисоди муносабатларини ривожлантириб, рақобатбардош маҳсулот билан жаҳон бозорига чиқишдир. Шу йўлдан бораётган Сингапур, Индонезия, Тайвань, Жанубий Корея ва бошқа қатор мамлакатлар ривожланган давлатлар даражасида сифатли маҳсулот ишлаб чиқариб, «Шарқ аждаҳолари» номини олдилар.

Шўролар даврида Ўзбекистон ўз Конституциясида мустақил, суверен давлат деб эълон қилинган бўлса-да, аслида, қарам ҳудуд эди, ҳар бир иқтисодий, сиёсий, маданий-маф-

куравий масала Марказ томонидан ҳал этилар ёки Марказнинг розилиги билан амалга оширилиши мумкин эди. Марказга қарамлик руҳи, фикр юритиш услуби ва турмуш тарзи кишиларимизнинг онгига чоракам бир аср давомида шўроларнинг изчил тарғиботи ва ташвиқоти натижасида жуда чуқур сингиб кетди. Кишиларимиз онгидаги ва хатти-ҳаракатларидаги қарамлик руҳиятини бартараф этиш жамиятимиз тараққиётининг жиддий вазифаларидан биридир.

ҚУРЪОН (арабча - ўқимок, қироат қилмоқ) — ислом динининг муқаддас китоби. Аллоҳ томонидан пайғамбарларга туширилган “Забур”, “Таврот”, “Инжил” каби самовий китоблардан бири. У Муҳаммад алайҳиссаломга 23 йил, яъни 13 йил мобайнида Маккада ва 10 йил давомида Мадинада нозил қилинган. Энг биринчи тушган оят “Иқро бисми роббикаллазий холақ”, яъни, “Яратган Парвардигорнинг номи билан ўқи” оятидир. “Оят” сўзи арабчадан таржима қилинганда гап, жумла, “сура” эса “ҳисса”, “ҳикоя” деган маънони англатади. Ҳар бир оят ёки суранинг тушиш сабаби бор.

Қуръон турли ҳолатларда, турли сабаблар билан нозил қилинган. Пайғамбар алайҳиссалом ҳаётлик даврларида Қуръон китоб ҳолига келтирилмаган. У турли қоғоз бўлаклари ва дарахт пустиқларига ёзилган ҳолда мавжуд эди. Асосий қисми қорилар томонидан ёд олиниб, оғзаки ўқиб юрилар эди. Пайғамбар вафотидан сўнг, унинг йўқолиб кетиш хавфи туғилди. Халифаларнинг учинчиси бўлмиш Усмоннинг халифалик даврида кийик терисига ўйиб ёзилиб, китоб ҳолига келтирилган. У 114 сура ва 6274 оятдан иборат бўлиб, ҳар бир суранинг ўз номи бор. Сураларнинг энг каттаси 286 оятли “Бақара” (“Сигир”) сураси бўлиб, энг кичиги эса 3 оятли “ал-Кавсар”, (“Жаннат булоғи”) сурасидир. Ҳар бир суранинг аввалига “Бисмилахир роҳманир роҳим” - “Раҳмдил ва меҳрибон Аллоҳ номи билан бошлайман” калимаси битилган. Фақат 9 – суранинг, яъни “Тавба” сурасининг олдида бу сўзлар битилмаган. Сабаби, бу сура ўзидан олдинги “ал-Анфол” (“улжалар”) сурасининг бевосита давоми ҳисобланади.

Қуръон оятларида баён этилган кўпгина хулосалар бугунги кун учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Улар инсонларни ўзаро тинчлик-ҳамжиҳатликда яшашга, адолатпарвар, ҳақиқатгўй бўлишга чақиради. Барча одамлар миллати, ирқи ва насабидан қатъи назар Аллоҳ олдида тенг эканликларини таъкидлаб, бир-бирларини камситиш, бир-бирларига зулм қилишдан қайтаради.

Лекин узоқ тарих давомида Қуръон оятларида баён қилинган фикрларни турли оқим ва мазҳаб вакиллари турлича талқин этишга ҳаракат қилганлар. Айниқса, кейинги пайтда кўпайиб кетган диний-сиёсий оқимлар улардан ғаразли мақсадларда фойдаланишга уринмоқдалар. Бундай шароитда динни унинг асл манбаларига таяниб ўрганишигина, диний қадриятларни тўғри талқин қилиш имконини беради. Бу борада «Қуръон» ўзининг аҳамияти, қадр-қимматини сақлаб қолаверади.

ҒОЯ — инсон тафаккурида вужудга келадиган, ижтимоий характерга эга бўлган, руҳиятга кучли таъсир ўтказиб, жамият ва одамларни ҳаракатга чорлайдиган, мақсад-муддао сари етаклайдиган кучли, теран фикр.

Инсон онгининг маҳсули сифатида ғоялар тушунча ва фикрлар ёрдамида ифода этилади. Аммо ҳар қандай фикр ва қараш ҳам ғоя бўла олмайди. Ғоялар, гарчи тафаккурда пайдо бўлсада, инсон ва жамият руҳиятига, ҳатто ғайри шуурий қатламларга ҳам сингиб боради. Ғоя шундай қувватга эгаки, у одамнинг ички дунёсигача кириб бориб, уни ҳаракатга келтирувчи, мақсад сари етакловчи руҳий-ақлий кучга айланади.

Турли диний ақидалар, фалсафий таълимотлар, илмий қарашлар, бадий асарларнинг негизида муайян ғоялар ётади. Ижтимоий-сиёсий ҳаракатларнинг мақсадлари ҳам ғояларда акс этади. Ғоя комил инсонларнинг иймон-эътиқоди, дунёқараши ўзагини, ҳаёт мазмунини ташкил этади. Улар эзгу ғоя деб яшайдилар, бу йўлда ҳатто жон фидо қилдилар. Тарихда ўз жасорати, мардлиги ва қаҳрамонлиги билан из қолдирган буюк инсонлар, албатта, юксак ғоя соҳиблари

бўлганлар. Гоялар жуда қадимий тарихга эга. Маълум маънода инсоният тарихини гоялар тарихи сифатида талқин қилиш мумкин.

Гояларнинг турлари кўп. Фақат юксак жозоба кучига эга бўлган, ҳақиқатга яқин гояларгина жамиятда кенг тарқалади.

ГОЯВИЙ БЎШЛИҚ — муайян шароитда жамият, ундаги тоифа ва қатламларнинг онгида содир бўладиган гоясизлик, мафкуравий вакуум ҳолати. Муайян ақидалар, фикр ва гоялар замон танқидига учраганда ёки янги пайдо бўлган ижтимоий-сиёсий кучлар томонидан инкор этилганда, давр талабига жавоб берадиган гоя ва мафкура тўла шаклланиб улгурмаган ҳолларда жамиятда гоявий бўшлиқ вужудга келади.

Гоявий бўшлиқнинг юзага келиши чуқур ижтимоий-сиёсий, маънавий психологик муаммо ва жараёнлар билан боғлиқ. Одатда янги гоялар турлича таъсир кучига эга бўлади. Айрим гуруҳлар уларни жуда тез қабул қилади, баъзи тоифаларнинг аввалги мафкуравий ақидалардан юз ўгириши ва янги гояларни қабул қилиши эса қийин кечади.

Гоявий бўшлиқ пайдо бўлишининг яна бир манбаи - жамиятда бу соҳадаги тарбиянинг етарли эмаслиги, мафкуравий жараёнларнинг ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги бўлиши ҳам мумкин. Агар давлат ёки миллат, ижтимоий гуруҳ ёхуд қатлам ўз манфаатларини, мақсад-муддаоларини аниқ-равшан ифода этадиган ўз гояларини кишилар, айниқса, ёш авлод онгига мунтазам сингдирмаса, гоявий бўшлиқ пайдо бўлади, ишонч-эътиқод сусаяди, мафкуравий таҳдидлар кучаяди. Гояси йўқ, эътиқоди бўш одамлар эса, таъсирга тез берилувчан бўлади, ўз йўлини йўқотиб қўяди.

Гоявий бўшлиқ, имонсизлик, манқуртлик жамият учун жиддий хавф солади. Агар гоявий бўшлиқ пайдо бўлса, сўзсиз унинг ўрнини шу халқнинг табиатига бегона турли хил мафкуравий тазйиқлар эгаллаб олиши ва ўз таъсирини ўтказиши муқаррар. Шунинг учун ўз келажагини ўйлаган ҳар бир давлат ва жамият гоявий бўшлиқ пайдо бўлишига

йўл қўймаслик, эскирган ақидалар ва бегона қарашларни инкор этиш билан бирга, илғор фикрлар, улуғвор мақсад ва эзгу орзуларни одамлар онги ва қалбига сингдиришга ҳаракат қилади.

Миллий истиқлол мафкураси ғоявий бўшлиққа йўл қўймайди, маънавий ҳаётни бутун халқ ва ҳар бир фуқаронинг манфаатига мос келадиган юксак ва жозибали ғоялар билан бойитади. Бу, ўз навбатида, фуқароларда эртанги кунга ишонч ва келажакка умид ҳиссини мустаҳкамлайди.

ҒОЯВИЙ ЗАИФЛИК — жамият, давлат ёки халқнинг мафкуравий масалаларда уюшмагани, маънавийга етарли эътибор бермагани, тарбия соҳасида ўзибўларчиликка йўл қўйилгани натижасида содир бўладиган ғоявий ожизлик ҳолати.

Ғоявий заифлик халқ оммасининг туб манфаатларини ва кўнглидаги орзу-интилишларини ифода этадиган, уни тараққиёт сари, улкан мақсадлар йўлида жипслаштирадиган ҳаққоний ва жозибали ғоянинг, мафкуранинг йўқлиги, ишлаб чиқилмаганлиги натижасида ҳосил бўлади. У кўп ҳолларда маънавий беқарорлик ва парокандаликка олиб келади.

“Ғоявий заифлик ва мафкуравий беқарорлик миллатнинг бирдамлиги, давлатнинг қудратига путур етказди, унинг тараққиётини орқага суриб юборади. Масалан, Чингизхон босқини, чор истилоси даврларида айрим ҳукмдорларнинг халқни бирлаштириб, курашга сафарбар этмагани ўлкамизнинг қарамлик чангалига тушиб қолишига сабаб бўлди”

Ўзбекистон халқининг миллий истиқлол мафкураси ҳаётбахш ва адолатли ғояларни ўз ичига олади, тушунтириш ва ишонтириш, таълим-тарбия ва маърифат йўли билан, фикрлар ранг-баранглигини сақлаб қолган ҳолда, юксак маънавийят ва мафкуравий қатъиятни ғоявий заифликка қарши қўяди.

ҒОЯВИЙ ЗИДДИЯТ — турли манфаат, мақсад ва интилишларни ифодаловчи ғоялар ва уларга таянадиган куч ва

ҳаракатлар ўртасидаги қарама-қарши муносабатни ифода-ловчи тушунча. Бундай зиддиятнинг замирида талаб-эҳти-ёжлар, мақсад-муддаолар, уларни қондириш усуллари, йўллари ва воситаларининг ҳар хиллиги ётади.

Озодлик, мустақиллик ва адолат ғоялари билан босқинчилик, тажовузкорлик ва мустабидлик ғоялари ўртасидаги кураш бунинг ёрқин мисолидир. “Инсон ва жамият бор экан, эзгу ғояларнинг қарама-қаршиси бўлган зулм ва зўравонлик, қабоҳат ва жаҳолат янги-янги шаклларда намоён бўлишга уринади. Лекин улар одамзотнинг адолат, тинчлик ва биродарлик, тараққиёт ва фаровонлик ғояларига таяниб, олий мақсадлар сари интилишини асло тўхтата олмайди”.

Ғоявий зиддият ва курашлар тарихини ўрганиш шундан далолат берадики, неча минг йиллар давомида эзгу ва тараққийпарвар ғояларга қарши қурол, куч, макр-ҳийла ишлатиб келинди, қарам халқларга қуллик психологияси сингдирилди. Босқинчиларнинг динлари, кадриятлари зўрлаб ўтказилди. Эрк ва мустақиллик, адолат ва ҳаққоният ғоялари шафқатсиз равишда бўғиб қўйилди.

Инсоният ўзлигини англай бошлаган ҳозирги замондаги-на ғоявий зиддиятларни демократия ва плюрализм тамойили асосида ҳал қилиш имкониятлари очила бошлади. Шунинг учун ҳам Президент Ислом Каримов томонидан юксак мафкуравий маданиятни мужассам этган ғояга қарши ғоя, фикрга қарши фикр, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш ҳақидаги тамойил майдонга ташланди.

ҒОЯВИЙ МУТААССИБЛИК — тўғри деб ҳисоблаган муайян фикр, ғоя, ақида ва йўлдан бошқа ҳамма нарсани нотўғри, ёлғон деб билишга, кўр-кўрона инкор этишга асосланган қарашлар ва амалиёт. Турли йўналиш ва эътиқоддаги кишиларга хос бўлса-да, улардаги умумийлик ўзга ғоя ва эътиқодни ёлғон ҳисоблашда, ўз қарашларини мутлақлаштиришда, унга қўшилмайдиганларга қарши фаолият олиб бориш, уларни йўқ қилишга қаратилган ҳаракатларда яққол кўринади. Ўрта

асрлардаги инквизиция, баъзи Ғарб мамлакатларидаги неофашизм ғоялари тарафдорлари ҳаракатлари ғоявий мутаассибликка мисол бўла олади.

Собиқ иттифокдаги ҳукмрон мафкура ҳам ана шундай жиҳатларга эга эди. Унинг фатвоси билан ўзгача фикрлаган кишилар, масалан, жадиждлар, маданият ва адабиёт намояндалари қатағон қилинган, ҳатто фаннинг бутун бир соҳалари ривожлана олмаган эди. Генетика, кибернетика, социология, политология, идеология ва шу каби соҳаларга, бу фанлар билан боғлиқ мавзуларни тадқиқ этишга изн берилмагани фикримизга далил бўла олади.

Ғоявий мутаассиблик мусулмонлар орасида ҳам бор. Баъзи мутаассиблар динни худди Пайғамбар алайҳиссалом даврларидаги каби ҳолатга келтириш керак, десалар, баъзилари ўрта асрлардаги халифаликни барпо қилиш керак, деган нотўғри қарашда маҳкам турадилар. Натижада, ўз ғояларини амалга оширишга қарши чиққанларни йўқ қилишга уринадилар.

Ғоявий мутаассибликка қарши курашнинг энг асосий йўли маърифат, ҳурфикрлик бўлиб, унинг асосида одамларнинг қалбларига эзгулик, ҳамжиҳатлик, бағрикенглик, тотувлик тунунчаларини сингдириш ётади.

ҒОЯВИЙ ПАРОҚАНДАЛИК — жамият, халқ, ижтимоий қатламларнинг ўз мақсадларини аниқ-равшан белгилаб олмагани, орзу-интилишлари ва манфаатларини ифода этадиган мафкура яратмагани сабабли ижтимоий онгда ва маънавий ҳаётда юзага келадиган ғоявий бошбошдоқлик, беқарорлик.

Ғоявий парокандалик одатда муайян сиёсий тизим ўз ҳаётини тугатган бир тузумдан бошқасига ўтилаётган, ижтимоий сиёсий қутбланиш ва зиддиятлар кучайган, жамият турли табақаларга бўлиниб, ҳар бир ижтимоий-сиёсий куч ўзининг тор манфаатлари доирасида ўралашиб қолган вазиятларда рўй беради. Бу ҳолат жамиятни янада тарқоқ қилишга, бир-бирига душман тарафларга ажратиб юборишга олиб

келади. Мамлакатда ички зиддиятлар кучайган, қатлам, тоифа, миллий-этник бирликлар ўртасидаги қарама-қаршилик зўрайган ҳолларда ҳам ана шундай ҳол рўй беради.

Тарихдан маълумки, ғоявий парокандалик туфайли давлатлар ва халқлар қарамликка, иқтисодий ва мафкуравий исканжага тушиб қоладилар, таназзул ва тушкунликка йўлиқадилар. Жамиятдаги барча қатлам ва гуруҳларни умумий мақсадлар ва туб манфаатлар йўлида бирлаштирадиган ягона, умумхалқ мафкурасигина ғоявий парокандаликка барҳам беради.

ҒОЯВИЙ САВОДСИЗЛИК — мафкуравий жиҳатдан етарли билим, малака, кўникмага эга бўлмаган инсонларга хос бўлган хусусият. Ғоявий саводсизликнинг асосини мустақил фикрга, собит эътиқодга, мустаҳкам ирода ва дунёқарашга эга бўлмаслик ташкил этади. Бундай киши жамиятда ўз ўрнига, ўзининг аниқ ҳаётий позициясига эга бўлмайди. Натижада у турли зарарли ғоялар, ёт, бегона мафкуралар таъсирига жуда осон тушиб қолади.

Сўнгги йилларда айрим ғоявий саводсиз кишиларнинг турли хил мафкуравий тазйиқлар туфайли ёт, бегона ғоялар таъсирига тушиб қолганлиги кузатилди. Жумладан, дин ниқоби остида омма онгини заҳарлашга, жамиятга моддий ва маънавий зарар етказишга ҳаракат қилинмоқда. Бундай пайтда халқни турли мафкуравий хавф, таҳдидлардан ҳимоя қилиш, аҳоли, айниқса, ёшларда мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш, ғоявий саводхонликни ошириш долзарб вазифага айланди.

Президентимиз Ислоҳ Каримов кўп марта таъкидлаганидек, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш давр талаби бўлиб қолди. Инсон узлуксиз равишда рухий, маърифий озуқа олиб турмаса, унинг маънавий қашшоқланиши табиий. Демак, жамиятнинг тараққий этиши учун халқнинг ғоявий жиҳатдан саводхонлигини ошириш, бу борада муттасил таълим-тарбия ишларини олиб бориш зарур.

ҒОЯВИЙ ТАЖОВУЗ — муайян бир жамият ёки миллат, ижтимоий қатлам ё гуруҳ онги ва руҳиятига ташқаридан ўтказиладиган мафкуравий таъсир, бегона ва ёт мақсад-манфаатларга хизмат қиладиган ғоявий босқинчилик.

Тарихда ғоявий тажовуз ҳарбий истило, сиёсий тазйиқ ва иқтисодий исканжа чоралари билан боғлиқ ҳолда олиб борилган. Ундан босқинчиликни оқлаш, мустамлака ва қарам халқларни мафкуравий асоратда сақлаш мақсадида фойдаланилган. Ғоявий тажовузнинг муҳим хусусиятлари - ҳақиқатни сохталаштириш, тарихни одамлар хотирасидан учирши, умуминсоний қадриятларни қадрсизлантиришдан иборат. Ғоявий тажовуз алдаш ва макр билан ёшларни ўз ота-оналарига, жамиятга қарши қўйиш, хиёнат ва сотқинликни фидойилик деб кўрсатиш шаклида ҳам намоён булади.

Ҳозирги замонда юз бераётган глобаллашув жараёнлари ғоявий тажовузнинг шакллари ва йўналишларига ҳам ўзгартиришлар киритмоқда. Ҳарбий қурол кучи билан ўз ғаразли мақсадларига етишиш имкониятидан маҳрум бўлган экстремист ва террорчи гуруҳлар тобора ғоявий тажовуз йўлига ўтмоқда. Унинг янги, янада хавfli усул ва воситаларидан фойдаланмоқда. Бундай тажовузга фақат умуминсоний ғоялар ва демократик тамойилларга асосланган соғлом мафкура билан қарши тура олиш мумкинлиги тобора аён бўлиб бормоқда.

ҒОЯВИЙ ТУРҒУНЛИК — муайян мафкура тизимидаги такомиллашиш ва янгиланиш жараёнининг тўхтаб, мафкуравий ақидаларнинг реал ҳаёт, амалиётдан узилиб қолиши.

Маълумки, ҳар қандай мафкура муайян ижтимоий қатлам, миллат, давлат, жамиятнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсад-муддаолари, орзу-интилишлари ҳамда уларни амалга ошириш тамойилларини ўзида мужассам этадиган тизимдир. Жамият тараққий этар экан, бу тизим ҳам такомиллашиб, янгиланиб бориши лозим. Шундагина у ҳаёт талаблари, ижтимоий

тараққиёт қонунларига жавоб бера олади. Акс ҳолда, у янги замон реалликларига мос келмай қолади ва тарих сахнасидан тушиб кетади. Коммунистик мафқуранинг тақдири бунга мисол бўла олади.

Демак, мафқуранинг ижтимоий ҳаётдан узилиб қолиши жамият тараққиётига тўсиқ бўлади ҳамда ғоявий турғунлик ҳолатини келтириб чиқаради.

ҒОЯВИЙ ҚАРАМЛИК — миллат, жамиятнинг ўз манфаатлари ва мақсадларига мос келмайдиган, унга зид бўлган ғоявий оқимларга боғлиқлиги, ёт ва бегона ғояларга бўйсунishi характериловчи ҳолат. Ғоявий қарамлик ғоясизлик, ғоявий бўшлиқ ёхуд парокандалик оқибатида келиб чиқади. Унинг юзага келишига ташқаридан ўтказиладиган мафқуравий таъсирлар ҳам сабаб бўлади.

Тарихда ғоявий қарамлик асорати, мустамлакага айлан-тирилган халқларни ўз маданияти, тили ва динидан узоқлашишига, уларни унутишга олиб келган. Вақт ўтиши билан шу халқнинг илғор вакиллари, фидойи фарзандлари, ҳатто ўз жонини қурбон қилиб бўлса-да, озодлик ва мустақиллик учун курашган, қарамликнинг ҳар қандай кўринишига қарши ом-мани қўзғатган.

Ҳозирги глобаллашув шароитида ғоявий қарамликка солишнинг турли усуллари қўлланилмоқда, хилма-хил «овоз»-лар, оммавий ахборот воситалари, инфор-мацион технологиялар ёрдамида мафқуравий тажовузлар уюштирилмоқда. Бундай таҳдид ва таъсирларга фақат кучли ғоя, ўзликни англаш, соғлом мафқурагина қарши тура олади.

Мафқуравий полигонлар ядро полигонларидан хавфлироқ бўлиб бораётган бу вазиятда миллий истиқлол ғояларини ёшлар онги ва қалбига сингдириш ниҳоятда муҳим. Истиқлол ғояси фуқароларни тафаккур қуллигидан қутқаради, Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва фаровон турмушни таъминлашга ёрдам беради, мустаҳкам мафқуравий иммунитет ҳосил қилишга хизмат қилади.

ҒОЯСИЗЛИК — бирор шахс ёки ижтимоий гуруҳнинг онги ва қалбида муайян мақсад сари етакловчи фикрнинг йўқлиги. Ғоясизлик одатда ҳали ўзлигини англаб етмаган, ўз манфаат ва имкониятларини ифода эта олмайдиган, мақсад-муддаолари ва ҳаётий қадриятларини англаб етмаган кишилар ва тоифаларда учрайди.

Ҳаётда юксак ғояси, эзгу орзу-интилишлари бўлмаган одам фақат табиий эҳтиёжлар доираси билан чегараланиб қолади. Ғоясизлик маънавияти тубан, имон-эътиқоди суст, мафкураси бузуқ кимсаларни юзага келтиради. Ўз ўтмиши ва насл-насабини билмаслик, тарихий хотирани унутиш ҳам ғоясизликнинг бир кўринишидир. Бундай кимсалар ўз ота-онасига қўл кўтариши ҳам, ўз Ватанини сотиши ҳам мумкин.

Ғоясизлик ижтимоий хатарли ҳодиса бўлиб, шу жамиyat ва халққа ёт бўлган бегона кучлар бундай одамлардан мафкуравий таъсир ва руҳий тазйиқ орқали ўз ғаразли ниятларига етиш мақсадида фойдаланадилар.

Миллий истиқлол мафкураси ўзининг ҳаётбаш ғоялари, буюк мақсадлари билан ғоясизликнинг ҳар қандай кўринишини инкор этади. У ўз куч-ғайрати, ақл-заковати ва ҳатто ҳаётини юксак ғоялар йўлида бахш этишга тайёр комил инсонларни тарбиялашга хизмат қилади.

ҲУРФИКРЛИЛИК — муайян ақидаларга эътиқод хусусида эркин фикр юритиб, бирон-бир ғояни мутлақлаштиришга қарши бўлган, мафкуравий тазйиқларни инкор қилувчи ва ҳақиқатни топишда ақлга асосланувчи ижтимоий тафаккур йўналиши. Ҳурфикрлилик тарихан турли шакллардаги ақидапарастликни танқид қилишда намоён бўлган.

Масалан, антик дунёда коинот ва осмон жисмларининг ўзгармаслиги, Қуёш, Ер, Ой, юлдузларнинг ҳаракатланмаслиги тўғрисидаги ақидалар мустаҳкам ўрин эгаллар эди. Кейинроқ уларга қарши Птоломейнинг Қуёш ва Ойнинг Ер атрофида айланиши тўғрисидаги ғояси пайдо бўлди. Бу ҳолни асос сифатида қабул қилиш натижасида турли ихтиро ва

кашфиётларга интилиш кучайиб, астрономик кузатишлар кўпайди. Улуғбек астрономияси ҳам ана шу ғоя асосига қурилган бўлиб, кўплаб кашфиётларга сабаб бўлган эди.

Кейинроқ Ер коинотнинг маркази эканлиги тўғрисидаги ғоя ақидага айланди, черков томонидан ҳақиқат деб қабул қилинди ва мутлақлаштирилди. Бу эса кейинчалик астрономияда тескари натижа берди, яъни ҳурфикрлиликнинг аста-секин кучайишига, янги кашфиётлар қилиниши, Ер эмас, балки Кўёш ўз сайёралари тизимининг маркази эканлиги исботланишига, янги-янги сайёралар, коинот сирларининг очилишига олиб келди.

Ҳурфикрлилик нафақат илмий ва диний, балки ижтимоий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида хилма-хил тарзда намоён бўлади. Унинг ақидапарастликдан энг асосий фарқи – янгиликка ва тараққиётга интилишидир. Бу ҳурфикрлиликнинг асосий белгисидир.

ҲАДИС (арабча-гап, суҳбат) — Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг айтган гаплари ва қилган ишлари ҳақида саҳобалар - Пайғамбарни кўрган кишилар қилган ривоятлар. Улар одамларни эзгулик, ўзаро ҳамжиҳатлик, биродарлик, адолатпарварлик каби инсоний сифатларга эга бўлишга чорлайди. 14 асрдан зиёд вақт давомида ҳадислар инсонларни жаҳолат ва залолат ботқоғидан ҳидоят ва нажот йўлига даъват этиб келмоқда.

Ҳадислар бир неча турга бўлинади, Пайғамбаримиз баъзи ҳадисларни айтган пайтларида олдиларида биттагина киши бўлган. Уша киши Расулulloҳ айтган гапларни бошқаларга етказган. Бундай ҳадисни “Оҳод”, яъни, “бир киши эшитган ҳадис”, деб номлашади. Баъзи ҳадисларни айтган пайтларида олдиларида кўп кишилар бўлган. Бундай ҳадислар “Мутавотир”, яъни, “кўп кишилар эшитган ҳадис”, деб аталади ва энг ишончли ҳадис саналади.

Ҳадислар Пайғамбаримиз ҳаётлигида ва у киши вафот этган дастлабки йилларда тартибга солинмаган ва китоб ҳолига келтирилмаган эди. Биринчи ҳадислар тўплами Молик ибн

Анаснинг «Муатто», Аш-Шофийнинг «Ар-рисола» ва Аҳмад ибн Ҳанбалнинг «Ал-муснад» асарларидир. Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Имом ал-Муслим, Ибн Мажжа каби бир қатор муҳаддис олимлар ҳадисларни текшириб, асл ва саробга ажратиб бердилар. Энг ишонарли ҳадис тўпламлари – «Олти ишончли тўплам»дир. Бу борада буюк бобокалонимиз ал - Бухорийнинг «Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ» асари энг мукаммал тўплам ҳисобланади.

Маълумки, ҳадисларнинг асосий моҳияти эзгу гоёларга садоқат, ҳамжиҳатлик, бағрикенглик, ўзаро ҳамкорликка хизмат қилишдир. Улар кишилар қалбида меҳр-мурувват, эзгу гоёларга садоқат, ўз юрти, ватанига муҳаббат ҳиссини уйғотади.

ҲИНДУИЙЛИК — ҳиндларнинг брахманизм асосида шаклланган кўп худолик дини. Ҳиндистон аҳолисининг 80 фоиздан кўпроғи шу динга эътиқод қилади. У брахманизмни ислоҳ қилиш, унинг маросим ва урф-одатларини давр талабига мослаштириш натижасида вужудга келган.

Брахманизмни ислоҳ қилиш кишиларнинг эътиборини ўзига тортадиган, буддавийлик дини ибодатхоналаридан ҳам улканроқ ибодатхоналар қуриш билан бошланган эди. Шундан сўнг одамлар диний маросимларни бевосита ўзлари ана шундай ибодатхоналарда бажо келтирадиган бўлди. Бундан ташқари, авваллари худолар самовий тарзда акс эттирилган бўлса, ислоҳот туфайли улар одамларга ўхшатиб тасвирланадиган ва ибодатхоналарга қўйиладиган бўлди. Одамлар энди бевосита худолар билан «мулоқот» қила оладиган бўлишган. Шундай қилиб, ҳиндуийлик милонинг биринчи минг йиллиги бошларида вужудга келиб, орадан 500 йил ўтгач, давлат динига айланиб, Ҳиндистонда ҳукмрон мавқени эгаллаган.

Бу диннинг пайдо бўлиши бирор конкрет асосчининг номи билан боғланмайди. Унинг ақидавий таълимоти ва маросимлари «Муқаддас китоб»- «Веда»да ўз аксини топган.

Бу дин буддавийликка қарама-қарши ўлароқ, қадимги Ҳиндистоннинг ижтимоий ҳаётига хос бўлган табақаланиш

тизимини – кастачиликни мустаҳкамлаган. Унга кўра ҳиндлар: брахманлар (руҳонийлар), кшатрийлар (жангчилар), вайшийлар (савдогар, деҳқон ва ҳунармандлар) ва шудрийлар (паст табақалар) каби 4 кастага бўлинади. Ҳиндуийлик ақидаларига кўра одамзод яратилишидаёқ бирор кастага оид, ижтимоий жиҳатдан тенгсиз яратилган. Шунинг учун бу тенгсизликни реал ҳаётда тугатишнинг иложи йўқ, унга таъсир этишга ҳеч қандай куч қодир эмас. Инсон руҳи абадий, у ўлган жасаддан янги туғилган инсон танасига кучиб юради. Ниҳоят, инсон ўз ҳаётида нимаики ёмонлик қилса, оқибатсиз қолмайди, унинг жазосини нариги дунёда тортади. Ҳиндуийлик таълимоти бўйича одамларнинг ҳаётдаги мақсади тўртта: 1) дхарма - диний, оилавий ва ижтимоий ишларни адо этиш; 2) артқа - моддий бойликлар топиш ва ундан тўғри фойдаланиш; 3) кама- ҳаётий интилишлар; 4) мокша - қайта туғилиш занжиридан халос бўлиш.

ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ — умумий маданиятнинг муҳим қисми бўлиб, қуйидаги асосий таркибий қисмларни ўз ичига олади.

1. Давлат томонидан халқ ва жамоат бирлашмалари нуктаи назарларини ҳам ифодаловчи ҳуқуқий сиёсатнинг ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши. Бу сиёсат даврнинг руҳини ҳуқуқда ифодалаш лозим. Масалан, мустақиллик ва бозор муносабатлари билан боғлиқ масалалар ва вазифалар ҳуқуқий сиёсатдаги бош йўналишлардандир;

2. Юксак даражада ривожланган юридик фанларнинг мавжудлиги ҳуқуқий маданиятнинг муҳим қисмидир;

3. Кенг ва фаол ҳуқуқий онг ҳуқуқий маданиятнинг бир қисми бўлиб, у давлат ва ҳуқуқий воқеликлар ҳақидаги ғоялар, қарашлар, ҳис-туйғулар, фикрлар, кайфиятлар тизимидир. Ҳуқуқий онгда ҳуқуқий руҳият ва ҳуқуқий мафкура жиддий ўрин тутади;

4. Ҳуқуқий маданият — бу инсонларнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги муҳим билимларни эгаллаб олиш даражасидир;

5. Илгари эришилган ва тўпланган барча ҳуқуқий тажриба, ҳуқуқий ёдгорликлар ва уларнинг оммага тарқатилиши ҳуқуқий маданиятга киради;

6. Амалдаги меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар: Конституция, қонунлар, кодекслар, фармонлар, қарорлар ва бошқа ҳуқуқий манбалар ҳуқуқий маданиятнинг асосини ташкил этади;

7. Ҳуқуқ ижодкорлиги маданияти, ҳуқуқ меъёрларини яратиш масаласи, юридик техника даражаси, масалан, депутатлар ва аппарат хизматчиларининг ҳуқуқий билимлари, дунёқараши, ҳуқуққа ёндашуви қанчалик юқори ва холисона бўлса, ҳуқуқий маданият ҳам шунчалик юксак бўлади;

8. Ҳуқуқни амалга ошириш ишларининг ташкил этилиши қанчалик юқори бўлса, у ҳуқуқий маданиятга ҳам ўз ижодий таъсирини кўрсатади ва аксинча;

9. Ҳуқуқий маданиятнинг яна бир қисми — ҳуқуқни амалга оширувчи давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг ҳуқуқ меъёрлари талаблари даражасида ҳамда доирасида ўз ҳуқуқи, бурчларини бажариши, уларни англаб олишидир;

10. Мамлакатнинг давлат ва жамият ҳаётидаги қонунчилик даражаси, ҳаммининг қонун ва суд олдида тенглиги ҳуқуқий маданиятнинг ажралмас қисмидир.

Ҳуқуқий маданиятни мунтазам бойитиб бориш учун изчил ҳуқуқий тарбия ишларини олиб бориш лозим. Бу йўналишда куйидагилар ўта муҳим аҳамият касб этади: юксак малакали суд-адлия кадрларини тайёрлаб бориш; барча ўқув юртларида, мактабларда ҳуқуқ ҳақидаги билимларни ўргатиш-ўрганиш, мазкур фанлардан имтиҳонлар жорий этиш, радио, телевидение, вақтли матбуотда ҳуқуқий билимларни кенг тарғиб ва ташвиқ қилиш; аҳолининг, мустақил равишда, ҳуқуқий билимларни ўрганиш мақсадида қонун ҳужжатларини мунтазам чоп этиб бориш; суд, прокуратура, милиция органларининг иш тажрибасини оммалаштириб бориш; адлия ва ҳуқуқшунослик фанларини ривожлантириш, ошкораликни таъминлаш; бошқа давлатларнинг ҳуқуқий тажрибасини ўрганиш ва улардан фойдаланиш; бадий адабиётда, санъатда ҳуқуқий билимларни тарқатиш;

ҳуқуқий ҳуққни рағбатлантириш. Хуллас, ҳуқуқий маданият инсон маданиятининг муҳим қисми, унинг билан ўзаро боғлиқдир.

Ҳуқуқий маданият тарихан аста-секин шаклланган ижтимоий воқеа бўлиб, ҳозирги даврда илғор ҳуқуқий давлатларнинг ва уларнинг фуқароларининг зарурий хислати ва тараққиёт омилига айланди. Илғор мамлакатлар бу борада сезиларли ютуқларга эришдилар ва уларнинг ҳар бир фуқароси ҳар бир масалада қонунларга суяниб иш олиб боради, ўз ҳақ ва ҳуқуқлари давлат ёки айрим шахслар томонидан бузилган тақдирда, уларнинг даражаси ва мавқеидан қатъи назар, суд орқали адолатли ечимга эришади.

МУНДАРИЖА

I қисм. ТАРҒИБОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Миллий истиқлол ғояси фанининг ижтимоий-сиёсий фанлар тизимида тутган ўрни ва аҳамияти.....	5
Ўқитиш самарадорлигига эришишнинг асосий масалалари.....	7
Миллий истиқлол ғоясининг эътиқодга айланишида фалсафа ва умумгуманитар фанларнинг ўрни.....	9
Ижтимоий-иқтисодий фанларнинг ғоявий салоҳиятидан фойдаланиш зарурати.....	15
Истиқлол ғоясини ўзлаштириш мониторинги мезонлари тўғрисида.....	17
Олий таълим тизимида ўқитиш технологияси: мазмун-моҳияти, тузилмаси ва таснифи.....	19
Миллий истиқлол ғояси фанини педагогик технология асосида ўқитиш назарияси.....	32
Миллий истиқлол ғояси фанини ўқитишда дидиактик жараён лойиҳасининг интерфаол усуллари.....	43

“Миллий истиқлол ғояси” фани мавуларини технологиялаштиришда интерфаол усуллардан фойдаланиш мезонлари.....	60
“Миллий истиқлол ғояси” мавзуларига оид таълим технологиялари.....	68
II қисм. АТАМАЛАР ЛУҒАТИ.....	83

Муаллифлар жамоаси:

Таҳрир гуруҳи: Қ.Назаров (*тузувчи ва масъул*), А.Холбеков,
Б.Умаров, М.Қуронон, М.Қаршибоев

Ижодий гуруҳ: Д.Бозоров, Б.Валиев, Ф.Журақулов,
Б.Исоқов, З.Исломов, М.Лапасов, И.Мирзиётон, А.Муминон,
Х.Назирон, Д. Олим, М.Ортиқов, М.Бекмуродон, А.Очилдиев,
М.Раҳматуллаев, Р.Реймбоев, Н.Сайдахмедов, А.Ташанон,
М.Усмонон, О.Юсупон, Х.Худойбердиев, Н.Шермухамедова,
И.Эргашев, А.Ўтамуродон, Н.Қувватон, А.Ҳасанон, А.Ғаниев

МИЛЛИЙ ҒОЯ: ТАРҒИБОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВА АТАМАЛАР ЛУФАТИ

Akademiya
Тошкент 2007

Муҳаррир Б. Умаров
Мусахҳиҳлар Г.Абдуллаева, М.Абдуллаева,
М.Умирова, Т.Соатова
Рассом Р.Султонов
Техник муҳаррир Н.Қурбонова

Теришга берилди 15.03.07. Босишга рухсат этилди 21.05.07.
Бичими 60x90^{1/16} Офсет босма. Шартли босма табоғи 22.0.
Нашриёт ҳисоб табоғи 22.0. 2- завод Адади 5000
Баҳоси шартнома асосида.

№ 32 буюртма.

Ўзбекистон Матбуот ва Ахборот агентлигининг «O'qituvchi»
нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди.
Тошкент, Юнусобод, Муродов кўчаси, 1-уй. 2007 й.